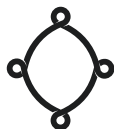

CZEFERNER DÓRA

KULTÚRMISSZIÓ VAGY PROPAGANDA?

MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Seriem fundavit
PÁL FODOR

Redigit
ANTAL MOLNÁR

ELKH | Eötvös Loránd
Research Network

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Budapestini, 2021

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK

ÉRTEKEZÉSEK

CZEFERNER DÓRA

Kultúrmisszió vagy propaganda?

Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2021

A kötet megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta

© Czeferner Dóra, 2021

© Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2021

ISBN 978-963-416-290-2

ISSN 2063-3742

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is

TARTALOM

Előszó	7
1. Bevezetés	9
1.1. Osztrák–magyar kontextus	11
1.2. A polgári-liberális, feminista irányzat relevanciája	12
2. Kutatástörténet, forrásbázis	15
2.1. A századforduló nőmozgalmi sajtójának kutatása Magyarországon és Ausztriában	15
2.2. Módszerek: sajtótörténet és tartalomelemzés	17
2.3. Források	26
3. Sajtónyilvánosság, kommunikáció, nőmozgalom	29
3.1. Kereskedelmi profitot termelő időszaki kiadványok kontra nőmozgalmi lapok	31
3.2. Egyesületek	33
4. A vizsgált periodikák	43
4.1. „Minden gondolkodó nő olvassa, előfizeti és terjeszti a <i>Neues Frauenleben!</i> ”	43
4.2. „Kávéházakban, klubokban, olvasóköri körökben kérjük <i>A Nő és a Társadalmat!</i> ”	58
4.3. „Terjesszük a feminizmus eszméjét: terjesszük folyóiratunkat!” – <i>A Nő. Feminista Folyóirat</i> sajátosságai	68
5. „A sajtó útjai szolgálják ügyünket legjobban”: a szerkesztőségi munka rekonstrukciója	79
6. A cikkek szerzői és a lapok recepciója	93
6.1. A <i>Neues Frauenleben</i> szerzői	94
6.2. „Sok a dolgom és már írógörcsöm van.” A magyarországi feminista lapok cikkírói	109
6.3. Propaganda és hajsza az olvasókért: „Kész örömmel lépek az előfizetők közé”	121

7. Az elemzett szövegtörzs	137
8. Az újságcikkek műfaji csoportosítása	139
8.1. A tájékoztató műfajcsalád megjelenése a lapokban	142
8.1.1. Címes és cím nélküli hírek a folyóiratokban.	143
8.1.2. „A hírek érettebb ikertestvérei” – a tudósítások szerepe a három periodikában	151
8.2. A véleménynyilvánító műfajok relevanciája	154
8.2.1. A vezércikkek „az újságok kvintesszenciái”	155
8.2.2. Publicisztikák, belső cikkek, jegyzetek	158
8.2.3. Az egyesületek beadványai	162
8.2.4. Glosszák	166
8.3. A kiegészítő és a fantáziára épülő (szórakoztató) műfajok	169
8.3.1. Olvasói és szerkesztőségi levelek	170
8.3.2. Irodalmi, művészeti rovatok; közlemények, felhívások és hirdetések	172
9. A lapok tartalmának elemzése	177
9.1. A kulcsszavak szerepe az újságcikkekben	177
9.1.1. Milyen tartalma(ka)t közvetítenek az elsődleges kulcsszavak a lapokban?	179
9.1.2. Másodlagos kulcsszavak – a női munka és az oktatás témája a lapokban	189
10. Az Osztrák–Magyar Monarchia és a külföld reprezentációja	207
10.1. Miért fontos a helyszín az újságírásban?	207
10.1.1. A lapok Bécs- és Budapest-központúsága, a vidéki városok reprezentációja	208
10.1.2. A nemzetiségek által lakott területek reprezentációja	222
10.1.3. Külföldi országok mintaadó szerepben	225
11. Összegzés	241
12. Rövidítések és bibliográfia	249
12.1. Folyóiratok és szervezetek rövidítései	249
12.2. Levéltári források	250
12.3. Törvények	251
12.4. Nyomtatott források	251
12.5. Szakirodalom	252
13. Ábrák, táblázatok, térképek és képek jegyzéke	277
14. Személynévmutató	281

ELŐSZÓ

Ez a kötet tíz év kutatásának eredménye, amelynek elkészültekor szeretném kifejezni köszönetemet mindazoknak, akiknek a segítségére a munka folyamán végig vagy annak valamely szakaszában számíthattam. Mindenekelőtt hálás vagyok doktori disszertációm témavezetőjének, Szapor Juditnak, akitől megismerkedésünk óta rengeteg bátorítást kaptam, s aki eleinte csapongó gondolataimat is igyekezett mederben tartani és lecsendesíteni. Ő volt az, aki kéziratom különböző változatait elsőként látta el kritikai észrevételeivel. Virtuális és személyes beszélgetéseink egy-egy szakmai kudarc után is átlendítettek a holtponthoz.

Mindig hálával gondolok Kéri Katalin professzor asszony segítő útmutatására, aki kutatói szárnyprobálgatásaimat a kezdetektől követte, és minden tekintetben támogató. Talán szakmai tanácsainál is fontosabb számomra az általa nyújtott kutatói, oktatói és női minta, amelyből rengeteg inspirációt meríthettem az évek során. Munkahelyem, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete a kötet elkészülte során mindvégig nyugodt háttérrel és támogató közeget biztosított számomra. Ugyancsak köszönöm a tanácsokat és a jobbító szándékú észrevételeket kollégáimnak, Gyáni Gábornak, Pók Attilának, Szarka Lászlónak, továbbá Szívós Erikának és Mátay Mónikának. Külön köszönet illeti Sipos Balázst, aki a kézirat valamennyi változatát értékes megjegyzésekkel látta el. Továbbgondolásra érdemes tanácsokat kaptam Vitári Zsolttól, Palasik Máriától és Majoros Istvántól is. Hálás vagyok Márkus Beátának, aki nem csupán a német nyelvű források kapcsán volt segítségemre, hanem az első pillanattól hitt e kutatás megvalósíthatóságában.

Szerencsésnek tartom magam, hiszen az elmúlt időszakban sok időt tölthettem New York-i, valamint bécsi levéltári és könyvtári kutatással. A többek között a Collegium Hungaricum által odaítélt ösztöndíjak nem csupán az ausztriai források feltárásában segítettek, hanem értékes szakmai kapcsolatokat és beszélgetéseket is hoztak. Szeretném kifejezni köszönetemet ifj. Bertényi Ivánnak, továbbá Géra Eleonóranak, akitől rengeteget tanultam a bécsi Augartenben tett sétáink során. Az osztrák kollégák sorában mindenekelőtt Johanna Gehmachernek, Hanna Hackernek és Corinna Oeschnek tartozom köszönettel, akik felismerték e téma fontosságát, és számos ponton segítettek és segítik jelenleg is a munkámat.

A köszönetnyilvánítás nem volna teljes párom, Fedeles Tamás említése nélkül, hiszen nélküle nem írhatnám ezeket a sorokat. Munkáim első olvasójaként kereken egy évtizede számíthatok segítő hozzászólásaira és útmutatására. Türelme és támogató szeretete valamennyi mélypontomon átsegített, így a hálám nem is fejezhető ki szavakkal.

Bécs–Budapest, 2021. november 16.

A szerző

1. BEVEZETÉS

Jelen kötetben az Osztrák–Magyar Monarchia három legmeghatározóbb polgári-liberális, feminista egyesületének sajtótevékenységét mutatom be 1907 és 1918 között.¹ Az elemzés lényegében három síkon mozog: a szervezettörténeti keretek elengedhetetlen, ám csupán vázlatos felvillantását követően az egyesületek által publikált sajtótermékeket vizsgálom, végül az egyes lapok tartalomelemzését végzem el. Magyar részről a Nőtisztviselők Országos Egyesülete (NOE, Budapest, 1896–1919), valamint a Feministák Egyesülete (FE, Budapest, 1904–1949) által 1914 végéig közösen publikált lapokat, *A Nő és a Társadalom* (Budapest, 1907–1913), illetve *A Nő. Feminista Folyóiratot* (Budapest, 1914–1928) veszem nagytító alá. Osztrák vonatkozásban az Allgemeiner Österreichischer Frauenverein (AÖF, Bécs, 1893–1922[?]) hivatalos értesítőjére, a *Neues Frauenlebenre* (Bécs, 1902–1918) fókuszálok.

A sajtótermékek kvantitatív és kvalitatív, részben általam kidolgozott módszerek szerinti elemzésével és a lehető legszélesebb levéltári forrásbázis bevonásával elsősorban a következő kérdésekre igyekszem válaszolni: Milyen keretek között szerveződtek a fent említett egyesületek, s milyen körülmények megteremtése volt elengedhetetlen lapjaik útnak indításához? Kik voltak a periodikák mögött álló szerkesztőségek vezetői, mely társadalmi rétegekből származtak, s milyen eszközökkel kísérelték meg (kisebb-nagyobb sikerrel) nőtársaik mobilizálását? Miként finanszírozták az egyesületek a lapkiadással kapcsolatban felmerülő költségeket? (Sajtó)tevékenységük mekkora visszhangot váltott ki a korszak osztrák–magyar közvéleményében? Milyen elvek és gyakorlat mentén működtek a „szerkesztőségek”, s mekkora szerzői csoportok alakultak ki a lapok körül? Pontosan kik publikáltak a periodikákban? Melyek voltak a leginkább preferált témakörök és műfajok a cikkekben? Felfedezhető-e összefüggés a cikkek műfaja, terjedelme, az írások

1 A nőmozgalom polgári irányzatán belül a vizsgált egyesületek és lapjaik a baloldali radikális irányvonalat képviselték. Ezt a korszakban Ausztriában polgári-liberálisaként, Magyarországon feministaként definiálták. (ZIMMERMANN 1999a. 49–66.; BADER-ZAAR 1995. 233–268.) Az osztrák szakirodalom a feminista jelzőt a történelmi nőmozgalomra nem igazán használja, ami arra vezethető vissza, hogy a korabeli egyesületek sem e jelző mentén reprezentálták magukat. A FE viszont azon kevés nőszervezet egyike volt, amely büszkén viselte a feminista megjelölést mind az egyesület nevében, mind pedig az 1914-től publikált lapjának címében. SZAPOR 2004. 189–206.

témája és az egyes lapszámokban elfoglalt helyük között? Mennyire szántak fontos szerepet a szerkesztők a választójog, valamint a munka és az oktatás témakörének? Milyen arányban szerepelnek a lapokban a Monarchia osztrák–magyar és nemzetiségi női lakosságáról, illetőleg az Ausztria–Magyarország határain kívül élő nők politikai, gazdasági és társadalmi helyzetéről szóló írások? A feminista sajtótermékek esetében is igazolható-e a dualizmus kori újságírásban latensen megfogalmazott, ám általánosnak tekinthető elv és a hozzá illeszkedő gyakorlat, amely szerint a közírásban „szívesen elfelejtkeztek” a nemzetiségi kérdéstről?²

A fentiek mellett részleteiben vizsgálom, hogy miként rekonstruálható a periodikák társadalmi fogadtatása, terjesztésük és értékesítésük eredményessége. Vázolom, hogy a lapkiadás miként illeszkedett az egyesületek tágabb tevékenységi köreibbe, s dominált-e ezek sorában. Az írások műfaja és témája, illetve a bennük található kulcsszavak mellett a polgári-liberális, feminista lapok sajátjának tekinthető speciális – az évek során szinte semmit sem változó – diskurzust is bemutatom. Előljáróban annyit jegyzek meg, hogy ezek főbb jellegzetességei még az első világháború kirobbanása után is csak minimálisan módosultak. Keresem az egyes cikktípusokhoz szorosan kapcsolódó tartalmi, nyelvi és stilisztikai elemeket, amelyek az egyes írások szerzőinek hasonló vagy egymástól eltérő gondolkodásmódjára, ideológiai beállítottságára utalnak.³ A különböző társadalmi rétegekhez tartozó szerzők nyelvhasználatán belül kiemelem a szövegekben állandóan visszatérő, már-már frázisszerűen ható jelzőket és utalásokat. E nyelvi-retorikai eszközök alapvető szerepet játszhattak az olvasók véleményének, identitásának formálásában.⁴ A meggyőzési stratégiák pedig hosszabb távon kulcsfontosságúak lehetnek az egyesületek társadalmi bázisának és támogatottságának bővítésében.

Mindvégig kiemelt figyelmet fordítottam a lapok szerkesztőire és szerzőire, akiről az utókor méltánytalanul feledkezett meg, s akik szinte kivétel nélkül az egyesületek vezetőségének holdudvarába tartoztak. Így a források segítségével beazonosítható személyek fontosabb életrajzi adatait is közlöm a fejezetekben. A szerkesztőségek munkájáról és a szerzőkről szóló részekben a következő kérdésekre válaszolok: Értelmiségi, művészeti pályán vagy más területen tevékenykedett az adott szerkesztő/szerző? Izraelita gyökerekkel rendelkező, vallását gyakorló családból származott az illető, vagy esetleg nőmozgalmi tevékenységével párhuzamosan kilépett a zsidó felekezetből? Ez azért fontos, mivel különösen a magyar egyesületek vezetőségének és tagságának jelentős része zsidó családból érkezett, ám kisebb mértékben jellemző

2 SZÉCHENYI 2004. 1150–1163.

3 Az ideológia szó napjaink európai és észak-amerikai újságírói szakzsargonjában eszmét, álláspontot jelent. Teun van Dijk ideológia (*ideology*) helyett a *belief system* kifejezést használja. VAN DIJK 1998. 21–64.; BELL 1991. 212.

4 Az újságírók társadalmi felelősségéről. BELL–GARRETT 1998. 64.; VAN DIJK 2006. 116–120.; LA ROCHE 2008.

volt ez az osztrákoknál is.⁵ A publicistaként/(köz)íróként kapott honoráriumokból élt vagy a közélet más területén (is) tevékenykedett? Miként került kapcsolatba a nőmozgalom adott irányzatával? Aktív szerepet vállalt-e országának nőemancipációs harcában vagy valamely nemzetközi szinten működő ernyőszervezetben (pl. International Council of Women [ICW, Washington DC, 1888–] vagy International Woman Suffrage Alliance [IWSA, Berlin, 1904–])? Közvetlen kapcsolatban állt-e az osztrák–magyar nőmozgalom valamely szárnyával, illetve annak vezetőivel? Aktivista tevékenységének keretében előadóként is vendégül látták-e Bécsben, Budapesten vagy valamely vidéki városban?

Hangsúlyozni szeretném, hogy a levéltári források (elsősorban személyi hagyatékok) komplex kép kialakítását tették lehetővé az egyesületek, s ezeken belül a szerkesztőségek monarchiabeli és külföldi kapcsolati hálójáról. A kötetben ezeknek csak a sajtótermékek szempontjából releváns aspektusait emelem ki.

1.1. OSZTRÁK–MAGYAR KONTEXTUS

Miért indokolt az említett magyarországi és ausztriai egyesületek sajtótevékenységének összevetése? 2010-ben ismerkedtem meg a FE és a NOE, majd pedig az AÖF tevékenységének fontosabb csomópontjaival. Felfigyeltem rá, hogy a három szervezet célkitűzései és gyakorlati tevékenysége számos ponton analógiákat mutat.⁶ Miközben *A Nő és a Társadalommal* és *A Nővel* érdemben összevethető külföldi – német vagy osztrák – periodikát/periodikákat kerestem, kézbe vettem az AÖF hivatalos lapját, a *Neues Frauenleben*. Kiderült, hogy az egyesületek mellett a lapok profilja is párhuzamba állítható egymással – a különbségek ugyanakkor kihívásokat támasztanak a történésszel szemben. A komparatiztika alkalmazását emellett azon érv is indokolta, amely szerint Ausztria és Magyarország történelme évszázadokon át elválaszthatatlanul összefonódott egymással. Ennek ellenére, sajnálatos módon, még a 2020-as évekre sem kezelhetjük evidenciaként a Monarchia diplomácia-, gazdaság- és társadalomtörténetét összehasonlító kutatásokat.

Miért fontos az osztrák–magyar sajtótörténet (és egyesülettörténet) közös alapokon történő vizsgálata? Megfordítva és tágabb kontextusba helyezve a kérdést: milyen érvek szólhatnának az ellen, hogy a magyarországi feminista mozgalmat és sajtóját az angolszász államok (Anglia, Amerikai Egyesült Államok) vagy Franciaország, esetleg Olaszország nőszervezeteivel és hivatalos

5 Erre l. bővebben CZEFERNER 2020. 47–164.

6 1903–1908 között az AÖF keretein belül is működött egy tisztviselőnőkből álló szervezet (Beamtinnen-Sektion), amely hivatalos orgánuma (*Die Staatsbeamtin – Organ der Beamtinnen-Sektion*) 1904–1907 között a *Neues Frauenleben* mellékleteként jelent meg. E periodikát nem vizsgáltam.

lapjaikkal közösen tanulmányozzuk? E régiók a gazdasági-társadalmi és kulturális fejlődés teljesen eltérő szintjén álltak a 19–20. század fordulójának időszakában, mint Magyarország, éppen ezért a velük történő összevetés eredményei kevéssé lennének relevánsak. Ugyanez a helyzet a Monarchia nemzetiségek lakta területeinek nőmozgalmaival, illetve ezeknek ekkor még csak elenyésző számú, és néhány kivételtől eltekintve meglehetősen kezdetleges periodikáival. E régiók ugyanis – a cseheket és elsősorban Prágát kivéve – a szervezkedés sokkal alacsonyabb szintjén álltak, mint az osztrákok vagy a magyarok.⁷ Felmerülhetne, hogy a birodalmi fővárosi ranggal ugyan nem rendelkező, ám a Monarchiában központi szerepet betöltő Prága is bevonható lenne a vizsgálatba, ahogy ez Lipták Dorottya sajtótörténeti kutatásaiban gyümölcsözőnek bizonyult.⁸ Kutatásaim szerint ugyanakkor a prágai nőegyletek sokkal szorosabb kapcsolatot ápoltak németországi társaikkal, mint a bécsi vagy a budapesti szervezetekkel, ami tetten érhető az időszaki kiadványaikban is. Természetesen Ausztria és Magyarország nőmozgalma, illetve annak sajtója között is fontos eltérések mutatkoznak, ám ezek korántsem írják felül a számos hasonlóságot.

A magyarországi feminista egyesületek sajtótevékenységének tágabb kontextusban történő elemzésére még senki nem vállalkozott. Az osztrák összehasonlítás fontossága még a nő- és sajtótörténeti kutatások lehetséges irányvonalai között sem fogalmazódott meg. Éppen ezért meggyőződésem, hogy e szisztematikusan összevetés alapú kutatásként a jövőben elvégzendő vizsgálatok számára is adalékokkal szolgálhat. Ennek oka, hogy a munka az egyesületek sajtótevékenysége, hazai és külföldi sajtófigyelési gyakorlata mellett a szervezetek – valamint a felettük álló országos és nemzetközi ernyőszervezetek – közötti direkt és indirekt kapcsolatokat is felvillantja.

1.2. A POLGÁRI-LIBERÁLIS, FEMINISTA IRÁNYZAT RELEVANCIÁJA

Talán magyarázatra szorul a választás, hogy a századforduló nőmozgalma három irányzatának (keresztényszocialista, szociáldemokrata, valamint polgári-liberális, feminista) sajtója közül miért az utóbbival foglalkozom. A döntésem melletti legnyomósabb érv az, hogy a rendszerváltást követő magyarországi történetírásban e szárny kapcsán zajlottak olyan alaputatások, amelyekre a munka kezdetén támaszkodni tudtam. A keresztényszocialista és konzervatív – pl. a Mária-kongregációk keretein belül megjelenő női szerveződések és a családot a fókuszba helyező – csoportok, illetőleg a szociáldemokrata nőmozgalom sajtótevékenységének rekonstrukciója – a szervezeti fejlődésére vonatkozó alapvető ismeretek hiányában – egyelőre lehetetlen.

7 HAUPT–KOCKA 1996.; OFFEN 1993. 97–138.; SCHISSLER 1993.

8 Vö. LIPTÁK 2002.

Nem szólva arról, hogy a szociáldemokrata nők Gárdos Mariska által alapított és szerkesztett lapja, a *Nőmunkás* a korszak jelentős részében – hatósági szabályozás és forráshiány miatt – nem juthatott el olvasóihoz.⁹

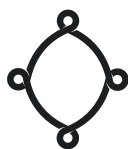
1. kép. Feminista propaganda: egyesületi tagok árulják *A Nőt* Budapest utcáin (1914)

Az összehasonlító elemzés szempontrendszeréhez szorosan kapcsolódik hipotézisem, amely szerint a választójog kérdéskörének kizárólagos kiemelése a további témákban (női munkavállalás, oktatás, gyermekvédelem stb.) közzétett cikkek közül nem szerencsés. Már csak azért sem az, mivel a modern nőmozgalom elsődleges célja és kiindulópontja az 1840-es, majd az 1860-as évektől az Osztrák–Magyar Monarchia területén is a nők oktatási és gazdasági jogainak előmozdítása volt. Ehhez kapcsolódott az első világháború előtti két évtizedben intenzívebbé váló harc a politikai jogokért. A szavazati jog nőkre történő kiterjesztése ugyanakkor az angol szüfrassettmozgalommal ellentétben távolról sem tekinthető a mozgalom végcéljának, sokkal inkább egy eszköznek arra, hogy a nők saját maguk által választott képviselők útján for-

⁹ A *Nőmunkás* 1908 decembere és 1912 novembere között nem jelent meg.

málhassák a törvényhozást.¹⁰ E feltételezés bizonyításával kívánom árnyalni a hazai nőtörténeti szakirodalom alapvetését, amely szerint az egyesületek és a lapok szerkesztőségei a periodikákban a lehangsúlyosabb szerepet a női szavazati jog témájának szánták.

Hipotéziseim igazolásához és a cikkek tartomelemzéséhez *A Nő és a Társadalom*, *A Nő. Feminista Folyóirat* és a *Neues Frauenleben* 1907 januárja és 1918 májusa között megjelent, összesen 272 számát, valamint az ezekből általam összeállított cikkrepertóriumot vettem alapul. A kutatás időhatárait tekintve a kiindulópont azért az 1907-es év, mert a NOE és a FE ekkor kezdte publikálni első közös lapját, amely egyúttal az első hazai feminista nőmozgalmi periodika volt (*1. kép*). A kutatás végpontja természetesen nem az első világháború lezárása miatt került 1918-ra, hanem a *Neues Frauenleben* júniusi megszűnése okán. A cikkrepertórium elkészítésében a szerzők vagy a cikkekben megjelenő témakörök rekonstrukcióján túl még egy dolog motivált. Céлом, hogy általa segítséget nyújtsak azoknak a kutatóknak, akik elmélyültebben kívánnak foglalkozni valamelyik periodikával, hiszen számos elemzési szempont megválaszolására e helyütt nem vállalkozhatom.

10 A politikai jogok kérdéskörének primátusa a *Neues Frauenleben* esetében az 1867. november 15-én elfogadott egyesületi törvény (*Vereinsgesetz*) 30. §-a miatt elméletileg szóba sem kerülhetett, hiszen ez tiltotta a külföldiek, nők és kiskorúak politikai céllal szervezett egyesületekbe történő felvételét. *Gesetz vom 15. November, 1867* (134/1867, második bekezdés). Vö. Oesch 2019. 83–93.

2. KUTATÁSTÖRTÉNET, FORRÁSBÁZIS

Birgitta Bader-Zaar hívta fel a figyelmet arra a tendenciára, amely szerint a nőmozgalmak kutatói leggyakrabban a vizsgált szervezetek hivatalos lapjait tekintik át. Ezek „igen értékes információkat tartalmaznak, ám elengedhetetlen volna a kiadatlan források (egyesületi akták, levelezések stb.) feltárása is”.¹¹ Mindez aprólékos és fáradságos munka, amely előbb-utóbb mégis meg-
hossa gyümölcsét.¹² A kutatás során végig szem előtt tartottam a bader-zaari „intelmeket”: a periodikák és a kiadott források mellett a lehető legszélesebb levéltári anyag bevonására törekedtem.

2.1. A SZÁZADFORDULÓ NŐMOZGALMI SAJTÓJÁNAK KUTATÁSA MAGYARORSZÁGON ÉS AUSZTRIÁBAN

A médiatörténet mint tudományterület helyzete, illetve egyéb diszciplínákkal való kapcsolata sok tekintetben problémás.¹³ „A sajtótörténet mostoha területe a társadalomtudománynak. Maga a definíció, a sajtótörténet státusának meghatározása sem könnyű. Elegánsan interdiszciplináris területnek, kevésbé finoman segéd tudománynak mondják, és akként kezelik. Manapság még annak sem.”¹⁴ Széchenyi Ágnes 2004-ben papírra vetett soraiban arra igyekezett felhívni „az érdekeltek azonnali figyelmét”, hogy „nemzeti, tudománypolitikai feladat volna” a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének és a Magyar Újságírók Országos Szövetségének gondozásában 1979-ben és 1985-ben megjelentetett sajtótörténeti monográfiák publikálásának folytatása.¹⁵ Magyarország sajtótörténetének „akadémiai szintű” feldolgozása ugyanis pa-

11 „[...] überaus wertvolle Informationen erhalten. Wichtig wäre jedoch unpubliziertes Material wie Vereinsakten oder Korrespondenzen einsehen zu können. Hier ist nicht immer viel vorzuhanden, muss mühsam gesucht und der Zugang [...] erst erkämpft werden.” BADER-ZAAR 2009. 297–328.

12 Uo.

13 SIPOS 2015. 1–14.

14 SZÉCHENYI 2004. 1150–1161. Ezt Gyáni Gábor azzal egészítette ki, hogy korábban leginkább a politika- vagy az irodalomtörténet keretei között értelmezték. GYÁNI 2006. 57–64.

15 Uo.

radox módon csak 1892-ig készült el.¹⁶ A későbbi évtizedek, vagyis a nyomtatott sajtó erőteljesebb polarizálódásának időszaka már kimaradt az áttekintésből. Mindez korántsem jelenti, hogy a vizsgálódásnak az 1980-as évekről ne lettek volna új irányai, ám a sajtótörténet területéről nem született olyan nagy ívű áttekintés, mint a „tízkötetes” *Magyarország története* vagy a négykötetes *A magyar irodalom története* sorozatok. Az ilyen volumenű – több kutató együttműködésén alapuló – munka hiányából logikusan következik, hogy a területen jelenleg is igen sok a fehér folt.¹⁷ Ezek megszüntetéséhez, Széchenyi Ágnes véleményét osztva magam is úgy gondolom, hogy elégtelen a kisebb kutatói csapatok összefogása, komolyabb és szervezettebb kooperációra volna szükség. Ebben pedig a szellemi tőke mellett a pénzügyi feltételeknek is kulcsszerepet kellett volna és kellene kapniuk. Az egyik legjelentősebb változás a 17 éve publikált tanulmányhoz képest Buzinkay Géza 2016-os összefoglaló munkája, amely a magyar sajtó és újságírás történetét a kezdetektől a rendszerváltásig tárgyalja.

Magyarország 1918 előtti időszakai sajtójáról – ideértve a sajtó- és cenzúratorvényeket, hírlapok és egyéb periodikumok közzétételét Budapesten és vidéken, az időszak kiadványok szerepét a nagyvárosi kultúrában a századforduló időszakában stb. – a Széchenyi Ágnes által „jeles triász”-nak¹⁸ nevezett Kókay György, Buzinkay Géza és Murányi Gábor művei mellett a *Médiakutató* „Történelem” című rovatának cikkeiből, Dezsényi Béla, Fülöp Géza, Gáti István, Lengyel András, Lengyel Géza, Lipták Dorottya, Pruzsinszky Sándor, Révész Emese, Szajbély Mihály és Széchenyi Ágnes írásaiból, továbbá a Klestenitz Tibor, Sz. Nagy Sándor és Paál Vince által szerkesztett kötetekből kaphatunk képet.¹⁹ Közülük is szeretném kiemelni a néhány éve elhunyt Lipták Dorottyt, akinek publikációi különleges sorvezetőként szolgáltak munkámhoz. Az említett szerzők írásaiban ugyanakkor csupán utalásszerűen bukkan fel a nő(mozgalmi) sajtó.

A magyarországi feminista sajtó történetéről a mozgalom fejlődését tárgyaló munkákban találunk néhány adalékot. Utóbbiak részletezésétől ezúttal eltekintek.²⁰ A mozgalomtól elvonatkoztatva említendőek Fábri Anna, Kádár Judit, Mészáros Zsolt és Nagydiósi Gézáné művei.²¹ Kiemelendőek még Török Zsuzsa szerkesztett kötetei, valamint Sipos Balázs sajtó- és médiatörténet té-

16 KÓKAY 1979.; KOSÁRY-NÉMETH 1985a, b.

17 Ennek kiegészítéséért l. SZÉCHENYI 2019. 35–55.

18 SZÉCHENYI 2004. 1150–1161.

19 KÓKAY 1997.; KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI 2001.; KÓKAY–BUZINKAY 2005.; BUZINKAY 2008, 2009, 2017.; DEZSÉNYI 1966. 397–407.; FÜLÖP 1981, 1993.; GÁTI 2006.; LENGYEL 2013.; LENGYEL 1963.; LIPTÁK 1992. 175–200.; 1996. 216–248.; uő 2002.; PRUZSINSZKY 2018. 195–252.; RÉVÉSZ 2015.; SZAJBÉLY 2005. 71–79.; SZÉCHENYI 2004. 1150–1161.; KLESTENITZ–SZ. NAGY 2014.; KLESTENITZ–PAÁL 2015.

20 Ezt doktori disszertációmban minden részletre kiterjedően megírtam. CZEFERNER 2020. 13–31.

21 Pl. FÁBRI 1996.; KÁDÁR 2002. 78–94.; MÉSZÁROS 2012. 27–35.; uő 2016, 2017. 292–313.; NAGYDIÓSI 1957. 193–229.

makörében publikált munkái, amelyek az első világháború éveire és a Horthy-korszakra fókuszálnak.²² Ebben a sorban említendő legújabban a Krász Lilla, Pesti Brigitta és Andrea Seidler által szerkesztett német nyelvű tanulmánykötet a női kommunikáció kultúrtörténetéről.²³

Ausztriában több nagy ívű sajtótörténeti áttekintés is napvilágot látott az 1960-as évektől.²⁴ Részben ennek köszönhető, hogy a nők közvéleményben és az irodalmi hagyományban betöltött szerepeit is többen vették górcső alá.²⁵ Az osztrák nők lapkiadásában való részvételéről Eva Klingenstein, Gisela Brinker-Gabler, továbbá a Karola Ludwig – Angela Wöffen és a Christa Bittermann-Wille – Helga Hoffmann-Weinberger szerzőpárosok, valamint Elke Frederiksen és Hiltrud Gnüg munkáiból tájékozódhatunk behatóbban.²⁶ A progresszív nőmozgalom fejlődését ismertető szakirodalmat e helyütt szintén nem tárgyalom.²⁷

A kutatás kezdetén alapvetőnek tartottam, hogy a német, francia vagy az angolszász országok női időszaki sajtóját tárgyaló köteteket is kézbe vegyem. Lucy Delap, Maria DiCenzo és Leila Ryan, valamint Christine Bayles Cortsch, Sophie Pataky, Evelyn Sullerot és Ulla Wischermann művei²⁸ ugyanis számos olyan kérdést vetnek fel – pl. a periodikák terjesztéséről, olvasóközönségéről és tartalmi kínálatáról –, amelyek analógiákat szolgáltatnak a vizsgálatához.²⁹

2.2. MÓDSZEREK: SAJTÓTÖRTÉNET ÉS TARTALOMELEMZÉS

A sajtóelemzés módszerével Andor József ismertetett meg. Ő a kulcsszavak újságcikkekben betöltött pozícióját, rendező szerepét vizsgálja³⁰ az Allan Bell³¹ és Teun van Dijk³² neveivel fémjelzett *Critical Discourse Analysis* (CDA, kritikai diskurzuselemzés) szempontjai szerint. Bellnek és van Dijknak a cik-

22 Török 2019, 2020.; Sipos 2004, 2006. 351–375.; uő 2010. 103–108.; uő 2014. 3–34.; uő 2017. 173–201.; uő 2019. 167–184.

23 KRÁSZ–PESTI–SEIDLER 2020. Ennek előzménye: KRÁSZ–SIPÓS 2019.

24 Ezekre a teljesség igénye nélkül l. BILLINGER 1996.; HAGELWEIDE 1997.; JUNKER–HALL 2001.; NEMEC 1980.; PAUPIÉ 1959.; STÖBER 2003.; WANDRUSZKA–RUMPLER 2006b.

25 E – többnyire szerkesztett – kötetek gyakran egymással párhuzamosan vizsgálják az osztrák és a német viszonyokat: ARNOLD–HÖMBERG–KINNEBROCK 2010.; CATLING 2000.; KLAUS–WISCHERMANN 1997, 2013.; WISCHERMANN–GERHARD 1988.; WISCHERMANN 1998, 2003.

26 BRINKER–GABLER et al. 1986.; BITTERMANN–WEINBERGER 2000.; FREDERIKSEN 1998.; GNÜG 1999.; KLINGENSTEIN 1997, 1999. 117–128.

27 Erte l. CZEFERNER 2020. 13–31.

28 DICENZO–DELAP–RYAN 2011.; CORTSCH 2009.; PATAKY 1898.; SULLEROT 1963.; WISCHERMANN–GERHARD 1988.; WISCHERMANN 1998, 2003.

29 További munkák a témához kapcsolódóan: DÜNNEBIER–SCHEU 2002.; KINNEBROCK 2007. 143–167.; KLAUS–WISCHERMANN 2010. 295–313.; SCHMID–BORTENSLAGER 2009.; SITTER 1998.

30 ANDOR 1985. 212–221.; uő 1989. 28–36.; uő 2003. 667–668.; uő 2009. 23–28.

31 BELL 1991, 1998. 64–105.

32 VAN DIJK 1980, uő 1997a, b.; uő 1998. 21–64.; uő 2006. 115–140.

kek szerkezetével és a hírérték megállapításával kapcsolatos alapelveit az elemzés során végig szem előtt tartottam. Bár ők többnyire aktuális cikkekkal foglalkoznak, kategóriarendszereik – bizonyos módosításokkal – alkalmazhatók a 20. század kezdetén megjelent sajtótermékekre is.

Tekintetbe véve a források jellemzőit, egy saját, speciális módszertan kialakítására törekedtem.³³ Az esetleges metodológiai buktatók elkerülése végett igyekeztem elmélyedni egyéb, sajtóelemzésről, műfajismeretről, a különböző műfajcsaládok sajátosságairól, valamint a hírértékről publikált munkákban.³⁴ Mivel jelen vizsgálat egy hatezer cikkből álló szövegtörzshöz nyugszik, alapvetőnek bizonyult további, hasonló metodológián alapuló nőtörténeti kutatások megismerése, amelyek elsősorban német területen születtek.³⁵ A társadalmi nemek kutatói egyébként gyakorta reflektáltak a nyelvi fordulat során felhalmozódott szakirodalomra, gyakorlati munkásságuk során is rendre merítettek belőle. Azonban itt szeretném leszögezni, hogy én magam nem a Michel Foucault nevével fémjelzett genealógiai diskurzuselemzés (ún. archeológiai módszer) eszközeit használok.³⁶

„A nyomtatott sajtó a forrása a régmúlt és a 20. század szociologikusan fölfogott művelődéstörténetének, közönség-, olvasás- és ízléstörténetének. De még az előállítás és a forgalmazástörténet is részét képezi a sajtó, tágabb értelemben a kommunikáció történetének. Nyelvészeti szempontból sem elhanyagolható forrás a sajtótörténet, a műfaj- és stílustörténeti kutatások egyik kiindulópontja. Kimondható tehát: A nyomtatott sajtó a nemzet írásbeli tudatának és kultúrájának egyik kifejezője. Az intézményes memória egyik fő tára.”³⁷ Széchenyi Ágnes gondolatai ugyan nem specifikusan a polgári-liberális, feminista időszak kiadványok forrásértékére vonatkoznak, maradéktalanul érvényesek rájuk, különösen akkor, ha tekintetbe vesszük Kéri Katalin érvrendszerét. E szerint „az újkori nők történetének [...] megismeréséhez az alapművek értelmezésén kívül elengedhetetlenül szükséges a sajtótermékek vizsgálata, hiszen az újságok, folyóiratok mindig meglehetősen jól tükrözik azt a kort, amelyben íródtak”.³⁸

33 Vö. CZEFFNER 2014. 49–150.

34 ADAMZIK 2004.; BERNÁTH 1995. 67–79.; BIBER 1998.; CALDAS–COULTHARD 1995. 226–240.; CATES 1995. 13–31.; CSERHALMI 1995. 79–107.; FACHINETTI–BROWNLEES–BÖS–FRIES 2012.; FOWLER 1991.; H. VARGA 2007. 40–47.; HOLLÓS 2004.; LA ROCHE 2008.; LJUNG 2000.; MARTIN–COPELAND 2003.; MAST 1994.; MCKANE 2006.; PALTRIDGE 2006.; REUMANN 1994.; SCHUDSON 1995.; SZIGETI 1995. 67–79.; WODAK–MEYER 2001.

35 KLINGENSTEIN 1997, 1999. 117–128.; ARNOLD–HÖMBERG–KINNEBROCK 2010.; THEOBALD 2012. A kisebb szövegtörzshöz végzett elemzése l. KEGYES 2016. 37–67.

36 ERTE I. SZEBERÉNYI–KISANTAL 2006. 419–449.

37 SZÉCHENYI 2004. 1150–1161.

38 KÉRI 2008. 22. Vö. Evelyne Sullerot és Georg Iggers nézeteivel. Előbbi szerint a női sajtó látványos visszatükröződése a mindennapi életnek, a társadalmi viszonyoknak, a mentalitásnak és az erkölcsöknek. (SULLEROT 1963. 5.) Iggers kifejtette, hogy az új- és modern kori nők történetének tanulmányozásához elengedhetetlen az interdiszciplináris és multiperspektívikus meg-

Céлом e kötetben mindvégig az volt, hogy a „hagyományos, leíró, első-sorban tartalmat ismertető, a kulturális-társadalmi kontextust mellőző [...] felfogással szemben” a nőmozgalmi sajtótermékek analitikus megközelítésére helyezzem a hangsúlyt. Kezdetből szem előtt tartottam Gyáni Gábor ma is aktuális intelmét, amely szerint hiba a periodikákat csupán „kivonatolandó betűhalmaz”-ként kezelni.³⁹ Vizsgálatukhoz éppen ezért egy összetettebb kutatási szempontrendszer kidolgozására törekedtem. Ehhez kiegészítésként érdemes megjegyezni, hogy James Curran „a médiatörténet-írást a médiatudomány (*media studies*) elhanyagolt nagyszülőjének nevezi”.⁴⁰ Curran öt médiatörténeti narratívát – vagyis kontextust – különít el, amelyek közül az egyik éppen a feminista.⁴¹ Tézise szerint ezek az egyenes vonalú társadalmi haladást hangsúlyozzák.

Megerősítéssel szolgált számomra Ulla Wischermann és Ute Gerhard állítása, miszerint „a nőmozgalomhoz kapcsolódó periodikák [...] felbecsülhetetlen értékűek, és a korábbiakban szinte teljes mértékben feldolgozatlan forrásokat kínálnak a mozgalmak és a női életutak megismeréséhez”.⁴² Mindazonáltal egy pillanatra sem feledkeztem meg arról, hogy a cikkek tartalmát a valóságnak megfeleltetni szigorúan tilos! Ha így tettem volna, akkor Gyáni kategóriarendszerében én magam is „a pusztán csak magát a sajtót olvasó történész”-ek csoportjába kerültem volna.⁴³ Komplexebb elemzést tűztem ki célként, amelynek segítségével olyan kérdésekre is választ adhattam, amelyekre a lapokkal kevésbé elmélyülten foglalkozó kutatóknak eddig nem sikerült.

Dilemmákat okozott a vizsgálat időhatárainak kijelölése. Az 1918-as évszám magyarázatát már megadtam, a kutatás kiindulópontja azonban hosszabb mérlegelés tárgyát képezte. Magyarországon a NOE 1896-ban kezdte működését, a FE-t 1904-ben alapították, s ezek az évszámok (főként az utóbbi) jelentik azon periódus kezdetét is, amikor a hazai feminista mozgalom megkezdte felzárkózását a nyugati országok mögé. Noha Ausztriában az AÖF már 1893 óta létezett, első saját lapjának indulására 1899-ig kellett várni. A *Neues Frauenleben* első száma 1902 januárjában látott napvilágot. Ehhez képest négyéves csúszással, 1906 januárjában kezdte meg a FE első időszak kiadványának, a *Feminista Értesítő*nek publikálását. Ez azonban – amellet, hogy mindössze egy évfolyamot ért meg – csupán az egyesület tagságához szólt.⁴⁴

közelítés. IGGERS 1997. 295–365. Az egyéb tudományágak (kommunikáció, nyelvtudomány, szociológia) kutatásba történő bevonásáról részletesebben l. KOLLOQUIA 2001.

39 GYÁNI 2006. 57–64.

40 Idézi SIPOS 2015. 1–14.

41 A további négy narratíva: liberális, populista, libertáriánus és antropológiai. Erről l. bővebben SIPOS-FÜLÖP 2019.

42 WISCHERMANN–GERHARD 1988. 268–284.

43 GYÁNI 2006. 57–64.

44 Schwimmer Rózsa hagyatékában a *Feminista Értesítő* számain kívül idáig alig találtam utalást a lap publikálásával kapcsolatos kihívásokra vagy a szerkesztéssel járó feladatokra. *Feminista Értesítő*, NYPL RSP II.A. Box 482. fol. 12. (A továbbiakban FÉ.)

Mivel a FE és a NOE 1907 januárjától jelentkezett *A Nő és a Társadalommal*, a három szervezet sajtótevékenységének érdemi összehasonlítására ettől az évtől nyílik lehetőség.⁴⁵

Az osztrák–magyar összehasonlítás jelentőségére már utaltam, azonban talán nem hasznotalan a kérdés további árnyalása. Többen felhívták a figyelmem a vidéki feminista szervezkedés fontosságára, illetve arra, hogy szükség lenne a budapesti anyaszervezet és a vidéki városok leányegyesületei sajtó-reprezentációjának szisztematikus összevetésére. E javaslatot elvettem, döntésemnek pedig több oka volt. Már a primer forrásadottságok felmérése során bizonyossá vált, hogy az osztrák–magyar mozgalom nemzetközi dimenziója felé történő nyitás sokkal hangsúlyosabb eredményeket hozhat, mint a lokális szinttel történő összevetés. Utóbbi praktikusan a vidéki napisajtó szisztematikus átfésülését jelentette volna olyan cikkekért, amelyek eleinte jobbra becsmélő, majd az első világháború vége felé pozitívabb, ám jó eséllyel közhelyes véleményeket mantráztak a vizsgált csoportokról. Hátráltatta és nehezítette volna a kutatást, hogy számos vidéki szervezet archívuma megsemmisült, így levéltári forrásokra alig támaszkodhattam volna. Még egy személyes célkitűzés is motivált a kutatás nemzetközi kontextusának rögzítésében: szerettem volna a lehető legrészletesebben megismerni az osztrák–magyar mozgalom két vezető egyéniségének, a lapszerkesztési feladatokban is oroszán részt válláló Schwimmer Rózsának és Auguste Fickertnek az életútját, illetve az általuk vezetett egyesületek fejlődését és kapcsolatrendszerét. Mindez a mozgalom magyarországi lokális vetületének tanulmányozása esetében nem történhetett volna meg. Ugyanakkor a legcsekélyebb mértékben sem kívánom azt sugallni, hogy az ilyen irányú vizsgálatot – amelyre már történtek előremutató kísérletek⁴⁶ – szükségtelennek tartom.

A vizsgálat metodológiája, illetve a cikkek elemzéshez kidolgozott kategóriarendszer évekig formálódott.⁴⁷ Andor József gyakorlati példával is rámutatott arra, amit Glózer Rita fogalmazott meg egy 2013-as tanulmányában: „A különféle társadalmi és kulturális jelenségek szövegeken keresztül történő tanulmányozása többnyire abból a feltételből indul ki, hogy e szövegek tartalmának megértése, keletkezésük és sorsuk nyomon követése elvezeti a kutatót a számára fontos történelmi, társadalmi és kulturális összefüggések felismeréséhez.” Az ilyen irányú kutatások legfontosabb célja „a szövegek közvetlenül nem hozzáférhető tartalmának rekonstruálása”.⁴⁸ A sajtó- és tartalomelemzés módszerei tehát a (gyakorta) rejtett tartalmak, megnyilatkozások, szóválasztások, stilisztikai elemek rekonstruálására, s a szövegek szerzői szándékának visszafejtésére alkalmazhatók. Vagyis „tartalomelemzésnek neve-

45 A *Neues Frauenleben* 1907 előtt megjelent számait is feldolgoztam.

46 Pl. ACSÁDY–MÉSZÁROS 2016. 486–502.; UŐK 2018. 80–96.; ANTONI 2015, UŐ 2016.; ÁRVAI 2016.; CSIZMADIA 2015.; KELBERT 2013. 121–162.; UŐ 2014. 441–463.

47 Az ezzel kapcsolatos tanácsokért Majoros Istvánnak és Sipos Baláznak tartozom köszönettel.

48 GLÓZER 2013.

zünk minden olyan eljárást, amelynek során közlemények, üzenetek törvényszerűen visszatérő sajátosságai alapján módszeres és objektív eljárással olyan következtetéseket vonunk le, amelyek a közleményekben nyíltan kimondva nincsenek, de az üzenet megszerkesztettségének, azaz kódolásának a módjából kiolvashatók s esetleg más eszközökkel, más módon nyert adatok segítségével megerősíthetők, igazolhatók”.⁴⁹

Antal László definíciójában, ha direktben nem is kerül említésre, felsejlik a Glózer által „kvalitatív-kvantitatív dilemma”-ként interpretált problémakör,⁵⁰ amely bennem is megfogalmazódott. A kisebb szövegtörzset végzett elemzés nem adott volna lehetőséget a lapok, valamint a mögöttük álló szerkesztőségek komplex vizsgálatára. A tartalomelemzés eredményességét ugyanis a mintavétel jellege már önmagában determinálja. Erre Móré Mariana a módszer gyakorlati alkalmazásának lehetőségeiről írt munkájában figyelmeztet: „Nagy terjedelmű közlések vizsgálatakor lehetetlen minden egyes elemet számba venni. [...] Szembekerülve az irdatlan mennyiséggel, [a] tartalomelemzés megkezdése előtt döntést kell hozni: ha a releváns anyag túl terjedelmes, akkor olyan mintát kell kiválasztani, [...] amely elég kicsi ahhoz, hogy elemezni lehessen.”⁵¹ A kutató ennek megfelelően több lehetőségéből választhat a mintavétel vonatkozásában a véletlenszerűtől a lépcsőzetes mintavételig.⁵²

Egy korábbi, kevesebb cikken végzett elemzéshez az előbb említett, társadalomtörténeti kutatásoknál gyakorta alkalmazott statisztikai módszert hívtam segítségül.⁵³ Úgy gondoltam, hogy az alapsokaságból – vagyis *A Nő és a Társadalom*, valamint a *Neues Frauenleben* 1907 és 1913 közötti számaiból – vett minta alapján releváns következtetéseket vonhatok le a teljes sokaságra vonatkozóan. A lapok jellegéről azonban ekkor, a levéltári források feldolgozásának kezdetén még viszonylag kevés információval rendelkeztem. Ezek birtokában és a kutatás időbeli kiterjesztésével (valamint az 1914-es cezúra miatt is) jelen munkában eleve kizártam a véletlenszerű mintavétel létjogosultságát. A kezdetektől tisztában voltam azzal, hogy hipotéziseim igazolásához és kérdéseim megválaszolásához elengedhetetlen a periodikák valamennyi példányának és valamennyi cikkének bevonása. Ez a tartalomelemzés hagyományos módszereivel és kódolási gyakorlatával lehetetlen vállalkozásnak bizonyult volna, még a mára viszonylag elterjedt online diskurzuselemző szoftverek segítségével is.⁵⁴ Végül amellet döntöttem, hogy támaszkodva a

49 ANTAL 1976. 85.

50 GLÓZER 2013.

51 MÓRÉ 2010. 47–64. A szövegtörzset megfelelő lehatárolására figyelmeztet Allan Bell is. BELL 1991. 10.

52 A mintavételek fajtái: véletlen, rétegzett, szisztematikus, klaszteres, változó valószínűségű és lépcsőzetes minták. KRIPENDORF 1995. 22.

53 BABBIE 2007. 211.; KOTHARI 2004. 60–62.

54 Pl. MAXQDA – The Art of Data Analysis (<https://www.maxqda.com/products/maxqda-standard/what-is-qda-software>; utolsó megnyitás: 2021. 05. 08.).

tartalomelemzés módszereire, saját kódolási és elemzési szempontrendszer alakítok ki. A kódolási fázis legnagyobb kihívását a kulcsszavak kiválasztása jelentette, amikor a cikkeket egy vagy több (al)kategóriá(k)ba soroltam. Persze szem előtt tartottam, hogy az elemzés megbízhatósága és érvényessége a jól megalkotott kategóriákon múlik, a taláalomra felépített fogalomkörök érdektelen vagy alacsony minőségű eredményre vezetnek.⁵⁵

A többnyire havilapként publikált periodikákból⁵⁶ Excel-táblázatokba rendezett cikkrepertóriumot készítettem. Ebbe a hirdetésekén kívül a lapok valamennyi cikkét bevontam, ami egy 6007 írásból álló szövegtörzset eredményezett.⁵⁷ A cikkek többszöri, szisztematikus átfésülése során mind magyar, mind pedig osztrák részről elektronikus adatbázisok könnyítették a munkát.⁵⁸ A 6007 cikk kategorizálásához *A Nő és a Társadalom* 83, *A Nő* 60, valamint a *Neues Frauenleben* 129 lapszámából készítettem táblázatokat. A lapok eltérő példányszámai a nyári hónapok során közzétett összevont számokból, a háború első évében megjelent rendkívüli példányokból, valamint abból adódnak, hogy *A Nő* 1914 januárja és augusztusa között kéthetente került az olvasókhöz.⁵⁹ Fontos tisztázni, hogy bár Magyarország esetében fizikailag két önálló lapról beszélhetünk, ezek szervesen kapcsolódnak egymáshoz. A köztük megfigyelhető különbségeket az egyes fejezetekben számba veszem, az elemzés legtöbb pontján azonban indokoltnak tűnt együtt kezelni őket.

A cikkek csoportosításánál elsőként a szerzők személyét vettem figyelembe, s velük kapcsolatban a következő kérdésekre kerestem választ: Ismerjük-e a nevüket, vagy a szerkesztők csupán monogramjaikat tüntették fel? Álnéven tették közzé cikkeiket, vagy esetleg egyáltalán nem szerepelt a nevük az adott írások élén? Mi lehetett az alkalmazott szerkesztői gyakorlat mögött álló motiváció? Elkülönítettem az osztrák–magyar, illetve a külföldi szerzőket, akiket nem csupán állampolgárságuk, hanem nemük szerint is csoporto-

55 MÓRÉ 2010. 47–64.

56 A *Neues Frauenleben* 1907. és 1908. áprilisi számai sem az elektronikus adatbázisban, sem pedig a bécsi közgyűjteményekben nem érhetőek el.

57 Ennek publikálására jelen keretek közt természetesen nincs lehetőségem, ugyanakkor a teljes cikkrepertórium, valamint a lapok cikkíróiról készített adatbázis elérhető és letölthető Excel-formátumban a blogomról (*SchwimmerBlog – Egy grafomán feminista a 20. század útvesztőiben*).

58 A magyar lapok a Magyar Társadalomtudományok Digitális Archívumában (MTDA) olvashatók, tárgyszavas keresővel ellátva, leszámítva *A Nő és a Társadalom* mutatványszámát, valamint *A Nő* 1918 utáni évfolyamait. (<http://www.mtda.hu/>; utolsó megnyitás: 2021. 05. 10.) Mivel az MTDA adatbázisát építő könyvtárosok *A Nő és a Társadalom* lapszámai végén koncentráló hirdetéseket nem digitalizálták, a kevéssé éles szemű kutató benyomása az lehet, hogy a lapban egyáltalán nem kaptak helyet reklámok, amelyekből ezáltal a szerkesztőségek sem juthattak jövedelemhez. Már csak ezért is fontos az OSZK mikrofilmtárának felkeresése, ahol a lap valamennyi számát áttekinthetjük az elsőtől az utolsó oldalig.

59 A *Neues Frauenleben* 1914. október közepe és december vége között, öt szám erejéig szintén kéthetente jelent meg.

sítottam. Utóbbi distinkciókat a cikkrepertóriumban nem jelöltem külön, hanem az összefoglaló táblázatokban/diagramokon ábrázoltam őket.

Az újságcikkeket ezt követően műfajuk szerint rendeztem,⁶⁰ 15 csoportot alkotva belőlük: beadvány, belső cikk, címes hír, cím nélküli hír, előadás, glossza, irodalmi rovat, jegyzet, közlemény, levél, olvasói levél, publicisztika, riport, tudósítás, vezércikk.⁶¹ A műfaji megkülönböztetésre azért volt szükség, hogy pontos következtetéseket vonhassak le arról, hogy a szerkesztők milyen szerepet szántak bizonyos témáknak az egyes lapszámokban, évfolyamokban vagy a periodikák megjelentetésének teljes időszakában. Egyebek mellett például az alábbi kérdéseket válaszolhattam meg így: Milyen rendszerességgel kerültek a női munka és oktatás (vagy azok alkategóriái), a választójo, illetve egyéb témák a vezércikkek közé? Gyakoriak voltak-e a divatról, öltözködésről vagy a nők sporttevékenységéről tudósító írások a publicisztikák, belső cikkek között? Vagy a kérdéskörnek inkább csak rövidebb címes és cím nélküli híreket, glosszákat szenteltek?

Önálló fejezetekben foglalkozom a tájékoztató műfajcsaládba sorolható cikkekkel, a véleménynyilvánító és a kiegészítő műfajokkal. Az irodalmi rovatok nagyját alá vételére nem vállalkozom, viszont kitérek arra, hogy a periodikákban közzétett versek, novellák, folytatásokban közzölt regények kinek, illetve milyen állampolgárságú szerzőknek a tollából származtak. Tártyalom a hirdetéseknel alkalmazott szerkesztőségi elveket és gyakorlatot, annak ellenére, hogy nem képezik a fenti kategóriarendszer részét.

Az újságcikkeket a tartalmuk szerint is csoportokba rendeztem, megkeresve azokat a különösen fontos szavakat, amelyeket az újságírói zsargonban (elsődleges) kulcsszavaknak neveznek.⁶² Az így felállított 16 kategória közé az alábbiak kerültek be: alkoholizmus, aktualitás, általános női jogok, család-jog, divat, drágaság, gyermekvédelem, háború/béke/pacifizmus, irodalom, leánykereskedelem, munka, nemi kérdés,⁶³ nőmozgalom, oktatás, prostitúció és választójo.

A lapokban a nők kereseti tevékenységének és oktatásának tárgykörében publikált írások vizsgálatát és alkategóriákba osztását is elvégeztem, amire három dolog készítetett. Egyrészt az elsődleges kulcsszavak felállításával nyilvánvalóvá vált, hogy a lapok a női munka témájában tették közzé a legtöbb cikket, s a nőoktatás is hangsúlyos szerepet kapott bennük. Vagyis szükségszerűnek tűnt, hogy e cikksoportokkal kiemelten foglalkozzam. Továbbá az e témacsoportokból kialakított ún. másodlagos kulcsszavak kiemelése által

60 A műfaji kategorizáláshoz a következő műfajelméleti munkákra támaszkodtam: BERNÁTH 1995.; CSERHALMI 1995. 79–107.; H. VARGA 2007.; HOLLÓS 2004.; LA ROCHE 2008.; SZIGETI 1995. 67–79.

61 A Bernáth László által lehatárolt műfajokhoz a vizsgált lapok sajátosságainak megfelelően a következőket adtam hozzá: beadvány, előadás, irodalmi rovat, közlemény.

62 ANDOR 2009. 24–27.

63 Egykorú kifejezés, az iskoláskorú gyermekek szexuális felvilágosításáról szóló cikkeket soroltam ide.

következtethetem arra,⁶⁴ hogy a periodikák szerkesztősegei mekkora figyelmet szenteltek bizonyos altémáknak, s e tekintetben milyen hangsúlyeltolódások érhetőek tetten a korszak egészében vagy a háború éveiben. Harmadrészt ezen alcsoportok segítségével kívántam rávilágítani arra, hogy milyen szerteágazó következményekhez vezetett a társadalom mikro- és makroszintjein a nőnevelés intézményes kereteinek kiterjesztése, valamint a nők nagyobb arányú munkába állása. A „munka” kulcsszó alatt 17 alkategória kapott helyet: állásközvetítés, általános munkajog, cselédkérdés, egészségügy, értelmiségi munka, ipari munka, kizsákmányolás, közlekedés, mezőgazdasági munka, munkásnővédelem, művészeti munka, nőtisztviselő, sport, szervezkedés, szociális munka, szolgáltatás, tudományos munka. Az „oktatás” kulcsszó alá 13 alkategória került: általános nevelési elvek, cselédképzés, egészségügyi szakoktatás, elemi oktatás, felsőoktatás, gimnáziumi oktatás, ipari szakoktatás, kereskedelmi szakoktatás, koedukáció, mezőgazdasági szakoktatás, művészi szakképzés, nőtisztviselő szakképzése, vallásoktatás.

Természetesen nem vállalkozhattam valamennyi tartalmi csoport részletekbe menő tárgyalására. A kvantitatív elemzés eredményei mellett viszont reflektálok az egyes témacsoportok legszembevetőbb sajátosságaira mind osztrák, mind pedig magyar vonatkozásban. Kitérek továbbá arra, hogy például a női munka témakörén belül a lapok mennyire hangsúlyozták a „gyengébb nem” értelmiségi, tudományos és (képző)művészeti pályákon való térnyerésének jelentőségét. Listázom azokat az okokat, amelyek miatt a lapok kiemelten foglalkoztak a szociális kérdésekkel, a másik oldalon pedig kísérletet teszek annak megválaszolására, hogy a kor nőmozgalmának egyik legfontosabb problémakörét, a cselédkérdést miért hanyagolhatták el.

Végül a helyszín fontosságát rekonstruálok a sajtótermékekben. Ehhez Michael Schudson állításából indultam ki, aki szerint az újságcikkek, és szűkebb értelemben véve a hírek, illetve ezeknek a helyszínei olyan folyamatok vagy jelenségek legfőbb sajátosságaira képesek rávilágítani, amelyek az olvasók életét, mindennapjait befolyásolhatják.⁶⁵ Felmerül viszont, hogy vajon a földrajzi közelség, a megtörtént esemény fontossága vagy esetleg mindkét tényező együttesen növelték-e egy újságcikk hírértékét?⁶⁶ Mindhárom lap esetében nyilvánvalóvá vált, hogy a szerkesztők intenzíven követték a külföldi országok nőmozgalmainak tevékenységét, s a Monarchia határain kívül élő nők jogaiban végbement pozitív vagy negatív változásokat. Ezekről igyekeztek a lehető legszélesebb körképet közvetíteni az olvasóknak. Szükségszerűnek tűnt tehát

64 ANDOR 2009. 23–28.

65 SCHUDSON 1995. 14.

66 Walther von la Roche német publicista számos kiadást megért újságírói szakkönyvében azt állítja, hogy egy újsághír nagyobb érdeklődést vált ki az olvasókban, ha minél többet tartalmaz a következőkből: prominens személyek, érzelmi kötelék, a megtörtént esemény következményei, előrelépés, konfliktushelyzet, harc, drámaiság, továbbá valamilyen kuriózum. LA ROCHE 2008. 70.

megvizsgálni, hogy Magyarországon, Ausztrián és a koronatarományokon kívül mely államokról olvashattak az előfizetők a leggyakrabban.

Már itt meg kell említenem, hogy a szerkesztőbizottságok számos hírt és hosszabb cikket külföldi lapokból vettek át, a korszak gyakorlatának megfelelően gyakorta forrásmegjelölés nélkül. Vajon kitapintható konkrét szerkesztőségi célkitűzés annak tekintetében, hogy a lapok mely országokról és városokról közöltek írásokat? Vagy nem beszélhetünk e tekintetben tudatos koncepcióról? Az elemzés e fázisa során azt tanulmányoztam, hogy milyen számban és arányban szerepelnek a lapokban cikkek a Monarchia területén élő (ideértve a nemzetiségieket is), illetve a külföldi származású nőkről. A hírek főváros-központúsága mellett kiemelten figyeltem arra, hogy az egyes államok pozitív vagy negatív megvilágításba kerültek-e. Továbbá vizsgáltam azon tendencia lehetséges okait, mely szerint többször tűntek fel kedvező színben olyan régiók, amelyek mind Ausztriánál, mind Magyarországnál fejletlenebbek voltak.

A feminista körökben ma is elterjedt nézet kapcsán, miszerint a női nem valamennyi képviselője egyfajta ideológiai közösséget alkot, leszögezem, hogy a női nemet nem értelmeztem egységes csoportként. Eva Klingensteinel egyetértve meggyőződésem, hogy „a gyengébb nem elnyomásával kapcsolatban gyakran ismételt tézis” elfogadása a kutatás számos aspektusára veszélyt jelenthetett volna.⁶⁷ Mindez paradox helyzeteket szült már a korszak polgári-liberális, feminista mozgalmában is, amely a felszínen eszméi sarokpontjának tartotta a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó nők közötti összetartást. A *Dokumente der Frauen* mutatószámában a szerkesztők a nőmozgalom erősségének „a valamennyi nő közötti szolidaritást és a közös érdekekért való munkálkodás”-t jelölték meg. Néhány sor után azonban kizárólag a haladó szellemiségű, polgári származású nőknek ajánlották a periodikát.⁶⁸ A lapok elemzése során részben e tézis cáfolataként példákkal illusztrálok, hogy nem, vagy csak fenntartásokkal beszélhetünk a szerkesztők és publicisták (illetve a cikkek szerzői),⁶⁹ a másik oldalon pedig az olvasók között formálódott „elképzelt közösségről”.⁷⁰ Ezt a lapok hasábjain közölt vitacikkek, szerkesztői és olvasói levelek mellett a levéltári források is alátámasztják.

67 KLINGENSTEIN 1997. 6–8.

68 „[...] es soll alle isolierten Kräfte der Frauenwelt sammeln, und indem es in ihnen das Bewusstsein und Solidarität erweckt, das Bewusstsein, dass alle Frauen aller Stände ein gemeinsames Interesse haben, sie zu einer realen Macht erheben.” *Dokumente der Frauen*. (1899): 1. 1–4. (A továbbiakban: DF.)

69 Ezek közé nem húzhatunk egyértelműen egyenlőségjelet. Azért, mert valaki egy-egy cikket küldött a lapokba, még nem vált feltétlenül publicistává, hanem a laikus szerzők csoportjába tartozott. A fogalmakat az alábbiakban ennek megfelelően használom.

70 A Benedict Anderson nacionalizmuselméletében kulcsszerepet játszó „elképzelt közösségek” (*imagined communities*) és a nők között formálódó fiktív vagy tényleges közösségekről. bővebben ANDERSON 2006.; HUFF 2005.

2.3. FORRÁSOK

Jelen kutatás újszerűségét elsősorban az adja, hogy a magyar feminista sajtó történetét nem elszigetelten veszi nagyító alá, hanem egy tágabb kontextusba ágyazva az osztrák polgári-liberális nőmozgalom sajtótevékenységével állítja párhuzamba. Eleinte úgy terveztem, hogy – a komparatiztika módszerének széles körű alkalmazása érdekében – a már említetteknek kívül egyéb lapokat is bevonok a vizsgálatba. Elsőként a NOE égisze alatt megjelenő *Nőtisztviselők Lapját* (Budapest, 1915–1919) dolgoztam fel. Ez után a FE másik időszaki kiadványa, a *Nők Lapja* (Budapest, 1916–1919), majd a szociáldemokrata nőmozgalom szócsöveként számon tartott *Nőmunkás* 1907/1908-as és 1912–1917 közötti évfolyamai következtek. Utóbbiak áttekintését – elektronikus archívumok hiányában – az Országos Széchényi Könyvtár mikrofilmtárában, valamint a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban végeztem. Mivel e lapok részletes elemzése szétfeszítette volna a kötet kereteit, csak néhány ponton hivatkozom rájuk. A nemzetközi kontextus felvillantásához további, a Német Császárság területén terjesztett sajtótermékeket is vizsgáltam, részben osztrák–magyar nőmozgalmi aktivisták által jegyzett cikkek után kutatva, részben pedig a Monarchia államairól beszámoló írásokat keresve. A kezdetben Lipcseben, majd Berlinben publikált *Frauen-Rundschau* (1903–1913, 1921/1922) kiválasztásában kizárólag az osztrák „kapcsolatok” motiváltak. A kéthetente jelentkező lap – amely alcíme (*Offizielles Organ deutscher Frauenverbände und Vereine*) ellenére egyfajta átmenetet képzett a női és feminista sajtótermékek között⁷¹ – a *Dokumente der Frauen* utódlapja volt. Feldolgozására a lipcsei Deutsche Nationalbibliothek mikrofilmtárában került sor. Az egyesületi lapok sorában a legnagyobb múltú német nőszervezet (Allgemeiner Deutscher Frauenverein, ADF, 1865–, Lipcse) értesítőjének, a *Neue Bahnen*nek (Lipcse, majd Berlin, 1866–1933) 1902–1918 közötti évfolyamait dolgoztam fel. A munka e szakaszának helyszíne az ADF levéltára, a lipcsei Louise Otto-Peters Archiv (LOP) volt, amely nevét az egyesület (egyik) alapítójáról és első elnökéről kapta.⁷²

A LOP-ban töltött idő a forrásfeltárás mellett a metodológia kimunkálásában is hasznosnak bizonyult. Itt ismerkedtem meg azzal a Renate Kovács és Barbara Kunze által összeállított személy-, hely- és kulcsszóregiszterrel, amely jelentősen megkönnyíti a tájékozódást a *Neue Bahnen* 1866–1899 között-

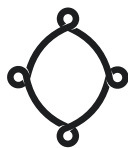
71 A nőmozgalmakról, női választójogról, a nők előtt nyitottá váló állásokról és a gyermekvédelemről szóló cikkek mellett a lap rendre közölt pl. divathoz köthető írásokat és recepteket. Emellett bizonyos ruhadarabok szabásmintáit, rejtvényeket és kvizeket tettek közzé.

72 LOP (<http://www.louiseottopeters-gesellschaft.de/index.php?id=archiv>; utolsó megnyitás: 2021. 05. 06.) Az archívum munkatársai – Claudia Friederike Pohlmann és Sabitha Berger – legújabbban a *Frauenzeitung* című laphoz készítettek online is elérhető regisztert. (<http://dblop-leipzig.ddns.net/frauenzeitung/>; utolsó megnyitás: 2021. 05. 06.). A *Neue Bahnen* 1902–1918 közötti évfolyamai rendszeresen beszámoltak az osztrák és a magyar nőmozgalom valamennyi számyának eredményeiről.

ti évfolyamaiban.⁷³ Hasonló adatbázisok készítését a németországi nőtörténeti kutatásoknál nagyra értékelik, azonban Ausztriában és Magyarországon női vagy feminista periodikák vonatkozásában még senki sem készített ilyen.

A FE és a NOE történetéhez a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött ún. „Feminista fond”, illetve Szirmay Oszkárné irathagyatéka szolgáltak fontos támpontokkal. E források betekintést engednek a FE tevékenységébe, az egyleti életbe, a választmányi vagy lapbizottsági ülések vitáiba. Képet alkothatunk belőlük arról is, hogy a szervezet mely hazai és külföldi sajtótermékekből (valamint a könyvtárak számára vásárolt irodalomból) szerezte a némozgalommal kapcsolatos friss vagy néha kevésbé aktuális értesüléseit, amelyeket aztán a szerkesztők rendre megosztottak a periodikákban is. Elsősorban *A Nő és a Társadalom* publikálása, továbbá a feminista sajtó vidéki és nemzetközi beágyazottsága vonatkozásában volt elengedhetetlen a New York Public Library (NYPL) kéziratárában őrzött Schwimmer Rózsa-hagyaték 1918 előtti anyagainak feltárása.

Az AÖF iratait az Österreichische Nationalbibliothek (ÖNB) kéziratárában és zenetörténeti gyűjteményében, valamint a Wienbibliothek im Rathausban (WR) értem el. A személyi hagyatékok sorában a legfontosabb Auguste Fickerté, amely az említett könyvtárakban áll a kutatók rendelkezésére. A Fickert 1910-es halála után létrehozott, ma a WR-ben őrzött archívummal – amelyet a vele kapcsolatban álló családtagok, barátok és levelezőpartnerek közadakozásából gyűjtöttek össze – problémát jelent, hogy a kimenő levelek – Schwimmer írásaival szemben – kis számban maradtak korunkra. A bécsi gyűjteményekben Rosa Mayreder hagyatékának bizonyos részei mellett az AÖF több tagjának dokumentációját tekintettem át, noha ezek csak néhány mappából álló iratanyagokat jelentettek.

⁷³ A források feldolgozásában nyújtott segítséget és útmutatást ezúton is köszönöm Barbara Kunzénak.

3. SAJTÓNYILVÁNOSSÁG, KOMMUNIKÁCIÓ, NŐMOZGALOM

Asa Biggs és Peter Burke a 18. század előtti európai társadalmakra a „korlátozott írásbeliség” színtereiként tekintenek. Változást a felvilágosodás és a francia forradalom időszaka hozott, amelyek megteremtették a közvéleményt, illetve a sajtónyilvánosságot. Az ehhez való hozzáférés azonban még a társadalom jelentős része számára korlátozott maradt.⁷⁴ A kirekesztett csoportok közé tartoztak a nők, akik szűk, felsőbb rétegüket leszámítva még hosszú évtizedekig távol maradtak a sajtótermékektől újságolvasókként és a lapok előállítóiként egyaránt. Ez korántsem jelenti azonban azt, hogy nem készültek női célközönségnek szánt periodikák: az első ilyen típusú lapok már a reformáció idején napvilágot láttak, majd számuk a 18–19. század fordulójára némileg emelkedett. Közös vonásukként említhető, hogy ezeket szinte kivétel nélkül férfiak szerkesztették, jobbára női álnevek mögé bújva.⁷⁵ Sőt, a 19. század első felében maguk a női szerzők is álnevek mögé rejtőztek a közvélemény rosszálló tekintete elől, titokban tartva azt, hogy anyagi haszon reményében publikálnak.⁷⁶

Anélkül, hogy hosszabb fejtegetésbe bocsátkoznák a 19. századi női (újság)olvasási szokásokról és arról, hogy miként jutottak fokozatosan pozíciókhoz Európa- és Monarchia-szerte a lapkiadásban szépíróként, publicistaként vagy szerkesztőként, csupán néhány, a jelen téma szempontjából releváns megállapításra szorítkozom. Munkámnak ugyanis nem célja, hogy e közel egy évszázados folyamatot górcső alá vegye, már csak azért sem, mivel ezt már többen megtették előttem.⁷⁷ Álljon itt mindössze annyi, hogy a női írásbeliség előmozdításában a korszak gazdasági és szociokulturális sajátosságai (pl. a nők családi leköötöttségében történő változások) mellett a legfontosabb szerepet a kiegyezés után bevezetett, elemi oktatást szabályozó törvények játszották Ausztria–Magyarországon. Ausztriában az 1869-es birodalmi népiskolai törvény (*Reichsvolksschulgesetz*), Magyarországon pedig az 1868-as

74 BIGGS–BURKE 2004. 36, 99–100.

75 WEILAND 1983. 99.

76 TUCHMAN–FORTIN 2012. 22.

77 Erre l. a teljesség igénye nélkül: CORTSCH 2009.; FLINT 1993. (a nők folyóirat-olvasási szokásairól: 137–183.); GNÜG–MÖHRMANN 1985.; JENKINS COOK 2008.; JOHNSON 2012.; SCHMID–BORTENSCHLAGER 2009. Magyar vonatkozásban: FÁBRI 1999.; uő 2001. 87–109, 165–182.; KÉRI 2008. 22–35.; uő 2015. 166–194.; MÉSZÁROS 2017. 297–313.; TÖRÖK 2019, uő 2020. L. továbbá az *Író nők a hálón* c. OTKA-projektet.

népiskolai törvény szabályozta újra az elemi oktatást, emelte fel az iskolaköteleles életkort, valamint rendelkezett a tanító(nő)képzők felállításáról.⁷⁸ Ezek összességében olyan feltételrendszert teremtettek az oktatásban, amelynek köszönhetően egyre több nő vált írástudóvá.⁷⁹

A nők intézményes oktatási jogaiért kezdődött küzdelem folytatódott a következő évtizedekben is.⁸⁰ Ausztriában 1878-tól „különleges esetekben” már nőknek is engedélyezhették bizonyos egyetemi előadások hallgatását, 1892-ben pedig – négy évvel a budapesti előtt – megnyitotta kapuit Bécs első leánygimnáziuma. A budapesti Országos Nőképző Egylet (ONE, Budapest, 1867–?) 1893-tól indított tanfolyamot a felső leányiskola negyedik évfolyamát elvégzettek továbbképzésére. Az egylet választmánya 1896 januárjában – az egyetemek orvosi, gyógyszerészeti és bölcsészettudományi karainak a nők előtt történő megnyitását követően – döntött az új iskolatípus létesítéséről.⁸¹

A 20. század kezdete a Monarchiában is a tömegkultúra előretörését és az írott média virágkorát hozta magával. Több szerző szerint az állam a sajtó előretörését – a látszólag viszonylag liberális törvényi szabályozás ellenére – különböző eszközökkel próbálta még ekkor is korlátozni: illetékekkel, a hirdetések után fizetendő adókkal, a folyóiratok tartalmának előzetes ellenőrzésével, valamint az utcai, rikkancsok által végzett árusítás (kolportázs) korlátozásával,⁸² esetleg tilalmával.⁸³ Balogh János Mátyás üzleti sajtóról írt doktori értekezésében rámutat ugyanakkor, hogy a századforduló Magyarországon már nem kellett illetéket és hirdetési adót fizetni.⁸⁴ A folyóiratok tartalmának előzetes ellenőrzése is furcsának tűnik, ilyenre egyetlen forrást sem találtam az itt vizsgált lapok kapcsán.⁸⁵ A sajtó negyedik hatalmi ágga válásához⁸⁶ az analfabéták arányának csökkenése mellett hozzájárult a közép- és nagypolgárság pozícióinak megerősödése, hiszen eleinte ők alkották a folyóiratok olvasóközönségének többségét.⁸⁷ Az írott média differenciálódásával, valamint a filléres sajtó – vagyis az alacsonyabb társadalmi rétegekből érkezők speciális igényei szerint össze-

78 *Reichsvolksschulgesetz* 1869; *Népiskolai törvény* 1868.

79 Az erről készült részletes statisztikákra l. GYÁNI–KÖVÉR 2006. 154–155.; KATUS 2010. 503–504.

80 CLARK 2008. 174, 168.; SZEGVÁRI 1981. 127–128.

81 CLARK 2008. 174, 168.; SZEGVÁRI 1981. 127–128.; MÜHLBACHER–MAISSEN 2007. 8.; WEILAND 1983. 188.

82 A lapok utcai árusítását és a rikkancsok működését egy 1897-es, majd 1912-es belügyminiszteri rendelet szabályozta. A visszaélésekről és a lapok terjesztésével kapcsolatos részletekről l. KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI 2001. 143–145.; BUZINKAY 2016.

83 KLINGENSTEIN 1997. 21.; UŐ 1999. 127–128.; KÓSA 2006. 467. A dualizmus kori sajtótörvényekért és az első világháborús korlátozásokért l. bővebben: WANDRUSZKA 2006.; A magyarországi sajtóközéletéről, a lapkiadás törvényi szabályozásáról és az 1914-es korlátozásokról l. KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI 2001. 150–151, 170–171.; BUZINKAY 2016.

84 BALOGH 2014. 74–84, 112–113, 138–140.

85 Sipos Balázs szerint nem tudunk olyan irodalmi vagy más típusú folyóiratokról a századfordulón, amelyet megjelenése előtt cenzúráztak volna. Értékes észrevételeit ezúton is köszönöm.

86 BAJOMI-LÁZÁR 2009. 141–147.; BIGGS–BURKE 2004. 185.; SCHMID–BORTENSCHLAGER 2009. 90.; SITTER 1998. 4.

87 KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI 2001. 182–198.

állított lapok – megjelenésével a századfordulóra a szerényebb körülmények között élő munkásokat (és munkásnőket) is sikerült megszólítani.⁸⁸

Az 1910-es évek elején már több ezer újságot és folyóiratot adtak ki Monarchia-szerte, a nyomdatechnikai innovációknak köszönhetően pedig nemcsak a megvásárolható címek száma növekedett rohamosan, hanem az egyes lapok példányszáma is. A sajtóélet kizárólagos központjai ugyanakkor mindig Bécs és Budapest maradtak.⁸⁹ A császárvárosban 1892-től közzétett *Arbeiterinnen-Zeitung* 1900-ban 5500 példányban hagyta el a nyomdát, ez a szám 1905-ben 6000-re, 1907-ben 10 500-ra, 1909-ben 20 500-ra emelkedett.⁹⁰ A lapot az első világháború végén már 110 000 példányban hozták. Ennél is nagyobb mértékben emelkedett a napilapok példányszáma: a *Budapesti Hírlap* 1890-ben 28 800, 1906-ban 54 000, 1910-ben pedig 65 000 példányban jutott el olvasóihoz.⁹¹ A differenciálódó, különböző társadalmi rétegeket célzó sajtótermékek pedig amellet, hogy 1914-re a mindennapi élet elsődleges információforrásává váltak, teljesen átalakították a társadalom – beleértve persze a nők – gondolkodását és hétköznapjait.⁹²

3.1. KERESKEDELMI PROFITOT TERMELŐ IDŐSZAKI KIADVÁNYOK KONTRA NŐMOZGALMI LAPOK

A 18. század végétől német és francia mintára jelentek meg Ausztria–Magyarországon az első, specifikusan női olvasóközönségnek szánt periodikák. Mindkét ország női sajtójának történetében alapvető a 39 számot megért *Gratzer Frauenjournal*, amelyet 1795 januárjától adtak ki. Bár a lap alcímében magyar vonatkozásokkal is kecsegtetett (*Oesterreichs und Hungeriens Töchtern gewidmet von Neuen Freundinnen ihres Geschlechtes*), végül csak néhány színházi tudósítást közölt Budapestről. Magyarországon az első nőknek szóló lap (*Urania*) 1794-ben jelent meg, de kiadása a harmadik kötet után elhalt.⁹³ Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a „női lap” ebben a korszakban már csak a bennük közzétett irodalmi művek miatt sem képezhetett olyan kategóriát, amely teljes mértékben kizárta volna a férfiakat olvasói közül.⁹⁴

88 A filléres sajtóról és egyesült államokbeli gyökereiről l. THOMPSON 2004. 115–148, 167–205. Ezért szokás „a média forradalma”-ként aposztrofálni ezeket az évtizedeket. Erre l. pl. BARBIER et al. 2004.; KATUS 2010. 512. Német nyelvterületen olvasási forradalomról (*Leserevolution*) beszélnek. BLAND–MÜLLER-ADAMS 2007. 9–25.

89 GERGELY 2005. 480.

90 Vö. 1914-ben a Clara Zetkin által szerkesztett szociáldemokrata *Die Gleichheit*nek (Stuttgart, 1892–1923) 120 000 előfizetője volt. SITTER 1998. 143. A lap indulásáról és az első évfolyamokról l. DORNEMANN 1984. 73–78.

91 KLAUS–WISCHERMANN 2013. 65.; KLINGENSTEIN 1997. 47.; KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI 2001. 171.

92 BELL–GARRETT 1998. 64.

93 BITTERMANN–HOFFMANN–WEINBERGER 2001. 35–384.; DEZSÉNYI 1966. 397–407. Vö. BLAND–MÜLLER-ADAMS 2007. 9–25. A német viszonyokról l.: SITTER 1998.

94 BITTERMANN–HOFFMANN–WEINBERGER 2001. 35–384.

A Nagydíosi Gézané interpretációjában kissé pongyolán „női lap”-ként definiált kiadványokon „azokat az időszakos sajtótermékeket értjük, amelyek a nők különleges társadalmi, gazdasági és alkati helyzetéből folyó szükségleteket és igényeket kívánnak kielégíteni”.⁹⁵ Ezekben belül találunk szórakoztató, moralizáló heti- vagy havilapokat, divatmagazinokat, amelyek a nyomda-technikai módszerek fejlődését követően éltek virágkorukat, valamint családi lapokat.⁹⁶ Témakínálatuk nyugati előfutáiraikhoz hasonlóan meglehetősen tág volt. A divat, család és háztartás arany háromszöge mellett könyvismertetőket, színházi programokat, valamint a korszak fogalmihoz mérten könnyen és gyorsan elkészíthető ételek receptjeit közölték. Mind gyakrabban foglalkoztak a női lét kérdéseivel, a szerelemmel, szeretettel, anyasággal, gyermekneveléssel és a vallással.⁹⁷

A kereskedelmi profitot termelő női sajtó (*kommerzielle Frauenpresse*) térnyerése mellett a századfordulóra néhány olyan folyóirat is újtárra indult a Monarchiában, amelyet a női szakegyesületek alapítása inspirált. Ezek nem csupán szakmaspecifikus lapok voltak, mint a tanítónők számára íródott sajtótermékek, hanem olyan publikációs fórumok, amelyek a nőmozgalom különböző szárnyainak aktuális híreiről, annak politikai és társadalmi összefüggéseiről tudósítottak.⁹⁸ A nőoktatás intézményes kereteinek kiterjesztése, a „gyengébb nem” közéleti, egyesületi és politikai életre történő szocializációja együttesen vezetett az ideológiai céllal kiadott női lapok (*ideologische Frauenpresse*) megjelenéséhez.⁹⁹ E sajtótermékek között elkülönítendő a konzervatív, keresztényszocialista, szociáldemokrata, illetve polgári-liberális, feminista lapok. Közülük az áttekintett források és szakirodalom alapján minden bizonnyal az általam vizsgált, utolsó csoportba sorolt sajtótermékek rendelkeztek a legkevesebb követővel. Erre a későbbiekben több ponton rámutatok.

Utóbbi laptípusban a hazai és transznacionális női szervezetek eredményei mellett innovatív módon szerepet szántak a női munka, az oktatás és a gyermekvédelem kérdésének, az alkoholizmus, a prostitúció, a szexuális felvilágosítás, valamint a leánykereskedelem témájának – és az ellene folytatott

95 NAGYDIÓSINÉ 1957. 193–229. Kissé általánosabb definíciót ad egy 1994-es könyvtári szakszótár: „Frauenpresse: unterschiedliche Typen periodischer Publikationen, deren gemeinsames Merkmal die beabsichtigte thematische Ausrichtung auf eine weibliche Leserschaft ist.” A női lapok definíciójának fogalomtörténeti módosulásairól 1900 és 2000 között I. BITTERMANN-WILLE-HOFFMANN-WEINBERGER 2000.

96 A tipológiai besorolás többi fajtáját e helyütt nem említem. Német nyelvterületen Bittermann-Wille és Hofmann-Weinberger végeztek ilyen irányú elemzést. Uo.

97 KÉRI 2008. 26–35.

98 KLINGENSTEIN 1997. 21–22.; uő 1999. 117–128.; WOLFF 2017. 128–137. Kerstin Wolff szerint a következőkre helyezték a hangsúlyt: „Themen der Frauenbewegung intensiv zu diskutieren, und politische und gesellschaftliche Zusammenhänge darzustellen.” Uo.

99 Evelyne Sullerot francia feminista szociológus Klingensteinhez hasonló fogalmi rendszerben gondolkodik, elkülönítve a *presse féminine*-t és a *presse féministe*-et. (SULLEROT 1963. 35–36.) Sullerot a női sajtót munkájában, Simone de Beauvoir könyvére utalva *deuxième presse*-nek nevezi. Uo. 5–13.

harcnak. Utóbbiak a női lapokban, sőt a keresztényszocialista és szociáldemokrata sajtóban is tabunak minősültek. Sorra közöltek cikkeket gyermek- és házassájiogról, általános női jogokról, továbbá azon törvényi szabályozásokról, amelyek a női nemet hátrányos megkülönböztetéssel sújtották. Az 1914-es hadüzenetek után pedig az aktualitásokra adott elméleti vagy gyakorlati reflexiók mellett igyekeztek együtt gondolkodni az olvasókkal arról, hogy milyen időszakos és tartós változásokhoz vezet(het) a háború a nők életében.

3.2. EGYESÜLETEK

Az alábbiakban az AÖF, a NOE és a FE alapításával, célkitűzéseivel, működésével, nemzetközi beágyazottságával és feloszlásával kapcsolatos kutatásom legfontosabb eredményeit osztom meg vázlatosan. Mindez elengedhetetlen a téma kontextualizálásához.¹⁰⁰

Az 1893 és 1922 közt működő AÖF történetének rekonstrukciója során egyértelműen kirajzolódik, hogy virágkora a századelő első tíz évére esett, s az 1893–1897 között alelnöki, majd 1897 után elnöki posztot betöltő Auguste Fickert (1855, Bécs–1910, Maria Enzersdorf) halálával ért véget. Az egyesület és a több mint másfél évtizedet megélt *Neues Frauenleben* mindvégig a legszorosabb szimbiózisban állt egymással, ami ugyancsak indokolja a lap részletesebb vizsgálatát.

Az AÖF ünnepélyes alakuló ülését hosszas huzavona után végül 1893. január 28-ára hívták össze a bécsi régi városháza patinás üléstermébe.¹⁰¹ A NOE és a FE vezetőihez hasonlóan Fickert is hosszú évekig hivatalban maradt, s szintén jellemző ez az egyesület alelnökeire. Irányítási stratégiáját, amely szerint a nála sokkal fiatalabb, egyedülálló és izraelita gyökerekkel lehetőleg nem rendelkező (!) nőket emelte maga mellé a választmányába, élete végére tökélyre fejlesztette. A sors fintora, hogy a „tanítványaiként” (*Schülerinnen*)¹⁰² kezelt 'Fickert-epigonok' közül végül mégis a zsidó családból származó, ám vallását nem gyakorló Leopoldine Kulka (1872, Bécs–1920, Bécs) emelkedett ki. 1911-ben nemcsak az egyesület alelnökévé választották, hanem bekerült a *Neues Frauenleben* publikáló lapbizottságba is.¹⁰³ Így 1910 után lényegében bekövetkezett az, amitől Fickert a legjobban tartott, vagyis, hogy egyesülete és „lapja zsidó kezekbe került”.¹⁰⁴

100 Az egyesületek történetét részletekbe menően elemző kötetem kézírata jelenleg sajtó alatt áll. Az alapjául szolgáló disszertációért l. CZEFERNER 2020.

101 Az alapításról a *Neue Bahnen* kissé megkéskve, márciusban számolt be. *Neue Bahnen*, (1893): 5. 38.

102 MALLEIER 2001. 50.

103 Leopoldine Kulka, Dokumentation. WR NF AC10956995. L. még MALLEIER 2001. 48–59.

104 Vagyis: „[...] in jüdische Hände gerate“. Leopoldine Kulka levele Emil Fickertnek. 1910. 06. 23. Idézi HACKER 1996. 97–106.

Az osztrák és a magyar egyesületek profilja és célkitűzései hasonlóak voltak. A *Neues Frauenleben* januári számaiban rendszeresen, szó szerinti ismétlésben közölte az AÖF az alábbi, 1893-ban lefektetett célkitűzéseket, amelyek semmit sem változtak az évtizedek folyamán:

Az Allgemeiner Österreichischer Frauenverein célja a nők intellektuális képzésének és gazdasági érdekeinek támogatása, valamint a társadalmi állásuk felemelése a nők megszervezése, az írásbeli és szóbeli oktatásuk által.¹⁰⁵

A századfordulós Bécsben egyáltalán nem ütközött akadályba, hogy az AÖF kiálljon a nők oktatási és gazdasági jogaiért, illetve ezekben a témákban tartson előadásokat. A nőkérdés teljes körű megoldását egyébként a „nők gazdasági függetlenségének” elérésében látták, amelyhez elengedhetetlennek bizonyult a megfelelő (szak)képzettség is.¹⁰⁶

A NOE 1896-ban kezdte meg működését Budapesten¹⁰⁷ az első okleveles női gyorsírótanár, (Bíroné) Kaiser Gizella (1850, Budapest–1930, Budapest) elnöklétével.¹⁰⁸ Létrejötténél utalnunk kell a spontaneitásra, vagyis hogy egy nőkből álló kisebb csoport érdemi válaszokat igyekezett megfogalmazni olyan, több évtizedes problémákra – jelesül a női irodai alkalmazottak szakképzésének hiányosságaira és munkahelyi kizsákmányolásukra –, amelyek megoldását az állami vezetés elmulasztotta. A szervezet irányításában kezdetben a Magántisztviselők Országos Szövetségének (Budapest, 1893–) ügyvezető titkára, Iritz Miksa is szerepet vállalt. Az egyesület működésének korai szakaszáról kevés információnk van. Annyi bizonyos, hogy Schwimmer 1897-től – azaz húszéves korától – tagja, 1899 áprilisától alelnöke, 1901 májusától 1908-ig pedig elnöke volt a csoportnak. Lemondása után a nevét 1910 körül Gergelyre magyarosító Grossmann Janka (1881–1954) és Pogány Paula irányí-

105 Vagyis: „Der Allgemeiner Österreichischer Frauenverein bezweckt die Förderung der intellektuellen Ausbildung und der wirtschaftlichen Interessen der Frauen, sowie die Hebung ihren sozialen Stellung durch Organisation der Frauen und durch ihre Belehrung in Wort und Schrift.” Pl. NFL, (1913): 1. 1.

106 „A nőkérdés minden nyomorúságával [...] a nők gazdasági függetlenségével oldódik meg.” Vagyis: „Die Frauenfrage und mit ihr all’ das Elend [...] findet ihre Lösung in der ökonomischen Unabhängigkeit der Frau [...]” Uo. 12.

107 A források eltérők az alapítás dátumáról: Burucs Kornélia és Szapor Judit az 1896-os évhez ragaszkodnak, amelyet Gergely Janka, a „feminista mozgalom krónikása” is közölt az 1940-es évekből, kéziratban fennmaradt visszaemlékezéseiben. (Gergely Janka: A feminizmus története. MNL OL P999. 17. doboz) Kéri és Claudia Papp részben Susan Zimmermannra, részben Máday Andor 1913-as munkájára hivatkozva az 1897-es dátumot fogadják el. Zimmermann egy, a NOE működésének kezdetéről beszámoló, 1897. augusztus 8-i újságcikkre is utal, azonban ennek bibliográfiai adatait nem említi. (ZIMMERMANN 1999b. 38.) Viszont amint az AÖF-nél látható, az egyesület alapítása és az alapszabályok elfogadása nem feltétlenül esik egybe az első, ünnepélyes közgyűlés időpontjával, amelyről a Zimmermann által idézett cikk beszámol. Én magam Gergely Janka írásához igazodva az 1896-os évszámot preferálom.

108 MÁDAY 1913. 177.

tották alelnökként a szervezetet egy éven át.¹⁰⁹ 1909 májusában már Gergelyt találjuk a vezető székében, tisztségét 1914-ig őrizte.¹¹⁰ Kenyerüket természetesen mindketten tisztviselőnként keresték, bérüket a FE és a NOE közös lapjaiban publikált cikkek honoráriumával egészítették ki.

Rosenberg Augusztia (1859–1946), a Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége (MNSz) alelnöke 1904. december 4-én gratulált Schwimmernek a FE életre hívásához.¹¹¹ A szervezet elnökének végül Glücklich Vilmát (1872, Vágújhely–1927, Bécs) választották, aki a poszttól csupán 1927 tavaszán vált meg, eltitkolt halálos betegsége súlyosbodásakor.¹¹² A magyar mellett német, angol, francia és olasz nyelveken folyékonyan beszélő, megfontolt, hatalmas munkabírású, illetve család híján egész életét tanári hivatásának és a szervezkedésnek szentelő Glücklich hamarosan a nemzetközi nőmozgalom megbecsült figurájává vált. Személyes és munkakapcsolata a FE Politikai Bizottságának elnöki posztját betöltő Schwimmerrel kitűnő volt, sőt életre szóló barátsággá mélyült. Schwimmer egyébként húszas-harmincas éveiben kiváló érzékkel építette kapcsolatait a nemzetközi nőmozgalmon berkeiben. Újságírói vénájának, hihetetlen motivációjának, illetve kiváló nyelvérzékének köszönhetően már az 1900-as évek kezdetén rangos osztrák és német lapok közölték cikkeit. Ezeket kihasználva bensőséges baráti kapcsolatba került többek között a holland és az egyesült államokbeli nőszervezetek vezetőivel. A karrierépítés e formája a korszakban egyáltalán nem szokatlan, hiszen a női újságírás fejlődése a nyugati országokhoz hasonlóan Ausztriában és Magyarországon is kart karba öltve haladt a nőmozgalom térnyerésével.¹¹³

A NOE alapszabály-gyűjteménye nem maradt ránk, működésének alapelveiről egy 1909-es, 14 oldalból és 29 paragrafusból álló brosúrából tájékozódhatunk.¹¹⁴ A FE „céljairól és munkatervéről” ugyanakkor megőrződött egy 1905-ös kiadvány, amelybe már az első alapszabály-módosításokat is átvezették.¹¹⁵ További szabályváltoztatásokat a FE esetében – belügyminiszteri jóváhagyásokat követően – 1911-ben, 1915–1917 között három alkalommal, végül 1946-ban, az egyesület újjászervezésekor fogadtak el.¹¹⁶ A NOE-nél nem tudunk alapszabály-módosító közgyűlésekről.

A három egyesület közül a NOE célkitűzései a legspecifikusabbak. Ezeket egyetlen mondatban foglalták össze: „Magán-, valamint állami és egyéb

109 Munkámban a magyarosított névalakot használom.

110 Máday 1913. 88.; NT, (1909): 5. 78.; N, (1914): 9. 193.

111 Rosenberg Augusztia levele Schwimmer Rózsának. 1904. december 4. NYPL RSP I. Box 6.

112 Megemlékezés Glücklich Vilmáról. MNL OL P999. 1. doboz. 2/a.

113 Ez a polgári-feminista mellett igaz a keresztényszocialista és szociáldemokrata irányzatokra is, hiszen eszméik terjesztésére a sajtótermékek kiváló fórumokként szolgáltak. (Németországra l. SITTER 1998. 109–117.) Osztrák–magyar vonatkozásban korántsem volt olyan jelentős a női újságírás előretérése. Erre l. KINNEBROCK 2007. 143–167.; KLAUS–WISCHERMANN 2013. 66. Erre magyar vonatkozásban l. pl. MÉSZÁROS 2016.; BOZSOKI 2020.

114 NOE 1909.

115 A FE 1905. évi alapszabály-módosítása. MNL OL P999. 1. doboz. 1/a tétel.

116 TÁJÉKOZTATÁS 1905.

közhivatalokban működő tisztviselők érdekeinek ápolása és előmozdítása.” A FE 1905-ben publikált munkaterve szerint céljaik az élet minden területét lefedték:

[...] arra törekszünk, hogy a család számára is értékesebbé tegyük a leányt, a feleséget és az anyát. Kívánjuk, hogy a nő gazdasági önállóságot szerezhessen, úgy, hogy őt élettársa megválasztásában anyagi szempontok ne korlátozzák; hogy férjének a munkában is részese, gondjainak öntudatos megosztója, neki szellemi téren is társa legyen, hogy munkáját saját tapasztalásból ismervén, megbecsülje annak anyagi eredményeit, mind saját, mint szüleinek vagy férjének keresményét csak valóban értékes javak megszerzésére fordítsa. Lehetővé akarjuk tenni, hogy gyermekét ne csak szeretettel, hanem az élet követelményeinek megfelelően, szakértelemmel nevelje; hogy vezetője, tanácsadója maradjon a gyerekszoba küszöbén túl, a gyermekkor elmúltával is. Végre fel akarjuk használni azoknak a nőknek a sok esetben kihasználatlan, de az emberiség háztartásában nagyfontosságú munkaerjét is, a kik [sic!] még nem alapítottak családot.¹¹⁷

Az egyesületi évek – amelyek Budapesten és Bécsben is ősztől május végéig tartottak – szinte kivétel nélkül anyagi deficittel zárultak.¹¹⁸ A magyarokkal összehasonlítva mindvégig viszonylag alacsony tagszámmal működő AÖF ezer szállal kötődött Bécshez és a császárváros középosztályához, amely tényleges hatókörét eleve korlátozta. A tagszámok alakulását – eltérő raszterrel ábrázolva az alapító, rendes és támogató tagokat – az 1. ábrán vázoltam.¹¹⁹

Az 1893 és 1900 közti adatok az AÖF éves jelentéseihez mellékelt névlajstromokból származnak. Arról árulkodnak, hogy az egyesület működése korai szakaszában alig több, mint 200 főt tudott megszólítani, s a tagszámokat csupán 1896-ban sikerült 300 fölé emelni. 1898 folyamán ugyanakkor jelentős csökkenés mutatkozik: a rendes tagság soraiból ekkor 101-en hagyták el a szervezetet, vagyis az összlétszám 385-ről 284 főre apadt.¹²⁰ A nagyarányú fluktuáció egyébiránt végig jellemző maradt, annak ellenére, hogy a pártoló tagok száma emelkedett: 1893–1900 között megháromszorozódott.¹²¹ A tagszám a századfordulón 346 volt, ezt követően négy éven át egyetlen dokumentum sem utal rá. A forrásadottságok kedvezőtlenek az ezt követő évekből is, mindazonáltal az 1910 előtti pénztári jelentések tételei lehetőséget biztosítanak a megállapítására. 1911-től semmilyen forrással sem rendelkezünk, így számos megválaszolatlan kérdés marad a tagszámok első világháború

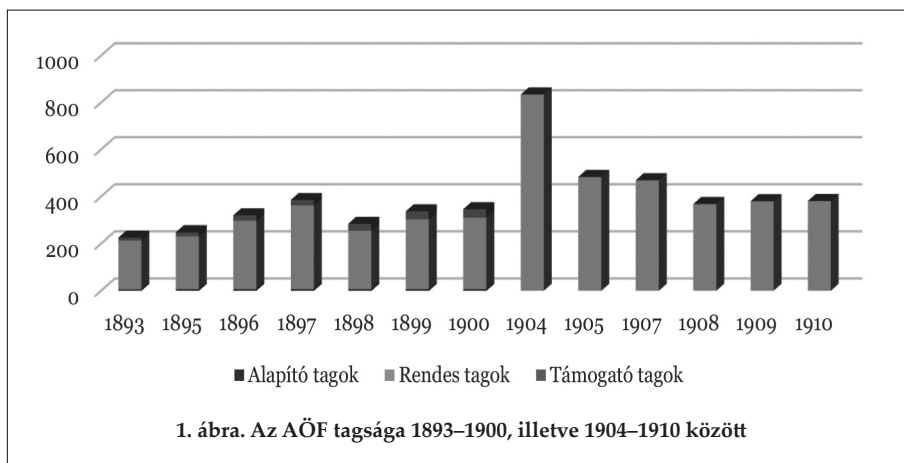
117 TÁJÉKOZTATÁS 1905. 3–4.

118 1897-ben például a következőképp fogalmaztak: „A spórolás és a »háztartás korlátozása« ellenére minden egyesületi év deficittel zárult.” Vagyis: „trotz größter Sparsamkeit und haushälterlicher Einschränkung jedes Vereinsjahr ein Defizit ergab.” TÄTIGKEITSBERICHT 1897. 1.

119 TÄTIGKEITSBERICHT 1893–1900.; NFL, (1904): 6. 16.; NFL, (1905): 5. 18.; NFL, (1907): 6. 23.; NFL, (1908): 8.; NFL, (1909): 9. 208.; TÄTIGKEITSBERICHT 1910.

120 TÄTIGKEITSBERICHT 1898.

121 A hat alapítóval kiegészítve 1900-ban ők adták a tagság 13,8%-át.

alatti alakulásáról vagy az 1918 utáni időszakról. A *Neues Frauenleben* sem kínál kapaszkodókat, viszont az, hogy Leopoldine Kulka még 1918-ban is Fickert 1893-as, tagsággal kapcsolatos – egyébként túlzóan optimista – beszédére utalt, megerősíti, hogy sosem csatlakoztak tömegek az AÖF-hez.¹²²

Az AÖF-tagok túlnyomó része (a vizsgált korszak egésze során kb. 75%-a) Bécsben, ezen belül is a központi kerületekben élt, s a középrétegekből került ki. A külsőbb városrészek közül Währing és Döbling adta a legtöbb tagot, hiszen viszonylag közel esett az egyesületi helyiséghez, illetve Währingben élt és oktatót egy ideig Fickert is (a Schulgasse 9. és 45. alatt). Sőt a *Neues Frauenleben* szerkesztősége is a Schulgasse 43. alatt működött 1903/1904 folyamán, egy kórhájtásra a gyakorta „Führerin”-ként emlegetett Fickert otthonától.¹²³

Magyarországgal ellentétben Fickertéknek nem sikerült vidéki hídfőállások létesítése, noha a fiókszervezetek alapításának célja egészen 1910-ig napirenden maradt. A névlajstromokon elvétve bukkanunk egy-egy németországi, dél-tiroli, csehországi vagy magyarországi illetőségű személyre. E tendencia közép- és hosszú távon oda vezetett, hogy az AÖF-nek egyetlen vidéki fiókszervezetet sem sikerült létrehoznia, sőt még annak sincs nyoma, hogy Fickert vagy a választmány bármely tagja tartományi székhelyeket látogatott volna agitációs céllal, esetleg Bécsen kívül tartott volna előadást. Tévedés volna mindazonáltal azt gondolnunk, hogy az AÖF befolyása csupán néhány bécsi kerületre korlátozódott, hiszen Fickert révén 1910 előtt viszonylag szoros munkakapcsolatban álltak a progresszív német nőmozgalommal, az északi országok aktivistáival és persze a magyarokkal is.

¹²² NFL, (1918): 4–5. 57–60.

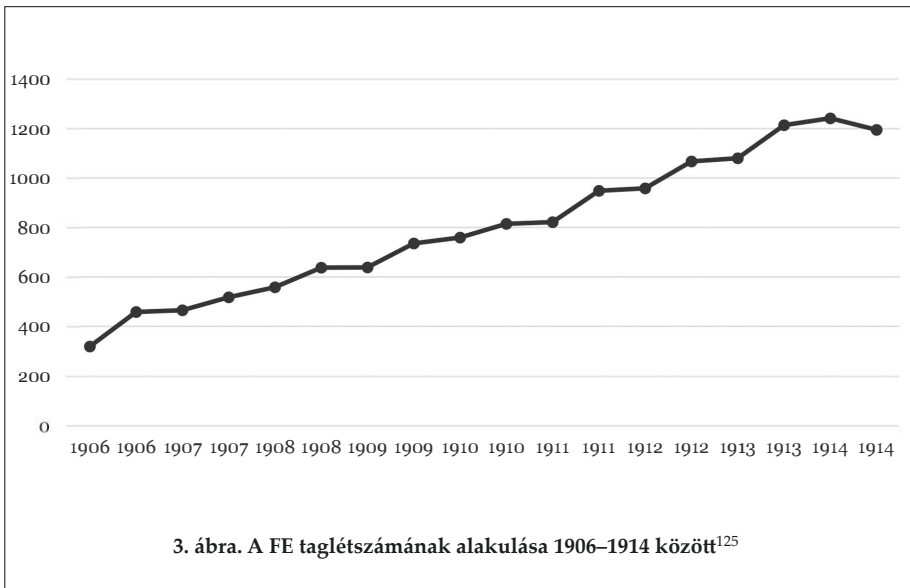
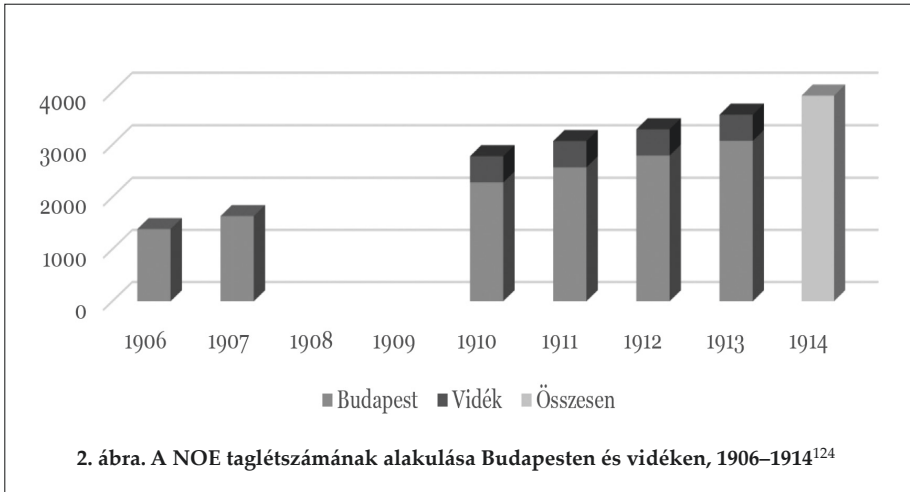
¹²³ NFL, (1903): 1. 1.; NFL, (1904): 1. 1.

Mivel a NOE és a FE működése 1904-től 1915 elejéig elválaszthatatlan volt egymástól, kevéssé érthetők azon szerzők (pl. Kereszty Orsolya és bizonyos írásaiban Acsády Judit) erőfeszítései, akik a két szervezet sajtótevékenységét csak külön-külön próbálták a korábbiakban rekonstruálni. A bécsihez képest valamivel később kibontakozó magyarországi, illetve budapesti nőmozgalom épp Fickert halálának időszakában kezdett igazán felívelni, s felzárkózni a hasonló profilú nyugati nőszervezetek mögé. A vezetőségében és tagságában egyaránt erős átfedést mutató csoportok ugyanakkor jelentős részben a bécsiek nyomdokain haladtak tovább. Vagyis egyértelműen kijelenthető, hogy a bécsi szervezkedés erjesztő hatást gyakorolt a budapesti fejleményekre. Mindez egyértelműen kiderül a Schwimmer-levelezésből is, hiszen ő az 1900-as évek kezdetétől állt munkakapcsolatban Fickerttel, valamint az AÖF vezetőségének, illetve a *Neues Frauenleben* szerkesztőségének jó pár tagjával, köztük Marie Langgal (1858, Bécs–1934, Altmünster), Rosa Mayredderrel (1858, Bécs–1938, Bécs) és Adele Gerberrel (1863, Bécs–1937, Bécs). E megállapítás teljes mértékben újdonságnak tekinthető a korábbi szakirodalomhoz képest, amely – amint utaltam rá – többnyire önmagában vizsgálta a budapesti nőmozgalmat, vagy pedig az angolszász kapcsolatok dominanciáját hangsúlyozta (túl).

Bár a századforduló szellemi pezsgésében életre hívott AÖF progresszívebb légkörben kezdhetette meg munkáját, a magyarországi feminista mozgalom az első világháború előestéjére virulensebbé vált, s a legtöbb tekintetben eredményesen zárkózott fel a hasonló profilú, nyugat-európai női szervezetek mögé, illetve mellé. A sok esetben Schwimmer Rózsa, Glücklich Vilma és néhány társuk egyéni kezdeményezései által dominált egyesületek ennek megfelelően bizonyos szempontból maguk mögé is utasították a császárvárosban működő társaikat. Ennek okait több, részint egymásból fakadó tényezővel magyarázhatjuk:

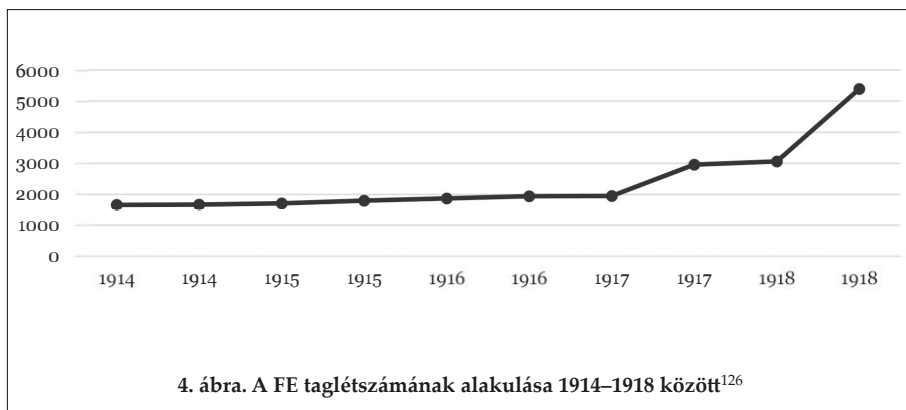
A taglisták alapján a FE és a NOE az AÖF-nél sokkal szélesebb társadalmi csoportokat volt képes megszólítani és mobilizálni, hiszen soraikban, ha nem is tömegesen, de számos hazai, illetve külföldi egyetemet végzett nőt, a másik oldalon pedig relatíve sok munkásasszonyt találunk.

A NOE taglétszáma (2. *ábra*) tíz évvel az alapítás után meghaladta az 1000, 1913-ban pedig a 3500 főt. Bár a vidéki és a fővárosi tagság összlétszáma 1914-ben nem érte el a 4000-et (3933), háromszor népesebbnek bizonyult, mint a FE ugyanebben az időszakban. Ugyanez a szorzó az AÖF-hez képest három és hét. Míg a fővárosi anyaszervezethez csatlakozók száma folyamatosan emelkedett, a vidéki fiókok tagsága 1910–1913 között 498–499 fővel erőteljesen stagnálni látszik. Ilyen mérvű egy helyben toporgás szinte kizárt, ám a forráshiány miatt e statisztika nem ellenőrizhető.

124 A diagram elkészítéséhez a NOE 1906–1914 közötti éves jelentéseit használtam. 1914-ből csupán összesített adatokkal rendelkezünk.

125 A FE választmányi üléseinek jegyzőkönyvei 1906–1914 között. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

Szerencsések vagyunk, hiszen havonta, sőt esetenként két-, illetve háromhetente nyerhetünk bepillantást a FE taglétszámának visszafogott, ám folyamatos emelkedésébe. Az 1906. januári 319 főhöz képest 1914-re budapesti és vidéki tagjaik száma közel megnégyesződött (3. ábra), ami már önmagában az egyesület befolyásának növekedéséről árulkodik. A taglétszám 1907 februárjára érte el az 500, 1912 májusára az 1000 főt.

A tagok száma 1914 április vége és 1918 nyara között 1978-ról 5312 főre szökkent (4. ábra), ami a korábbi tendenciák tükrében roppant növekedésként értékelhető.¹²⁷ A háború miatt ugyanis a nők a korábbiakhoz képest már-már tömegesen kezdtek „politizálni”, pl. egyre nagyobb számban csatlakoztak bizonyos szakszervezetekhez. Magyarozatként a Vázsonyi Vilmos-féle választójogi reform, valamint a fővárosi és vidéki nemzeti tanácsok létrehozása szolgál, ami a női választójog iránt elkötelezettek tömegeit mobilizálta. Meg kell azonban jegyezni, hogy az ekkor csatlakozottak nagy része passzív maradt, s többségük 1918 végétől el is hagyta az egyesületet.

Az AÖF-fel szemben a magyarországi szervezetek 1907–1918 között tíz-nél is több vidéki fiókegyesület alapításával büszkélkedhettek. Ezek a NOE és a FE működési modelljeinek adaptálása után önálló kezdeményezésekbe fogtak, amelyek az első világháború éveiben tettek szert igazán nagy jelentőségre. Utóbbiak kapcsán gondoljunk csak a Balmazújvárosi Szabad Nőszervezetre, amely 1908-ban kapcsolódott intézményesen a FE-hez, s amely kiváló hivatkozási alapként szolgált Schwimmeréknek arra, hogy hangsúlyozzák: a mozgalom valamennyi társadalmi réteg nőtagjainak jogkiterjesztéséért folyt. Ugyanakkor fontosnak tartom felhívni a figyelmet arra, hogy a balmazújvárosihoz hasonló kezdeményezések szerepe a mozgalmon belül nem értékelendő és értékelhető túl, hiszen csupán afféle „kirakat”-ként funkcionáltak Schwimmerék számára, akik „testközelből” alig ismerték őket és problémáikat.

¹²⁶ A FE törzskönyvei a tagokról. MNL OL P999. 23 doboz. 32/b tétel.

¹²⁷ Erről l. még SZAPOR 2018. 27.

Míg Fickert mindvégig a zsidó származású tagtársak AÖF-vezetőségéből és a *Neues Frauenleben* szerkesztőségéből való kiszorítására törekedett, a NOE és még inkább a FE választmányában jelentős számban képviseltették magukat a vallásukat ugyan nem gyakorló, ám zsidó családokból származó nők (és férfiak).¹²⁸ Az ő szellemi és kapcsolati tőkájuk (egyebek mellett az IWSA-kongresszus budapesti rendezésének hírére, 1911 decemberétől szerveződött Férfiliga a Nők Választójoga Érdekében nevű csoporttal), valamint finansziális erőforrásaik bizonyára hozzájárultak ahhoz, hogy a magyarországi feminista mozgalom képes volt felzárkózni a nyugati szervezetek mellé. Mindezt pedig mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az 1913-as IWSA-kongresszust az előzetes várakozásokkal szemben végül nem Bécsben, hanem Budapesten rendezték.

Míg a MNSz, illetve az IWSA holdudvarában létrejött FE Schwimmer erőfeszítéseinek köszönhetően mind erőteljesebb nemzetközi beágyazottsággal büszkélkedhetett, az AÖF külföldi kapcsolati hálója a Bund Österreichischer Frauenvereineiből (BÖF, Bécs, 1903–) történő 1906-os kiválást követően, s különösen Fickert halála után időszakos sorvadásnak indult. E lemaradást az első világháború éveiben a nemzetközi békemozgalomban tanúsított aktivitásával sem tudta maradéktalanul leküzdeni. Ez a tevékenységét fémjelző dinamizmus hiánya mellett sajtójára is rányomta a bélyegét. Összességében a FE és a NOE budapesti és a vidéki zsidó középosztállyal szoros kapcsolatban álló vezetősége, választmánya és tagsága az AÖF-nél jóval harmonikusabban működött együtt. Ezt a vizsgált lapok mellett az egyesületek vezetőinek hagyatékában olvasható levelek és Schwimmer naplófeljegyzései bizonyítják. Vagyis elsősorban a FE, s bizonyos szempontból a NOE is sok tekintetben hatékonyabbnak bizonyultak a közpolitika vagy a közélet területén. Mindez szintén érdekes fejlemény a korábbi szakirodalom állításaihoz képest. A magyar egyesületek történetén végigtekintve a bécsinél sok tekintetben problémaorientáltabb csoportok képe bontakozik ki, amelyek társadalmi aktivitása részben politikai, részben kulturális természetű volt.

Fontos röviden kitérnünk arra is, hogy az osztrák és a magyar férfi közvélemény, illetve legfőképpen a vezető politikusok miként viszonyultak az egyesületek munkájához. Budapest polgármestere, a feminista mozgalommal rokonszenvező Bárczy István (1866, Pest–1943, Budapest, 1906–1919 között a város polgármestere, illetve főpolgármestere) támogató közeget teremtett a NOE és a FE működéséhez. Bárczy mellett több magas rangú politikus (anyagilag) is támogatta az egyesületeket, különösen az 1913-as IWSA-kongresszus előkészítésének fázisában. Utalni kell még a polgári radikális kulturális és politikai áramlatokra, ezen belül pedig a Huszadik Század Körére, amely viszonylag szoros kapcsolatban állt a Feministák Egyesületével utóbbi működésének korai szakaszában. A sajtóforrásokból és a Schwimmer-levelezésből ugyanakkor arra következtethetünk, hogy a FE vezetősége túlértékelte e vi-

128 CZEFERNER 2020. 97–164.

szonyt, amelynek Jászi Oszkárék nem tulajdonítottak túlságosan nagy jelentőséget. Karl Lueger (1844, Bécs–1910, Bécs) keresztényszocialista Bécsbe korántsem biztosított idilli körülményeket egy radikális nőemancipációt zászlájára tűző nőszervezet számára. Az AÖF sajtónyilvánosságának biztosítása mellett Fickert és utódai folyamatosan harcoltak a „keresztényszocialista veszedelem” ellen. A „Führerin” Lueger politikájának kritizálására még egy gúnyverset is közzétett *Női méltóság (Würde der Frauen)* címen. Ki kell emelnünk ugyanakkor, hogy sem az AÖF, sem a FE nem kötelezte el magát (nyilvánosan) egyetlen politikai párt mellett sem.¹²⁹

A levéltári és sajtóforrások alapján egyértelmű, hogy az első világháború értelmzése Magyarországon mind ez idáig csonka volt a nők szerepének átfogóbb vizsgálata nélkül. Schwimmerék a békemozgalom elveinek folyamatos hangoztatása mellett teljes erőbedobással kapcsolódtak be a háborús munkába. Ezzel szemben az AÖF keretein belül egy rendkívül intenzív és innovatív pacifista mozgalom forrta ki magát, amely mindenfajta, a hátország gazdasági és társadalmi összeroppanását megakadályozó tevékenységet merően elhárított. Legtöbbször csupán az események passzív szemlélőjeként látjuk. A *Neues Frauenleben* háborús cenzúra okán mind sematikusabbá váló elemző írásai a gyakorlati aspektusokat háttérbe szorítva közelítették meg a hátország problémáit vagy ecsetelték a németországi polgári nőmozgalom kezdeményezésében felállított Nationaler Frauendienst működésének jellegzetességeit.¹³⁰ Emellett hosszú vezércikkeket közöltek a nemzetközi békemozgalom erőfeszítéseiről.

Természetesen ennek kapcsán szem előtt kell tartanunk azt is, hogy a Tisza István, Esterházy Móric és Wekerle Sándor nevével fémjelzett magyarországi viszonyok között lehetetlen lett volna egy ilyen típusú békemozgalom kibontakozása. Igaz ez még annak ellenére is, hogy a pacifista szemlélet – amint a későbbiekben számos ponton utalok rá – kezdetektől *A Nő* sajtója volt. Míg a NOE az első világháború lezárását követően képtelen volt célkitűzéseit az új, átmeneti korszak aktuális kihívásaihoz adaptálni, ez az AÖF-nek részben sikerült, hiszen a legújabb kutatások szerint körülbelül 1920/1922-ig még képes volt működésének fenntartására. Az alkalmazkodás a FE-nek sikerült a legjobban, hiszen bár 1914 előtti pozícióit sosem tudta visszaszerezni a Horthy-korszak újradefiniált nőmozgalmában, a második világháború alatti és utáni néhány éves betiltását leszámítva még mintegy három évtizeden át működhett.

129 WITZMANN 1989. 11–12.

130 NFL, (1914): 8–9. 238–242. A modell vitákat generált, a szociáldemokrata nőmozgalom vezetője és egyik legismertebb publicistája, Lily Braun (1865, Halberstadt–1916, Zehlendorf) például rendre kritizálta.

4. A VIZSGÁLT PERIODIKÁK

Az alábbiakban a három lap általános jellemvonásait mutatom be. Születésük körülményei mellett kitérek fejlődésükre, sajtótörténeti jelentőségükre, illetve kísérletet teszek a mögöttük álló szerkesztőségek munkájának rekonstruálására. Vázolom a kihívásokat, amelyekkel az egyesületek tagjaiból formálódó lapkiadó társaságoknak szembe kellett néznie, továbbá rámutatok arra, hogy a periodikák és szerkesztőik miként reflektáltak a különböző politikai változásokra: a választójogi törvényekhez kötődő vitákra, az osztrák és a magyar polgári törvénykönyvek reformjára (illetve ennek elmaradására) és az első világháború kirobbanására.

4.1. „MINDEN GONDOLKODÓ NŐ OLVASSA, ELŐFIZETI ÉS TERJESZTI A *NEUES FRAUENLEBENT!*”¹³¹

„A Neues Frauenleben a nőkérdés, a szociálpolitika és a pedagógia területéről oszt meg első közlésű cikkeket [...] továbbá részletes szemlélő rovatot közöl a nőmozgalom témájában tartott előadásokról és a mozgalom szociális téren elért eredményeiről Ausztriában és a külföld vonatkozásában, beszámol a különböző hivatásokban dolgozó nők helyzetéről, irodalmi esszéket, könyveket és kritikákat hoz [...]. A lapunk legfontosabb feladatának azt tartjuk, hogy ne csak a nők jogaiért harcoljunk, hanem hogy felhívjuk figyelmüket a szociális szerepvállalásuk fontosságára, s erre fel is készítsük őket.”¹³² Talán soha olyan frappánsan nem összegezte Auguste Fickert az 1902 januárjában útjára bocsá-

¹³¹ NFL, (1902): 1. 1.

¹³² Vagyis: „»Neues Frauenleben« bringt Originalartikel aus den Gebieten der Frauenfrage, Sozialpolitik und Pädagogik, [...] eine ausführliche Rundschau über die Vorträge der Frauenbewegung und des sozialen Wirkens im Inland und Ausland; berichtet über die Lage der Frauen in den verschiedenen Berufen und unterrichtet über neue Frauenberufe; bringt ferner literarische Essays, Bücher und Kunstbesprechungen. [...] Wir betrachten [...] als die vornehmste Aufgabe unseres Blattes, nicht nur für die Rechte der Frauen zu kämpfen, sondern diese auf ihre sozialen Aufgaben hinzuweisen und für dieselben vorzubereiten.” NFL, (1909): 1. 1.

tott *Neues Frauenleben* küldetését, mint az imént idézett sorokban.¹³³ Az aprópót erre bizonyosan a periodika szerkezetének 1909. évi újragondolása szolgáltatta, valamint az, hogy a lapkiadó vállalat az AÖF számára 1905 után éves szinten már 2000 korona fölötti veszteséget produkált. Felmerül tehát a kérdés: Milyen pozitív hozadéka lehetett az egyesület számára egy deficitcsökkentő projekt évtizedes életben tartásának? Milyen szerepet szánt a nők jogaiért folytatott harcban az AÖF azon sajtótermékének, amelyen végre nem kellett osztózni semmilyen egyesülettel, párttal, illetve magánszeméllyel? Melyek voltak a lap főbb jellemvonásai, miként változtak ezek 1902 és 1918 között?

A kérdések megválaszolása előtt célszerű kitérni az AÖF sajtótevékenységének fontosabb aspektusaira az egyesületalapítást követő szűk évtizedből. Tudnunk kell, hogy az AÖF a *Neues Frauenleben* előtt egy pártlap és két egyesületi lap kiadásában is közreműködött. Fickert bécsi szociáldemokrata politikai körökben épített kapcsolati hálójának köszönhetően a szervezet olyan szerencsés helyzetbe került, hogy létrejötte után azonnal publikációs fórumot kapott. Erre a NOE-nak közel 11, a FE-nek két évet kellett várnia! Híreiket elsőként a polgári-liberális nőmozgalomhoz csupán felszínesen kötődő, szociáldemokrata irányultságú *Volksstimmé*ben tették közzé 1893. március 5-től 1897 nyaráig. Az együttműködés részleteit Fickert és a lap tulajdonosa, Ferdinand Kronawetter (1838, Bécs–1913, Pottschach) egy 1893. januári levélváltásukban fektették le, s ezeket az AÖF ünnepélyes alakuló ülésen prezentálták a tagságnak. Kronawetter ekkor már ismert baloldali politikus volt, aki Lueger esküdt ellenségéeként 1885–1901 közt foglalt helyet a Reichsratban.¹³⁴ Megjegyzésük értelmében az egyesület két-három oldalas rovatot kapott a hetilapban, *Das Recht der Frau* címen. Mindez kiváló gyakorlóterepként szolgált Fickertnek a szerkesztői ismeretek elsajátítására. Az AÖF nem tartozott ellentételenül a publikációs felületért, viszont a lap valószínűleg nem járt alanyi jogon a tagságnak. Erre Fickert 1897-es, panaszos jelentéséből következtethetünk, amely szerint a *Volksstimmé*t kevés tag fizette elő. Tudva a lap szerkesztőségében folyó átszervezésekről és arról, hogy a rovatuk 1897 őszétől nem láthat napvilágot, ekkor érvelt elsőként egy saját periodika alapítása mellett:

[...] egy lapnak, amelynek az olvasója a bel- és külföldi nőmozgalom legfontosabb eseményeiről hoz cikkeket, amely a nőmozgalom különböző oldalait világítja meg.¹³⁵

133 A januári számok élén az egyesület működésével, a könyvtári órákkal, a jogvédő szervezet hivatalos óráival és a hirdetésekkel kapcsolatos praktikus információk szerepelnek. NFL, (1907): 1. 1.; NFL, (191): 1. 1. Feltüntették még, hogy hol váltható éves előfizetés, illetve hol juthattak hozzá az olvasók a lapszámokhoz. NFL, (1908): 1. 1.

134 Ferdinand Kronawetter levele Auguste Fickertnek. 1893. 01. 27. WR NF H.I.N. 152.840.; PROTOKOLL 1893. 1–7.

135 „[...] eines Blattes, daß die Leser über die wichtigsten Vorgänge in dieser Bewegung im In- und Auslande auf dem Laufenden hält und das Artikel bringt, welche die verschiedene Seite der Frauenbewegung beleuchtet.” TÄTIGKEITSBERICHT 1897. 1.

Financiális háttér hiányában saját, pláne hetente megjelenő periodikáról szó sem lehetett, hiszen az egyesület bevétele ekkor éves szinten csupán 1419,27 forint volt, aminek negyedét különböző reprezentációs költségekre fordították. Fickert éppen ezért „rendkívül szerencsésnek” tartotta magukat, amiért 1897-ben a Berlinben publikált *Die Frauenbewegung* című lap kiadójával léphettek együttműködésre.¹³⁶ A periodika a frissen felálló Verband Fortschrittlicher Frauenvereine (VFF, Berlin, 1899–) hivatalos orgánuma volt, amelyet két évvel korábban alapított az egyesület vezetőségi tagja, Minna Cauer (1841, Freyenstein–1922, Berlin), s kiadását egészen 1919-ig folytatta.¹³⁷ E kooperáció is a személyes kapcsolatokon alapult, hiszen Cauer 1894-től levelezett Fickerttel, s mindvégig jó munkakapcsolatot ápoltak egymással. Sőt Cauer osztrák kolléganője halála után is küldött tudósításokat a progresszív német nőszervezeteket tömörítő VFF rendezvényeiről a *Neues Frauenleben* szerkesztőségének.¹³⁸ A közös lapkiadás részleteiről nem szólnak a levelek, így a mozaikokat csupán az AÖF 1897-es és 1898-as éves jelentéseiből illesztjük össze. Ezekből annyi derül ki, hogy a tagtársak térítésmentesen kapták a lapot, amelyből az AÖF kéthetente 300 példány felvásárlására kötelezte magát. Mindez elég soknak tűnik, tekintve, hogy az egyesületnek 1897-ben hat alapító, 291 rendes és 23 támogató – vagyis összesen 320 – tagja volt.¹³⁹ Ezért viszont az éves tagdíjat 1-ről 3 forintra emelték.¹⁴⁰ A gyakorlati kérdésekről, hogy az egyesület ezúttal is teljes rovatot kapott-e, vagy a tagtársak milyen időközönként küldtek cikkeket az AÖF és az osztrák nőmozgalom aktualitásairól, a beszámolók nem tudósítanak. Hamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a közös munkát nem koronázta siker. Fickert az 1898-as közgyűlésen már önálló lap indulásáról tájékoztatót:

A megegyezés, amely az elmúlt egyesületi évben a berlini *Die Frauenbewegung* című lappal kötött, meg lett szüntetve, és egy saját orgánum alapításának előkészítése kezdődött el. Ez a következő egyesületi év első negyedében fog megjelenni. [...] fáradhatatlan propagandával kell az új lap számára követőket és előfizetőket verbuválnunk, hogy anyagilag biztosítva legyen, és derék eszköze legyen az előítéletek és az uralkodó reakció elleni nagy harcnak.¹⁴¹

136 TÄTIGKEITSBERICHT 1897. 3.; Eva Klingenstein monográfiájában erre az együttműködésre nem tért ki. A lapról l. még WOLFF 2017. 128–137.

137 JANK 2018.

138 Pl. Minna Cauer levele a *Neues Frauenleben* szerkesztőségének. 1910. 09. 19. WR NF H.I.N. 63316.

139 TÄTIGKEITSBERICHT 1897.

140 Kiderül a jelentésből, hogy egy fő szavazott az indítvány ellen, a többiek egyetértettek vele. Uo. 3.

141 „Das Übereinkommen, welches im abgeschlossenen Vereinsjahre mit dem Berliner Blatt *Die Frauenbewegung* getroffen worden war, wurde gelöst, und die Gründung eines eigenen Organes vorbereitet, welches im ersten Quartale des nächsten Vereinsjahres erscheinen wird. [...] wir müssen durch unermüdete Propaganda dem neuen Blatte Anhänger und Abonnenten werben, damit es materiell gesichert, ein gediegenes Werkzeug in dem großen

Cauer az új periodikához örömmel gratulált, kifejezve reményét, hogy a bécsi és a berlini folyóirat egymást kiegészítve szolgálja majd a nőkérdést, ugyanakkor az ilyen típusú, országokon átívelő együttműködések nehézségeire is utalt soraiban:

Örömmel hallom, hogy elhatározta, az ottani érdekeltségei számára újságot alapít. Mindig tudtam, hogy lehetetlen egy másik ország érdekeit teljesen képviselni, és remélem, hogy a mi kettőnk folyóiratai ki fogják egymást abban egészíteni, hogy tudtul adják, miként alakul a nők dolga a két országban.¹⁴²

Az osztrák progresszív nőmozgalom első saját lapja a *Dokumente der Frauen* volt, amely kéthetente jutott el olvasóihoz. Életre hívásakor Marie Lang, az egyik szerkesztőként és a lapkiadó társaság alapítójaként hangsúlyozta, hogy a periodika nem csupán az AÖF, hanem valamennyi bécsi és osztrák haladó polgári nőegylet érdekeit képviselni fogja.¹⁴³ A szerkesztőbizottság tagjai, Fickert, Mayreder és Lang már egy évvel az első szám megjelentése előtt adományokat gyűjtöttek, illetve előfizetői felhívásokat tettek közzé (2. kép).¹⁴⁴ Az AÖF kasszájában ugyanakkor 1899 márciusáig mindössze 684,6 forint gyűlt össze erre a célra.¹⁴⁵ Nem tudjuk, hogy a publikálás éves szinten milyen költségvonzatot jelentett, az biztos, hogy az AÖF 1899-ben 1742,20 forinttal járult hozzá.¹⁴⁶

A mutatószám (1899. március 15.) beköszöntőjében a szerkesztők világosan megmagyarázták a lap címválasztásának okát:

[...] a pártok irányvonalaitól és a pártok álláspontjaitól függetlenül a *nőknek* független, tárgyilagos, szigorúan a tényekhez kötött bizonyítékokkal – *dokumentumokkal* – kell szolgálnia az élet valódi állapotáról.¹⁴⁷

-
- Kampfe gegen Vorurtheile und gegen die herrschende Reaktion wird." TÄTIGKEITSBERICHT 1898. 2.
- 142 „Mit Freuden höre ich, daß Sie sich entschlossen haben, für Ihre Interessen dort, eine Zeitung zu gründen. Ich bin mir stets klar gewesen, daß es unmöglich ist, die Interessen eines anderen Landes ganz vertreten zu können, und ich hoffe, daß unsere beiden Zeitschriften sich darin ergänzen werden, in dem sie voneinander Kunde geben, wie sich die Frauensache in den beiden Ländern entwickelt." Minna Cauer levele Auguste Fickertnek. 1898. 12. 14. WR NF H.I.N. 69970.
- 143 SCHMÖLZER 2002. Vö. KLINGENSTEIN 1997. 300. Utóbbi munkája egyértelműen az AÖF hivatalos folyóirataként jelöli a *Dokumentét*. (Uo. 124.) Lang levelei is bizonyítják, hogy nagyon fontos volt számára a lap: „az újság a legfiatalabb gyermekem”, vagyis „die Zeitung ist mein jüngstes Kind”. Marie Lang levele Auguste Fickertnek. 1898. 12. 20. WR NF H.I.N. 152908.
- 144 Aufruf – Dokumente der Frauen. 1897. WR NF AC11118278. Fickert egy ízben saját, a *Neue Freie Pressétől* és a *Volksstimmétől* kapott 110 forintos honoráriumát is felajánlotta erre a célra. TÄTIGKEITSBERICHT 1898. 8.
- 145 TÄTIGKEITSBERICHT 1899. 10.
- 146 TÄTIGKEITSBERICHT 1900.
- 147 Vagyis: „[...] unbeeinflusst von allen Parteiströmungen und Parteistandpunkten soll es dem *Frauen* unabhängige, sachliche, streng an Thatsachen gebundene Belege – *Dokumente* – über die wirkliche Zustände des Lebens geben.” DF, (1899): 1. 1–4. Kiemelés tőlem.

Fickerték „valamennyi dolgozó nő (és férfi) érdekei pártok felett álló szócsöve”-ként harangozták be a *Dokumentét*, előrevetítve, hogy „a cikkeikben ténykérdések közlésére szorítók”. E két kijelentés mögött viszont ellentmondások húzódnak. A korszak nőmozgalmi sajtójára kevésbé jellemző a tárgyilagosság, hacsak nem a rövidhírek (egy részére) gondoltak. Kizárt, hogy a szerkesztőségi véleményt tükröző vezércikkek, publicisztikák és belső cikkek közlésekor az objektivitás volt a cél. Mérlegelendő e kijelentés annak tükrében is, hogy a szerkesztőség három rendkívül karakán személyből állt, akik soha nem tartottak véleményük nyilvános vállalásától.

A szerkesztők közt rövid időn belül kibontakozó konfliktus tárgyalásába nem szeretnék belemélyedni, ezt többen megtették előttem.¹⁴⁸ Több szerző tárgyalta Lang Fickert iránti, erotikus elemeket sem nélkülöző, gyűlöletbe átcsapó imádatát is. A kibékíthetetlen ellentét miatt Fickert és Mayreder fél évvel a *Dokumente* indulása után kiváltak a szerkesztőbizottságból, amiről az AÖF éves közgyűlésén számoltak be. Nevük pár hónapon át még szerkesztőként szerepelt a címlapokon, sőt cikkeket is küldtek a periodikába. Az 1900-as évfolyamot viszont Lang az alábbi közleménnyel nyitotta:

Az Olvasóhoz! Az elmúlt év végével Auguste Fickert kisasszony és Rosa Mayreder asszony visszaléptek a „Dokumente” kiadásától. Mindketten munkatársakként maradnak a lapnál, amit azonos módon és irányba fogok tovább vezetni.¹⁴⁹

Lang ezzel párhuzamosan 1900-ban megvált alelnöki tisztségétől az AÖF-ben.¹⁵⁰

A *Dokumente* kiadását annak ellenére sem koronázta siker, hogy Irmgard Sparholz kalkulációi szerint 1899-ben 1281 előfizetővel rendelkezett.¹⁵¹ A kudarcban Lang hiányos szerkesztői ismeretei mellett az olvasók elmaradása is közrejátszhatott, illetve az, hogy 1900-ban az éves előfizetési díj 4 forintról (2 korona) hirtelenjében 12 koronára ugrott. Ez az ár indokolatlanul magasnak tűnik egy 16–24 oldal terjedelmű, képek nélküli folyóiratért, főleg, ha összevetjük az évtizedeken keresztül legnevesebb és legtöbb olvasót vonzó *Wiener Mode* (Bécs, 1888–1948; 1949–1955) szintén 12 koronás előfizetési díjával. A *Wiener Mode* heti rendszerességgel, kb. 35–50 oldalnyi terjedelemben, éves szinten több mint 1500 képpel jutott el olvasóihoz.¹⁵² Fickertéket viszont ez a

148 Pl.: ANDERSON 1992. 45–50.; HACKER 1998. 83–89.; uő 2006. 131–134. Szerinte az osztrák történelmi nőmozgalommal nem lehet érdemben foglalkozni e közzététel említése nélkül. HACKER 1998. 83.

149 „An die Leser! Mit dem Schluss des vollendeten Jahres sind Fräulein Auguste Fickert und Frau Rosa Mayreder von der Herausgabe der »Dokumente« zurückgetreten. Beide werden an dem Blatt, das ich in gleicher Art und Richtung weiterführen werde, als Mitarbeiterinnen teilnehmen.” DF, (1900): 1. 1.

150 TÄTIGKEITSBERICHT 1900. 13.

151 SPARHOLZ 1986. 68. Kétlem, hogy ez az adat megfelel a valóságnak.

152 KLINGENSTEIN 1997. 313–314.

kudarc sem tántorította el, 1900-ban már egy új folyóiratra (a *Neues Frauenleben*) vártak adományokat, amelynek 1902-es indításakor majd' tízéves kiadói és szerkesztői tapasztalattal rendelkeztek...¹⁵³

A fentiek tükrében meglepő, hogy az osztrák történészek és irodalmárok nagyobb figyelmet fordítottak a kérészéletű *Dokumentäre*,¹⁵⁴ mint a *Neues Frauenleben* tanulmányozására. Ez azért is érdekes, mert utóbbi – betiltás és szüneteltetés nélkül – 16 teljes és egy csonka évfolyamot ért meg, ami osztrák–magyar viszonylatban egyaránt hosszú időnek számít.¹⁵⁵

Eva Klingenstein mellett csupán Alexandra Millner vizsgálta a *Neues Frauenleben* egy munkájában.¹⁵⁶ A másik alapvetés – amit Klingensteinel egyetértve hangsúlyozok –, hogy a korszak egyesületi sajtója még a levéltári kútfők bevonásával sem vehető érdemben górcső alá a lapokban közölt információk nélkül.¹⁵⁷ Az AÖF-re maradéktalanul érvényes, hogy csupán egyedi esetekben áll rendelkezésünkre levéltári adat a szerkesztőségről, az olvasóközönség összetételéről vagy a publicisták, illetve laikus szerzők honoráriumairól.¹⁵⁸

A *Neues Frauenleben* életre hívásának előzményei tehát az 1900/1901-es egyesületi évekre nyúlnak vissza. A Langgal történt szakítás utáni adománygyűjtésből 1901-ig csupán 71,8 korona folyt be az AÖF kasszájába, ami a tagtársak visszafogott lelkesedéséről árulkodik.¹⁵⁹ A *Neues Frauenleben* szerkesztési, nyomdai és terjesztési költségeinek finanszírozása viszont önerőből lehetetlen lett volna, óriási szükség volt hozzá arra a 60 000 koronára, amelyet néhány évvel korábban Otto von Springer báró hagyott az egyesületre.

153 TÄTIGKEITSBERICHT 1900. 6–8.

154 Vonatkozik ez az ÖNB-ben gyűjtött szakdolgozatokra és disszertációkra, illetve a századfordulós Bécs irodalom- és sajtótörténetét rekonstruáló munkákra is. Emma Kancler a progresszívnek számító *Dokumentäre* a konzervatív irányultságú *Der Bund. Zentralblatt des Bundes österreichischer Frauenvereine* (Bécs, 1905–1919, a BÖF hivatalos lapja) tartalmi kínálatával vetette össze, és mutatott rá arra, hogy előbbi szerkesztőitől sem állt távol a politikai állásfoglalás. (KANCLER 1948.) További példák: BITTERMANN-WILLE-HOFFMANN-WEIBNERGER 2000.; SPARHOLZ 1986.; SVOBODA 1989. 52–58.

155 Összehasonlításképpen néhány példa az osztrák–magyar polgári nőmozgalomhoz kapcsolódó lapok köréből: A *Frauenleben* 1894–1901 között, a *Frauen-Werke* 1894–1902 között látott napvilágot. Magyar vonatkozásban az itt elemzett lapokon kívül csak az MNSz *Egyesült Erővel* című kiadványát hozhatjuk példaként, amely 1909–1914 között jelent meg. Vö. Evelyne Sullerot francia vonatkozásban vetette fel, hogy a nőmozgalmi lapok a kereskedelmi céllal publikált női folyóiratoknál jóval rövidebb élettartamúak. SULLEROT 1963. 9–21, különös tekintettel 11. Vö. KLINGENSTEIN 1999. 117–128.

156 KLINGENSTEIN 1997.; MILLNER 2015. 127–155.

157 „Da zur Frauenpresse der Jahrhundertwende kaum andere Quellen als die Zeitschriften selbst archiviert wurden, sind Hintergrundinformationen zu den einzelnen Presseprodukten fast ausschließlich aus ihnen selbst zu gewinnen.” KLINGENSTEIN 1997. 25.

158 Klingenstein és Millner nem támaszkodtak levéltári forrásokra.

159 TÄTIGKEITSBRICHT 1900. 8.

**DOKUMENTE
DER FRAUEN.**
HERAUSGEGEBEN · WIEN · VON · A · FICKERT
M · LANG · & · MAYREDER
WIEN, VI, MAGDALENENSTRASSE 12.

**Am 1. October beginnt ein
neues Abonnement!**

Dieses führende, unabhängige Organ steht im Dienste der fortschrittlichen Frauenbewegung und vertritt die wirtschaftlichen, politischen und socialen

Interessen aller Frauen.

Es zählt Autoritäten auf allen Gebieten zu seinen Mitarbeitern und hat sich durch seine ersten sachlichen Darstellungen ebenso wie durch seine vorzüglichen belletristischen Beiträge die Sympathie aller gebildeten Kreise des In- und Auslandes bis über den Ocean erworben.

Zu beziehen in allen Buchhandlungen und in der Administration VI/1, Magdalenenstrasse 12 zum Preise von

**fl. 3.— ganzjährig
fl. 1.50 halbjährig.**

2. kép. A *Dokumente der Frauen* címlapja az aktuális előfizetési felhívással

A lapalapításban az egyesületi tagokból felálló sajtóbizottság (*Pressekomitee*) – amely elvileg az AÖF-től függetlenül publikálta a *Neues Frauenleben* – pusztán formalitásként értékelhető.¹⁶⁰ Az örökölt összeg kamatai és a befektetett értékpapírok nélkül ugyanis lehetetlen küldetés lett volna egy veszteséges vállalkozás évtizedeken át történő fenntartása. Az értékpapírszámlákról nincs konkrét információ, de az egyesület eladásukból évente átlagosan akkora bevételhez jutott, amely fedezte a lapkiadás költségeit.¹⁶¹

Az anyagi áldozat mértékéből, valamint a lapkiadó vállalat helyzetét értékelő szerkesztőségi közleményekből kitapintható, hogy az egyesület a periodika megjelentetését kultúrmisszióként fogta fel.¹⁶² Fickert, majd a későbbiekben Kulkáék szerint is olyan erőpróba és áldozat volt ez, amely megérte az energiabefektetést.¹⁶³ előadásai, kurzusai és a különböző programok mellett ugyanis mindvégig különösen nagy hangsúlyt fektettek az írott szóra. Mindez valamennyiük szerint hozzájárult a nők egyesületi szervezkedésének elősegítéséhez, intézményes kereteken kívüli oktatásához, valamint szemléletmódjuk tágításához.¹⁶⁴ Mindez az 1914-es hadüzeneteket követően kiegészült egy erőteljes békemozgalmi diskurzussal, amely afféle erődemonstrációként is felfogható a politikusok háborúpárti magatartásával szemben.¹⁶⁵

Most vessünk egy pillantást arra, hogy milyen szövevényes lapösszeefonódások és -megszűnések eredményeként kezdődhetett meg a *Neues Frauenleben* publikálása! A szakirodalom szerint a *Dokumente* 1902. szeptemberi megszűnésében oroszlánrésze volt az AÖF új szöcsövének,¹⁶⁶ nem tér ki

160 Az AÖF helyettes ügyvezető elnöke, Enna von Filek vezetésével működő csoportot „jüngere, ruhigere Kräfte”-ként írta le az egyesület vezetősége. NFL, (1908): 7. 171.; NFL, (1908): 8. 202–203.

161 TÄTIGKEITSBERICHT 1909. Ezek az összegek persze a nyomdaköltséggel egyenes arányban emelkedtek. Ha éves szinten átlagosan 3000 korona kiegészítéssel számolunk az AÖF részéről, akkor a támogatás 17 év vonatkozásában már 51 000 koronára rúgott. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az egyesület 1910/1911 folyamán ismét egy nagyobb összegű, 30 000 korona értékű adományhoz jutott, ezúttal Springer hűgának hagyatékaként. Uo. 1.

162 „Als Mittel zur Propaganda seiner Ideen [...] betrachtet der Verein nicht nur die Versammlungen und Petitionen, sondern auch in erster Linie die von ihm subventionierte Zeitschrift.” NFL, (1908): 8. 202–203. Erre 1. még: NFL, (1909): 12. 303.

163 Ezek még akkor is szinte kivétel nélkül buzdítók voltak, amikor az egyesület kilátásait peszsimistán értékelték: „Tatsache aber ist es, dass die Leitung und die Mitglieder des Vereines nach dem Verlust der ersten von ihnen begründeten Zeitschrift mit berechtigtem Stolze auf diese Leistung blicken können. Es war eine Kraftprobe! [...] Wenn die Probe aber bestanden werden soll, d[as] h[eißt] wenn dieses Blatt, das jetzt vom Verein gehalten und erhalten wird, eine so weite Verbreitung finden soll, dass seine materielle Basis durch den Leserkreis gegeben ist, dann bedarf es noch vieler Arbeit, Geduld und – Opfer.” NFL, (1903): 1. 1.

164 NFL, (1913): 1. 1.

165 A szerkesztők már 1915 végén szkeptikusan foglaltak állást azzal kapcsolatban, hogy a háború elhossa a nők minden területre kiterjedő emancipációját. NFL, (1915): 12. 270–273.

166 BITTERMANN-WILLE-HOFFMANN-WEINBERGER 1999. 117–128.; uők 2000.; SCHMÖLZER 2002. 95–130.; SPARHOLZ 1986. 42–46.; SVOBODA 1989. 52–58. A későbbiekben érdemes volna megvizsgálni azt is, hogy a *Dokumente* profilja miként változott azt követően, hogy Helene Stöcker megvásárolta, s *Frauen-Rundschau* címen kezdte publikálni 1903-tól Németországban.

azonban arra, hogy vajon miért jelöli a *Neues Frauenleben* mutatványszámát a szerkesztőség a 14. évfolyamként.¹⁶⁷ A források szerint a lap három jogelőddel „büszkélkedhetett”, amelyek közül kettőről még az AÖF éves beszámolója is hallgatnak.¹⁶⁸ Lényeges, hogy e periodikák egyike sem kapcsolódott semmilyen intézményes vagy szerződéses formában Fickertékhez. A *Neues Frauenleben* megszületéséig vezető út felvázolható AustriaN Newspapers Online (ANNO) adatbázisa alapján. Az első lépést ehhez az 1889-ben alapított *Lehrerinnen-Wart. Zeitschrift für die Interessen der Lehrerinnen und Erzieherinnen* című folyóirat jelentette, amelyben Fickert rendszeresen publikált a tanítónők helyzetéről és az AÖF szervezéséről. Kiadását Helene Littmann (1866, Párizs–?)¹⁶⁹ vette át 1891-ben, aki a következő három év folyamán *Neuzeit. Blätter für weibliche Bildung in Schule und Haus, zur Förderung der Frauenbestrebungen und Vertretung der Fraueninteressen* címen adta közre. Szintén Littmann szerkesztésében, ám új cím alatt – *Frauenleben* – látott napvilágot a periodika 1894–1901 között.¹⁷⁰ Végül ezen orgánus volt az, amelyet Littmann „ajándékként” Fickertékre hagyott, ám gesztusának motivációjáról szinte semmit sem tudunk. Kizárt, hogy Littmann 1901 folyamán elhunyt, hiszen 1902-ben a BÖF alapító tagjai között találjuk.¹⁷¹ Klingenstein csak röviden utal arra, hogy a periodika két bécsi és egy prágai nőegylet hivatalos lapjaként „küzdött a túlélésért”.¹⁷² Mindenesetre biztosnak tűnik, hogy térítésmentesen került az AÖF, pontosabban Fickert kezébe. Utóbbi azért lényeges momentum, mert az egyesületi törvény miatt nőszervezet nem jelenhetett meg kiadóként, Fickert viszonyt magánszemélyként már igen (*Herausgeberin*).¹⁷³ A lap felelős szerkesztője a projekt első pillanatától kezdve 1918-ig Adele Gerber maradt. Az 1910-es, Fickert halálát követő hatalmi harcok (*Machtenkämpfe*) után a szerkesztőbizottság tagjai és a lapkiadó vezetői Leopoldine Kulka irodalomtörténész és író, Christine Touaillon (1878, Jihlava–1928, Graz), valamint Auguste öccse, a bankárként tevékenykedő Emil Fickert (1870, Bécs–1957, Bécs) lettek.¹⁷⁴

167 NFL, (1902). 1. 1.

168 TÄTIGKEITSBERICHT 1901.; NFL, (1902): 1. 1, 19.

169 ARIADNE 2016b.

170 Fickert sem a *Neuzeit*, sem a *Frauenleben* hasábjain nem publikált. A *Frauenleben*t a Monarchián kívüli országok nőmozgalma is követte, erről Aletta Jacobs 1902-ben Schwimmernek címzett levele is árulkodik. (Aletta Jacobs levele Schwimmer Rózsának. 1902. 08. 01. NYPL RSP I. Box 2.) Schwimmer elsőként 1901 szeptemberében publikált a lapban. Levelezőlap a *Frauenleben* szerkesztőségétől Schwimmer Rózsának. 1901. 09. 07. Uo.

171 Az ÖNB-ben és a WR archívumában egyetlen levélre sem bukkantam Littmann tollából.

172 KLINGENSTEIN 1999. 117–128.

173 1902 és 1910 között az alábbi szöveg olvasható a lap valamennyi számának első oldalán: „Erscheint Mitte jeden Monats in Wien, herausgegeben von Auguste Fickert.” Ez 1911-ben így változott: „Gegründet von Auguste Fickert.”

174 HACKER 1996. 97–106. E hatalmi harcok előszele már a wällischhofi szanatóriumban is fújdogált közvetlenül Fickert halála előtt. Ahogy az Emil Fickert által kiegyenlített kórházi számlákból kiviláglik, Auguste valamennyi közeli kollégája a betegágya mellé sereglett: Emil, Kulka és Touaillon után megérkezett Gerber és Auguste korábbi élettársa, Ida Baumann (1845, Schwarzbürg-Sondershausen–1913, Greifenstein bei Wien). A leghosszabb időt, öt na-

A *Neues Frauenleben* 1902. januári mutatványszámában Fickert köszöntötte az olvasókat, akiket a későbbiekben a szerkesztőség rendszeresen az egyesület barátaiként (*Freunde*) szólított meg.¹⁷⁵

Az indulás ideje – még a Louise Otto-Peters által közzétett, rövid időt megért *Frauenzeitung* (Lipcse, 1848/1849) figyelmen kívül hagyásával is – több mint 35 éves fáziskésést mutat a német polgári nőmozgalmi sajtó megszületéséhez (1865) képest. A kontextus megteremtése érdekében jegyzem meg, hogy az 1900-ban Berlinben kiadott *Illustrierte Konversations – Lexikon der Frau* a német császárságbeli női lapok számát – a divatlapokat nem számítva – kb. 70-re, míg a Monarchia területén kiadottakét 11-re tette. Ezek közül hét német nyelven látott napvilágot.¹⁷⁶ 17 évvel később Lida Gustava Heymann összesen 160 női lapot írt össze a Német Birodalomban. Közülük 45 a nőmozgalom valamelyik irányzatát reprezentálta, 80 kötődött bizonyos női szakmához, 33 pedig olyan egyesületekhez, amelyek profilja a jótékonykodás volt.¹⁷⁷ A Monarchiáról pontos statisztikával nem rendelkezünk, de nyilvánvaló, hogy kevesebb lap jelent meg.¹⁷⁸

A magyar lapok áremelkedését, valamint az általános fogyasztási cikkek háború előtti drágulását figyelembe véve meghökkentő, hogy a *Neues Frauenleben* előfizetési díja publikálása során mindössze egy ízben, 1916-ban változott. Ezt 1902-ben évi 4 koronában, egy-egy példány árát pedig 40 fillérben határozták meg.¹⁷⁹ Az AÖF és a hozzá kapcsolódó szekciók tagjainak a 6 koronás tagsági díj kiegyenlítését követően 3 koronáért járt a periodika, ebben 1916-ban sem történt változás. A szerkesztési és nyomdai költségek növekedése és a papírhány miatt a „külsős” olvasók előfizetési díját 1916 januárjától

pot, Kulka és Emil Fickert töltötték itt. Szanatóriumi számlák Emil Fickert részére. 1910. 07. 03. WR NF H.I.N. 71138/4.

175 NFL, (1902): 1. 1. Olvasóik megszólításában a közvetlen, bensőséges kommunikáció illúzióját kívánták kelteni: „An alle Leser und Freunde unseres Blattes” NFL, (1909): 1. 1.

176 ILLUSTRIERTE KONVERSATIONS-LEXIKON DER FRAU 1900. 419–420 (*Frauenzeitungen* szócikk). Vö. KLINGENSTEIN 1997. 23. Ő arra figyelmeztet, hogy a munka szerkesztője – minden bizonnyal szándékosan – felejtette ki a felsorolásából az *Arbeiterinnen-Zeitungot*, továbbá nem említette a *Frauenleben*t sem. Utóbbiról valószínűleg nem tudott, mivel a *Neuzeit* szerepel a felsorolásban. Uo.

177 SCHRAUT 2013. 125.; SITTER 1998. 112.

178 Az ÖNB adatbázisában 27 e csoportba sorolható periodika érhető el 1848 és 1918 között. (<https://www.onb.ac.at/forschung/ariadne-fraundokumentation/bestandsrecherche/frauenzeitschriften/inhaltsverzeichnisse/>; utolsó megnyitás: 2021. 06. 09.). Az e laptípusba sorolható periodikák a vizsgált korszakban (1907–1918) Magyarországon a következők: *A Nő és a Társadalom*, *A Nő, Egyesült Erővel*, *Nőmunkás*, *Nők Lapja*, *Nőtisztviselők Lapja*, *A Magyar Nő* (1918–1922). Az e kategóriába sorolható laptípusok száma természetesen az 1848–1918 közti időszakra vonatkoztatva sokkal több, gondoljunk csak (a teljesség igénye nélkül) a *Nemzeti Névelésre*, a *Magyar Bazár*ra, a *Mustármag*. *Magyar Keresztjén Nők Lapjára* vagy az e munkában is többször emlegetett *Feminista Értesítőre*.

179 Az ár megegyezik a *Dokumente* 1899-es előfizetési díjával.

202 673 3 Neu-Per
1907

NEUES FRAUENLEBEN

Einzelheft
40 h.

Jahresabonnement
K 4.

Die Mutterschutz-Bewegung in Deutschland. Von Maria Lischnewska-Spandau.	1
Offener Brief an die Redaktion. Von Dr. M. Friberg-Helsingfors.	4
Sozialpolitische Rundschau.	
Die Wahlreform. Von Robert Loebl, Wien.	6
Notizen.	11
Literatur:	
Die deutsche Frauendichtung der Gegenwart. Von Franz Clement-Luxemburg.	15
Besprechungen.	18
Vereinsnachrichten.	21
„DIE STAATSBEAMTIN“, vertritt die Interessen der im Staatsdienste stehenden Frauen.	
Eingesendet.	1
Ein agitatorischer Erfolg der Beamtinnen-Sektion.	2
Notizen.	4

▲▲▲ ERSCHEINT JEDEN MONAT IN WIEN ▲▲▲
HERAUSGEBEN VON AUGUSTE FICKERT
JÄNNER 1907 NUMMER I

Für den Buchhandel Hugo Höller, Wien, I., Bauernmarkt 3.

évente 5 koronára, az egyes példányok árát pedig 50 fillérre emelték.¹⁸⁰ Kulkaék büszkéek voltak a véleményük szerint „túlzottan olcsó vételárra”, ennek többször hangot is adtak.¹⁸¹ A díjszabásnál pedig bizonyára azt a szempontot tartották szem előtt, mint a tagdíjak meghatározásakor, jelesen, hogy az alacsony költségek több olvasót, illetve potenciális tagot csábíthatnak.

Mielőtt a *Neues Frauenleben* tartalmi kínálatára térek, nézzük meg, miként épült fel egy átlagos lapszám. Az olvasók – a különböző időszaki rovatokat is beleértve – egy hozzávetőlegesen 15-35 oldal terjedelmű havilapot kaptak, amely főként a nyári hónapokban dupla számokkal, 1914 augusztusától decemberig pedig kéthetente jelentkezett.¹⁸² A nyomdai munkákból adódó késéseket leszámítva minden hónap közepén, dupla számok esetén az adott hónap huszadik napja körül került a könyvkereskedésekbe és a postahivatalokba, valamint az előfizetőkhoz.¹⁸³ 1904–1907 között a *Neues Frauenleben* hozta le az AÖF már korábban említett, tisztviselőnőkből álló szekciójának aktualitáisait,¹⁸⁴ 1917/1918 folyamán pedig a Women’s International League for Peace and Freedom (WILPF, Hága, 1915–) Kulka által koordinált osztrák ágának (*Für Frieden und Volkoerständigung, Sektion-Friedenspartei*) híreit egy-két oldalon. 1910 után a laphoz kapcsolódott az átlagosan 10-12 oldalnyi terjedelmű irodalmi és művészeti rovat (*Kunst und Literatur*), amely a háború során némileg lerövidült, így öt-kilenc oldal között mozgott. 1910-től tömegével közöltek recenziókat a nemzetközi nőmozgalom vezető személyiségeinek és neves szépíróknak a munkáiról. A szemlézett kötetek többségében német és osztrák szerzők tollából származtak, kevesebb figyelem jutott az angolszász országok nőmozgalmának és irodalmi életének. Tévedés, hogy a lap harmadát kitevő

180 Az áremelkedést a következőképp kommentálták az 1916. januári számban: „Angesichts der immer wachsenden Herstellungskosten des Blattes ist es uns leider unmöglich, den bisherigen, unverhältnismäßig billigen Bezugspreis von 4 K jährlich beizuhalten. Wir sind gezwungen, ihn auf K 5 zu erhöhen und rechnen dabei auf die Einsicht und treue unserer Abonnenten. Für die Mitglieder des Allg. Österr. Frauenvereines bleiben die Bezugsbedingungen unverändert.” NFL, (1916): 1. 8. Az egyesületi tagdíj változatlanul hagyása az AÖF kezében eszköz is lehetett új tagtársak verbuválására. A díjszabás tekintetében az 1917-es év sem hozott változást. NFL, (1917): 1. 1.

181 Erre 1. a lap januári számaiban közzétett szerkesztői üzeneteket.

182 Utóbbiak a háborús helyzetre és a kezdődő papírhányra való tekintettel a korábbiaknál jóval rövidebbek voltak. 1915-ben visszatértek a havi megjelenésre, aminek szükségességét így magyarázták: „Die Wunsche vieler Leser und auch unserem eigenen folgend, erscheint unsere Zeitschrift von nun ab wieder in ihrer alten Gestalt. Es ist dies materielles Wagnis, das wir in der Hoffnung und im festen Vertrauen unternehmen, daß alle alten Freunde und Leser uns auch in dieser für uns alle so schweren Zeit unentwegt treu bleiben werden. Wir wissen genau, daß dies heute ein Opfer bedeutet: ein materielles und geistiges.” NFL, (1915): 1. 1–2.

183 NFL, (1907): 1. 1.; NFL, (1914): 1–2. 3. A háború vége felé egyre kevésbé tudták garantálni a pontos megjelenést. Pl.: NFL, (1918): 1–2. 1.

184 Lapjuk a *Neues Frauenleben* mellékleteként hététdalnyi terjedelemben került a nyomdába.

rovat Fickert halála után indult útjára.¹⁸⁵ Christine Touaillon szerkesztővé avanszálása előtt született meg 1910 januárjában az irodalmi Nobel-díjban részesült Selma Lagerlöf (1858, Mårbacka–1940, Mårbacka) egy művének közlésével.¹⁸⁶ A szépirodalmi melléklet az AÖF propagandatevékenységének sajátos megnyilvánulási formája lehetett: Fickerték abban bíztak, hogy a folytatásos regények, novellák, művészek (ön)életrajzai és versek a látogatóik számára minőségi olvasnivalót kínáló kávéházakat és olvasóköroket is a lap előfizetésére ösztönözhetik.¹⁸⁷

A lapszámok felépítésében az alábbi tendenciák érhetők tetten. Az első oldalon – a januári példányt leszámítva, amelyekben a szerkesztők megszólították az olvasókat és értékelték az előző évet (*An die Leser!*) – nincsenek hírek vagy szerkesztőségi közlemények. E tekintetben a *Neues Frauenleben* különbözik a magyar lapoktól, viszont a rovatbeosztásban a háború kirobbanásáig sok tekintetben hasonlít rá (3. kép). Emellett számos vonatkozásban emlékeztet a *Neue Bahnenre*, a *Die Frauenbewegungra* vagy a Gertrud Bäumer (1873, Hagen-Hohenlimburg–1954, Bethel) által szerkesztett *Die Frau*ra (Berlin, 1893–1944). Éppen ezért csak részben értek egyet Klingenstein álláspontjával, amely szerint a *Neues Frauenleben* tartalmi kínálatában és rovatbeosztásában a *Dokumentäre* emlékeztet.¹⁸⁸ Benyomásom inkább az, hogy a progresszív nőmozgalom sajtótermékeinek általános jellemvonásait viseli magán. A lapok élén álló szerkesztőségi közlemények egyébként a kiemelés eszközeiként értelmezhetők: míg a magyarok ezekkel igyekeztek nyomatékosítani a nőket érintő aktualitásokat, az osztrákok erre nem fordítottak figyelmet. A *Neues Frauenleben* hasábjain meghatározóbbak voltak a hosszabb, elemző, lábjegyzetekkel ellátott vezércikkek, publicisztikák és belső cikkek. Lényeges, hogy az osztrákok – egy alkalmat leszámítva – nem közöltek képeket.¹⁸⁹

Az általában öt-tíz oldal terjedelmű vezércikkek után rendszerint további két belső cikk vagy publicisztika következett. Ezeket 1910 előtt novellák, esetleg néhány vers követte, viszont az irodalmi rovat indulása után idekerültek a nemzetközi nőmozgalom hírei, általában tudósítások és olvasói levelek formájában (*Aus der Frauenbewegung*). A transznacionális vonatkozásokat követően két-három oldalon cím nélküli híreket olvashatunk elsőként Bécsből, Ausztriáról, majd a Monarchia tartományairól, és végül távolabbi, külföldi országokról (*Rundschau*). A lapszámok vége felé kaptak helyet az AÖF vagy egyéb bécsi, osztrák, illetve német egyesületek felhívásai, illetve rövid beszá-

185 HACKER 1996. 97–106. Hatalmi konfliktusokról szóló elemzésének fókuszában az AÖF vezetése állt.

186 NFL, (1910): 1. 29–38. Ez alkalommal köszöntötték Ellen Keyt is a 60. születésnapján. Uo. 39.

187 NFL, (1909): 12. 303. Erről l. részletesebben KLINGENSTEIN 1997.

188 Vö. uo. 40–43.

189 Julius Ofnerről, az AÖF egyik legfontosabb férfi támogatójáról tettek közzé portrét 1915-ben, 70. születésnapja alkalmából. NFL, (1915): 8. 167–191.

molók az általuk rendezett programokról, éves közgyűlésekről.¹⁹⁰ Bár nem havi rendszerességgel, viszonylag sűrűn találkozunk könyvajánlókkal (*Büchereinflauf*). Bizonyos példányokba szemlélő rovat is került (*Zeitschriften*), ahol jobbra szintén német és osztrák, továbbá svájci polgári nőmozgalmi lapok hírei mellett a szociáldemokrata sajtó cikkeiből szemezgettek.¹⁹¹ Az irodalmi rovat után, az utolsó oldalakon kaptak helyet egyébként, Bécsben publikált periodikák és különböző fogyasztási cikkek hirdetései – ez a blokk a karácsonyi ünnepek közeledtével rendre hosszabbá vált. A reklámok mögött álló cégek és üzletek általában 5–10%-os kedvezményekkel buzdították vásárlásra az olvasókat.¹⁹²

E rovatbeosztás korántsem tekinthető kőbe vésettnek, többször előfordult, hogy vezércikként közöltek irodalmi műveket vagy könyvismertetést. Esetenként nélkülözniük kellett az olvasóknak a recenziókat vagy a háború kirobbanása után az egyesületi rovatot. Végig kiemelt szerepet szántak ugyanakkor az AÖF beadványainak. A hazai és nemzetközi hír rovat sem volt állandó.¹⁹³ A magyar periodikákkal ellentétben ritkán közöltek álláshirdetéseket (*Ausschreibung*),¹⁹⁴ viszont 1910 januárjától nyomon követhetjük az egyesület felvilágosító rovatát (*Auskunftstelle*). Ez az egyesület propagandisztikus tevékenysége mellett fontos – immár kétoldalú – kommunikációs csatornaként funkcionált az előfizetők és a szerkesztők között, s a köztük lévő kapcsolat megerősítésére tett törekvésként is interpretálható.¹⁹⁵

Az olvasók és szerkesztők közötti közvetett vagy közvetlen kommunikáció a háború kirobbanásával veszített intenzitásából, s a felvilágosító rovat elsorvadásával csupán néhány vitaindító olvasói vagy nyílt levélre, illetve az év eleji szerkesztőségi közleményekre korlátozódott. Ekkor már szinte valamennyi lapszámból a passzivitás sugárzik, ami éles ellentétben áll a magyar periodikával: *A Nő* szerkesztősége a háborús időszakban különös figyelmet

190 Szinte valamennyi évfolyam leköszölte a BDF és a németországi Bund Für Mutterschutz jelentéseit. NFL, (115): 10. 221–223.; NFL, (1911): 1. 14.; NFL, (1907): 1. 1–4. Beszámoltak a BÖF (NFL, [1908]: 6. 162.; NFL, [1911]: 6. 159.), az Österreichische Liga zur Bekämpfung des Mädchenhandels és az Österreichische Bund für Mutterschutz munkájáról is. NFL, (1907): 1. 21–22.; NFL, (1908): 12. 300–301. Tudósításokat közöltek az ICW/IWSA kongresszusairól még azokban az években is, amikor az AÖF delegáltjai távol maradtak az eseményekről. Erre l. az 1908-as amszterdami beszámolót: NFL, (1908): 7. 171–176., vagy Leopoldine Kulka írását az 1913-as budapesti kongresszusról, amelyen ő maga is részt vett. NFL, (1913): 7–8. 173–180.

191 A gyakorlat kölcsönös volt: az *Arbeiter-Zeitung* és az *Arbeiterinnen-Zeitung* is publikálta az AÖF híreit. Kizárt, hogy ezáltal bármelyik sajtótermék előfizetőket veszített volna, hiszen nem volt átfedés a lapok olvasótáborára között.

192 NFL, (1907): 1. 1. Az AÖF hirdetési politikája kevéssé volt következetes, mint a NOE és a FE elvei, ugyanis rendszeresen reklámoztak pl. az egészségre ártalmas fűzőket vagy szépségügyi beavatkozásokat.

193 Az 1914. áprilisi–júliusi számokból ez kimaradt. NFL, (1914): 4–7.

194 L. pl. a felhívást, amelyben egy Ybbs menti településre kerestek orvost. NFL, (1914): 6. 181.

195 Vagyis a szerkesztők és a cikkek szerzői mellett az olvasók is megnyilvánulhattak, reflektálhattak az egyes írásokra.

fordított az olvasók minél gyakoribb megszólítására.¹⁹⁶ Kulkáék egyébként nem mozgósítottak túlságosan nagy energiákat a háborús cenzúra elkerülésére sem: a békekötés sürgetéséről közölt cikkeik szövegében már 1914 végén gyakorivá váltak a kisebb-nagyobb törölt szakaszok.¹⁹⁷

Az egyesületi törvény a gyülekezési jog szabályozása mellett a nyomtatott sajtó közlési gyakorlatát is befolyásolta, ami rányomta bélyegét a *Neues Frauenleben* tartalmi kínálatára. Még a magyar lapnál is kevesebb cikk tárgyalja a női választójog témáját. Az 1907–1918 között publikált 2331 írás közül a legtöbb (a szépirodalmi műveket [427] nem számítva) a női munka, az oktatás és a nőmozgalom tárgykörében született. Ezt szemlélteti a kulcsszavakat tartalmazó 1. táblázat, amelyet a cikkrepertóriumra támaszkodva készítettem el.

1. táblázat. Témacsoportok a *Neues Frauenleben*-ben (1907–1918)

Kulcsszó	<i>Neues Frauenleben</i>
Aktualitás	154
Alkoholizmus	12
Általános női jogok	24
Családjog	36
Divat	8
Drágaság	47
Gyermekvédelem	166
Háború/béke/pacifizmus	85
Irodalom	427
Leánykereskedelem	15
<i>Munka</i>	687
Nemi kérdés	13
<i>Nőmozgalom</i>	399
<i>Oktatás</i>	271
Prostitúció	15
Választójog	253
<i>Összesen</i>	2612

A 2612-es szám nem egy összesítési hibának, hanem annak az eredménye, hogy a cikkek egy része több témát érintett, ezáltal minimum két, esetenként három tartalmi kategóriába is besorolható. Szeretném felhívni a figyelmet a prostitúció, a nemi kérdés és a leánykereskedelem témakörében közölt

196 Ugyanez figyelhető meg a *Neue Bahnen* háborús évfolyamaiban is. Vö. még WALLE 1990. 47–62.

197 Az első világháborús cenzúra gyakorlatáról l. EHRENPREIS 2005.; SPANN 1972. 30–88.; PRUZSINSZKY 2018. 231–252. A hazai és a külföldi viszonyok közti összehasonlításért l. KELEMEN 2020. 280–307.

írások alacsony számára, amely hasonló tendenciákat mutatott a magyarországi periodikákban is, s amelynek a lehetséges okaira később kitérek. A szerkesztők érdeklődésének fő irányait szemlélteti, hogy divatról és öltözködésről alig publikáltak. Nem feledkezhetünk meg a „gyengébb nem”-et érintő politikai és közéleti hírek (aktualitások) speciális női szemszögből történő tárgyalásáról, illetve az alkoholizmus, általános női jogok, családjog, drágaság, gyermekvédelem, háború/béke/pacifizmus témáiban hozott írásokról sem. A szerkesztőség 1910-től tematikus számokat szentelt a korabeli Bécs egyik leg-
súlyosabb problémájának számító lakáshelyzetnek, a gyermekvédelemnek, valamint a császárváros háborús élelmezésének.¹⁹⁸

4.2. „KÁVÉHÁZAKBAN, KLUBOKBAN, OLVASÓKÖRÖKBEN KÉRJÜK A NŐ ÉS A TÁRSADALMAT!”

„A századforduló [női] lapjai [...] új és új hajtásokat fejlesztenek aszerint, amint a nők társadalmi helyzete, műveltsége, sőt politikai igényei szétágaznak, változnak és fejlődnek. [...] tanulmányozásuk legalább olyannyira érdekes és kívánatos [mint a 19. századi társaiké].”¹⁹⁹ A Nagydiósi Gézáne által 1957-ben kijelölt kutatási irányok a feminista sajtó első fontos sajtóterméke, vagyis *A Nő és a Társadalom* (4. kép) kapcsán a 2010-es évek kezdetére megvalósulni látszóttak Kereszty Orsolya számos magyar és angol nyelvű tanulmánya, illetve monográfiája eredményeként.²⁰⁰ Elekes Irén Borbála egy cikk erejéig szintén kísérletet tett a lap bemutatására és „tartalmi elemzés”-ére.²⁰¹ Ezek alapján az olvasó akár arra a következtetésre is juthatna, hogy a periodikáról jelen munka szerzője már nem szolgálhat újdonságokkal. Kereszty és Elekes módszertani eszköztára azonban több kérdést is felvet. Ezek említése azért fontos, hogy felhívjam a figyelmet műveik hiányosságaira, másrészt pedig azért, mert jól illusztrálják a magyar sajtótörténetnek a történettudományal, különösen a társadalom- és a nőtörténettel való problematikus kapcsolata-

198 NFL, (1910): 6–7.; NFL, (1913): 10.; NFL, (1914): 6.; NFL, (1915): 2.; NFL, (1915): 5. Vö. *A Nő és a Társadalommal*, ahol az első tematikus szám 1911 márciusában jelent meg a női munka témájában. NT, (1911): 3.

199 NAGYDIÓSI 1957.

200 KERESZTY 2010a. 290–304.; uő 2010b. 82–94.; uő 2011a.; uő 2011b. 86–97.; uő 2011c.; uő 2012a. 187–197.; uő 2012b. 332–349.; uő 2012c. 92–107.; uő 2013a. 93–120.; uő 2013b. 121–148.; uő 2013d. 26–36.; angol nyelven: uő 2013c. 92–107.

201 ELEKES 2002. 40–48. *A Nő és a Társadalom*, valamint *A Nő mint „alternatív közzféra”* bemutatását ígéri legújabb tanulmányában Acsády Judit, ám lehetetlen nem észrevenni, hogy írása sajnos számos tárgyi tévedést tartalmaz. Ezek listázásától eltekintek, csupán kettőt emelek ki: *A Nő* utolsó (összevont) száma nem 1927-ben, hanem 1928-ban jelent meg, a Budapesten (és nem Temesvárott) született Schwimmer Rózsa pedig nem a felelős szerkesztője, hanem a szerkesztője volt *A Nő és a Társadalom*nak. (Az Acsády tanulmányának címében szereplő alternatív közzféra [„alternative public sphere”] fogalmat, mint ismert, Pető Andrea és Szapor Judit 2004-es cikke vezette be a nőtörténeti diskurzusba.) Acsády 2021. 69–85.

tát. Elekes cikke – amelyben mindössze nyolc oldalon kísérli meg „a hazai nőtörténet kiemelkedően jelentős korszaká”-nak rekonstrukcióját – nem is értékelhető tartalmi elemzéseként.²⁰²

Gyáni Gábor fogalomhasználatával élve mindkét szerző a „pusztán csak magát a sajtót olvasó történész”-ek kategóriájába sorolható.²⁰³ Írásaikból a tágabb történeti kontextus és a lapok mögött álló egyesületek, szerkesztőségek és írók-szerkesztők történeti-társadalmi értékelése hiányzik, s az újságcikkek tartalmi kivonatalása mellett elsikkad a szövegek kritikai értelmezése is. Pedig számos ezzel kapcsolatos információ eléréséhez még csak levéltári mélyfúrásokra sem lett volna szükségük, hiszen a FE és a NOE egyesületi rovatai *A Nő és a Társadalom* valamennyi lapszáma végén megtalálhatók. Én magam a lehető legteljesebb forrásanyagra támaszkodva tesztek kísérletet a magyar lapok bemutatására. E ponton fontos a két periodika önálló fejezetekben való tárgyalása, mivel a köztük lévő különbségek így szemléltethetők igazán hangsúlyosan.

A Nő és a Társadalom működése rekonstruálásánál szerencsések vagyunk. A korábban részletezett források mellett a FE budapesti, MNL OL-ben elérhető anyagában önálló forráscsoportot képeznek a lapban publikáló szerzők egy részének levelei. Ezekből pontos képet kaphatunk a periodika anyagi helyzetéről, a FE és a NOE sajtótevékenységének összehangolásáról, valamint arról, hogy a szerkesztőség milyen követelményeket támasztott a szerzőkkel szemben.

„Schwimmer Rózsa indítványozza, hogy a Nőtisztviselők Országos Egyesületével közösen lapot adjunk ki” – a FE 1906. márciusi választmányi ülésének jegyzőkönyve az első bizonyíték arra, hogy az akkoriban 333 fős egyesület komolyabb sajtótevékenységet tervezett. Részleteket Schwimmer felszólalásáról nem tudunk meg, csupán annyit, hogy szokás szerint Glücklichet bízták meg az erre irányuló lehetőségek feltérképezésével és a tárgyalásokkal.²⁰⁴ Ekkor egyébként a FE már három hónapja publikálta Glücklich szerkesztésében a *Feminista Értesítőt*, amelyhez a tagok térítésmentesen, a FE-n kívüli olvasók pedig 2 korona éves előfizetési díj fejében juthattak hozzá. A periodika, amelyet valamiféle egyesületi közlönyként definiálhatunk, első sorban a következő tartalmakat közölte: egyesületi naptár, meghívók különböző programokra, tanfolyamok, beszámolók a megrendezett előadásokról. Publikálták az 1906. év eleji taglistát, pénztári jelentést, illetve Schwimmer tudósítását a koppenhágai IWSA-kongresszusról.²⁰⁵ A tartalom és a forma

202 Semmit nem tudunk meg arról, hogy milyen komponensek mentén állította fel a lapokban megjelenő témák fontossági sorrendjét, minden cikket vizsgált-e, vagy csak bizonyos írásokat, készített-e adatbázist, stb. Úgy gondolom, hogy a módszertanilag homályban hagyott tartalomelemzés, illetve a lapban publikáló szerzők személynének felületes ismertetése nem elegendő az olvasótábor rekonstrukciójához.

203 GYÁNI 2006. 57–67.

204 A FE 1906. március 10-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

205 FÉ NYPL RSP II.A. Box 482. fol. 12.

egyaránt az AÖF önállóan közzétett éves jelentéseinek felépítésére emlékeztet.²⁰⁶ A FE-tagok „házi közlöny”-ként hivatkoztak „a tökéletlensége” miatt Glücklich által is „igénytelenség”-gel vádolt kiadványra:

Örömmel búcsúzik tagtársainktól az Értesítő; megszűnése azt jelenti, hogy betöltötte hivatását: meggyőzött mindannyiunkat az állandó érintkezés szükségességéről, megmutatta a maga igénytelenségével egy szélesebb körű közönségnek szánt, irodalmi színvonalon álló szaklap nélkülözhetetlenségét. Olyan érzéssel zárjuk le házi közleményünk első és utolsó évfolyamát, aminő szerencsésebb országok munkásaiban ébredhet, midőn szűk, szegényes magánlakásból átköltöznek egy központi háztartásnak szellős, tágas helyiségeibe. Üdvözljük első lakótársainkat, a Nőtisztviselők Egyesületét; reméljük, hogy közös munkánk, mint más téren eddig is, közelebb viszi a nőkérdést megoldásához. Új hivatalos közlönyünk: „A Nő és a Társadalom” számára kérjük tagtársaink érdeklődését és tágabb körű propagandáját, hogy a közönség minél szélesebb rétegeiben terjeszthesse az eszméket, melyek egyesületünk működését irányítják.²⁰⁷

Glücklich soraiból kiviláglik, hogy a FE óriási reményeket táplált *A Nő és a Társadalom* indulásakor. A NOE-val való kooperációt – szemléletes korabeli hasonlaltal élve – egy központi háztartásban való együttélés-ként jellemezték.

Bár a jegyzőkönyvekben Schwimmer márciusi indítványát követően csak októberben olvashatunk ismét a terv részleteiről, a levelezésből ismert, hogy a háttérben májustól kezdve intenzív egyeztetések folytak a lehetséges kiadóról, a szerkesztő személyéről, *A Nő és a Társadalom* Lapkiadó Társaság felállításáról, az első számok szerzőiről, valamint a lap címéről. Az osztrákokhoz hasonlóan gyűjtőíveken toboroztak előfizetőket, akiknek a lapot évente 6 koronáért kínálták.²⁰⁸ A lapkiadó társaság hivatalos megalapítása előtt „részjegy”-eket értékesítettek, ezáltal a sikeres vállalkozás anyagi alapjait kívánták megteremteni. Ezekből mindössze 900 korona folyt be,²⁰⁹ amit a tagoktól beszedett 4 koronás fejenkénti hozzájárulással igyekeztek kiegészíteni.²¹⁰ A FE és a NOE végül közös kölcsön felvételére kényszerült, amiről azonban csupán

206 Vö. ZIMMERMANN 1999. passim.

207 FÉ, (1906): 12. 4. NYPL RSP II.A. Box 482. fol. 12.

208 Az előfizetési felhívásokat az *Értesítő*vel, illetve gyűjtőíveken terjesztették 1906 májusától. Utóbbiakból csak kitöltetlen gyűjtőívek maradtak ránk. Gergely Janka levele Schwimmer Rózsának. 1907.; Gyűjtőív. NYLP RSP I. Box 9.

209 Ez figyelemre méltó teljesítmény az AÖF adakozásból „felhalmozott” tőkéjéhez képest. (A FE 1906. 06. 23-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.) A Schwimmer-levelezésből egyedül Zipernowsky Annáról (Károlynéről) tudjuk meg név szerint, hogy „részjegy”-et vásárolt. Zipernowsky Anna távirata Schwimmer Rózsának. é. n. NYPL RSP I. Box 9.

210 A FE-tagok biztosan fizettek ilyet, viszont nem tudjuk, hogy a NOE vezetősége is beszédte-e az összeget. Ha csak a FE-be befolyt összeggel kalkulálunk, akkor ebből – 1906. novemberi adatokkal számolva – 1780 koronához jutottak. A FE 1906. 11. 24-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

Kéretlenül küldött cikkeket csak akkor küldünk vissza, ha bélyegyet mellékelnek. Kéziratokat hat hétnél tovább nem őrzünk.

Szerkesztőség:
VII. ker., István-
út 19.

A NŐ ÉS A TÁRSADALOM

A FEMINISTÁK EGYESÜLETE
ÉS A NŐTISZTVISELŐK ORSZÁGOS EGYESÜLETE
HIVATALOS KÖZLÖNYE.

Cikkeket csak a szerző engedelmével, lapunk egyéb tartalmát A Nő és a társadalom megnevezése mellett szabad átvenni.

Kiadóhivatal:
Andrássy-út 85.
Telefon 80-75.

TARTALOM: Vidéky Apolla: Szegénygyámság. – Schwimmer Rózsa: A nőkérdés a nemzetközi szocialista kongresszuson. – J. S.: Az álláskeresés örömei. – Glosszak. – Katonáné-Madarász Adelin, Tauszk Ferenc dr.: A női ruházat. – Sebestyén József dr.: Törvénylátó nők. – Szemle. – Irodalom. – Olive Schreiner: Almok a sivatagban. – A Feministák Egyesületének hivatalos közleményei. – A Nőtisztviselek Országos Egyesületének hivatalos közleményei. – I. évf. tartalomjegyzéke.

Az egyesületek tagjai mindenkor elsősorban a hivatalos közleményeket olvassák el! A gyűlések és összejövetelek keletét jegyezzék elő, mert külön meghívót, kivételes esetektől eltekintve, sohasem kapnak.

Az előfizetési díj megújítandó!

PÁLYÁZATUNK.

A Feministák Egyesülete megbízásából kiírt pályázatunkra, olyan pedagógiai vezérfonalra, mely a tanítóknak útbaigazítást nyújt a nemi felvilágosítás módjának részleteire nézve, két pályamunka érkezett, amelyek közül az egyiket számba sem vehettük, mert csak a nemi felvilágosításra vonatkozó polemikusság volt. A másik munka Dirner Gusztáv dr. egyetemi tanár, Mellerné Miskolczy Eugenia, Steinberger Sarolta dr. orvos és Szirmai Oszkárné, a Feministák Egyesületének választmányi tagjaiból alakult bíráló bizottság egyhangú véleménye szerint céljának nem felel meg. Szerzője a kéziratot szerkesztőségünkben átveheti.

SEGENYGYÁMSÁG.

Írta: VIDÉKY APOLLA.

Néhány évvel ezelőtt önkéntesen fordultam egyik fővárosi kerület előljáráshoz, kit a kegyes sors éppen annak szánt, ami. Egy szelidlelkű, arany szívű, bölcs körültekintéssel megáldott, apai jósága, fáradhatlan gondozó. Kértem, adjon a kerületben munkát a szegényei között. Addig is már mintaszertűen működött ott a nép-

konyha, foglalkoztató, később a napközi otthon, meg aztán a munkásotthon, felöltöztetés, a diákok étkeztetése és hasonló emberbaráti munka. A kerület egyike a legnagyobbaknak, népes, túltömött, gyermekrajjal megáldott, de szegénysorsú. Az a számtalan szegény ember, család, özvegy és minden családi sorban levő gyámoltalan lakó, szorult helyzetében mind a kerület előjáróságához fordul segélyért. Az olyan szirt, melyhez minden hullám csapdos, olyan torony, melyben minduntalan félrekongatják a vészharangot, olyan medence, melyben összefoly a tömegtelen kérés, keserű jajszó. Az a jóságos pápaszemes intező fogad, utasít, igazít, gyűlésez, kér, int és segít. Szakosztályokra osztva működik a népkonyha hatalmas teendőjével, mely osztja a táplálékot gyermeknek, munkásnak, családnak, felsőbb diáknak. Ennek külön terme van, hol társaival együtt költi el ebédjét igen olcsó áron. A beteg szegénynek melegítő kocsiában küldik házhöz az ételt, valamint iskolákba, ahol a gyermekek részesülnek benne, kikért vagy a főváros, vagy a gyermekgyámoltó egyesületek vállalják a gondozást. A rendesen öltözött hajdani úri embertől kezdve le a rongyba burkolt koldusig.

Rövid jellemzésben következik a napközi otthon, mely a hajléktalan, gazdátlan gyermekeket egy begyűjti, míg szüleik a napi munkát röjják. Az iskolai órákon túl itt tartózkodnak, foglalkoztatnak, nem egyszer komoly bajt is okozva tanítóiknek, kik ezt az oktatást szinte büntetésnek veszik, olyan nehéz ezekkel az elhanyagolt, racionátlan gyerkőccel sikeresen elbánni, amiért aztán tetőzést olyan csekély fizetés jár, miből megélni lehetetlen.

A munkásotthon persze lakást nem nyújt, csak ideiglenes tartózkodást. Az előjárósági épület alsó földszíne szolgál ennek a célnak. Itt van a könyvtár, újságok. Csekély díjért kapnak théát, mely mellől a rumot ki kellene irtani. Ez ellen az antialkoholista tagok már szót is emeltek. Itt csendben tölti a munkás az estéit, olvasva, szivarozva, társalogna. Vasárnap délutánján folynak az előadások, gyakran vetített képekkel. Még a munkásasszonyok kevés részt kérnek ezekből, őket erre a házukon kívüli nemesebb szórakozási módra még nevelni kell.

4. kép. A Nő és a Társadalom címlapja

annyit tudunk, hogy a kezességet Zipernowszky Károlyné, a FE választmányának tagja vállalta.²¹¹

Schwimmer bízott munkatársaiban, hiszen közvetlenül a lapindulás előtt előadó körútra indult Németországba, illetve Hollandiában meglátogatta Aletta Jacobsot (1854, Sappemeer–1929, Baarn), a holland nőmozgalom vezetőjét. Az eseményekről így csupán a hozzá eljuttatott hírekből tájékozódhattott.²¹² Részben ennek köszönhető, hogy a kutató részletgazdag képet kap a levelekből a lap körüli előmunkálatokról.²¹³ Schwimmer a szerkesztői kinevezéséről szóló szerződéstervezet részleteiről is levélben értesült. A dokumentumot teljes terjedelmében közlöm, részben a vele szemben támasztott feltételek ismertetése miatt, részben azért, mert ilyen típusú források csupán elvétve maradtak korunkra:

Mi Önnek a mai napon, részünkről kötelező ajánlatot teszünk. Mi Önt szerződtetjük, havonta egyszer, vagy kétszer megjelenő /legalább 2 ívnyi terjedelemben/ „A Nő és a Társadalom” című lapnak szerkesztői állására, 2000, azaz kettőezer korona fizetéssel.²¹⁴ Ezért Ön köteles a lap szellemi részét vezetni, a Feministák Egyesülete és a Nőtisztviselők Országos Egyesülete érdekeinek szem előtt tartásával, köteles a lap anyagáról/cikkek, hírek, fordítások/ gondoskodni.
/Minden lap fele legalább eredeti./ Az eredeti cikkek díjazására az első évben 500, azaz 500 koronát fordítunk. Ez összeg erejéig Önnek utalványozási jogot adunk.

-
- 211 Glücklich ironikus soraiból ennyi derül ki: „Zipernowskyné – a kit a lapkölcson érdekében kezeseül felkértem –, rögtön belement és a köszönetet avval utasította vissza, h. neki is éppen annyira érdeke, mint nekem. Megint egyszer több a szerencsénk, mint az eszünk. Sch. [Käthe Schirmacher, 1865, Danzig–1930, Merano] ittléte nagyon jó hatással lesz. [...] Willhelm [Szidónia, a NOE és a FE választmányi tagja] lázasan dolgozik a lapügyben. Remélem, nyélbeüti, Gerster [Miklós, a FE választmányi tagja] szörnyen lelkesedik, én fáradra sétáltam magam Schirm-rel [Schirmacher], most álmosan készülök az Értesítőt tovább »szerkeszteni.«” (Glücklich Vilma levele Schwimmer Rózsának. 1906. 10. 30. NYPL RSP I. Box 10.) A lap körüli propagandában fontos szerepet szántak az 1906 őszen érkező vendégeknek, Carrie Chapman Cattnek (1859, Ripon–1947, New Rochelle), az IWSA elnökének, Jacobsnak és Schirmachernek.
- 212 Glücklich tréfálkozva jegyezte meg levelében, „[...] maholnap azt halljuk Magáról, hogy Hollandiából áthajókázott egy kicsit a búr gyarmatokra, micsoda világhírű néni lesz Magából! Nem is tudom, megbízzuk-e a »mi lapunk« szerkesztésével, mikor ilyen világjárónak készül?” Glücklich Vilma levele Schwimmer Rózsának. 1906. 11. 08. NYPL RSP I. Box 10.
- 213 Mivel ekkor még nem olvashatjuk a kimenő leveleket a hagyatékban, nem tudjuk, hogy Schwimmer milyen instrukciókkal látta el az otthoniakat. Csupán Willhelm az alábbihoz hasonló stílusban írt beszámolóiból sejtethjük, hogy a feladatok mindkét egyesületben feltorlódtak: „Grossi [Gergely Janka] náthás, a lába fáj, irodát változtat, [...] nem ér rá írni. Vilma szaladgál, beszél, ápol, fáj a torka, édes és hódít. Írni nincs ideje. Én az egyetlen semmittevő, gyenge lábú, lábadozó beteg vagyok, megbízva a családi [egyesületi] levelezés elvégzésével.” Willhelm Szidónia levele Schwimmer Rózsának. 1906. 11. NYPL RSP I. Box 10.
- 214 Ez újságírói fizetésnek a korszakban egyáltalán nem számított soknak. Pl. napilapoknál a kezdő havi fizetés 100–200 korona volt. A szíves közlést Sipos Balásznak köszönöm.

Saját cikkeiért külön honoráriumot nem utalványozhat. Köteles azonban minden lapszámba egy cikket írni.

Ön köteles szerkesztőségi helyiségről gondoskodni, a szerkesztőséggel járó költségeket viselni, postaköltségei [sic!] fedezésére külön 120, azaz százhusz koronát bocsátunk rendelkezésére egy esztendőre.

Ön erkölcsileg és anyagilag felelős a lap teljes tartalmaért, kivéve a Feministák Egyesületének és a Nőtisztviselők Országos Egyesületének közleményeiért, melyeket revízió nélkül, teljes terjedelemben tartozik közölni. A hirdetések felvételében Önnek consultative jogot adunk, viszont Ön köteles esetleg hirdetés stilizálásokat elvégezni.

Mi a Feministák Egyesülete, a Nőtisztviselők Orsz. Egyesületével egyetemben esetleg a lapot más egyesületek hivatalos közleményeivé is tehetjük, a mikor Önnek ugyancsak consultative votuma van; ez esetben Ön az egyesületek hivatalos közleményeit is rövidítés nélkül tartozik közölni.

Ezen szerződési ajánlatunk 2, azaz kettő évre terjed. Ezen időn belül másfél év letelte után 6 havi felmondási időt biztosítunk úgy magunknak, mint Önnek. Két év múlva új szerződés kötendő.

Budapesten, 1906. november 9-én

Pogány Paula, Willhelm Szidónia, A Nő és a Társadalom lapkiadó társasága, Glücklich Vilma²¹⁵

Glücklich a szerződés valamennyi pontját méltányosnak tartotta, Pogány azonban a két évre szóló megbízástól mereven elzárkózott, határozatlan idejű szerződést kívánt kötni Schwimmerrel. Aggályait a tervezetet összeállító Willhelmmel is megosztotta: „1/ Én mint a lapkiadó társaság tagja, nem teszem kockára a lapomat azzal, hogy a szerkesztőm egy fél év múlva felmondjon és itt hagyjon bennünket, vagy ha eszébe jut, egy fél év múlva presszionál, hogy emeljük fel fizetését. 2/ Schwimmer nem lesz bolond, hogy egy bizonytalan, két évre terjedő szerződésért ott hagyjon egy esetleg biztatóbb existenciát. Én tehát semmi esetre sem fogadom el a szerződésnek ezt a pontját [...]”²¹⁶ A vitatott passzust végül a választmány decemberi ülésen határozatlan idejű megbízássá módosították, s immár Schwimmer jelenlétében elfogadták.²¹⁷

215 A dokumentumon még két olvashatatlan aláírás is szerepel. (Szerződéstervezet. 1906. 11. 09. NYPL RSP IX. Box 555. fol. 3.) Susan Zimmermann utal arra, hogy Schwimmert nevezték ki szerkesztővé, ám a szerződés részleteire nem reflektált. ZIMMERMANN 1999. 59.

216 Sorai végén szemrehányása mellett elnézést kért, amiért a NOE-beli teendőit – ahol szintén választmányi tag volt – elhanyagolta: „Remélem, maga is megváltoztatja ezt az érthetetlen pontot. Mondja, hogy csinálhatott ilyet? Nem ismerem magára. A NOE-től bocsánatot kérek, hogy olyan ritkán boldogítottam a jelenlétemmel [...]” Pogány Paula levele Willhelm Szidóniának. 1906. 11. NYPL RSP I. Box 10.

217 A FE 1906. 12. 21-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999 2. doboz 3. tétel. Nem térek ki a lap címadásával kapcsolatos levelezésre, ezt Kereszty feldolgozta. KERESZTY 2010a. 290–304.

Eredetileg kéthetenkénti megjelenést terveztek, amit végül nem sikerült keresztülvinni, így a lap – az egyetlen, 1913. július–augusztusi összevont számot kivéve – általában minden hónap 1-jén jelent meg két ív terjedelemben.²¹⁸ Közvetlenül a szervezet alakulását követően a Dirner Gusztáv vezetése alatt álló, 150 taggal működő Férfiliga a Nők Választójoga Érdekében is bekerült az impresszumba, azonban a szerkesztési munkába nem kapcsolódott be. Hivatalos lapjuknak ismerték el *A Nő és a Társadalmat*, majd később *A Nőt* a NOE és a FE vidéki fiókszervezetei, amelyek többsége eleinte alig száz taggal működött.²¹⁹ Az első fiókegyesületek 1907-ben jöttek létre Pécsset és Nagyváradon. Röviddel ezután létesültek az aradi, szegedi, szombathelyi és debreceni fiókok, majd egyesületi keretet kapott a szervezkedés Temesváron, Szabadkán, 1909-ben pedig a Felvidéken, Nyitra központtal.²²⁰ 1914-től működött a Nyíregyházi Feministák Egyesülete.²²¹ Nagybecskerekén, Kaposvárott és Balmaújvárosban pedig a kortársak által „feministád”-ként definiált csoportok létesültek.²²²

Bár Glücklich több nyomdával tárgyalt, végül az Athenaeum ajánlatát fogadták el.²²³ Közben Schwimmer megkezdte az első számok összeállítását, szerzőket toborzott, s ő maga is cikkeket írt. A potenciális szerzők közül Jászai Mari – akivel egy cikk korrektúrája miatt később összetűzésbe kerültek – már ekkor praktikus tanács mögé bújtatott, szúrkálódó kritikával illetve a szerkesztőséget: „De a lakása vagy hivatalos helyisége címét jó volna a levélpapírra nyomtatni. Isten tudja, hányad kézből fogom azt megtudni.”²²⁴

Az első példány – amelyhez az IWSA vezetői mellett a BÖF elnöke, Marianne Hainisch (1839, Baden bei Wien–1936, Bécs) is gratulált²²⁵ – 1907 januárjában jutott el az olvasókhhoz, miután Schwimmer és Glücklich a karácsonyi ünnepek során gőzerővel dolgoztak az utolsó korrektúrákon.²²⁶ A *Neues*

218 A FE és a NOE közt komoly konfliktust eredményező lapszámösszevonásra az IWSA-kongresszus miatt került sor. Az ezt követő szám késve, június 30-án hagyta el a nyomdát, amit a szerkesztők közleményben tudattak az olvasókkal: „A magyar nőmozgalom legjelentősebb eseménye és a nemzetközi választójogi mozgalom leghatalmasabb kongresszusa lezajlott. Részletes jelentést kellene már adnunk erről az eseményről, de oly közel vagyunk még hozzá, hogy szemünk még káprázik ragyogó fényétől. Távlatot kell nyernünk, hogy a higgadt szemlélő objektivitásával adhassunk számot a kongresszus nemzetközi jelentőségéről, hazai hatásáról, belső értékéről és külső fényéről. Lapunk következő számát teljesen e feladatnak szenteljük.” NT, (1913): 6. 109.

219 A taglétszámok emelkedése az 1910-es években indult meg, majd 1917-ben vált intenzívebbé. Erről részletes adatokért l. CZEFERNER 2020. 133–143.

220 N, (1907): 11. 179.; NT, (1908): 1. 6.

221 N, (1914): 2. 53.

222 Vagyis feminista jellegűek. NT (1907): 11. 189.

223 Glücklich Vilma levele Schwimmer Rózsának. 1906. 12. NYPL RSP I. Box 10.

224 Jászai Mari levele Schwimmer Rózsának. 1906. 12. 06.

225 Marianne Hainisch levele Schwimmer Rózsának. É. n. (1907) NYPL RSP I. Box 11.

226 A korrektúra, amelyet Glücklich „forrón látni óhajt”-ott, karácsonykor még Schwimmernél volt, a lap körüli munkák tehát összesűrűsödtek. Glücklich Vilma levele Schwimmer Rózsának. 1906. 12. 25. Uo.

Frauenleben első számának megjelenéséhez képest ez öt év fáziskésést jelent. A német és osztrák polgári-liberális egyesületeken kívül a FE és a NOE a hazai szociáldemokrata nőmozgalom mögött is lemaradt a lapalapításban: a *Nőmunkás* első száma valamivel korábban, 1905-ben látott napvilágot.

A *Nő és a Társadalom* éves előfizetésének, illetve önálló példányainak árát nem tüntették fel az impresszumban. Ezekről az egyesületi iratok tájékoztattak, ám mindössze három ízben. 1907/1908 folyamán 6 koronáért juthattak az érdeklődők egy évfolyamhoz, egy szám pedig 50 fillérbe került. A lapban egyébként csak rövid ideig tettek közzé előfizetői felhívásokat, a FE választmányi ülésén elfogadott elvekhez alkalmazkodva sokkal inkább az egyesületek taglétszámának növelésére koncentráltak.²²⁷ Az éves előfizetés – a *Neues Frauenleben*hez hasonlóan – nem emelkedhetett jelentős mértékben. Erre enged következtetni, hogy a *Nő* árát elődjéhez képest még csökkentették is, évente 5 koronát kértek érte 1914 januárjától.²²⁸ A lap a tagtársaknak térítésmentesen járt. A fentiek tükrében – ha azt vesszük alapul, hogy az előfizetők többsége az egyesületek holdudvarából került ki – nem meglepő, hogy a kívülállók előfizetési díját sem emelték drasztikusan. A nyomdai árak emelkedéséhez igazodva rendszeresen megtették ezt a tagsági díjakkal.²²⁹

Tévedés volna *A Nő és a Társadalmat* a nők választójoga érdekében létrejött periodikaként aposztrofálni, mint ahogy Kereszty Orsolya tette, vagy Elek Irén Borbála példáját követve a lap „tartalmi elemzés”-éből kihagyni olyan fontos témákat, mint a női munka. A következőkben a lap felépítése mellett tartalmi kínálatát ismertetem. Az egyes példányok általában 12–17 oldalnyi terjedelemben hagyták el a nyomdát. Hosszabb számokkal április–májusban találkozhatunk, ekkor közölték ugyanis – néha több részletben – a FE és a NOE éves közgyűléseinek jegyzőkönyveit. A lapszámok szerkezete erőteljes hasonlóságokat mutat a külföldi nőmozgalmi lapokkal, így a *Neues Frauenleben*nel is: hosszabb véleménynyilvánító és rövidebb információközlő cikkek váltják egymást, ezek között recenziókat, könyvajánlókat, olvasói leveleket találunk. Az egyes példányokat az egyesületek aktuális beszámolóit, munkaprogramja és irodalmi rovat zárja le. Ha azonban közelebbről szemügyre vesszük az osztrák és a magyar lapot, lényeges különbségekre is felfigyelhetünk. Az évek előrehaladtával *A Nő és a Társadalom*ban általánossá váltak a lap élén álló rövidebb közlemények és felhívások, amelyek a külföldi nőmozgalom eredményeiről, a FE és a NOE aktuális munkaprogramjáról, il-

227 Lehetőség volt az előfizetési díj két részletben történő kiegyenlítésére is. NT (1908): 7. 114. Ez a gyakorlat *A Nő* indítását követően is megmaradt. A FE 1914. 04. 24-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

228 A Feminista Kongresszus programja. 1916. június 11. MNL OL P999. 1. doboz 2/a tétel. No. 1.; A FE 1913. 09. 26-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

229 A FE 1909-ben 2000, 1910-ben 2400 koronát fordított a lapkiadásra. A NOE valamivel kevessebbel járult hozzá a projekthez, 1908-ban 1600, 1912-ben 1999,92 koronával. Jegyzőkönyv a FE 1909. 04. 15-i és 1910. 04. 20-i éves közgyűléséről. MNL OL P999. 1. doboz 2/a tétel.; NT, (1908): 5. 88–94.; NT, (1912): 5. 94–98.

letve 1912/1913-ban a lehetséges választójogi reform tárgyalásáról osztottak meg információkat. A vezércikkek sokkal rövidebbek, ezáltal könnyebben befogadhatók voltak, mint a *Neues Frauenleben*ben, terjedelmük ritkán haladta meg az 1,5–2 oldalt. Az osztrák lapot jellemző mélyebb elemzésekre ritkán jutott tér bennük. Ezután két-három publicisztika vagy belső cikk következett, amelyek itt sem feltétlenül kapcsolódtak a vezércikk témájához. A *Szemle* rovatban a magyar és külföldi nőmozgalom eredményeit, sikereit osztották meg az olvasók lelkesítése, mobilizálása céljával. A *Neues Frauenleben* szerkesztőségéhez képest Schwimmerék eltérő gyakorlatot alkalmaztak: rövid, pár mondatos címes és cím nélküli híreket jelentettek meg vegyesen. A szemlésző rovaton belül pedig *Különfélék* címmel egy olyan tartalmi egység is helyet kapott, ahol egy-egy rövid mondatból álló, esetenként minden összefüggést nélkülöző híreket közöltek leginkább a nők tudományos és művészeti életbe való bekapcsolódásáról. A mozgósítás másik eszközeként a *Glosszákat* hívták segítségül. Ezekben helyenként a szencióhajzás határait súroló részletek kiemelésével hívták fel a figyelmet olyan bűntényekre, amelyeket nők vagy gyermekek ellen követtek el, s amelyekben az igazságszolgáltatás kivétel nélkül a férfiai pártját fogta.²³⁰ Irodalmi rovat a kezdetektől helyet kapott a lapban (*Irodalom*), ez azonban sokkal rövidebb volt, mint a *Neues Frauenleben*ben, illetve több részből épült fel. A novellák, regényrészletek, versek mellett közölték itt a nőmozgalom területén újonnan publikált magyar és idegen nyelvű köteteket, továbbá recenziókat, a karácsony közeledtével pedig ünnepi könyvajánlókat.

A *Nő és a Társadalom* szerkesztősége sokkal nagyobb hangsúlyt fektetett az olvasókkal történő folyamatos kommunikációra, mint Fickerték. Részben ezt a célt szolgálták a *Szerkesztő üzenetei*, ahol Schwimmer a lappal kapcsolatos aktualitásokat gyűjtötte össze és az olvasók kérdéseire válaszolt. A lapszámok végén kaptak helyet az egyesületi közlemények eleinte két-három oldalon, majd a vidéki szervezetek számának szaporodásával hosszabb terjedelemben. A számokat a hirdetések zárták.²³¹

Mivel a magyar lapok tartalmi kínálata hasonló, elemzésüket a következő alfejezetben végzem el. Itt csupán néhány jellegzetességet hangsúlyozok, amelyeket a 2. táblázatban is szemléltettem.

230 Ezzel pl. a polgári törvénykönyv megreformálásának fontosságára hívták fel a figyelmet. L. NT, (1908): 1. 7.; NT, (1913): 10. 169–174. A *Nőben* tovább foglalkoztak a kérdéssel, és rendre hangot adtak kritikájuknak is. L. N, (1914): 1. 1, 13–16.; N, (1914): 2. 41.

231 Megjelentetéséről a szerkesztőség szigorú elveket vallott: nem reklámoztak egészségkárosító ruhadarabokat, kalapokat és cipőket.

2. táblázat. Témacsoportok *A Nő és a Társadalomban* (1907–1913)

Kulcsszó	<i>A Nő és a Társadalom</i>
Aktualitás	143
Alkoholizmus	17
Általános női jogok	48
Családjog	33
Divat	16
Drágaság	14
Gyermekvédelem	86
Háború/béke/pacifizmus	31
Irodalom	151
Leánykereskedelem	12
<i>Munka</i>	891
Nemi kérdés	35
<i>Nőmozgalom</i>	474
Oktatás	196
Prostitúció	13
<i>Választójog</i>	388
<i>Összesen</i>	2548

Elekes szerint a „feministák szinte minden olyan kérdéssel foglalkoztak, amelyeket a mai nőtudományi tanszékek kutatnak”.²³² Nem szerencsés a *women's* vagy *gender studies* tudományágának a száz évvel ezelőtti feminista mozgalommal történő összemérése, állítását ezért így fogalmaznám át: a FE és a NOE közös lapjában a női lét szinte valamennyi aspektusára reflektáltak. Ezek közül a leghangsúlyosabb a női munka volt. Ezt követték a nőmozgalom és a választójog témájában közzétett írások. Az oktatás negyedik helyre szorulása, az irodalmi rovat kisebb súlya és a választójog hangsúlyosabb jelenléte mellett ugyanazok a tendenciák figyelhetők meg, amelyeket az osztrák lapnál láttunk.

Itt is viszonylag kevés cikk jelent meg a divatról. Schwimmerék a lap 1907-es évfolyamában 18, 1908-ban mindössze kilenc cikket osztottak meg a nemi kérdés tárgy körében. Ez a szám a következő években még tovább csökkent, 1913-ban pedig időszakosan le is került a palettáról. Bizonyára érzékelték, hogy olvasókat veszíthetnek a probléma túlságosan nyílt tárgyalásával. Ehhez hasonlóan 1908-tól a minimumra csökkentették a prostitúcióról és a leánykereskedelemtől publikált cikkeket is.²³³

232 ELEKES 2002. 40–48.

233 Perczelné Kozma Flóra levele Schwimmer Rózsának. 1907. január. NYPL RSP I. Box 11.

4.3. „TERJESSZÜK A FEMINIZMUS ESZMÉJÉT: TERJESSZÜK FOLYÓIRATUNKAT!” – A NŐ. FEMINISTA FOLYÓIRAT SAJÁTOSÁGAI

A Nő és a Társadalom utolsó évfolyama mind minőségében, mind tartalmi kínálatában elmaradt a korábbiaktól. Schwimmer szerkesztésének és korrektúráinak minősége az IWSA-kongresszus közeledtével egyre több kívánnivalót hagyott maga után, a cikkek túlnyomó többsége pedig a nemzetközi tanácskozás előadásaihoz, valamint a FE által szervezett „szabadidős” programokhoz kapcsolódott. Nem maradtak el a két egyesület közleményei, viszont az irodalmi rovat a számok kétharmadából hiányzik, a fennmaradó példányokban pedig csak az egyesületekhez beérkezett művek címadatait osztották meg.²³⁴ Mindez meglepő annak tükrében, hogy Fickerhez és Kulkához hasonlóan Schwimmer is úgy gondolta, „a sajtó útjai szolgálják ügyünket legjobban”.²³⁵ Szükségyszerű tehát röviden számba vennünk azon kötelezettségeket, amelyek Schwimmer figyelmét elvonták a laptól.²³⁶

1913-ra, amint már utaltam rá, a NOE és a FE közös vállalkozásának több árnyoldala körvonalazódott, amelyek eleinte búvópatakként csordogáltak, majd az IWSA-kongresszus előestéjére felszínre is törtek. Egyrészt a FE ekkor már hosszabb ideje elzárkózott attól, hogy a külföldről előfizetett periodikáit a NOE rendelkezésére bocsássa. E döntés előtt Gergely, Wilhelm és a NOE vezetőségének többi tagja értetlenül állt. Másrészt a nemzetközi választójogi nőmozgalom egyhetes seregszemléje sokkal inkább szolgálta a FE érdekeit, mint a Nőtisztviselőket, akik az „ügy” transznacionális dimenzióiból csupán közvetve vették ki részüket.²³⁷ Ezért sem meglepő, hogy a komolyabb konfliktus épp *A Nő és a Társadalom* publikálása mentén eszkalálódott: a FE májusi választmányi ülésén két hónapos munkaprogramot állított össze, s döntött a gyűlések ritkább összehívásáról, illetve a lap „kettős számban” történő publikálásáról.²³⁸ A NOE ezt nehezményezte, hiszen nekik elemi érdekük fűződött tagtársaik folyamatos informálásához programjaikról. Emellett a májusi

234 A korábbiaknál rövidebb, két ízben csupán féloldalmi irodalmi rovat a februári, márciusi, novemberi és decemberi számokban jelent meg. Márciusban angol választójogi nótákat adtak közre magyar fordításban. NT, (1913): 2. 36.; NT, (1913): 3. 54–55.; NT, (1913): 11. 194.; NT, (1913): 12. 208–209. A kongresszus külföldi delegáltjaitól érkező reflexiókat novemberig publikálták. NT, (1913): 11. 187–188.

235 A FE 1913. 09. 26-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

236 1913-ban három cikket írt, tehát nem teljesítette a lapkiadó vele szemben támasztott követelményeit.

237 Vö. ZIMMERMANN 1996. 57–92. Nem hiszem, hogy a FE és a NOE konfliktusa arra vezethető vissza, hogy a kongresszus szervezésébe a FE „néhány tekintélyes arisztokrata nőt” is bevont. Teleki Sándorné Kende Júlia (írói álnevén Szikra, 1864, Pest–1937, Budapest) és Szirmay Oszkárné (1886–1959) már jóval az esemény előtt a FE legszűkebb vezetőségébe tartoztak, s később kivették részüket a háborús munkából is. Uo.

238 A FE 1913. 05. 06-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

számban tervezték közzétenni az egyesület jubileumi, 15 éves közgyűlésük jegyzőkönyvét is. Céljukat végül elérték, hiszen a lapszám május 20-án napvilágot látott, benne a NOE jelentésével, illetve a FE sokatmondó, összetűzésről árulkodó közleményével:

A kongresszus páratlanul nagy eseményére való tekintettel, lapunk májusi és júniusi számát összevontan, rendkívüli ünnepi számnak kívántuk kiadni. A lapot fentartó [sic!] testületek egyike azonban ragaszkodott a külön májusi számhoz, azért azt most – az ünnepi szám rovására – kiadjuk.²³⁹

Schwimmerék „a munkaerők más irányban történt igénybevétele által legerősebben” saját bevallásuk szerint is a lapot hanyagolták el, hiszen a kongresszus előkészítése mellett szabad kapacitásaikat a vidéki szervezkedésnek szentelték.²⁴⁰ Továbbá márciusig az országgyűlés által végül elutasított választójogi törvényjavaslat mellett agitáltak, amely magába foglalta volna a szavazati jog nőkre való kiterjesztését.²⁴¹ A kudarc látszólag nem szegte a FE kedvét,²⁴² azonban Schwimmeren és a választmány többi tagján a kongresszus előtt végzett kimerítő szervezőmunka hatására a nyár folyamán az apátia és kiegész jelei mutatkoztak. Június és szeptember vége között a választmány informális összejövetelei is szüneteltek, s a júniusi jegyzőkönyvben is pusztán annyi információt találunk, hogy „most fáradtak vagyunk”. Reménykeltő volt azonban Glücklich megállapítása a hónap végén tartott választmányi ülésen: az „elnök örömmel jelenti, [...] a kongresszus az Egyesület anyagi helyzetét is erősen fellendítette”.²⁴³

A további nézeteltérések a két szervezet között a 9467,62 koronára rúgó anyagi tőke miatt lángoltak fel újra:²⁴⁴ a „maradvány” ugyanis lehetővé tette a lap kezdetektől óhajtott kéthetenkénti publikálását, az egyes példányok árának 50-ről 20 fillérré történő leszállítását, illetve azt, hogy a szerzőknek magasabb honoráriumokat fizessenek. A NOE és a FE vezetőségében egyaránt helyet foglaló tagok és a lapbizottság azonban nem jutott egyetértésre a kiadás jogi részleteiről. Gergely és Willhelm az anyagi kockázattól tartottak, Schwimmer és a választmány további tagjai, elsősorban Mellerné Miskolczy Eugénia (1872, Budapest–1944, Kistarcsa), az egyesület későbbi elnöke és Spády Adél pedig októberre a legszívesebben már kihátráltak volna a közös projektből. Glücklich szokás szerint részben háritani, részben közvetíteni igyekezett a két

239 NT, (1913): 5. 89, 100–104.

240 Mindezt teljes erőbedobással folytatták a választójogi reformjavaslat leszavazása után is a Felvidéken, Erdélyben és a Dunántúlon, pl. Pápán, Keszthelyen és Veszprémben. NYPL RSP I. Box 497–500.

241 A „választójogi küzdelem első lépésének mérlegé”-t márciusban közzölték. NT, (1913): 3. 44.

242 A lapban már ekkor további agitációra szólítottak fel: „Kezdődik az új harc! Teszünk róla, hogy a következő állomásra kitérjünk a siker, a győzelem zászlaját! Lankadatlanul előre!” Uo.

243 A FE 1913. 06. 27-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

244 A FE 1913. 10. 30-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. Uo.

tábor között indítványával, amelyben a következőt javasolta: „Választmány elvben határozzon, hogy az Egyesület [a FE] vállalja-e a lapért az anyagi garanciát [azaz átveszi-e a NOE-től], a részletkérdések pedig a speciális lapbizottságnak adassanak ki, amely a következő v[agy] ülésen referáljon, hogy a kalkulációk megnyugtatók-e.”²⁴⁵

A lapbizottsági ülésen Gergely, Mellerné, Pogány, Szirmay Oszkárné és Wilhelm részvételével végül döntöttek A Nő és a Társadalom Lapkiadó Társaság feloszlásáról, amely „a bizottságnak vagyona nem lévén”, nem ütközött jogi akadályokba.²⁴⁶ Néhány nappal később már meg is alakult az új lapbizottság, azonban a két egyesület közötti konfliktusok nem jutottak nyugvópontra: Gergely az október 14-i rendkívüli választmányi ülésen továbbra is elzárkózott attól, „hogy [a lap] a FE tulajdonába menjen át, mert az alapító levél szerint a fennmaradó vagyon megoszlik a két egyesület közt. Ilyen vagyonnak nem csupán készpénz tekintendő, hanem azok a szellemi javak is, a melyeket a lap az évek folyamán a közönség bizalmának kiérdemlése révén szerzett.” Egy másik választmányi tag, Molnár Viktorné amellet foglalt állást, hogy „egyesületünk külön, a NOE-től független lapot indítson; mivel a feminizmus valamennyi dolgozó nő érdekeit védi, a nőtisztviselők természetszerűleg csatlakozzanak hozzá”. A FE munkájában részt vevő jogászok (Gold Simon és Reinitz Ernő) szerint ugyanakkor a NOE semmiféle anyagi vagy erkölcsi követelést nem támaszthatott a FE-vel szemben, mivel „A Nő és a Társadalom egyformán szolgálta mindkét egyesületet. Az új lap is ezen elvet tartja meg, és így nincs helye a vitának.” Bár Mellerné kiállt amellett, hogy „amennyiben nem sikerülne az ellentéteket kiegyenlíteni, indítsunk új lapot”, Glücklich, Gold és Reinitz mindent megtettek a békés együttműködés kereteinek helyreállításáért.²⁴⁷

A konfliktust végül sikerült nyugvópontra juttatni, hiszen a november végi választmányi ülés jegyzőkönyvében már az új lapra vonatkozó szerződéskötésről olvashatunk, „mely a régi [1906-os], NOE-vel kötött szerződésnek az ismétlése, egy ponttal, a pontos megjelenési kötelezettséggel megtoldva”.²⁴⁸ A Nő és a Társadalom – amelynek utolsó száma a NOE kérésére már november 31-én elhagyta a nyomdát²⁴⁹ – szerkesztőjeként Schwimmer nem búcsúzkodott hosszasan az olvasóktól, csupán rövid közleményt intézett hozzájuk az új

245 A FE 1913. 09. 26-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. Uo.

246 A Nő és a Társadalom Lapkiadó Társaság jegyzőkönyve a megszűnéséről. 1913. MNL OL P999. 22. doboz 31. tétel.

247 A FE 1913. 10. 14-i rendkívüli választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel. Zimmermann e konfliktust – amelynek részleteit nem fejt ki – Schwimmer és Wilhelm „személyes színezetű” viszályaként értelmezi. ZIMMERMANN 1996. 57–92.

248 A FE 1913. 11. 27-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

249 Az alábbi szerkesztőségi közleménnyel publikálták: „Lapunk utolsó száma már november végén jelenik meg; evvel a Nőtisztviselők Országos Egyesületének kérése teljesül, amelyet a Ferenc József Betegsegélyző-Pénztár november 30-i küldött-választása indokol. Éljen választójogával a Ferenc József pénztár minden tagja!” NT, (1913): 12. 199.

A NŐ

FEMINISTA FOLYÓIRAT

Megjelenik minden hó 5-én és 20-án :: Ára 20 fillér Előfizetési ára: egész évre 5, félévre 2:50 K

Az élet beszél.

Kibontom a reggeli lapokat és a követ-Mi újság, kezököt találok ma: »A kenyér megdrágult!« A háztartási budgetnk bánja, de azért természetesen a közéletben is bizottságokban nincsen helye a nőknek. A sajtójavaslatot, a gondolat szabad terjesztésének gúzsba kötését rendőrkézre bízó törvényt elfogadták. A mi gondolatunk, a mi női sajtónk is bánhatja, de azért természetesen a parlamentben nem szólhat hozzá nő. Sőt a javaslat ellen tiltakozó ellenzéki gyűléseken sem hallgatják meg a nők szavát. Új építési szabályzatot alkottak, de azért tovább is a legsötétebb lyukat szánják konyháknak, ahol nők – háziasszonyok és cselédek – töltik életük javarészét. Tovább is kényelmetlen, szükségleteinket semmibe se vevő alkotmányokat kell »sothonokká« varázsolnunk. Mert nő csak nem lehet az építési szabályzatot alkotó testület tagja? Már mint nálunk Magyarországon. Mert máshol lehet.

Egy *dreadnoughtot* bocsájítottak az elemére. Hozzájárultunk mi, nők ahhoz, hogy a kultúránktól elvont százmillióinkat ilyen halált okádó szörnyetegekre költseék? *Létszámemelést* határozott el a parlament. Közömbös-e előttünk, hogy fiaink közül további hatvanötzret kell eltépünk a kultúrától, tanulástól, termelő munkától, hogy a gyilkolás mesterségére oktathassák? Nincs-e köztünk kivétel nélkül mindenhez, ami a körülöttünk örült iramban forgó életben történik? S mégis vannak nők, kik télenül túrik a nő kizárását mindazokról a területekről, ahol sorsáról döntene megkérdése nélkül.

Szemléltető Ha megnézed, kikhez mennek feleségül leányok, világosan látod, mennyire irítottak ezek attól, hogy saját munkájukkal tartsák fenn magukat.

Melyik anyáé Melyik anyát becsüli a társadalom az **elsőbbség?** többre, a törvényt vagy a törvénytelen? – A törvényt.

S melyik anyát becsüli többre a törvény és a jog? – A törvénytelen.

Bizonyíték: az új polgári törvénykönyv, amely a törvénytelen gyermek és anyja viszonyára vonatkozóan a 119.§-ban megállapítja, hogy a »gyermek törvényesítése megszünteti az anyja szülői jogát.« Szóval a házasságon kívül született

gyermek anyjának van szülői joga, a törvényes vagy törvényesített gyermek anyjától pedig megtagadják ezt a jogot.

Érték-összehasonlítás. A lapok törvényhasonlítás. széki rovatában az alábbi két íteletet találtuk egymás mellett:

I. »Krausz Henrik gépkereskedő 1912 évi május 22-én 600 korona értékben írógépet vásárolt részletre az Újlaki Béla-cégtől. A vétel a tulajdonjog fenntartásával jött létre és ennek dacára Krausz 150 korona részlet lefizetése után 1912. november havában a gépet 100 koronáért elzálogosította. A törvényszék Krausz Henriket háromhónapi fogházra ítélte.«

II. »Léb József gyertyámosi (Torontál) fűszeres a boltjába járó 11-12 éves leánykát cukorral, csemegével magához édesgette, a pult mögé csalta és ott erőszakot tett rajtuk. Egy 11 éves leányka megbetegedett és így kiderült a gyermekrontó bűne. A nagykikindai törvényszék hathónapi börtönbüntetésre ítélte a fűszerest. Ezt az íteletet most a szegedi tábla helybenhagyta.«

Tehát 450 korona elsikasztása háromhav, számos 11-12 éves gyermek megrontása pedig hathavi elzárást ér a kizárólag férfiak kezében levő igazságszolgáltatás tarifája szerint.

Buschmann Hedvig
ruhatervező művésznő

5. kép. A Nő. Feminista Folyóirat címlapja

lapról.²⁵⁰ Ezzel párhuzamosan folytak az előkészületek az új periodika indítására. Az újjáalakuló lapkiadó bizottság a Budapesti Hírlap Nyomda és Kiadóval, illetve az Urániával tárgyalt. Végül az utóbbi anyagilag kedvezőbb ajánlatát fogadták el – vagyis az Athenaeummal való együttműködés nem folytatódott.²⁵¹ A *Nő és a Társadalom*nál sokkal nagyobb hírverést csaptak az új lap körül: a fővárosban és vidéken egyaránt toboroztak előfizetőket, Spády pedig hirdetőket igyekezett felhajtani. Szirmayné az AÖF által már hosszú évek óta alkalmazott gyakorlat bevezetését indítványozta, miszerint „azon családok számára, ahol két vagy több családtag az egyesület tagja, és így feleslegesen több példányban kapják a lapot, találjunk megoldást, hogy egy lappéldány mellett tegyük olcsóbbá a tagdíjat, mert így könnyebben kapunk egy családnál több tagot”.²⁵²

A *Nő. Feminista Folyóirat* első száma 1914. január 5-én jelent meg. Három nappal korábban állt fel az „Irodalom és Lapterjesztő Bizottság”, amelyről Glücklich még az előző év decemberében tájékoztatta a FE- és NOE-tagokat.²⁵³ Amellett, hogy Spády a januári választmányi ülésen már 5724 korona „hirdetési megbízás”-sal büszkélkedett, sőt egy külföldi céggel is tárgyalt „hirdetési képviselő ügyében”, megkezdték a lap utcai árusítását is (5. kép).²⁵⁴ A bevételek és kiadások azonban ezúttal sem kerültek egyensúlyba: a lapkiadó már januárban 890 korona mínuszt könyvelt el,²⁵⁵ s a mérleg később sem billent pozitív tartományba.

Schwimmer – aki 1914 elejétől az IWSA megválasztott sajtótitkáráként Londonban élt – szerkesztői feladatait Teleki Sándornénak és Pogány Paulának adta át, ő maga pedig a kevesebb mindennapi feladattal járó felelős szerkesztő posztot töltötte be az új lapnál.²⁵⁶ Az övéhez hasonló szerződés(tervezet) a lap közvetlen munkatársainak feladatköréről és juttatásairól nem ismert, tudjuk viszont, hogy Spády – akit a választmány a kiadóhivatal vezetésével bízott meg – „havi 200 K[orona] fizetésben és 100 K[orona] lakáspénz”-ben részesült. Mindez éves szinten 3600 koronát jelentett, így arra következtethetünk, hogy (esetleg) Telekiné és (minden bizonnyal) Pogány juttatása ennél magasabb lehetett.²⁵⁷ A forrásokból egyértelmű, hogy Schwimmer

250 „A Nő címen 1914. január elsején új lapot indítunk. Feministák Egyesülete.” Uo.

251 Nem derül ki, hogy az Uránia által szabott 725 koronás árért milyen szolgáltatásokat vállaltak, viszont ismert, hogy 1914 áprilisáig 3422 koronát költött a lapkiadó társaság nyomdára.

A FE 1914. 04. 24-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

252 A FE 1913. 11. 27-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. Uo.

253 Glücklich Vilma levele a NOE és a FE tagjaihoz. 1913. 12. NYPL RSP I. Box 498.

254 BUZINKAY 2016.

255 Utóbbiról ezt jegyezték fel: „a lap kihordására szolgál kell [...] annak trycikli is kell, mit olcsón fogunk beszerezni.” A FE 1913. 12. 22-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

256 Tisztségéről a háború kirobbanásakor lemondott, hogy minden energiáját békemozgalmi aktivizmusára fordíthassa. RUPP 1997. 16–18, 28.

257 Jegyzőkönyv a FE 1914. 03. 23-i választmányi üléséről. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel. Kétséges, hogy Telekiné elfogadta a fizetést arisztokrata családja anyagi helyzete miatt.

ténylegesen hátrébb lépett az egyesület mindennapi ügyeinek koordinálásától és a lapkiadástól: 1915/1916-ban már szerzőként is csak egy-egy cikket jegyzett a lapban.²⁵⁸ A szerkesztőkkel szemben immár nem lehetett elvárás, hogy valamennyi számban publikáljanak: Telekiné 1918-ig 16, Pogány mindössze egy írást közölt.²⁵⁹

A *Nő és a Társadalommal* szemben A *Nőt* korántsem csupán az egyesületek tagjainak szánták. Az új lap kibővített tartalmi kínálata mellett erre enged következtetni az 1914. áprilisi költség-előirányzat, amely szerint az első évben utcai árusításból 5040 korona, hirdetésekéből 16 920 korona bevételre számítottak. Nem váratlan, hogy ezen összegeknek április 24-éig csak a töredékét sikerült „zsebre tenniük”: „colportage”-ből, azaz a lap utcai árusításából 371,93 korona,²⁶⁰ hirdetésekéből pedig 2386,55 korona folyt be. Mindez, bár egy évre vetítve sem közelítette meg az előirányzott bevételt, jócskán meghaladta A *Nő és a Társadalom* által generált jövedelmet.²⁶¹ A „külsős” olvasók 5 koronás éves előfizetése 1918-ig nem emelkedett. A lapszámokon már feltüntették az önálló példányok árát, ez eredetileg 20 fillér volt, majd 1916 júliusában papírhiányra és a nyomdai árak emelkedésére hivatkozva a duplájára emelték.²⁶²

A *Nő* felépítésén és tartalmi kínálatán végigtekintve meglepő, hogy a korábbiakban egyetlen kutató sem foglalkozott vele. Az 1914. augusztusi hadüzenetekig kéthetente – minden hónap 5-én és 20-án²⁶³ – 15–25 oldalon napvilágot látott periodika első évfolyama ugyanis minőségében megközelíti az éves szinten több tízezer, esetleg százezer márkából gazdálkodó német testvérnapok színvonalát. Az első 14 példányban a feminista mozgalom hírei mellett olyan cikkek is helyet kaptak, amelyek a tágabb olvasóközönség érdeklődésére is méltán számot tarthattak: a kibővített irodalmi rovaton kívül szociális riportokat közöltek a korszak elismert magyar publicistáitól, orvosokat faggattak a női divathóbortok egészségkárosító hatásairól, de az aktuálpolitikai témákra szomjazók is találtak olvasnivalót. Elődjével ellentétben – amelyben egyetlen kép sem szerepelt – A *Nő* valamennyi számának címlapján fotót vagy képet tettek közzé a nőmozgalom valamely központi alakjáról.²⁶⁴

Egyúttal még hangsúlyosabbá vált az olvasókkal való kommunikáció, s ez a háború során sem változott. Továbbra is egyes szám második, illetve többes szám első vagy második személyben kommunikáltak az olvasókkal, akik-

258 USA-beli előadó körútja és a Ford békehajó kudarca után hét cikket publikált a lapban 1917-ben.

259 Spádynak egyetlen cikke sem olvasható a lapban.

260 A forrásokból nem derül ki, hogy házaló árusítással is próbálkoztak-e az egyesületek.

261 Az előirányzott kiadási tételek között szerkesztésre 12 000 koronát, nyomdára 8700 koronát kívántak szánni, azonban ekkor még nyilván nem kalkuláltak a háború kirobbanásával. A tervezett összbevétel 9800 korona volt, amelyből április végéig 3120 korona folyt be. A FE 1914. 04. 24-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

262 N, (1916): 7. 101.; N, (1916): 8. 118.

263 A szerkesztők januárban abban reménykedtek, hogy a lapot idővel hetente hozhatják. N, (1914): 1. 1.

264 E gyakorlat a háborús évfolyamok során is megmaradt.

nek a leveleit rendre közölték. A magyar feministák erődemonstrációja állhatta amögött, hogy időközönként a nőmozgalom vezető ideológusai leveleinek és üdvözlőlapjainak szövegét közölték. A mutatószámomban rögtön két ilyenre bukkanunk: Carrie Chapman Cattnek a FE munkáját méltató sorai mellett August Bebel (1840, Köln–1913, Passugg) marxista politikusnak, egyúttal a német szociáldemokrata mozgalom alapítójának 1913 márciusában (!) kelt levelét osztották meg.²⁶⁵ Catt – akire a szerkesztők „Nagyasszonyunk”-ként hivatkoztak²⁶⁶ – sorai egyébként rendkívül hízelgőek voltak, méltatva a budapesti kongresszus szervezésének sikerét és a FE takarékos gazdálkodását, amely a lapalapítással meg is hozta újabb gyümölcsét:

Hogy a kongresszus után – rengeteg költsége mellett – pénzünk maradt, nem meglepetés [...]. Kedves Magyar Barátaim, a világ összes nőkongresszusai, [...] pénzfelesleggel zárultak, [...] természetes, hogy a mi hatalmas sikerű budapesti kongresszusunk sem térhetett el a szabálytól. [...] De ha nem is meglepetés: nagy öröm a jelentésük, tettel és őszintén gratulállok ahhoz a tervükhöz, hogy kongresszusi tőkéjüket folyóiratuk kibővítésére fordítják. Vajh méltóbb emléket nem állíthatnak örökké em[léke] kezetes [sic!], gyönyörű budapesti kongresszusi nak [sic!]. Biztos vagyok benne, hogy amely kongresszusra 1500 tagot vártak, több résztvevője lett, úgy folyóiratuk előfizetőinek száma is túlhaladja majd legoptimistább [vá]rakozásait [sic!]. Kedves Magyar Barátaink megmutatták az egész világnak, milyen szép és lankadatlan erővel tudnak dolgozni eszméikért, tudom most lapjuk fejlesztésért ki[a]bálják [sic!] majd ki erejüket. Sok-sok szerencsét kíván új munkájukhoz és szeretettel üdvözlö az új folyóirat szerkesztőit, munkatársait, olvasóit igaz hívük New-York, december havában, Carrie Chapman.²⁶⁷

A *Nőnek* megjelenése első fél éve során ténylegesen sikerült „a modern követelményeknek” megfelelnie,²⁶⁸ még úgy is, hogy a szerkesztők – amint Glücklich már az előkészítő munkálatok során megfogalmazta – továbbra sem számítottak „aranybányá”-ra.²⁶⁹ Ennek fényében sajnálatos, hogy a vadonatúj köntösbe bújtatott lap nem forrhatta ki magát az új szerkesztőség irányítása alatt, s fejlődésének gátat szabott a háború. A hadüzenetek megküldése-

265 N, (1914): 1. 1, 5.

266 Az IWSA tagjai Cattról mint az amerikai nők meg nem koronázott királynőjéről (*the uncrowned queen of the American women*) beszéltek. (RUPP 1986. 189.) Leveleiben eleinte „My dear Fräulein Schwimmer”-ként szólította fiatal kolléganőjét, majd a „My dear little Hungarian friend” / „My dear girl” formulákra tért át. Carrie Chapman Catt levele Schwimmer Rózsának. 1905. 03. 04. NYPL RSP I. Box 6.

267 A betű- és szóközhiányok oka, hogy Catt egész alakos képe a szövegre csúszott a nyomtatás során. N, (1914): 1. 1.; Carrie Chapman Catt levele a FE-nek (Schwimmernek). 1906. 12. NYPL RSP I. Box 35.

268 Megjelenésében bizonyos mértékben hasonlított Herczeg Ferenc lapjára, az *Új Időkre* (1894–1949).

269 A FE 1913. 10. 14-i rendkívüli választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

kor a választmány elsőként – az AÖF lapbizottságához hasonlóan – a periodika publikálásának beszüntetését tervezte, de végül Glücklich javaslatának adtak helyt. E szerint „egy nagy általános felhívást a N[ő] címlapja formájában adjunk ki, amelyet nemcsak előfizetőinknek küldünk, hanem utcai osztogatással széles körök tudomására is hozzuk, amely köztudomásba viszi át, hogy az emberekén hathatóan csak munkával és nem alamizsnával lehet segíteni”.²⁷⁰

A lap ezt követően december végéig – öt szám erejéig – rendkívüli kiadásokban hagyta el a nyomdát szabálytalan időközönként, a megszokottnál rövidebb, kettő-hat oldalas terjedelemben.²⁷¹ Ebben a néhány hónapban kizárólag a FE közleményeit, álláshirdetéseket és statisztikákat, az egyesületek anya- és gyermekvédelmi munkájáról beszámoló cikkeket, valamint olyan írásokat osztottak meg, amelyeknek szerzői a „férfi superioritás agyrémé”-t ostorozták.²⁷² A FE és a NOE közösen dolgoztak a jövedelem nélkül maradt nők álláshoz juttatásán, továbbá a pályaudvarokon várták „[...] a Franciaországban élő magyar honosak”-at, akik „most tömegesen jönnek haza; evvel ismét nehéz feladat hárul reánk, mert a vonatnál várjuk őket korán reggel és munkát is szerzünk nekik”.²⁷³

A NOE 1914 végén sajtó, a tisztviselőknél speciális igényeit szolgáló lap elindítása mellett döntött. Motivációikat egyesületi iratok híján csak *A Nőben* publikált közleményeiből, illetve a FE-anyagból ismerjük.²⁷⁴ A FE 1914. decemberi választmányi ülésén nem szentelt túl nagy teret a NOE közös projektből történő kihátrálásának. Fontosabbnak tartották *A Nő* következő példányainak publikálására történő előkészítését, amely ekkor még bizonytalannak tűnt: „Ügyvezető szeretné, ha lapunk újévi száma nagyobb terjedelemben jelenne meg, de a többi számra nézve ismét nem vállalhatunk kötelezettséget. A Nőtisztviselők Országos Egyesülete január 1-jén külön hivatalos lapot indít, s így velük szemben megszűnnek kötelezettségeink.” Az ülésen résztvevők végül hozzájárultak az újévi szám kiadásához, valamint elfogadták Szirmai Oszkárné indítványát, s értesítették a tagságot a periodika előreláthatóan szabálytalan jövőbeli megjelenéséről.²⁷⁵

270 A FE 1914. 07. 31-i rendkívüli választmányi ülésének jegyzőkönyve. Uo.

271 A megjelenések időpontja: augusztus 1-je és 20-a, szeptember 20-a, majd egy hosszabb szünetet követően október 28-a és végül december 5-e.

272 N, (1914): 18. 205.

273 A FE 1914. 11. 16-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

274 Ezt *A Nő* 1914. decemberi számában a következőképpen jelentették be: „Ezzel a számmal búcsút veszünk ettől a folyóirattól, melynek hasábjain az elmúlt évben közöltük tagtársainkkal az egyesületi híreket [sic!]. Január 1-től [...] egyesületünk kiadásában külön lapot indítunk. Reméljük, hogy tagtársaink éppoly szeretettel üdvözliz az új harcost, amily szívesen látták a »Nőt« [...] N, (1914): 19. 219. A későbbi közös programok mögött a költségek csökkentésének motivációja húzódott meg. A FE 1914. 12. 14-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

275 Uo.

1918 elejéig a FE-nek folyamatosan sikerült havonta új lapszámokkal jelentkeznie,²⁷⁶ ám a *Nő* tartalmi kínálata már közel sem volt olyan színes, mint a háború előtt. 1916 tavaszától az egyesület az olcsóbb – példányonként 4 fillérbe kerülő – „néplap”-pal, a *Nők Lapjával* is előrukkolt, amely 1919-ig szintén havilapként működött. Ennek számaint Mellerné és Spády állították össze, a szerkesztőbizottság tagjai pedig rajtuk kívül Dirnfeld Janka, a FE titkára és Telekiné voltak.²⁷⁷

A *Nő* felépítése az 1915-ös év elejétől több ponton átfedéseket mutat a *Nő és a Társadalommal*: a vezércikkeket általában három-négy publicisztika és első cikk követte, azonban az utódlapból mindinkább elmaradoztak a glosszák. Megőrizték viszont a *Szemle* rovatot a hazai és külföldi hírekkel, valamint nagyobb teret kaptak az egyesületi közlemények, amelyekben egyre részletgazdagabban tudósítottak a vidéki csoportok munkájáról. Továbbra is közöltek *Irodalmat* és a *Szerkesztő üzeneteit*, azonban a hirdetések száma minimálisra csökkent. 1915 novemberétől minden szám hozta a *Feministák Egyesületének és az Állandó Béke Magyar Feminista Bizottságának tagjaihoz* címzett közleményeit, amely rovat osztrák megfelelőjét a *Neues Frauenlebenben* is megtaláljuk.

Sokkal összetettebb volt a *Nő* rovatstruktúrája 1914 augusztusa előtt. A címdalalon az olvasó nem az adott lapszám témáját egyre inkább determináló, s ezáltal a modern újságírás követelményeihez alkalmazkodó vezércikket olvashatta, hanem *Az élet beszél* című rovattal találkozott. Ebben napilapokból átvett híreket osztottak meg, a női olvasók mindennapi élethelyzeteire adaptálva azokat, illetve reflektálva az őket ért igazságtalanságokra.²⁷⁸ Ezt

276 A lap közzététele 1918 második felében szakaszossá vált, 1920. október–1921. december, valamint 1923. december–1926. február között nem adták ki. Mindez azt jelenti, hogy a FE fokozatosan veszítette el a legfőbb fórumot, ahol – 1918 után erősen megcsappanó – tagságával kommunikálhatott.

277 Cikkei bár rövidebbek és egyszerűbb nyelvezetűek voltak, erőteljes átfedéseket mutatnak a *Nőben* hozott írásokkal. Ezzel az alacsonyabb társadalmi csoportokhoz tartozó asszonyok igényeihez kívántak alkalmazkodni. A *Nők Lapja* terjesztéséről Spády az alábbi indítványval állt elő: „A kb. 3000 kültelki béketagnak és a cselédeknek házról-házrajáró [sic!] asszonyokkal lehetne árusítani [...]. A vidéki egyesületi tagoknak nyomtatványcsomagokban küldjük a lapot, ez a szállítás legolcsóbb módja. A vidéki tagok vállalják a lap terjesztését, eladását. A lap 20-a körül jelenik meg újságformában. A ráfizetésre kell számítani, ezt a békebizottság [a FE által 1915-ben alapított csoportról, az Állandó Béke Magyar Bizottságáról van szó, amely a WILPF-hez kapcsolódott] jövedelméből fedezzük, erre havonként 110 koronát kell szánni.” A FE 1916. 02. 09-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. Uo. A bal-mazújvárosi asszonyokkal folytatott levelezés egyik legfontosabb témája ettől kezdve a lap terjesztése volt.

278 Egy nők ellen elkövetett erőszakosorozatot így interpretáltak: „A Palánka-Zombori vasúti vonalon [...] egymásután fordultak elő olyan esetek, hogy egyedül utazó fiatal, csinosabb leányok és asszonyok ellen merényletet követtek el. A nyomozás során kiderült, hogy Neumann Aurél Máv. kalauz volt a merénylő. [...] kiderült, hogy az egyik áldozat még nem volt 16 éves és így a följelentés megtételére nem volt joga. Az apja pedig, aki kiskorú leánya nevében panaszosként fölléphetett volna, Amerikában van. A tábla a főtárgyaláson ez okból e vád alól törvényes vád hiányában, fölmentette a kalauzt.” N, (1914): 11. 217.

követte a vezércikk, majd a korábbiakhoz képest rendhagyó módon az irodalmi rovat egyik része. A *Glosszák* után az egyesületi tagok az aktuális programokról tájékozódhattak, majd egy-két nem túlságosan hosszú publicisztika és belső cikk vagy riport következett. A *Lapunkról* című részben olvasói reflexiókat közöltek, majd a *Hazai szemlében* a magyarországi nőmozgalom eredményeit osztották meg. A *Nő és a Társadalomból* megszokott minták alapján. Ezt ismét két-három hosszabb cikk követte általában képi illusztrációkkal. Ezután a NOE és a FE fővárosi és vidéki szervezeteinek közleményei következtek. A nemzetközi mozgalom hírei önállóan láttak napvilágot a *Külföldi szemle* című rovatban. A lapszámokat a korábbi gyakorlatnak megfelelően folytatásos regények, novellák, versek, s további egyesületi közlemények zárták. Emellett viszonylag magas volt a hirdetések száma, amelyek a korábbi gyakorlattól eltérően nem az utolsó oldalakon koncentráálódtak, hanem arányosan osztották el őket az egyes példányszámokban.²⁷⁹

A 3. táblázatban a két magyar periodika témakínálatát vettem össze. Ezek alapján a lapok tartalma nem mutat jelentős eltéréseket, az összesítésből pedig a *Neues Frauenleben* és a magyar periodikák közti párhuzamok is kirajzolódnak. A magyarok is a női munkának szánták a legfontosabb szerepet az egyes évfolyamokban. A lapok mögött álló egyesületek beszámolóí és közleményei miatt logikusan kiemelt szerepet kaptak a nőmozgalom hírei, amelyet a választójogi témában közzétett cikkek követtek mindkét magyar periodikában. Ezek száma egyébként kisebb-nagyobb ingadozásokat mutat: a választások és a választójogi törvényjavaslatok tárgyalásának időszakában – 1912/1913-ban, valamint 1917/1918-ban – több cikket olvashatunk a témában, viszont közvetlenül a háború kirobbanása után a kérdéskör ideiglenesen lekerült a napirendről. Ez tehát lényeges különbség Ausztria és Magyarország között.

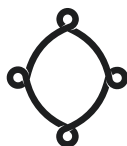
3. táblázat. Témacsoportok a magyar lapokban önállóan és összesítve

Kulcsszó	<i>A Nő és a Társadalom</i>	<i>A Nő</i>	<i>A Nő és a Társadalom/A Nő</i>
Aktualitás	143	11	154
Alkoholizmus	17	7	24
Általános női jogok	48	25	73
Családjog	33	15	48
Divat	16	6	22
Drágaság	14	3	17
Gyermekvédelem	86	76	162
Háború/béke/pacifizmus	31	150	181
Irodalom	151	85	236
Leánykereskedelem	12	7	19
<i>Munka</i>	891	400	1291

279 Általában kozmetikumok, tisztítószeres, szabók, cipészek reklámjait tették közzé, illetve frissen megjelent könyveket és időszaki sajtótermékeket reklámoztak.

Kulcsszó	<i>A Nő és a Társadalom</i>	<i>A Nő</i>	<i>A Nő és a Társadalom/A Nő</i>
Nemi kérdés	35	20	55
<i>Nőmozgalom</i>	474	251	725
Oktatás	196	63	259
Prostitúció	13	3	16
<i>Választójog</i>	388	188	576
<i>Összesen</i>	2548	1310	3858

A cikkek egy része itt is több témacsoportba sorolható. A divatról összeítve is csak 22 cikk jelent meg. Az évek előrehaladtával, a korábbiakban már vázolt gyakorlatnak megfelelően óvatosan, legtöbbször „becsomagolva” értekeztek a prostitúció (16), a „nemi kérdés” (55) és a leánykereskedelem (19) témáiról. 1914-től mind Ausztriában, mind pedig Magyarországon rohamosan növekedni kezdett a háború, béke és a pacifizmus témájában közzétett cikkek száma, ugyanakkor a mozgósítást követően érezhetően kevesebb írás fókuszált a nők (szak)oktatására és egyetemi képzésére. Az oktatás egyes szegmensei mindinkább a munkavállalás részeként (előfeltételeként) jelentek meg. A téma a korábbiaknál is lényegesebb lett, hiszen a mozgósítás során a gazdaság különböző szektoraiból kiesett férfiakat nőkkel pótolták. A választójog témaköre 1914–1917 között Magyarországon visszaszorult, de 1917-től ismét gyakrabban foglalkoztak vele. Az irodalmi rovatok, ha nem is tűntek el, lerövidültek a papírhány miatt.

5. „A SAJTÓ ÚTJAI SZOLGÁLJÁK ÜGYÜNKET LEGJOBBAN”: A SZERKESZTŐSÉGI MUNKA REKONSTRUKCIÓJA

Ahhoz, hogy a sajtótermékek ne csupán „forrásként, illusztrációként” jelenjenek meg „bizonyos történeti folyamatok megvilágításához”,²⁸⁰ elengedhetetlen a mögöttük álló szerkesztőségek munkájának rekonstrukciója. Lipták Dorottya a magyarországi sajtótörténeti kutatásokról közzétett problémafelvételi cikkében mutatott rá, hogy „behatóan kell vizsgálni az újság előállításának időstruktúráját”, valamint az időszaki kiadványok piacra kerülésének mechanizmusát.²⁸¹ Ezen irányelvekhez igazodva a következő kérdésekre válaszolok az alábbiakban: Miként osztották meg vagy tartották egy kézben a szerkesztők a különböző munkafolyamatokat? Milyen kihívásokkal néztek szembe a háború kirobbanása után? Ki és hogyan döntött a szerzői honoráriumok összegéről?

A lapok szerkesztési gyakorlata több ponton párhuzamba állítható. A velük kapcsolatos ügyintézés egy része, különösen szeptember és június között, az egyesületi helyiségekben zajlott, ahova a szerkesztőségi posta is érkezett.²⁸² Bevett szokásnak számított, hogy Fickert és Glücklich az iskolai ebédszünetekben, illetve lyukas óráikban,²⁸³ Schwimmer pedig előadó körútjain és a különböző külföldi kongresszusok szüneteiben dolgoztak a számok összeállításán.²⁸⁴ A *Neues Frauenleben*hez kapcsolódó levélküldemények egyébként

280 Vö. LIPTÁK 2011. 112–131.

281 Uo.

282 Az irodalmi rovatba szánt cikkek 1910 után nem Bécsbe, hanem Christine Touaillon Stainz bei Graz-i lakhelyére futottak be. NFL, (1911): 1. 1.

283 Fickerttel kapcsolatban l. pl. Auguste Fickert leveleit Rosa Mayredernek. WR NF H.I.N.-70862–H.I.N.-70875. Továbbá: WR NF. H.I.N. 152.808–815.; ÖNB M F.34.365.

284 Schwimmer 1907 nyarán Stuttgartból koordinálta a szerkesztőségi feladatokat, folyamatosan kapcsolatot tartva Glücklichel, Dirnfelddel és Gergellyel. Postájában a következőkhöz hasonló hangvételű levelekkel találkozunk: „Drágám! Ma reggel kaptam meg a revíziós korrektúrát – a régi nélkül. Holmi változtatásokra lesz szükség. Azt hiszem ugyanis, h. Stein [Szerén] cikkét muszáj hozni, [...] már nagyon altgehaben lesz. Beküldöm, minden esetre, redigálásra, kérem [...] vissza.” (Gergely Janka levele Schwimmer Rózsának. 1907. 08. 02. (délelőtt) NYPL RSP I. Box 13.) Megtudjuk, hogy „Szirmainé beküldte a jelzett cikket, legföljebb a Nőnevelésnek [*Nemzeti Nőnevelés*] felel meg. Írtam neki, h.[ogy] ha Maga nem reflectál rá, írjon Sebestyénnek [Stetina Ilonának (1855–1932)] és kínálja meg a fordítással. Ót nagyon becsülik ott, mert polg.[ári] képezdét végzett, »habár gazdag lány volt«, megeshetik, h.[ogy] elfogadják. Különben is nagyon istenes hangon van írva.” (Glücklich Vilma levele

rendre Fickert lakására vagy munkahelyére futottak be. A nyár folyamán sem hagytak fel teljesen a munkával: ilyenkor a magyarok többnyire felvidéki fűrdőhelyeken dolgoztak, Fickert pedig valamely alpesi túraútvonal mentén korrektúrázta a Gerber által továbbított cikkeket.²⁸⁵

Míg a *Neues Frauenleben* lapbizottságának munkatársai – többnyire Adele Gerber és 1910 után Christine Touaillon – többnyire visszatekintő cikkekben reflektáltak az elvégzett feladatokra,²⁸⁶ s fogalmaztak meg új célokat, Schwimmerék már *A Nő és a Társadalom* legelső számában lefektették szerkesztőségi ars poeticájukat, amelyhez lényegében 1918-ig tartották magukat:

Egyesületünk tagjai örömmel vehették tudomásul, hogy sikerült végre *A Nő és a Társadalom* címen megalapítanunk az első magyar feminista lapot, amely egyszersmind a FE hivatalos közlönye. Hogy mily nagy fontosságú tényezője ez eszméink terjesztésének, azt úgy véljük, alig kell megmagyaráznunk, ma, mikor a sajtó nagyhatalom. Folyamatos támadásoknak voltunk kitéve mind a sajtó, mind a nagyközönség részéről. Ezek ellen megvédeni ügyünket és tényleges mivoltukban mutatni be félremagyarázott törekvéseinket: lap nélkül csak kis körben tudtuk. Reméljük, hogy a lap mindjobban el fog terjedni, és hogy kezünkben e hatalmas fegyverrel nagy lépésekben fogunk közeledni eszméink megvalósulása felé.²⁸⁷

A Neues Frauenleben első számában nyilvánvalóan nem kapott helyet a fentihez hasonló állásfoglalás. Lényeges ugyanakkor, hogy bár a *Neues Frauenleben* szerkesztése a *Dokumenténél* határozottabb koncepció szerint folyt,²⁸⁸ Fickert – különösen Rosa Mayredernek az egyesületi feladatoktól történő háttérbe vonulását követően – jóval szűkebb körben osztotta (vagy oszthatta?) szét a feladatokat, mint Schwimmer vagy a későbbiekben Telekiné és Spády. Mivel a forrásokban nem találtam utalást arra, hogy Fickert (*6. kép*) családott volna valamelyik közeli kolléganője munkájában, feltételezem, hogy e tekintetben sem engedett maximalizmusából. Szerzőként és szerkesztőként Adele

Schwimmer Rózsának. 1907. 08. 22. Uo.) Glücklich Schwimmert rendre tréfásan „Tek.[intetes] Szerk.[esztő]”-ként szólította leveleiben.

285 A kirándulásokon végzett munkáról az ismerőseinek és kolléganőinek címzett képeslapokon is beszámolt. WR NF H.I.N. 70478/2–70478/23. Vö. HACKER 1998. 89.

286 A legrészletesebb értékelés az 1918-as jubileumi számban olvasható Gerber tollából, amelyből fontos kiemelni néhány szempontot a lap ideológiai beállítottságához köthetően. „Das »Neue Frauenleben« bleibt all die Jahre das, was es war: ein bürgerliches Blatt, das den äußersten Flügel des Feminismus verkörpert und in seinen sozialen Ansichten der Sozialdemokratie nahesteht, ohne restlos mit ihr übereinstimmen; im Kampfe gegen den Klerikalismus hat es immer wieder offen Farbe bekannt. Das internationale Solidaritätsgefühl sprach sich in der Zeitschrift, immer stark aus und für die Betonung nationaler Sonderinteressen blieb fast klein Raum.” NFL, (1918): 4–5. A keresztényszocialistáknak és sajtójuknak a feminizmusra gyakorolt káros hatása a FE ülésein is több ízben felmerült problémaként. L. a FE 1918. 03. 11-i választmányi ülésének jegyzőkönyvét. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

287 NT, (1907): 4. 69.

288 KLINGENSTEIN 1997. 313–314.; SCHMÖLZER 2002. 93–95.

6. kép. Auguste Fickert portréja

Gerber mellett valójában csak Leopoldine Kulkára (7. kép) támaszkodott, akinek munkakedve a „Führerin” halála után sem tört meg: 1907–1918 között szerkesztői feladatai mellett évente átlagosan valamivel több, mint tíz (10,66) cikket (összesen 128-at) publikált.²⁸⁹

Mindez kollégái teljesítményével összevetve figyelemre méltó: a lap kiadásánál a kezdetektől bábáskodó Gerber csupán 16, Touaillon pedig 35 cikket jegyzett. A szerkesztői triászhoz 1910 végén csatlakozó Emil Fickert – aki magától értetődően a lap finansziális hátterének stabilizálásában vállalt szerepet – mindössze egy írást tett közzé. Fickert munkabírását az AÖF irányítása mellett az évek előrehaladtával a lap szerkesztési feladatai is próbára tették. Minden bizonnyal ennek tudható be, hogy haláláig csupán 26 cikket publikált, ami kiadóként és szerkesztőként Schwimmer teljesítményével (70) összevetve kevésnek tűnik.²⁹⁰ Utóbbi levelezésének tanúsága szerint osztrák kolléganőjénél könnyebben vált meg bizonyos feladatköröktől, amit meg is engedhetett magának, hiszen Glücklich (33) személyében megbízható, pontos és precíz szerkesztőtársra lelt. Munkájukban szerzőként és szerkesztőként is támaszkodhattak még Teleki Sándorné (25), Ágoston Péter (1874, Zombolya–1925, Párizs; 3) radikális, majd szociáldemokrata politikus és felesége, Buzárovits Augusztina (8) választmányi tagokra.

289 Az egyes szerzők és szerkesztők által jegyzett írások számát a továbbiakban a nevüket követően, zárójelben tüntetem fel.

290 Schwimmer évente átlagosan 5,8, Fickert csupán 2,8 cikket jegyzett.

7. kép. Leopoldine Kulka az 1915. évi hágai békekongresszuson. Balról jobbra: 1. Lucy Thoumaian, Örményország; 2. Leopoldine Kulka, Ausztria; 3. Laura Hughes, Kanada; 4. Schwimmer Rózsa, Magyarország; 5. Anita Augspurg, Németország; 6. Jane Addams, Amerikai Egyesült Államok; 7. Eugenie Hanner, ?; 8. Aletta Jacobs, Hollandia; 9. Chrystal Macmillan, Egyesült Királyság; 10. Rosa Genoni, Olaszország; 11. Anna Kleman, Svédország; 12. Thora Dugaard, Dánia; 13. Louise Keilhau, Norvégia

Az afféle „virtuális szerkesztőségekben” megvalósuló feladatmegosztás ellenére a publicisták, illetve a laikus szerzők megnyerése szinte kizárólag Fickertre és Schwimmerre hárult. Személyi hagyatékukban a potenciális szerzőktől érkezett válaszküldemények hosszú sora olvasható, amelyekben a publikálás feltételeiről, határidőkről, a lehetséges másodközlésekről, a cikkek fordításának körülményeiről vagy éppen a honoráriumokról érdeklődnek. A szövevényes kommunikációs csatornák átláthatóbbá tételére időnként mind az osztrák, mind pedig a magyar lapok közzétették a beérkező cikkekkel szemben támasztott formai követelményeket. A *Neues Frauenleben*be – ahol a lapzárta kezdetben a hónap első, később pedig harmadik napjára esett²⁹¹ – kizárólag eredeti, még nem publikált cikkeket fogadtak el közlésre, amelyek esetleges későbbi másodközlését a forrás feltüntetésével engedélyezték.²⁹² Jogot formáltak a cikkek rövidítésére, amely elvet Fickert helyenként meglehetősen sajátosan értelmezte. Az általa készített korrektúrákon végigpillantva azt látjuk, hogy a hosszú bekezdések kihúzása és kisebb stilizálások mellett teljes cikkrészleteket fogalmazott át úgy, hogy azok eredeti mondanivalója sérült vagy teljesen elveszett. Schwimmer épp egy ilyen konfliktus miatt or-

291 NFL, (1910): 1. 1.; NFL, (1913): 1. 1.

292 A honoráriumnál és a cikkek visszajuttatásához köthetően alkalmazott protokollt is ismertették: „Es werden nur Original-Artikeln angenommen. Honorierung erfolgt nach Abdruck, Rücksendung der Manuskripte nur gegen Rückporto. Das Recht, die Einsendungen zu kürzen, behält sich die Redaktion vor. Nachdruck nur mit Quellenangabe gestattet.” NFL, (1902): 1. 1.

rolt meg rá 1907-ben. Korrektúrázási „mániája” egyébként odáig terjedt, hogy még naplójában is vissza-visszatérnek a jellegzetes, kék színű ceruzával vezetett javítások.²⁹³ Schwimmerék gyakorlatiasabb álláspontot képviseltek: néhány kivételtől eltekintve ők sem publikáltak másutt közzétett írásokat, továbbá didaktikusnak hozták szerzőik tudtára, hogy milyen formátumban várják a cikkeket. „Egy feminista anyá”-nak az egyik első lapszámba küldött írására reflektálva jelezték, hogy „cikkének tartalmával teljesen egyetértünk, de formája nem irodalmi. Kötöttebben és világosabban kell a gondolatokat kifejezni, úgy, hogy azok is könnyen érthessék meg, akik nem élnek eszméink légkörében.”²⁹⁴ „Proletárasszony” nevű szerzőjüket arra kérték, hogy „máskor a papirosnak csak egyik oldalán írjon, és széles margót hagyjon a szükséges stiláris módosítások számára”.²⁹⁵ Ezenkívül több ízben emlékeztették a cikkeiket átvevő fővárosi (!) lapokat a forrás megjelölésére. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy különösen 1914 előtt ők is rendre elmulasztották saját forrásaik megjelölését: a német és angol periodikákból szó szerint átemelt, sokszor többleddal, folytatásokban közölt cikkek származási helyéről a tartalom mellett csupán a fordító neve vagy monogramja árulkodik.²⁹⁶ A magyar lapok egyébként nem tartalmaznak pontos információt a lapzártá időpontjára vonatkozóan, Mellerné egy 1907 végén kelt leveléből azonban arra következtethetünk, hogy ez a hónap 28. napja előtt lehetett.²⁹⁷

A *Nő és a Társadalom* hasábjain és a FE ülésein rendszeresen megfogalmazódott az igény a „a feminizmus tudományos és gyakorlati kérdéseinek [...] egyedüli [magyarországi] orgánuma”-nak kéthetenkénti közzétételére.²⁹⁸ Ezt a lapbizottság kizárólag „az előfizetők szorgosabb gyűjtésével” látta megvalósíthatónak, ám a körülmények – a nyomdai árak és a terjesztésből adódó kihívások²⁹⁹ – 1913 végéig nem tették lehetővé ezt.³⁰⁰ Az osztrák forrásanyagban nem találtam ilyen igényre történő utalást, ami két dologra enged követke-

293 Konvolut von Artikeln über die Frauenfrage. WR NF. B-77991; Tagebuch von Auguste Fickert. Uo. H.I.N.-70494.

294 NT, (1907): 3. 44.

295 Uo.

296 Több olyan írással találkoztam *A Nő és a Társadalom*ban, amelyeket a szerkesztők a *Frauen-Rundschau*ból, illetve a *Neue Bahnen*ből vettek át, ám jelentős fáziskéséssel.

297 „Sajnálom, hogy feledékenységem miatt egy ügyet [...] csak lapzártá után említék meg.” Mellerné Miskolczy Eugénia levele Schwimmer Rózsának. 1907. 12. 28. NYPL RSP Box 14.

298 Az alábbi felhívások már-már toposzokká váltak: „Minden olvasó legalább egy előfizetőt szerezzen!” Továbbá: „Akarja, hogy lapunk kéthetenként jelenjék meg? Akkor szerezzen neki minél több előfizetőt.” Pl. NT, (1910): 6. 89, 94.

299 Ezek az utódlapot is érintették, tárgyalásuk 1914 első hónapjaitól napirendre került: „Spády Adél [jelentí], hogy amennyiben az egyesület tagjai a lapot árusítani akarják, ehhez arcképes újságarúsító igazolványra van szükségük. Jelenti egyúttal, hogy a trafikokban való árusítás bármily jó reklámul szolgál is, anyagilag csak megterheli a lapot. A választmány azt ajánlja, hogy egy ideig tegyenek még próbát a trafikokban való árusítással.” A FE 1914. 03. 23-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

300 A FE 1911. 04. 25-i éves közgyűlésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 1. doboz 2/a tétel. 1906–1914.

tetni: feltételezhető, hogy a lapkiadó elégedett volt a havi egy számmal, ám valószínűbb, hogy a gyakoribb publikálással járó feladatok meghaladták volna a szerkesztőség munkabírását. És persze a pénzihiány is megemlítendő a lehetséges magyarázatok sorában, hiszen a lap a kezdetektől veszteséges volt.

Schwimmerék éveken át büszkélkedtek azzal, hogy *A Nő és a Társadalom* valamennyi száma időben jutott az olvasókhoz. 1913 áprilisában azonban közlemény kiadására kényszerültek, amely szerint a lap „a politikai események aktualitására való tekintettel, [az elmúlt időszakban] nem jelenhetett meg elsejénként. A kongresszussal kapcsolatos aktualitások miatt pedig az augusztusi számig ugyancsak előre nem határozható késéssel fog havonként megjelenni.”³⁰¹ A háborús mozgósítás miatt az egyes számok már rendszeresen késéssel hagyták el a nyomdát. A *Neues Frauenleben* szerkesztősége csak 1918 kezdetén reflektált a késésekre, s kommentálta a tönk szélén álló lap „perspektíváit”:

Olvasóinkhoz! Ez alkalommal sem volt lehetséges az, hogy a lap pontos megjelenésével kapcsolatos ígéreteinket betartsuk. A technikai nehézségek, a munkaerőhiány, a munkatársaink túlerheltsége, a papírhiány, valamint az előállítási költségek egyre nagyobbak és a többi újsághoz és folyóirathoz hasonlóan megszorításokra kényszerítettek minket. Olvasóink és előfizetőink belátására számítunk.³⁰²

1914 őszén Glücklich arról számolt be a FE választmányi ülésén, hogy „lapunk most hosszabb időközökben, kis terjedelmű, rendkívüli kiadásokban jelenik meg, mert a mostani viszonyok mellett alig lehetséges ily folyóiratot ügyünkhöz méltó színvonalon szerkeszteni”. A FE választmánya egyetértett az ügyvezető indítványával, hiszen az így megtakarított összegből az egyesület munkaközvetítője profitált.³⁰³ E megközelítésüket hamarosan azonban ismételten revideálták, s az alábbi közleményben tudatták az olvasókkal, hogy *A Nő* publikálását 1915 januárjától havilapként folytatják:

A most lezajlott félév nem kedvezett a komoly irodalom művelőinek [...] Eszméink harcosai [...] hallgattak [...] a most lefolyt nehéz időben; reméljük azonban, hogy a súlyos csalódások nemcsak megkínózták, de meg is edzették idegzetüket, és hogy a most kezdődő esztendőben – jó feminista

301 NT, (1913): 4. 71.

302 Vagyis: „An unsere Leser! Wir konnten auch diesmal unser Versprechen größerer Pünktlichkeiten keineswegs einhalten. Die technischen Schwierigkeiten, das Fehlen an Arbeitskräften, die Überbürdung jedes Einzelnen, der Papiermangel und die Herstellungskosten werden immer größer und zwingen auch uns, wie fast alle Zeitungen und Zeitschriften, wenigstens gelegentlich zur Einschränkung. Wir rechnen auf die verständnisvolle Einsicht unserer Abnehmer und Leser.” NFL, (1918): 1. 1.

303 A FE „szívesen” áldozott e célra, „mert eddig több, mint 10 000 munkásnőt helyeztünk el. A munka legnagyobb részét Pogány Paula és Spády Adél végezték, legtöbbet segít munkájukban az ifjú gárda [a FE Ifjúsági Csoportja] két tagja: Gruber Klotild és Jemnitz Jolán.” A FE 1914. 12. 12-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999 2. doboz 3. tétel.

szokás szerint – segíteni törekcsenek a nagy bajon, amelyen eddig szomorkodtak. Azon leszünk, hogy lapunkat lehetőséghez képest havonként legalább egyszer megjelentessük, és hogy annak tartalmával bizalmat és reménységet öntsünk mindazokba, akik velünk együtt a nemzetek békés együttműködését óhajtják és remélik. Abban a reményben, hogy t.[iszte]t] előfizetőink kivétel nélkül tovább segítik lapunkat a háború súlyos korszakán keresztül, sőt annak terjesztésével minél több olvasóra nézve teszik hozzáférhetővé a fenti programnak [sic!] megfelelő tartalmát: számítunk szíves támogatásra és vagyunk meleg újévi üdvözzel, A Nő szerkesztősége.³⁰⁴

Az osztrák lap publikálása 1915 elejétől ugyanezen elv mentén folytatódott.³⁰⁵ Noha 1918 májusáig mind az osztrákok, mind pedig a magyarok (a nyári összevont példányokat leszámítva) fenn tudták tartani a havi megjelenéseket, ez áldozatokkal járt. A Nőben csupán 1916 júniusától tűntek fel az üres oldalak a cenzorok által törölt cikkek helyén.³⁰⁶ Ezeket az egyesületeknek a hadüzemek pillanatától konzervensen képviselt pacifista beállítottsága magyarázza.³⁰⁷ Az irodalmi rovat jelentőségének megőrzése kapcsán azonban vélelmezhető, hogy a szerkesztők a novellák, versek és recenziók közlésével igyekeztek az esetlegesen elveszített olvasók helyett újakat toborozni. S bár az irodalmi művek is rendre a béke témájában születtek, ezek láthatólag kevésbé kerültek a cenzorok figyelmének középpontjába. A felmerülő problémákat a FE innovatív módon a sajtóbizottságával és az azon belül szerveződő albizottságokkal kívánta orvosolni, amelyek a terjesztés mellett „a propaganda, a közgazdasági kérdések és az irodalmi estélyek ügyével” foglalkoztak.³⁰⁸ A kihívásokra azonban

304 Kiemelés az eredetiben. N, (1915): 1. 7.

305 A magyarhoz hasonló szerkesztőségi közlemény szerint „Die Wunsche vieler Leser und auch unserem eigenen folgend, erscheint unsere Zeitschrift von nun ab wieder in ihrer alten Gestalt. Es ist dies materielles Wagnis, das wir in der Hoffnung und im festen Vertrauen unternehmen, daß alle alten Freunde und Leser uns auch in dieser für uns alle so schweren Zeit unentwegt treu bleiben werden. Wir wissen genau, daß dies heute ein Opfer bedeutet: ein materielles und geistiges.” NFL, (1915): 1. 1.

306 Mind ez idáig nem találtam magyarázatot arra, hogy miért csak 1916-tól vannak törölt cikkek. Ezek címei A Nő esetében ismertek, hiszen az egyes lapszámok tartalomjegyzékei nem estek áldozatul a cenzoroknak. A Neues Frauenlebenben nincs tartalomjegyzék, ugyanakkor a törölt cikkek címei gyakran feltűnnek a lapszámokon belül. NT, (1916): 6.; NFL, (1914): 14.

307 E szemlélet lapra gyakorolt hatását Touaillon értékelte 1918 januárjában: „Umso erschütternder mußte der Weltkrieg auf die Zeitschrift wirken. Während die friedensfreundliche Tendenz in allen ihren Mitarbeitern von jeher gelebt hatte, war sie doch nur selten stärker betont worden; wohl gerade aus dem Gefühle heraus, ein Krieg sei heute unmöglich. Unter dem Eindrucke des furchtbaren Erlebnisses rafft jetzt die Friedensfrage das Hauptinteresse an sich.” NFL, (1918): 1.

308 Az alelnök Mellerné, a főtítkár Dirnfeld volt, a tagok pedig a választmányból kerültek ki. N, (1914): 3. 51. Pogány már 1909-ben üdvözölte volna „egy állandó sajtóbizottság működését, amelynek feladatai közé tartoznának a vidéki lapokat is állandóan kisebb cikkekkel ellátni”. A választmányi ülésen Szegvári Sándorné a bizottság legfontosabb feladatának a vidéki sajtó visszaéléseinek megszüntetését tartotta, amiről saját élményeit is a jelenlévők elé tárta: „vele megtörtént, hogy némely cikkét nem közölték, ellenben részleteket belőle más neve alatt közölték. Ügyvezető leghelyesebbnek vélné, ha az alakulandó sajtóbizottság minden egyes

sem az AÖF-nek, sem a magyaroknak nem sikerült hathatós megoldást találniuk, ami a nyomdai árak és a postaköltségek emelkedésének is betudható.³⁰⁹

A problémák gyökere azonban korántsem kizárólag a háborús körülményekben, hanem az olvasók hozzáállásában keresendő. Pogány a megoldást „saját feminista sajtójuk [...] nagyhatalommá [...] szervez”-ésében látta. Hangzatos szavai a gyakorlatban annyit jelentettek volna, hogy a havonta összehívott taggyűléseken közösen olvassák fel *A Nő* cikkeit. S bár nem tudjuk, hogy sor került-e ilyen típusú összejövetelekre, bizonyosnak tűnik, hogy a FE lapjának pozíciói a rohamos tagszámnövekedés ellenére sem erősödtek.³¹⁰ Hasonló gondokkal a *Neues Frauenleben*nél is küzdöttek. A FE egyesületi iratai szerint a magyarországi lapkiadó vállalat anyagi helyzete már 1907 őszén „a lehető legrosszabb, pénzünk egyáltalán nincsen, a lapot már 3 hónap óta nem tudjuk fizetni. A deficit fedezéséhez a politikai bizottság 57 kor[ona] 60 fillért gyűjtött, de ezzel csak kisebb dolgokat lehet kiengyelíteni.”³¹¹ Három évvel később Szirmayné jelentette, hogy „a lap a tönk szélén áll”.³¹² Az anyagiak egyensúlyba hozása terén Schwimmerre számíthattak, aki több ízben folyamodott kölcsönökért az IWSA sajtótitkárához, Martina Kramershez (1863–1934), illetve Aletta Jacobshoz. Ezen erőfeszítéseit egyszer sem koronázta siker.³¹³ A lapot így az árusítás mellett kisebb-nagyobb adományokból igyekeztek fenntartani, ami szintén egybeeseng az osztrák gyakorlattal. Mindenesetre még így is csupán egyetlen alkalommal, 1909 decemberében találunk utalást arra, hogy *A Nő és a Társadalom* költségvetése „kedvező irányba fordult”, mert ekkor a kiadóvállalatnak csupán egyetlen szám árával tartoztak.³¹⁴

Az osztrák–magyar nőmozgalom, az IWSA és az ICW vezetői, továbbá Bécs és Budapest tudományos, kulturális és művészeti életének prominens alakjai is elfogadták Fickert és Schwimmer cikkírásra történő felkéréseit. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy – különösen indulásukkor –

tagja más-más napilap megfigyelését választaná ügyköréül, és mihelyt az elveinkbe ütköző cikk jelennék meg a lapban, úgy rögtön az egyéni összeköttetései felhasználásával arra megfelelő replikát küldjön a lapnak.” A FE 1909. 06. 17-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999 2. doboz 3. tétel.

309 Amikor a nyomdaköltségek 1917 őszén ismételten 20%-kal emelkedtek, Dirnfeld indítványozta, hogy az Uránia Nyomda helyett dolgoztassanak a Lloydal, a választmány azonban ezt elvetette. (A FE 1917. 10. 29-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999 2. doboz 3. tétel.) A postai díjak emelkedése különösen a kevesebb tagdíjat fizető, ám a lapra ugyanúgy jogosult vidéki tagok rohamos növekedésével érintette érzékenyen a FE-t. (A FE 1918. 01. 07-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. Uo.) A *Neues Frauenleben* a Holzwarth & Berger Buchruckereiben nyomtatták. KLINGENSTEIN 1997. 307.

310 A FE 1918. 03. 11-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

311 A FE 1907. 10. 22-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. Uo.

312 A FE 1910. 09. 20-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. Uo.

313 A FE 1907. 10. 22-i, 11. 25-i, 12. 20-i, 1908. 02. 20-i, 1910. 03. 15-i és 04. 23-i választmányi üléseinek jegyzőkönyvei. Uo.

314 A FE 1909. 12. 09-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. Uo.

nem találkoztak visszautasításokkal. A legtöbb felkért szerző időhiányra, egyéb kötelezettségekre, illetve egészségügyi állapotára hivatkozva hátrította el a felkéréseket. Nem kívánok hosszasan idézni a Fickert és Schwimmer postaládájába érkező elutasító levelekből, csupán néhány nevet és a válaszok tipikus jellemvonásait villantom fel. Anita Augspurg (1857, Verden–1943, Zürich), a VfF vezetője az osztrák–magyar és a német mozgalmak közötti hagyományosan jó kapcsolatok ellenére mindkét szerkesztő kérését elutasította: Fickertet 1902-ben,³¹⁵ Schwimmert két évvel később – vagyis még *A Nő és a Társadalom* indulása előtt.³¹⁶ Mulasztásait – ha csak egy évtizeddel később is – pótolta, s 1914–1916 folyamán végül a *Neues Frauenleben*-ben és *A Nőben* is publikált. Sokkal rosszabb tapasztalatai voltak a szerkesztőségeknek a Német Császárság szociáldemokrata nőmozgalmának vezetőjével és egyik legismertebb publicistájával, Lily Braunnal. Ő betegsége és időhiányra panaszkodva hátrította el az osztrákok és a magyarok felkéréseit.³¹⁷ Rajtuk kívül elutasításban részesült Fickert többek között Clara Zetkin (1857, Königshain-Wiederau–1933, Arhangelszkojei járás, Oroszország) vezető szociáldemokrata politikus, továbbá a császárváros színházi világának vezető személyisége, Max Burckhard (1854, Korneuburg–1912, Bécs) és Ricarda Huch (1864, Braunschweig–1947, Korneuburg im Taurus) részéről.³¹⁸ Schwimmer felkérését *A Nő és a Társadalom* indulását követően esetenként még közvetlen FE-beli munkatársai, például Márkus Dezső és Pogány Paula is elhárította – utóbbi számos teendőjére panaszkodva nem készítette el egy megígért cikket.³¹⁹ Magyar vonatkozásban említésre érdemes Márkus Dezső

315 Időhiányra és egyéb teendőire hivatkozott: „Meine Zeit erlaubt mir leider nicht, zu meinen vielen alten noch neue Verpflichtungen zu übernehmen, weshalb ich Ihnen Wunch nach m. Mitarbeit am Neuen Frauenleben zu m. Bedauern nicht entsprechen kann.” Anita Augspurg levele Auguste Fickertnek. 1902. 11. 09. ÖNB M.F.34.365.

316 Schwimmer a német polgári törvénykönyv egy szakaszának elküldésére kérte, amelyre a következő válasz érkezett: „Ich bin momentan von meinen Heim entfernt und dann erst in einigen Tagen im Stande, Ihnen das gewünschte Material, einen Abschnitt aus meinen bürger[lichen] Gesetzb[uches] zusenden.” Anita Augspurg levele Schwimmer Rózsának. (1904. 03. 10. NYPL RSP I. Box 5.) Az anyagot két hónappal később postázta. Ua. 1904. 05. 14. Uo.

317 NT, (1907): 4. 63. A FE 1907. évi éves jelentése. MNL OL P999. 1. doboz 2/a tétel. *A Nőben* elhunytakor is utaltak egy vele kapcsolatos fiaskóra: „Évekkel ezelőtt a FE meghívta, hogy a központi háztartás eszméjéről, amelyet akkoriban egész Németországban nagy lelkesedéssel propagált, tartson nálunk is előadást. Elfogadta a meghívást, de az utolsó percben betegsége miatt lemondott [sic].” N, (1916): 9. 143. Fickertnek írott elutasító levelében más szerzőt javasolt maga helyett, akit meg is keresett: „Leider kann ich Ihren Wunsch nicht entsprechen, da mir die Zeit fehlt. Wenden Sie sich doch an Frl. Henriette Jastrow, 26. Talbot Rd. Highgate London N. – Verzeihen Sie meine späte Antwort. Ich bin eben erst aus England heimgekehrt.” Lily Braun levele Auguste Fickertnek. 1906. 08. 16. ÖNM M NF F34.365.

318 Ricarda Huch levele Auguste Fickertnek. 1902. 12. 27. WR NF H.I.N. 70547. Max Burckhard levele Auguste Fickertnek. 1902. 01. 09. WR NF H.I.N. 69951.; Clara Zetkin levele Auguste Fickertnek. WR NF H.I.N. 108.894.

319 Márkus Dezső levele Schwimmer Rózsának. NYPL RSP I. Box 11. Pogány Paula levele Schwimmer Rózsának. 1907. 02. 27. Uo.

indítványa, amely szerint már az *Értesítő* szerzőit is leánykori nevük használatára igyekeztek rábírní. ³²⁰ Az elv alkalmazása a későbbiekben nem ment át maradéktalanul a gyakorlatba: Teleki Sándorné mellett a FE választmányának oszlopos tagja, Szegvári Sándorné vagy a szociális riportokat készítő Rózsavölgyiné Fried Margit is férjezett nevén publikált. ³²¹

A szerzők toborzásában Schwimmerék számos, később részletezett körülménynek köszönhetően sikeresebbek voltak az osztrákoknál. Most azonban vessünk egy pillantást arra, hogy miként honorálták a lapok a cikkek szerzőit. ³²² Schwimmer *A Nő és a Társadalom* szerkesztéséről vezetett munkakönyvében 1910 és 1913 januárja között lapszámonként és szerzőkre lebontva jegyezte fel a tiszteletdíjak összegét (4. táblázat, 5. ábra).

4. táblázat. A Schwimmer által kiutalt honoráriumok (koronában)
A Nő és a Társadalomban publikáló szerzőknek, 1910–1912³²³

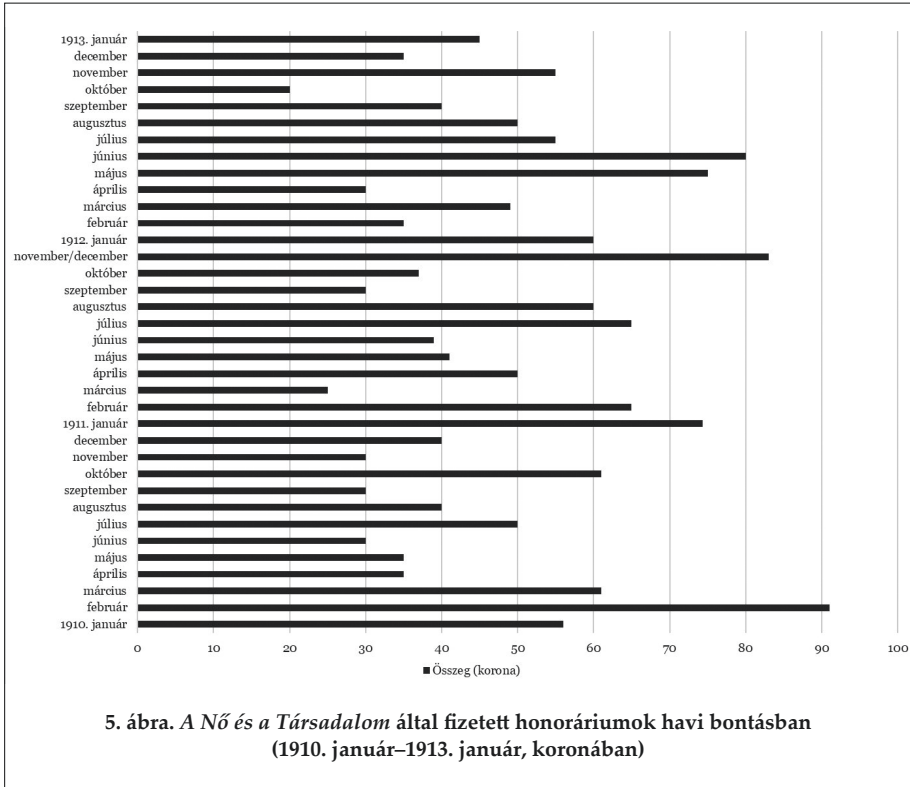
Hónap/év	1910	1911	1912
Január	56	74,30	60
Február	91	65	35
Március	61	25	49
Április	35	50	30
Május	35	41	75
Június	30	39	80
Július	50	65	55
Augusztus	40	60	50
Szeptember	30	30	40
Október	61	37	20
November	30	83	55
December	40		35
<i>Összesen</i>	<i>559</i>	<i>569,30</i>	<i>584</i>

320 A FE 1906. 03. 20-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

321 Utóbbi cikkeit esetenként Ego álnéven tette közzé. Róla bővebben l. PERÉNYI 2018. 64–65.

322 A magyar lapokban erről nem szerepel információ, a *Neues Frauenleben* mutatóvényszámában azonban tesz rá utalást a szerkesztőség: „Zur Mitarbeit sollen nur tüchtige literarische Kräfte gewonnen und die Beiträge sollen honoriert werden. Die Administration bleibt in den Händen der Vereinsleitung, die Expedition besorgt der Drucker.” NFL, (1902): 1. 1–3.

323 A bejegyzések 1913 januárjában, 45 koronával szakadtak meg, amikor az IWSA-kongresszus szervezési feladatai megsokasodtak. Februárnál egy „?” szerepel. A cikkek szerzői, fordítói, címei mellett Schwimmer az alábbiakat tüntette fel a táblázatrendszerében: „nem közölhető”, „Glücklichnek átadva”, „nyomdába”, „vissza”, „visszaadtam”. Publication Index: *A Nő és a Társadalom* articles, 1907–1913. NYPL RSP II.A. Box 467. fol. 4.

Az 1910 előtt és 1913 után folyósított összegekről nem találtam információt, néhány releváns következtetést azonban e, valamivel több, mint három év adataiból is levonhatunk. A lapkiadó évente átlagosan 570 koronát fordított a honoráriumokra, a legtöbbet 1910 februárjában (91 korona), a legkevesebbet 1912 októberében (20 korona).³²⁴ A publicisták és a laikus szerzők többsége 10-20 koronában részesült egy-egy írásért, azonban a kiutalt összeg függött a szerző hivatásától, társadalmi presztízsétől, a hazai és nemzetközi nőmozgalomban elfoglalt helyétől. A rövidebb hírekért 4-5 koronát fizettek, a hosszabb belső cikkekért és publicisztikákért 20-25 korona járt. A három év

324 Schwimmer nagybátyja, a Magántisztviselők Országos Szövetségét irányító Kácsér/Kreutzer Lipót (1853, Csák–1939, Luzern), valamint Gémessy Aranka, a FE választmányának tagja 10-10 koronát kaptak. Gergely Janka 40 koronához jutott, ami azonban egy könyvelési hibának tudható be – ezt széljegyzetként olvashatjuk. Galló Paula, szintén a FE választmányának tagjaként 15 koronában részesült, a lapban viszonylag gyakran publikáló László Artúr és Pogány Nándor pedig 10, illetve 6 koronát kaptak. Uo.

során a legmagasabb összeget a *Pesti Napló* és a *Budapesti Hírlap* tudósítója, Szebenyei József (1881, Keczel–1953) kapta 1911 januárjában.³²⁵

Az osztrák szerkesztőségekre is érvényes, hogy az AÖF-tagok alacsonyabb díjazásban részesültek, mint a „külsős” szerzők. Ezt Fickert két, a *Neues Frauenleben*-be szánt kézirat hátoldalán fennmaradt jegyzetéből tudjuk, amelyek az 1904. június–júliusi és novemberi számok szerzői honoráriumait rögzítik. Saját neve mellett egyszer sem szerepel összeg, vagyis a cikkírást térítésmentesen végezte. Kulka júliusban és novemberben 15-15, júniusban pedig 9 koronát kapott. Else Migerka az augusztusi vezércikkért 12 koronában,³²⁶ Marie Raschke, a BDF jogi bizottságának egyik vezetője azonban néhány viszonylag rövid hír elküldéséért már 24 koronában részesült. Maikki Fribergnek (1861, Kankaanpää–1927, Helsinki), a finn nőmozgalom vezetőjének, illetve Fickert bizalmasának neve mellett 20 koronás összeg szerepelt. Schwimmernek néhány júniusi rövidhírért először 10, ezt követően 8, majd végül csak 4 koronát kívántak kiutalni.³²⁷ Olyan szerzők is akadtak, akik munkáik közléséért nem vártak anyagi ellentételezést, közéjük tartozott pl. Ellen Key (1849, Gladhammar–1926, Alvastra) svéd feminista.³²⁸

Végül a szerkesztőségeket ért kihívásokra utalok röviden. Egy részüket a posta fennakadásai okozták: a *Neues Frauenleben* mutatványszáma például néhány címre még hónapokkal a lap indulását követően sem jutott el. Hasonló gondokról a FE ülésein is panaszkodtak, különösen 1914–1918 között.³²⁹ Időről időre problémát okoztak az elveszett cikkek,³³⁰ illetve a szerkesztőségekben kallódó publikációk és a megválaszolatlanul hagyott levelek. A *Neues Frauenleben*nél Fickert halála, majd feladatainak Kulka, Toualillon és Gerber által történő átvétele is bonyolította a helyzetet, hiszen 1910 előtt a szerzőkkel való kommunikációból nem vették ki részüket. Így fordulhatott elő, hogy a lapban rendszeresen publikáló Anna Schapire-Neurathnak (1877, Brody–1911, Bécs), Otto Neurath (1882, Bécs–1945, Oxford) szociológus-filozófus feleségének két cikke több mint egy éven át hányódott a szerkesztőségben. Egy évvel kéziratái beküldése után a következő levelet címezte Kulkáéknak:

325 Uo. Szebenyei a *Daily Express* magyarországi tudósítójaként is dolgozott, emellett *A Hétben* és a *Vasárnapi Újságban* is jelentek meg cikkei. SZINNYEI 1939.

326 NFL, (1904): 8. 1–3.

327 Fickert feljegyzései 1904. 08. 03.; É. n. WR NF H.I.N. 70532.

328 Ellen Key levele Auguste Fickertnek. 1902. 01. 27. WR NF H.I.N. 70789.

329 Ricarda Huch novemberben sem kapta meg a lapot. Ricarda Huch levele Auguste Fickertnek. WR NF H.I.N. 70547.

330 1907-ben Schwimmer cikke is elkallódott: „Ihren 2. Artikel aus Stuttgart habe ich bekommen, vielen Dank. Die erste in Verlust geratene Artikel ist leider noch immer nicht aufgetaucht. Bitte, schicken mir noch Zweitdrucke und versehen Sie bitte die Frauenzeitung mit den kleinen Notizen aus der ungarischen Frauenbewegung, die ich von Ihnen im »Tagblatt«, im »Neuen Frauenleben« u.s.w. las.“ Adele Schreiber levele Schwimmer Rózsának. 1907. 08. 31. NYPL RSP I. Box 13.

Sajnálom, hogy az utójára beküldött cikkemet nem akarják megjelentetni. Annál is inkább arra kell kérnem, hogy az egy évvel ezelőtt Önöknek eljuttatott cikkemet és könyvismertetésemet publikálni szíveskedjék [...], mert Auguste Fickert akkoriban a cím megváltoztatását kérte, amivel kapcsolatban egy válaszlevélben tettem számára javaslatot [...]. Auguste Fickert 1910 április 10-én a következőket írta nekem: „Mindegyik téma nagyban számíthat a női olvasók érdeklődésére, igyekszem, hogy [a cikket] amilyen gyorsan csak lehet, megjelentessük – azonban egy kis türelemre szükség lesz a beérkező anyagok felhalmozódása és a helyhiány miatt.” Feltételezem, hogy egy teljes év a „kis türelem”-hez már több mint elég [...]. A legudvariasabban szeretném épp ezért kérni, hogy a cikkemet legkésőbb a júniusi, a recenziómat pedig a júliusi számban megjelentetni szíveskedjenek. Hasonlóképpen kérem a korrektúra átküldését, amelyet Auguste Fickert még a fent említett kártyán kilátásba helyezett. Kérem továbbá, hogy a korrektúrához a kéziratot is mellékelni szíveskedjék, mivel nem rendelkezem róla másolattal.³³¹

Schapiro-Neurath következő, három hónappal később kelt levele szerint a szerzőkkel folytatott kommunikáció nem lehetett Kulkaék erőssége, ugyanis fent idézett sorait válasz nélkül hagyták. A júniusi számban végül egy 1910/1911 telén beküldött cikket közölték, amelyből ráadásul egy, véleménye szerint rendkívül fontos részt ki is töröltek.³³² A szóban forgó cikkek egyikét novemberben közölték, ám a konfliktus nyugvópontra kerüléséről már nem tudunk, hiszen Schapiro-Neurath ebben a hónapban elhunyt, miután világra hozta fiát.³³³ Előfordult olyan is, hogy az egyesületek választmányi tagjai és a szerkesztők vitáztak a lapok tartalmáról. A *Nő* indulása után pl. Gold Simon indítványozta, hogy közöljék a FE „elvi jelentőségű” választmányi határozatait, Glücklich azonban „ezt nem tartja lehetségesnek, mert lapunk közleményeitől túlságosan sok helyet vonna el; másrészt nem tartaná célszerűnek, hogy minden elvi jelentőségű határozatunk a nyilvánosság elé kerüljön”.³³⁴

331 Vagyis: „Es tut mir leid, dass Sie meine letzte Einsendung nicht drucken wollen. Umsomehr muss ich Sie aber ersuchen nun endlich einen Artikel und eine Rezension von mir zu bringen, die seit einem Jahre bei Ihnen liegen noch immer nicht erschienen sind. [...] Auguste Fickert hat mich damals um eine Aenderung dieses Titels, worauf ich ihr in einem Brief einen anderen vorschlug, den ich nicht mehr auswendig wiess [...]. Auguste Fickert schrieb mir am 19ten April 1910 über diese Arbeiten: »Da alle Themen von grossen Interesse für die Frauenwelt sind, werde ich jedenfalls trachten, sie so rasch wie möglich zu veröffentlichen – einige Geduld aber wird bei dem steten Stoffüberfluss und Raummangel wohl nötig sein«. Ich nehme an, dass ein volles Jahr für »einige Geduld« von reichlich bemessen ist [...]. Ich ersuche daher auf das Höflichste meinen Artikel im Juni- und die Recension [sic!] [...] spätestens im Juli zu bringen. Ich ersuche gleichfalls um jeweilige Zusendung der Korrektur, wie Auguste Fickert sie mir gleichfalls in derselben Karte in Aussicht stellte. Der Korrektur bitte ich natürlich auch das Manuscript beizulegen, da ich selbst keine Abschriften besitze.” Anna Schapiro-Neurath levele a *Neues Frauenleben* szerkesztőségének. 1911. 04. 20. WR NF H.I.N. 71132/1.

332 Ua. 1911. 07. 19. WR NF H.I.N. 71132/2.

333 NFL, (1911): 11.

334 A FE 1914. 09. 25-i országos konferenciájának jegyzőkönyve. MNL OL P999. 1. doboz 2/b. tétel.

6. A CIKKEK SZERZŐI ÉS A LAPOK RECEPCIÓJA

E fejezetben az alábbi kérdésekre válaszolok: Milyen feltételeket támasztottak a szerkesztők a lapokban publikáló szerzőkkel szemben? Ki felelt azért, hogy a periodikákat hónapról hónapra tartalommal töltsék meg? Miként befolyásolta az első világháború, a sajtótörvények és az előzetes cenzúra szigorítása a külföldi szerzők toborzására tett erőfeszítéseket? Milyen visszajelzéseket kaptak a szerkesztő- és lapbizottságok az olvasóktól, s miként kezelték ezeket? Lehetőségük nyílt-e az előfizetőknek arra, hogy az évek előrehaladtával némileg a saját képükre formálják a periodikákat? Hol értékesítették és kínálták olvasásra a lapokat? Kiváltottak bármilyen visszhangot a Monarchián kívül?

A lapokban cikkeket közlő, s ezen belül beazonosítható szerzők bemutatása elengedhetetlen. Nélkülük nem alkothatunk ugyanis képet arról, hogy az egyesületek tagjain kívül kik voltak azok az osztrák–magyar és külföldi közéleti személyiségek, politikusok, nőmozgalmi vezetők és (képző)művészek, akik hozzájárultak a tartalmi kínálat színesítéséhez. Valamennyi publicista és laikus szerző bemutatása persze lehetetlen, már csak azért is, mivel megjelenése során a *Neues Frauenleben*nek 348, *A Nő és a Társadalom* és *A Nő szerkesztőségének* pedig 390 szerző küldött cikket.³³⁵ Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a szerző nevének feltüntetése nélkül publikált cikkek voltak túlsúlyban. Ennek oka, hogy elsősorban a magyar, ám kisebb mértékben az osztrák újságírásban is bevett gyakorlatnak számított az anonimitás még a vezércikkeknél is.

Talán a lapok olvasótáborának elemzése jelentette a legnagyobb kihívást a kutatás során, mivel egyik periodikánál sem maradtak ránk kitöltött és folyamatosan vezetett előfizetői gyűjtőívek.³³⁶ Az egyes lapszámok mellett csupán a rendelkezésre álló költségvetések, tagsági könyvek, mérleg- és eredményszámlák, valamint a levelezések szolgálnak mankóként. Belőlük követ-

335 Ebben az összesítésben a cikkeknél teljes nevüket feltüntető publicisták és laikus szerzők mellett azok is szerepelnek, akik monogramjukat adták meg vagy álnéven publikáltak.

336 Vajon a véletlen műve, hogy nem maradtak ránk ilyenek? Mind a Fickert-, mind pedig a Schwimmer-hagyatékban találunk aláírásgyűjtő íveket pl. a Heimhofhoz vagy az 1912-es magyarországi választójogi kampányhoz köthetően. Ezek többsége ugyanakkor üres, vagy csupán néhány aláírás szerepel rajtuk. Aufruf – Bau- und Wohngenossenschaft „Heimhof”. 1909. WR NF AC11118278.; A FE beadványa a képviselőháznak Nagyváradon és Budapesten aláírt gyűjtőívekkel 1913-ból. NYPL RSP I. Box 498.

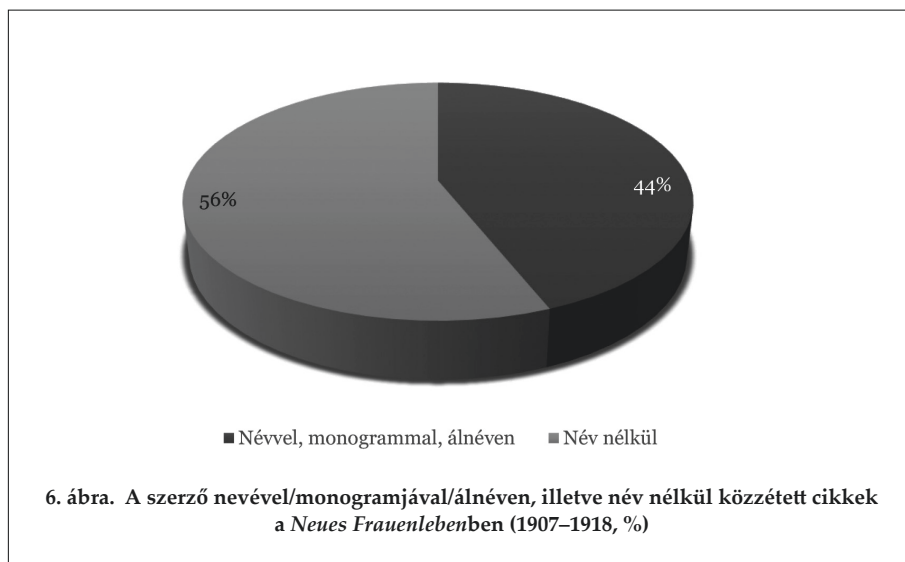
keztethetünk az előfizetők és az olvasók hozzávetőleges számára, szociális helyzetére, iskolázottságára és hivatására is. Nagyon fontos, hogy az előfizetők és olvasók száma nem azonos, ezért is nehéz a lapok által generált visszhang megítélése.

6.1. A NEUES FRAUENLEBEN SZERZŐI

A következőkben a *Neues Frauenleben* szerzői gárdáját rekonstruálom. Bár fontolgattam, hogy a három periodika szerzőit együtt tárgyalom, ezt végül elvettem. A száraz tények és összehasonlító statisztikai adatsorok mellett ugyanis elengedhetetlen a lapokban rendszeresen cikkeket közlő személyek munkásságának, nőmozgalmi tevékenységének rövid bemutatása. Mindez a közel ezerfős szerzői gárda esetében – még úgy is, hogy csak néhányukra tér ki – átláthatatlanná tette volna a gondolatmenetemet. Az elemzés két külön egységre bontása persze nem jelenti a két ország közötti összehasonlítás elmaradását! Hangsúlyozom, az alábbiakban nem az összes szerző, hanem ezek egy speciális csoportjának bemutatását végzem el: egyrészt azon aktivistákét, akik a hazai vagy nemzetközi nőmozgalomban fontos szerepet játszottak, másrészt azokét, akik az osztrák–magyar közéletben foglaltak el fontos pozíciókat.

Ez az elemzési szempont azért is alapvető, mivel a korszak nőmozgalmi lapjainak szerzőiről valamiféle farkasvakság uralkodik a történettudományban. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy a nőtörténet továbbra is sok tekintetben marginális témának számít a kutatásban. Részben ebből is adódóan sokan úgy hiszik, hogy e periodikák kizárólag a tehetősebb rétegek nőtagjai és egyedülálló nők fórumaiként szolgáltak arra, hogy hangot adjanak nőemancipációval kapcsolatos nézeteiknek – és nőtársaikkal értékközösséget alkotva kedvükre szidalmazták a férfiakat. Többek között e feltételezéseket igyekszem megcáfolni. Nem állja meg a helyét az a kijelentés, amely szerint a férfiak korholása lett volna a női szerzők elsődleges célja. A cikkek többségének felvilágosító jellegéből adódóan sokkal fontosabb az, hogy bizonyos kérdéskörökben segítséggel, útmutatással szolgáljanak a nők számára, olyan információkat közvetítve, amelyekhez más forrásokból nem juthattak hozzá. Látni fogjuk, hogy a szerzők között korántsem csupán egyedülálló, hanem házasságban élő, gyermek(ek)et nevelő feleségeket és anyákat is találunk. Illetve lényeges, hogy az egyesületek tagságához hasonlóan, a lapok szerzői között is viszonylag jelentős számú férfit említhetünk.

Susanne Kinnebrock a századforduló női sajtókutatása fő nehézségeként említi, hogy a női publicisták többnyire a háttérben maradtak, jobbra a férfiak mögé „bújtak”. Sokan monogramjukat használva vagy álnéven publikáltak, hiszen így nem kellett a közvélemény előtt vállalniuk kenyérkereseti for-

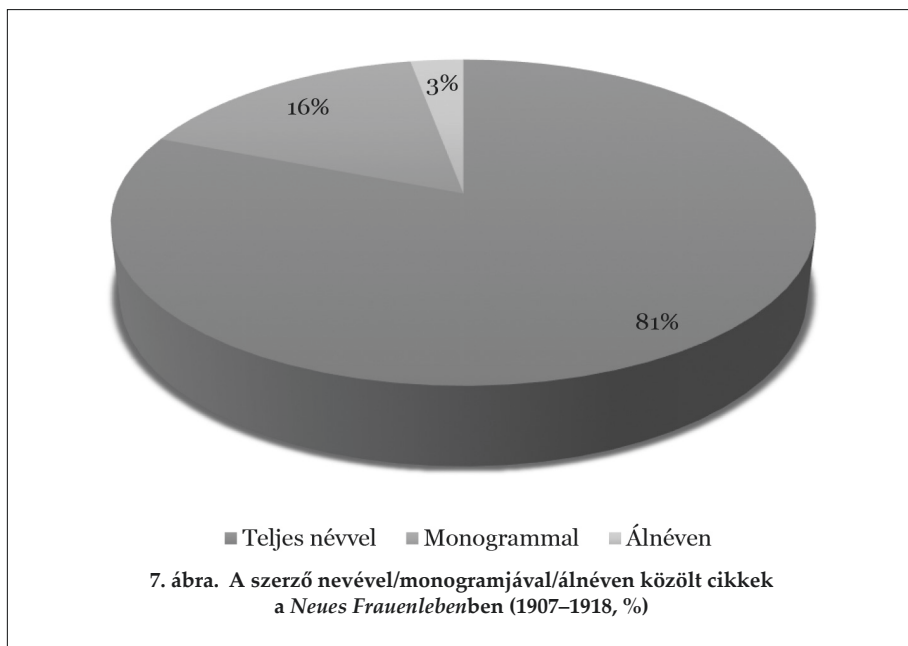

rásukat s írásaikban megfogalmazott véleményüket.³³⁷ Magyarországon a lapok szerkesztősége csupán a cikkek körülbelül egynegyede alatt tüntette fel a szerző nevét, monogramját vagy álnévét. A név nélkül közölt írások aránya a *Neues Frauenleben* 1907–1918 közötti évfolyamaiban meghaladja az összes cikk felét (56%, 1307 cikk az 1025 névvel, monogrammal vagy álnéven publikált írással szemben) (6. ábra).

A hosszabb vezércikkek, publicisztikák, vitacikkek és beszámolók szinte kivétel nélkül a szerzők nevével láttak napvilágot. Ez érvényes az irodalmi rovatra is, ahol anonim regényrészleteket, novellákat vagy verset egyáltalán nem közöltek. Hangsúlyozom, ugyanezek a megállapítások érvényesek e tekintetben a férfiak és nők által jegyzett írásokra. Anonim cikkeket elsősorban a rövidebb közlésekből álló hírrovatban és az egyesületi közleményekben olvashatunk, ám ezek között is találunk olyanokat – például Schwimmer beszámolóit a *Neues Frauenleben* 1909 előtti évfolyamaiban –, ahol feltüntették a szerzők nevét.

A *Neues Frauenleben* 348 ismert szerzője közül 281-en (az itt vizsgáltak 81%-a) saját nevüket, 56-an (16%) pedig monogramjukat használták, s csupán tízen (3%) publikáltak álnéven (7. ábra). Utóbbiak a lapban felbukkanó néhány glossza szerzői voltak. A magyar lappal ellentétben a külföldről átvett cikkek fordítóinak neveit is rendre tudatták az olvasókkal. Mindennek racionális okai lehetnek. Miért ne vállalták volna saját nevüket azok az aktivisták, közéleti személyiségek vagy politikusok, akik nyilvános gyűléseken, röplapon vagy különböző előadói és vitaesteken a nők egyenjogúsága mellett agi-

337 KINNEBROCK 2007. 143–167.; Gisella Brinker-Gabler a németajkú (!) női írókról publikált kötetben számos álnév mögé bújó szerzőt összegyűjtött. BRINKER-GABLER et al. 1986. 343–351.

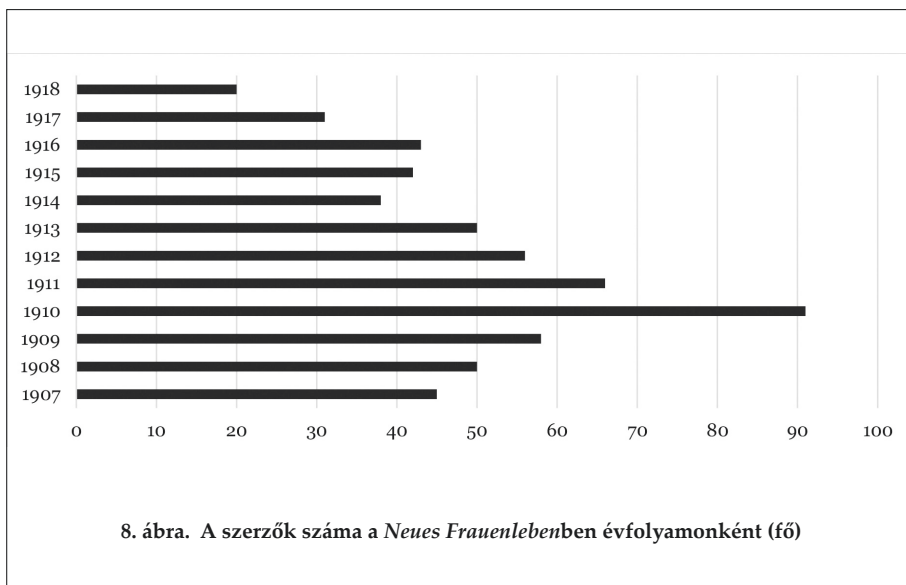

táltak? A mozgalom élharcosai hitelüket veszítették volna, ha ezt nem teszik meg, s az ismeretlenség köntösébe burkolózva szónokolnak. Lényegében tehát írói kiállásukkal is a nők öntudatra ébredését kívánták előmozdítani.

A következőkben a teljes nevüket vállaló szerzőkre koncentrálok, a monogramjukkal publikálókra nem fordítok figyelmet. Két esetben tettem csupán kivételt: Kulka (L. K., L. Kulka, Leop. Kulka) és Schwimmer (Sch., R. Sch.) monogramjait feloldottam, hiszen esetükben egyértelmű volt, hogy kik állnak a kezdőbetűk mögött.

A publicisták, illetve laikus szerzők nemek szerinti megoszlásának vizsgálata előtt nézzük meg, átlagosan hányan küldtek cikke(ke)t a *Neues Frauenleben* évfolyamaiba. Ezen adatok egyrészt a szerkesztők munkájának sikerességéről árulkodnak, másrészt pedig a szerzők „toborzása” kapcsán elmondottakat árnyalják.

Évente átlagosan 49 fő publikált a lapban, tízzel kevesebben, mint a magyaroknál. 1907-ben 45-en küldtek cikket Fickertéknek. A szerzők száma 1910-re – a lap megújulásának évére – megduplázódott (91 fő), ami a magyar lapokkal összehasonlítva is igen magas szám. Ezt követően folyamatos csökkenésnek, 1914-ben pedig hirtelen visszaesésnek lehetünk tanúi: az első háborús évben csupán 38-an publikáltak az AÖF szócsovében. A szerzők száma 1915/1916-ban némileg emelkedett (42, majd 43 fő), azonban e tendencia nem bizonyult tartósnak. Kulkaék 1917-ben csak 31 szerzőt bírtak publikálásra, ami a háborús megszorítások mellett a szerkesztők lelkesedésének csökkenéséről árulkodhat. Okkal feltételezhetjük, hogy a szerkesztők figyelme ekkor

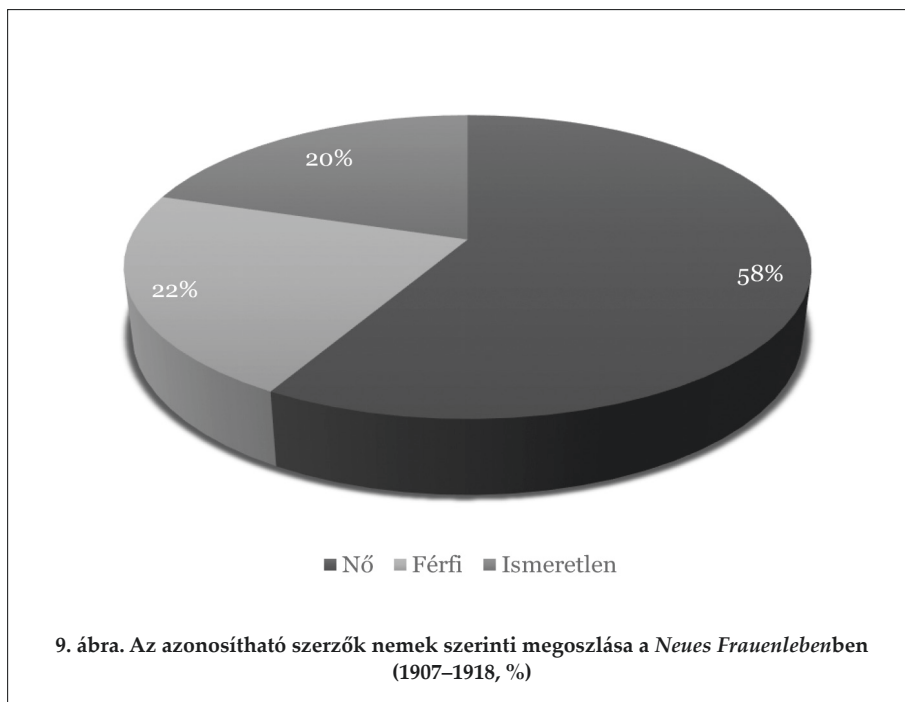

már a békemozgalmi tevékenységre helyeződött át – mindezt a *Neues Frauenleben* tartalmi kínálata is megerősíti. Az utolsó, csonka évfolyamban mindössze 20 szerző cikkeit olvashatjuk, ám ez alapján aligha vonhatók le messzemenő következtetések (8. ábra).

Egy progresszív nőszervezet hivatalos lapját elemezve azt várnánk, hogy férfiakat nem találunk a szerzők közt. Épp ezért figyelemre méltó, hogy a 203 nő (58%) mellett 76 szerző férfi volt. Mindez azt jelenti, hogy a cikkírók közel negyede (22%) az erősebb nemet képviselte. Tényleges arányuk (a monogramokkal és álnéven közölt cikkek miatt) ennél akár magasabb is lehet. Amint a 9. ábra diagramjából kirajzolódik, 70 fő (20%) nemét lehetetlen megállapítani. Lehetséges, hogy ők maguk zárkóztak el nevük feltüntetésétől, ám az is elképzelhető, hogy a szerkesztőség döntött az elhallgatás mellett. Amint később látni fogjuk, a magyaroknál még kiegyenlítettebb a női és férfi szerzők aránya.

A *Neues Frauenleben* rendszeresen beszámolt a cseh és morva területek nőegyesületeiről, ami önmagában nem meglepő, hiszen a birodalmon belül az osztrákok és a magyarok mögött e régió nőmozgalma volt a legfejlettebb. De vajon mennyire vált meghatározóvá a Monarchia e tartományaiából érkező szerzők hangja? Az osztrák cikkírók túlsúlya persze magáról értetődő (123 fő, azaz 82%), amint a nemzetiségek által lakott peremterületek alulreprezentáltsága is. Galiciából négy (3%), Bukovinából mindössze egyetlen szerző (1%) küldött cikket, ami a lap által képviselt irányvonal mellett egyértelműen betudható a helyi nőmozgalmak alacsony fejlettségi szintjének.³³⁸ Az osztrák és a cseh–morva te-

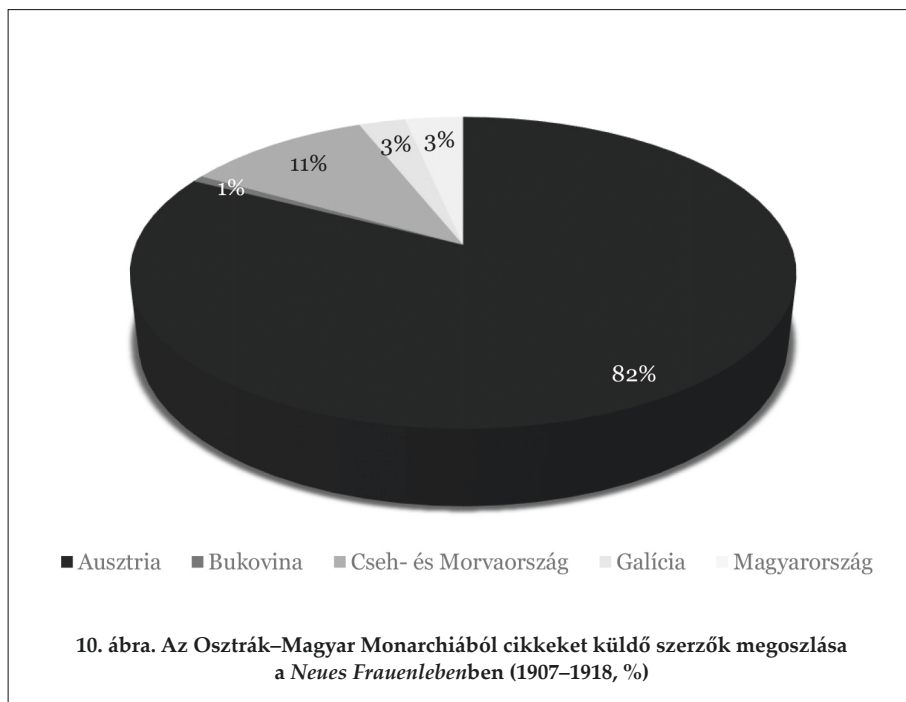
338 E régiókban a nők mozgalma még szinte kizárólag az oktatási jogok kiterjesztéséért folyt. GEHMACHER-VITTORELLI 2009. 329–443. A lapban I. NFL, (1908): 10. 248–251.; NFL, (1909): 4. 105.

rületek hagyományos gazdasági, társadalmi és kulturális összefonódásai miatt az is érthető, hogy a régió nagyobb városaiból 16 szerző (11%) cikkei olvashatók a lapban. Érdekes következtetések levonására adhat okot a mindösszesen öt magyar szerző (10. ábra). Talán nem érdekelte az AÖF-et, hogy mi történik a Lajta túloldalán? Vagy esetleg nem rendelkeztek magyar kapcsolatokkal? Mindkét kérdésre nemmel válaszolhatunk. A periodika szerkesztői egészen 1918-ig rendszeresen hozták a magyar nőmozgalom eredményeit, igaz, általában rövidebb hírek formájában. Összesen 77 cikk jelent meg Magyarországról. Nem hagyhatjuk említés nélkül azt sem, hogy az öt magyar szerző egyike Schwimmer, aki 11 hosszabb-rövidebb cikket küldött Fickertnek.

A külföldi szerzők megoszlását vizsgálva szembevetünk, hogy legnagyobb arányban a német származásúak képviseltették magukat. 83 fő, a külföldi cikkírók több mint háromnegyede (77%) származott a Német Császárság területéről. Az olvasók így részletekbe menően tájékozódhattak a német – és ezen belül elsősorban a szászországi – nőmozgalom eredményeiről, egyúttal példát vehettek róluk, illetve levonhatták a következtetéseket, hogy a szervezkedésüknek mely vonatkozásokban kell még fejlődniük.

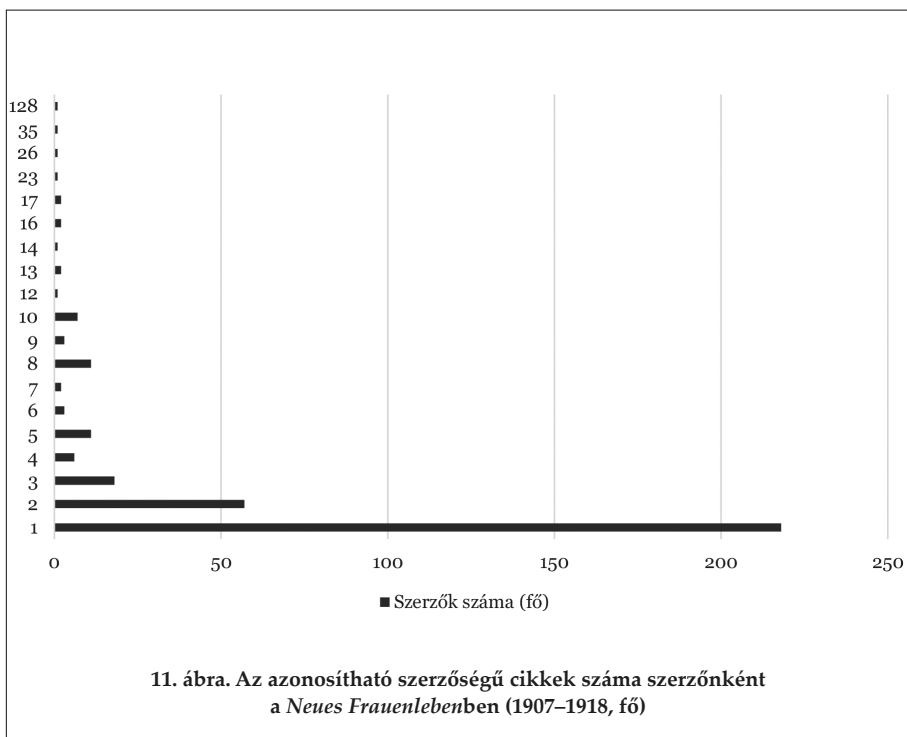
Felmerül a kérdés, hogy a németek felülreprezentáltságának az egyesület (és Fickert) kapcsolatai mellett milyen esetleges okai lehettek? Vajon nem rendelkeztek a szerzői paletta színesítéséhez elengedhetetlen kapcsolati tőkével további országokban? A FE-vel ellentétben a bécsiek esetleg nem követték a

Nyugat- és Észak-Európában vagy az USA területén publikált nőmozgalmi periodikákat, vagy nem tudták vállalni a cikkek fordításával/fordíttatásával kapcsolatos költségeket? Mindhárom feltételezés mellett felsorakoztathatók érvek: Fickert zárkózottsága mellett biztos, hogy az AÖF elsősorban a német nyelvterületen megjelentetett lapokat követte. A pénztári jelentésekből pedig az is kiderül, hogy a büdzsé nem engedte meg nagyobb összegek átcsoportosítását a cikkek fordítására.

A többi külföldi szerző 14 ország között oszlott meg, ám összesített arányuk csupán 24% (33 fő). Nyolc angol, öt svéd, három-három USA-beli és dán, kettő-kettő svájci és finn szerzőt azonosíthatunk. Ezek a magyar periodikához viszonyítva visszafogott számok, főleg úgy, hogy a *Neues Frauenleben*t a nyugat-európai országok német nyelven beszélő nőmozgalmi aktivistái is ismerték és követték.³³⁹ Meglepő módon a lap Fickert észak-európai kapcso-

339 Jacobs és Martina Kramers mellett persze Maikki Friberg is követte a *Neues Frauenleben*t, s leveleiben kérte Fickertet, hogy küldjön neki a lapszámokból: „[...] wenn [...] gedruckt ist, wollten Sie mir [...] einige Ex[emplare] von jener Nummer senden.” Idézett levele végén megjegyzi, hogy néhány barátjának is szeretne adni a lapból. (Maikki Friberg levele Auguste Fickertnek. é. n. WR NF I.N. 152.988.) A lapot Aletta Jacobs 1904-ben említi elsőként Schwimmerrel folytatott levelezésében: „Ich wartete bis zu schreiben auf die Zusendung »Neues Frauenleben«, was ich bis jetzt noch nicht empfang. Ich kenne das Blatt nicht, aber ist es das Blatt Oesterr[eichische] Blatt von M[arie] Lang u. c. – Hast du es mir geschickt und ist es verloren gegangen [...]?”

lataiból sem tudott profitálni, pedig a nemzetközi porondon aktív Maikki Friberg révén erre minden lehetőség adott lett volna.³⁴⁰

A 11. ábrán azt szemléltettem, hogy a beazonosított szerzők hány cikket publikáltak a lapban. Mindez azért fontos, mert egy periodika erejét kiválóan demonstrálja az állandó szerzők aránya. Ezekből Fickerték nem büszkélkedhettek túlságosan sokkal, hiszen a cikkírók 63%-ának csupán egy írása látott napvilágot a *Neues Frauenlebenben*. 57-en kettő, 13-an három cikket juttattak el hozzájuk, tíznél több írást pedig csupán 12-en jegyezték. A tényt, amely szerint a potenciális szerzők nem tolongtak a szerkesztőség ajtaja előtt, megerő-

(Aletta Jacobs levele Schwimmer Rózsának. 1904. 02. 10. NYPL RSP I. Box 5.) Abból, hogy az osztrák lapot Jacobs Schwimmertől várta, illetve hogy a *Neues Frauenleben*t a *Dokumentéval*, Fickertet pedig Langgal kontaminálta, arra következtethetünk, hogy az AÖF sajtóbizottsága nem tett különösebb erőfeszítéseket azért, hogy hivatalos orgánumát más országok nőgyesületeinek, nőmozgalmi vezetőinek eljuttassa.

340 Németországi, hollandiai és belgiumi előadó körútjairól beszámolt leveleiben Fickertnek, arra buzdítva, hogy kövesse példáját. A Marie Langgal való levélváltásaiból tudjuk, hogy Fickert nem tartotta magát jó szónoknak, a következő sorok azonban nemcsak erről, hanem rigolyáiról is árulkodnak: „Sie haben aus meinen Briefen die Auffassung bekommen das ich Sie aus ganz egoistischen Motiven einlade, nun damit Sie viel über uns schreiben und reden würden. Aber es ist gar nicht so.” Maikki Friberg levele Auguste Fickertnek. é. n. WR NF I.N. 152.987.

síti, hogy a Fickert–Kulka–Touaillon trió tollából közel 200 cikk származott – vagyis a szerzők nevével megjelent írások közel 20%-a.³⁴¹

5. táblázat. Külföldi szerzők a *Neues Frauenleben*ben (1907–1918, fő)

Ország, tartomány	Szerzők száma (fő)
Ausztria	123
Anglia	8
Belgium	1
Bukovina	1
Cseh- és Morvaország	16
Dánia	3
Finnország	2
Franciaország	1
Hollandia	1
Kanada	1
Galícia	4
Luxemburg	1
Magyarország	5
Németország	83
Norvégia	2
Olaszország	1
Oroszország	1
Svájc	2
Svédország	5
Törökország	1
USA	3

A következőkben közelebbről megismerkedhetünk az osztrák lap néhány szerzőjével (5. táblázat). Az osztrákok és a németek felülreprezentáltsága miatt elsőként velük foglalkozom. Egyúttal jelzem, hogy az irodalmi rovatokat az elemzés e pontján is figyelmen kívül hagyom.³⁴² A szerzők állampolgársága, iskolázottsága és foglalkozása mellett azt vizsgáltam, hogy mivel járultak hozzá a nőmozgalmak eredményeihez. Kiválasztásukban nem feltétlenül az döntött, hogy hány cikket tettek közzé a lapban, hanem a következő tényezők: Fickert személyes ismerősei közül kerültek-e ki? Az AÖF-be vagy más osztrák nőegyletek tagságába tartoztak? Német vonatkozásban érdekes, hogy a szerzők a konzervatívabb BDF vagy az AÖF-hez hasonlóan radikális VFF holdudvarából kerültek-e ki. Néhány olyan szerzőt is kiemeltem, akik a magyar lapokban is publikáltak, vagy a nemzetközi nőmozgalom elismert

341 Rájuk a szerzők között már nem térek ki, hiszen munkásságuk főbb állomásaival a korábbi fejezetben már foglalkoztam.

342 Az itt novellákat, regényrészleteket és verseket közlő szerzőkre l. KLINGENSTEIN 1997.

alakjai voltak. Általuk szemléltethető, hogy az alacsony példányszámú, s működése során végig a túlélésért küzdő periodika társadalmi befolyása korántsem lebecsülendő. Nagy szerepet játszott ugyanis a középrétegek nőtagjainak „öntudatra ébredésében”, továbbá bizonyos szakmák női alkalmazottai szervezkedésének előmozdításában. Az AÖF-nek ezenfelül közvetve bizonyos politikusok, valamint a lapban (is) közölt beadványai által a törvényhozást is sikerült befolyásolnia, 1914 után pedig a pacifista elvek ausztriai népszerűsítésében is oroszlánrészt vállaltak.

Amint már utaltam rá, nem feltétlenül helytálló valamennyi szerzőt publicistaként aposztrofálni, hiszen a radikális, majd a konzervatívabb némozgalom híveként ismertté, illetve befolyásossá vált személyek nagy része nem kizárólag a cikkírásból tartotta fenn magát.³⁴³ A szerzők sorában az 1919 után Reichstag-képviselővé avanzsáló Käthe Schirmacher (1) mellett csak Schwimmerről (11) tudjuk biztosan, hogy külföldi előadó körútjainak honoráriumára mellett kizárólag (újság)írói tiszteletdíjaiból élt.³⁴⁴ Az osztrák és a német női szerzőkre egyaránt érvényes, hogy újságírói, tudósítói tevékenységük előtt gyakorta tanítónői/tanárnői állásukból tartották fenn magukat. Ezt követően vagy esetleg ezzel párhuzamosan kezdték építeni újságírói, szépírói karrierjüket. Hedwig Dohm (1831, Berlin–1919, Berlin; 1), a német némozgalom első generációjának úttörője irodalmi alkotásai és újságcikkei mellett irodalmi antológiát állított össze,³⁴⁵ Helene Stöcker (1869, Elberfeld–1943, New York; 1) a német némozgalom progresszív irányzatának egyik vezetője pedig már boldogtalan gyermekéveiben mesék, novellák és versek írásával szórakoztatta

343 GEHMACHER 2011. 58–64. Carmen Sitter a hivatásos újságírókat (*Berufsjournalist*) a következőképpen definiálja: „[...] wer [...] hauptberuflich an der Verbreitung von Informationen, Meinungen und Unterhaltung durch Massenmedien beteiligt ist.” (SITTER 1998. 18.) Vö. egy, az itt vizsgált női szerzőkre is jobban alkalmazható meghatározással Otto Grot tollából (1930): „Jeder, der in irgendeinen Fach aktuelle, allgemein interessierende Beiträge an Zeitungen liefert und damit auf seine dauernde Existenz vollständig oder doch überwiegend zu gründen sucht, ist Berufsjournalist [...]. Nicht zu den Journalisten sind zu zählen dagegen Schriftsteller, die durch unterhaltene oder belehrende Beiträge zwar Zeitungsstoff, aber nicht den aktuellen liefern [...]”. Idézi KINNEBROCK 2007. 143–167.

344 BRINKER–GABLER et al. 1986. 271–272. Gerberről és Kulkáról egyáltalán nem tudjuk, hogy egyesületi és sajtótevékenységükön kívül mivel foglalkoztak. Vö. Sigrid Schmid-Bortenschlager kutatása szerint Alice Schalek (1874, Bécs–1956, New York) volt az első osztrák nő, aki az újságírást főfoglalkozásban űzte. Háborús tudósítóként a *Neue Freie Presse*nek dolgozott. (KLAUS–WISCHERMANN 2010. 295–313.; SCHMID–BORTENSCHLAGER 2009. 90.; Vö. a 342. lábjegyzettel, és Magyarországon Kánya Emília, az első női lapszerkesztő munkásságával. Bozsoki 2020.) A Kulkáról összegyűjtött cikkarchívumból sem derül ki a hivatása. Leopoldine Kulka, WR. AC10956995.

345 BRINKER–GABLER 1986. 68–70.; FREDERIKSEN 1998. 48–50.; SITTER 1998. 127–128. Egy levélből tudjuk, hogy Dohm már 1902 áprilisában cikket küldött Fickertnek. (WR NF I.N. 70027.) Mivel a lapban Dohm nevét nem találjuk, feltételezhetjük, hogy az írás névtelenül jelent meg. Fontos, hogy a szerzőkből összeállított regiszterbe csak azok kerültek be, akiknek a neve a lapokban szerepelt.

magát.³⁴⁶ Számos szerző működött a mozgalmi sajtótermékek mellett női és családi folyóiratok, napilapok (levelező) tudósítójaként.³⁴⁷ Német és osztrák napilapok várták Anita Augspurg (2), valamint élettársa, Lida Gustava Heymann (1868, Hamburg–1943, Zürich; 3), Minna Cauer (2),³⁴⁸ Anna Schapire (5), valamint a korábbi AÖF-tag, majd BÖF-sajtótitkár Gisela Urban (1871, Teschen–1943, Theresienstadt; 2) cikkeit.³⁴⁹ Sokat foglalkoztatott fordító volt a Dresdener Rechtsschutzverein tagjaként és a *Bismarck-Jahrbuch* szerkesztőjeként a Fickert lapjában is közreműködő Anna Brunnemann (10), aki az osztrák–magyar nőmozgalom számos vezetőjével ápolt baráti viszonyt.³⁵⁰

A szerzők többsége művelt polgári családokból, ritkábban a nemesség soraiból származott.³⁵¹ A magukat a nőmozgalom radikális szárnya mellett elkötelezett férfiak és nők családi háttéréről a következőket állapíthatjuk meg: az édesapák között orvosok, ügyvédek, császári tanácsosok, gyárosok és kereskedők tűnnek fel. Augspurg észak-németországi ügyvéd-, Schirmacher és a szociális munka terén elévülhetetlen érdemeket szerzett Alice Salomon (1872, Berlin–1948, New York; 2) pedig kereskedőcsaládból származott.³⁵² A BÖF helyettes ügyvezetői posztjára kapaszkodó Gisela Urban apja irodalomtörténész volt, míg Brunnemanné a világhírű meißeni porcelánmanufaktúra igazgatója.³⁵³ Az édesanyák sorában néhány, a korban kivételesnek számító esettől eltekintve kizárólag olyan nőket találunk, akik mindennapjaikat a családjuknak, a gyermeknevelésnek és a háztartásnak szentelték. A kivételek közül az életét Grazban és Bécsben töltő Else Migerka (14), valamint a Schwimmerrel és Fickerttel egyaránt közeli kapcsolatban álló Adele Schreiber (1872, Bécs–1957, Herrliberg; 2) édesanyja említhető, akik a szépirodalom területén tevékenykedtek. Katherina Migerka (1844, Tilsit–1922, Graz) és Clara Schreiber (1848, Bécs–1905, Meran) versek és elbeszélések szerzői voltak. Utóbbi a

346 BRINKER-GABLER 1986. 298–299. Munkái fiatal korától bresloui lapokban jelentek meg. SITTER 1998. 122–123.

347 SITTER 1998. 6. Kinnebrock hangsúlyozza, hogy a napilapok kifejezetten szívesen alkalmaztak olyan tudósítókat, akik a nőmozgalom valamely szárnyához kötődtek. (KINNEBROCK 2007. 143–167.) Sitter rámutat, hogy sok esetben nincs információnk a korabeli női szerkesztők és újságírók előképzettségéről, akiknek számát megbecsülni sem tudja. SITTER 1998. 113.

348 Cauer már a kezdetektől hasznos tanácsokkal látta el Fickertet. 1899-ben egy 21 tételből álló listát állított össze számára a fontosabb német, svájci, francia és angol női és mozgalmi lapokról és szerkesztőik elérhetőségéről, továbbá jelezte, szívesen küld cikkeket a *Neues Frauenleben*-be: „Sehr gern bin ich bereit, Ihnen gelegentlich einem Artikel über die Organisation der Handlungsgehilfinnen zu schreiben.” (Minna Cauer levele Augute Fickertnek. 1899. 12. 27. WR NF I.N. 69969.) S bár Cauer név szerint csak két cikket jegyzett a lapban, rendszeresen közöltek beszámolókat a német női kereskedelmi alkalmazottakról.

349 KLAUS-WISCHERMANN 2013. 125–131.; KOROTIN 2016a. 1286–1287.; uő 2016c. 3183.; SITTER 1998. 128–129.

350 Az itt említett szerzők rendszeresen publikáltak a *Die Frau* és a *Neue Bahnen* hasábjain is.

351 KLAUS-WISCHERMANN 2013. 125–131.; BRINKER-GABLER 1986. passim.

352 BRINKER-GABLER 1986. 271–272.; DÜNNEBIER-SCHEU 2002.; KLAUS-WISCHERMANN 2013. 125–131.

353 KOROTIN 2016c. 3183.

család Bad Aussee-i otthonában indított útjára népszerű szalont, ahol a női jogok mellett elkötelezett liberális politikusokat, művészeket és publicistákat látott vendégül.³⁵⁴

A szerzők felekezeti hovatartozása meglehetősen heterogén: a palettán találunk vallásukat intenzíven gyakorló római katolikusokat, például Stöcker vagy Schreiber családját,³⁵⁵ német evangélikus famíliák sarjait, zsidókat, a másik oldalon pedig a vallásnak különösebb jelentőséget nem tulajdonító aktivistákat, sőt vehemens antiklerikálisokat is.³⁵⁶ A BÖF tagsága – köztük Urban és Marianne Hainisch – például nem szántak központi szerepet a vallás-gyakorlás kérdésének, az AÖF pedig évtizedeken át harcban állt a katolikus (és valamennyi) egyházal.³⁵⁷ Fickertnek így sem sikerült megakadályoznia zsidó származású kollégái pozíciószerezését a *Neues Frauenleben* háza táján. Meglátásom szerint azonban nem lehetett célja, hogy az izraelita családokból származó szerzőket kirekessze.³⁵⁸ Nem meglepő tehát, hogy a periodika szerzői között nagy számban jelentek meg az (asszimilálódott) zsidó családok sarjai. Akadtak, akik gyakorolták, mások elhagyták vallásukat. Míg Kulka – aki az AÖF-en belül a legradikálisabb baloldali nézeteket tette magáévá – nem gyakorolta, ám sosem hagyta el zsidó vallását,³⁵⁹ Ernestine Fürth (1877, Prága–1946, Washington; 2), az osztrák nők választójogi mozgalmának központi alakja házasságkötése előtt jövendőbelijével együtt lépett ki a zsidó felekezetből.³⁶⁰ Henriette Herzfelder, a *Der Bund*, valamint a *Zeitschrift für Frauenstimmrecht – Organ für die politische Interessen der Frau* (1911–1918, Bécs) szerkesztője 47 évesen vált felekezeten kívülivé. Döntésének motivációja nem ismert, bár esetében kizárt, hogy házasságkötésről lett volna szó, hiszen élete végéig testvérével élt.³⁶¹ A magyar lapban is publikáló Henriette Fürth (1861, Gießen–1938, Bad Ems; 8), aki Helene Stöcker közvetlen kollégájaként a berlini Bund für Mutterschutz alapító tagja volt, sosem hagyta el vallását.³⁶²

354 KOROTIN 2016b. 2249.; MOTTER 2013.

355 Adele Schreiber *A Nő és a Társadalomban* publikáló képzőművész és babakészítő, Lili Baitz (1872, Bad Aussee–1942, Bad Aussee) testvére volt. Uo.

356 BRINKER-GABLER 1986. 298–299.; KLAUS-WISCHERMANN 2013. 157–158. A szerzők vallásával kapcsolatos adatok az alábbi forrásokból származnak: ARIADNE 2016.; BRINKER-GABLER 1986.; FREDERIKSEN 1998. Vö. a nőmozgalom transznacionális szervezeteivel: az ICW-ben és az IWSA-ban jelentős volt római katolikusok és a zsidók aránya, ám a protestáns felekezethez tartozók számítottak hangadóknak. Ez nem meglepő, hiszen ők voltak a szervezetek tehetősebb angolszász vezetői. RUPP 2010. 139–152.

357 Az egyházal és a keresztényszocialistákkal való folytonos konfliktusaik hosszú, ironikus hangvételű belső cikkek és publicisztikák témáit adták a lapban.

358 Az egyesületek tagságának vallási összetételét még senki sem vizsgálta, így megbecsülni sem tudjuk, hogy összességében mekkora volt a különböző felekezetekhez tartozók aránya.

359 MALLEIER 2009. 277–295.

360 MALLEIER 2001. 60.; uő 2005. 79–102.

361 A BÖF sajtóbizottságába választották Marie Langot is. HOFMANN-WEINBERGER 2016f.; KOROTIN 2016a. 1268–1287.; MALLEIER 2001. 41–43.

362 Bock 2000. 152. Fürth elsőként 1904-ben ajánlotta fel Fickertnek, hogy szívesen küld cikkeket a lapba. Együttműködésük gyümölcsözőre sikerült, a német szociológus őt írását publikál-

A bemutatott szerzők egy része zsidó származása, illetve pacifista tevékenysége miatt a nemzetiszocialista hatalomátvételt követő években emigrációba kényszerült. Augspurg és Heymann 1933-ban egy külföldi kirándulásnak álcázott utazás során települtek Svájcba, ahonnan többé nem tértek vissza Németországba.³⁶³ Zürichi száműzetésükben újságírói tiszteletdíjaikból és barátaik anyagi támogatásából tartották fenn magukat.³⁶⁴ Olly Schwartz (1877, Prága–1960, Chicago; 10), a bécsi Zentralstelle für weibliche Berufsberatung alapítója, illetve a BÖF rendszeres delegáltja az első világháború előtti nemzetközi nőkongresszusokon, zsidó származása miatt 1939-ben kényszerült az USA-ba történő kivándorlásra.³⁶⁵ Schreiber – aki 1897-től Berlinben tanult és élt férjével – ugyancsak 1939-ben veszítette el német állampolgárságát, s még a háború előtt Nagy-Britanniába menekült. Később sem tért vissza a szétszakított államba, 1947-től haláláig Zürichben élt.³⁶⁶ Salomon 1937-ben költözött az Egyesült Államokba: New Yorkban telepedett le, ahol pár héttel élte túl Schwimbert.³⁶⁷ Néhányuknak, mint a nőgyógyászati praxisát Bostonban 1950-ig folytató neves bécsi nőgyógyásznak és urológusnak, Dora Telekynek (1879, Bécs–1963, Zürich; 8) sikerült beilleszkedniük és szakmai sikereket érniük új hazájukban,³⁶⁸ mások magányosan, kitaszítottként fejezték be életüket a kényszerű száműzetésben. Utóbbiak közé tartozott Stöcker.³⁶⁹ A szülőhazájukban maradók közül többen – például Urban – gettóiban, koncentrációs táborokban váltak a nemzetiszocialista terror áldozataivá.³⁷⁰

A férfi szerzők között – akik által a szerkesztők, az egyesületi levelezések tanúsága szerint, mozgalmuk társadalmi elismertségének biztosítását remélték – az osztrák és német értelmiség krémjét, jogászokat, közgazdászokat, egyetemi tanárokat és politikusokat találunk. Az AÖF és a FE szervezésében egyaránt előadásokat tartó, s *A Nő és a Társadalom*ban is publikáló Rudolf Goldscheid (1870, Bécs–1931, Bécs; 1) jól szituált zsidó kereskedősaládból

ták 1905/1906 folyamán. Emellett bécsi előadás tartására is ajánlkozott, ám erre nem került sor: „Im Oktober komme ich nach Prag. Sollte es sich vielleicht machen lassen, dass ich dann auch in Wien sprechen könnte, so wäre ich gerne bereit.“ Nem mulasztotta el közölni az általa várt honorárium összegét sem: „Meine Bedingungen sind Mk. 100 u. die Reisekosten von Prag nach Wien und zurück.“ (Henriette Fürth levele Auguste Fickertnek. 1904. 08. 31. WR NF I.N. 70423.) Vö. Fürth budapesti előadásának tarifája alig három évvel később már 150 márkára rúgott. A FE 1906. 01. 18-án tartott választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999 2. doboz 3. tétel.

363 Vö. FASSMANN 1996. 303–304. E szerint „mehr als zweifelhaft, ob sie [Anita Augspurg] jüdischer Abstammung war, obgleich sie in manchen biographischen Lexika als Jüdin aufgeführt wird“. Uo.

364 DÜNNEBIER–SCHEU 2002. 292–306.; KLAUS–WISCHERMANN 2013. 125–131.

365 HOFMANN–WEINBERGER 2016g.; KOROTIN 2016c. 3018–3019.

366 MOTTER 2013.

367 Stöcker New Yorkba települését követően ismét felvette a kapcsolatot Schwimmerrel, 1936–1942 között többször váltottak levelet. NYPL RSP INDEX.

368 HOFMANN–WEINBERGER, ARIADNE 2016a.

369 BRINKER–GABLER 1986. 298–299.; KLAUS–WISCHERMANN 2013. 157–158.

370 KOROTIN 2016c. 3183.

származott, szociológusi pályája mellett íróként tevékenykedett.³⁷¹ Gimnáziumi tanárokat is felfedezhetünk az AÖF támogatói és lapjuk szerzői között, például Egid Filek (1874, Bécs–1949, Bécs; 1) személyében, aki Brünnben, majd Bécsben tanított, s az 1900-as évek kezdetétől a nőmozgalomhoz kapcsolódó lapokban és a napisajtóban egyaránt publikált. Felesége, Enna Filek (7), az egyesület sajtóbizottságának vezetője is publikált természetesen a *Neues Frauenleben* hasábjain.³⁷² Meg kell említenünk Julius Ofnert (1845, Hořelec–1924, Bécs; 8), az osztrák képviselőház tagját és az AÖF lelkes támogatóját, aki az egyesület petícióit rendre eljuttatta a Reichsrat-tagokhoz.³⁷³

A férfi szerzők utáni kutatás során egy szerelmi három-, illetve négyszögre is fény derült. A müncheni Technische Hochschule oktatója, Hans Dorn (1878, Kempten–1934, München; 3) – aki budapesti és bécsi előadásai mellett az osztrák és a magyar lapokban is publikált – 1902-ben kötött házasságot az ismert osztrák költőnővel, Erika Rheinschel (1880, Trennfeld–1967, Neustift an der Lapinz). A feleségnek 1910 és 1918 között 23 versét hozta a *Neues Frauenleben*. Miután Rheinsch és Dorn szerkesztő kollégája, Othmar Spann (1878, Wien-Altmanndorf–1950, Neustift am Schladming; 1) között szerelmi viszony szövődött, a pár útjai elváltak, Rheinsch pedig másodszor is férjhez ment, immár új választottjához. Dorn végül Rheinsch pályatársához és barátjánőjéhez, a német nőmozgalom lapjaiban publikáló Regina Ullmannhoz (1884, Sankt Gallen–1961, Ebersberg) kötötte életét.³⁷⁴

A jobbára az 1850–1880-as évek között született női szerzők életútja egyértelműen azt mutatja, hogy valamennyiüknek meg kellett küzdeniük a felsőbb szintű oktatásért. A korszak sajátosságainak megfelelően a legtöbben felső leányiskolákat látogattak, majd ezt követően az 1890-es évekig jobbára tanítónőképzőkbe iratkoztak be. Maria Lischnewska (1854, Danzig–1938, Potsdam; 3), Helene Stöcker Bund für Mutterschutz-beli közvetlen munkatársa mellett³⁷⁵ Salomon – a berlini Fachhochschule für Sozialarbeit und Sozialpädagogik jogelődjének alapítója –,³⁷⁶ továbbá Schirmacher és Ausgurg is tanítottak életük egy szakaszában. Ugyanakkor Schirmacher és Ausgurg a tanítónőképzőre csupán ugródeszkaként tekintettek céljaik elérése érdekében.³⁷⁷ Az 1860-as évek előtt születettek felsőfokú tanulmányokra nem igazán gondolhattak, hiszen a német–osztrák egyetemek ekkor még nem nyíltak meg

371 ANDERSON 1992. 58–59.

372 ARIADNE 2016. A sajtóbizottságban betöltött vezető tisztsége alól 1909-ben kérte felmentését időhiányra, testvére hozzáköltözésére és arra hivatkozva, hogy Fickert bizonyosan talál nála alkalmasabbat. Enna Filek levele Auguste Fickertnek. WR NF I.N. 70393.

373 ANDERSON 1990. 189–201.; HOFMANN–WEINBERGER 2016h.

374 BRINKER–GABLER 1986. 313–314.

375 FASSMANN 1996. 315.

376 KLAUS–WISCHERMANN 2013. 125–131.; SCHROEDER 1996.

377 Schirmacher így emlékezett erre: „das Lehrerinnenexamen [...] als Grund und Mittel zu größeren Plänen und Arbeiten.” GEHMACHER et al. 2018. 47. L. továbbá: GEHMACHER 2011. 58–64.; DÜNNEBIER–SCHEU 2002. 33–41.; KLAUS–WISCHERMANN 2013. 125–131.

a nők előtt, családjuk anyagi helyzete pedig nem tette lehetővé a svájci egyetemlátogatást.³⁷⁸ A fiatalabb generáció tagjai eleinte svájci (Bern, Zürich) és francia egyetemekre (Párizs, Strasbourg), majd jobbra a berlini Humboldt Egyetemre, illetve a Bécsi Egyetem bölcsész- vagy orvoskarára mentek. Schirmacher filozófiát, német irodalmat és újlatin nyelveket tanult a Sorbonne-on és Zürichben,³⁷⁹ míg Dora Teleky a strasbourgi és a bécsi egyetem hallgatója, egyúttal Sigmund Freud első tanítványa volt.³⁸⁰ Anna Schapire két szemesztert töltött a Párizsi Egyetemen, majd Bécsben folytatta tanulmányait.³⁸¹

Hiba lenne azt gondolni, hogy a korszak progresszív nőmozgalmi aktivitásai kizárólag egyedülálló nők közül kerültek ki. Az egyesületek tagságának jelentős része mind Ausztriában, mind Németországban a női tanerőből verbuválódott, akik Poroszországban az 1910-es évek kezdetéig egyáltalán nem, sőt bizonyos időszakokban Ausztriában is csak megkötésekkel házasodhattak.³⁸² Ez magyarázatot ad az egyedülállók magas arányára az itt tárgyalt szerzők között is. Ha azonban végigtekintünk a különböző életutakon, többféle családmodell bontakozik ki: a mozgalomba bekapcsolódó idősebb – elsősorban az 1830–1840-es években született nők – fiatalon férjhez mentek és viszonylag sok gyermeket neveltek.³⁸³ Ezzel szemben a fiatalabb korosztály számos képviselője ugyan férjhez ment, ám nem vállalt gyermeket (Teleky vagy Schreiber). Sőt az is előfordult, hogy házasságlevél nélkül élt együtt a párjával, mint a házasság- és családjog területén korát jóval megelőző, liberális nézeteket valló Stöcker. Megemlítendőek még azok – a szakirodalom által az utóbbi időben egyre részletesebben tárgyalt – több évtizedes női partneri és élettársi kapcsolatok is, mint Anita Augspurgé és Lida Gustava Heymanné.³⁸⁴ Schirmacher élettársát, Klara Schlekert (1852, Heiligengrabe–1933, Rostock) 1903-as előadó körútján ismerte meg.³⁸⁵

378 Előbbire l. az 1831-ben született Hedwig Dohmot, utóbbira Fickertet, akinek édesapja korai halála mellett még azzal is szembe kellett néznie, hogy a kerületi iskolaszék az ellene indult fegyelmi eljárások miatt csökkentette fizetését. (FLICH 1990. 1–24.) 1895-ben nyilvános agitációért 100 forintot vontak le a fizetéséből. WR NF I.N. 71181/6.

379 GEHMACHER 2011. 58–64.; GEHMACHER et al. 2018. 69–76, 132–142.

380 HOFMANN–WEINBERGER 2016a.

381 KOROTIN 2016b. 2379.

382 A *Neues Frauenleben* rendszeresen cikkezett a kérdéskörben az egyesületek és az államhatalom közti kötélfűzésről. A női tanerő házassági tilalmáról Németországban l. NFL, (1908): 1. 19.; NFL, (1908): 6. 162. Az alsó-ausztriai és bécsi szabályozásról l. NFL, (1908): 8. 202–203.; NFL, (1910): 8. 239. A törvény feloldásáról ugyanitt l. NFL, (1911): 3. 69.; NFL, (1911): 10. 274. A lap egy ízben tudósított a törvény svájci bevezetésének lehetőségéről, közvetítve több egyetemi oktató (férfi) és Ellen Key véleményét. NFL, (1912): 11. 8–10.

383 Dohm hat gyermeket vállalt. KLAUS–WISCHERMANN 2013. 125–131. A fiatalabb generáció tagjai között is találunk hasonló példákat, Fürth pl. nyolc gyermeket szült. Bock 2000. 152.; FASSMANN 1996. 270–288.

384 A köztük fűződött munka- és élettársi kapcsolat sokkal nyugalmasabb és meghittebb volt, mint amilyen Fickerté és Baummanné. DÜNNEBIER–SCHEU 2002.; RUPP 1997. passim.; RUPP 2010. 139–152.

385 GEHMACHER 2011. 58–65.

Hiba lenne azt gondolni, hogy a progresszív AÖF lapjában kizárólag radikális nézeteket valló aktivisták közöltek cikkeket. Az évek előrehaladtával – különösen 1914 után – még a BÖF központi vezetőségébe vagy sajtóbizottságába tartozó Schwartz, Urban vagy Herzfelder is küldött cikkeket Kulháéknak. E tekintetben is fontos Hedwig Dohm neve, aki bár számos német és külföldi egyesülethez csatlakozott, s akinek írói munkásságát a nőmozgalom valamennyi szárnya nagyra becsülte, sohasem kötelezte el magát egyetlen irányzat mellett sem.³⁸⁶ Schirmacher neve szintén kiemelkedő ezen aspektusból, hiszen 1919-ben – azt követően, hogy a német nemzeti párt képviselőjévé választották – végérvényesen szakított a nőmozgalom radikális baloldali irányzatával, és olyan korábbi harcostársaitól is elfordult, mint Augspurg, Heymann vagy Stöcker.³⁸⁷

Térjünk most át azokra a szerzőkre, akik más országokból küldtek cikkeket Fickertéknek. A nemzetközi nőmozgalom vezetői közül Friberget (2) és Ellen Key-t (1), a dán Thora Daugaardot (1874–1951; 2) és Schwimbert említhetjük csak. Mindez – a Fickert felkéréseire érkező elutasító válaszokkal együtt – arról árulkodik, hogy a szerkesztőknek nem igazán sikerült a német mintákon kívül egyebet közvetíteni olvasóiknak. Fickert saját, viszonylag közeli munkatársait is nehezen győzte meg arról, hogy tudósítsanak a lapnak: a genfi Fédération Abolitionniste Internationale titkárát, Henri Minod-t (1), akivel 1893 óta levelezett, csak egy cikk megírására tudta rábírni, ez is jelentős késéssel futott be.³⁸⁸

A külföldről érkező cikkek hiányát minden bizonnyal a szerkesztők is érezhették, hiszen időről időre közltek az angolszász mozgalomhoz kapcsolódó, esetenként már elhunyt személyek írásait vagy leveleit. Ezért olvashattak az előfizetők cikkeket többek között Susan B. Anthony (1820, Adams–1906, New York; 1), az USA-beli National Woman's Suffrage Association (NWSA, 1869) alelnöke vagy Emmeline Pethick-Lawrence (1867, Bristol–1954, Gomshall; 1), az angol Women's Social and Political Union (WSPU, 1903–1917, Manchester–London) pénztárosa és az AÖF által is követett *Votes for Women* című lap alapító szerkesztője tollából. Sőt így kerülhetett volna a lapba Ellen Key egy írása 1915-ben, amelyet azonban a cenzorok teljes egészében töröltek.³⁸⁹

Összességében a szerkesztők a potenciális szerzők kiválasztásánál és megkeresésénél igyekeztek innovatívak lenni, ám korlátozott kapcsolatrend-

386 KLAUS–WISCHERMANN 2013. 77–79.

387 GEHMACHER et al. 2018. 386–408.; SITTER 1998. 135. Schwimmerrel való összetűzése még 1913-ra datálódik, oka pedig az, hogy nem Schirmachert nevezték ki az IWSA sajtótitkárává. Carrie Chapman Catt levele Käthe Schirmachernek. 1914. 03. 28. Nachlass Schirmacher. Dr. Käthe Schirmacher Schenkung an der Universitätsbibliothek Rostock. Historische Quellen der Frauenbewegung und Geschlechtspolitik. 001/001. Vö. GEHMACHER et al. 2018. 376.

388 Henri Minod levele Auguste Fickertnek. 1907. 01. 21. WR NF 70912.

389 NFL, (1915): 12. 269–270. Azért is érthetetlen, mert Key levelezésben állt Fickerttel, másrészt „nagy érdeklődéssel” (*mit großen Interesse*) követte a lapot. Ellen Key levele Auguste Fickertnek. é. n. WR NF I.N. 70789.

szerük miatt képtelenek voltak hasonló számú nemzetközileg elismert szerző megszólaltatására, mint Schwimmerék. Elsősorban olyan külföldi kapcsolatokra támaszkodhattak, amelyek az 1906 előtti időszakban vagy a nemzetközi abolicionista mozgalom, illetve a női jogvédelmi egyesületek keretein belül kötődtek. Előbbiek praktikusán svájci és francia, utóbbiak német irányba koncentráálódtak. Végül pedig nem hagyhatom említés nélkül, hogy a vizsgálatba bevont szerzők többsége gyakran párhuzamosan négy-öt vagy ennél is több egyesülethez csatlakozott. Ezzel például Schirmacher vagy Schwimmer véleményem szerint azt kívánták elérni, hogy minél több felkérést kapjanak cikkírásra és előadások tartására. Sokak esetében azonban még az is kérdéses, hogy az egyesületi tagságok csupán a tagdíj befizetését jelentették-e, vagy tényleges, aktív részvételt feltételeztek...

6.2. „SOK A DOLGOM ÉS MÁR ÍRÓGÖRCSÖM VAN.” A MAGYARORSZÁGI FEMINISTA LAPOK CIKKÍRÓI

Vajon a *Neues Frauenleben*nél levont következtetések érvényesek a magyar lapok szerzőire is? Erősebb, „egyenletesebben teljesítő” periodikák képe bontakozik ki előttünk? Mivel magyarázhatók az eltérő tendenciák?

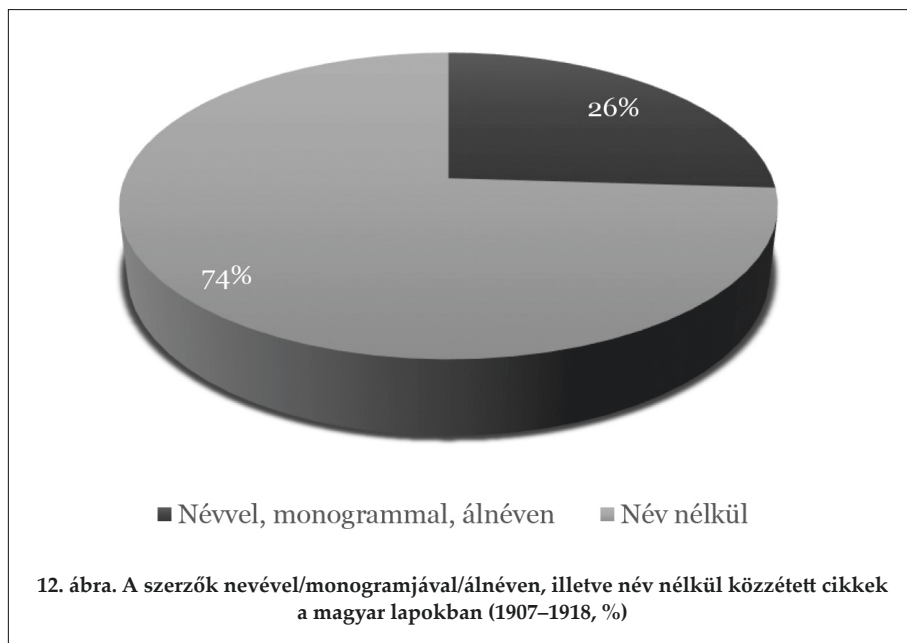
Különbség a szerzők tekintetében a névvel és név nélkül közölt cikkek arányában mutatkozik (12. ábra). A magyaroknál a szerkesztők a hosszabb írások szerzőinek neveit sem feltétlenül osztották meg: 956 cikk szerzőjét ismerjük, ami az összes írás alig negyedrésze. 2721 cikknél (74%) semmit sem tudunk a cikkíró személyéről. Néhány tudósításnál lehetőségünk nyílik a szerző állampolgárságának kikövetkeztetésére a tartalom alapján, ez azonban esetenként tévútra is vihet. Felmerül tehát a kérdés, hogy mi indokollhatta ezt a szerkesztői gyakorlatot.

Mellerné 1907 tavaszán kelt levele viszont közelebb vihet a megoldáshoz: „Megörvendeztet és megtisztel velem, hogy cikkemet közlésre méltónak ítéli. Közölheti teljes aláírással, v.[agy] ha jónak látja, egy önnek tetsző álnév alatt, a mint jónak látja [sic!]. Kérem vállalja el a cikk keresztanyai tisztét is.”³⁹⁰ Vagyis nemcsak a címadást, hanem azt is a szerkesztő belátására bízta, hogy közli-e a nevét, vagy más megoldást választ.³⁹¹ Mellerné „Az erkölcsrendészet” című írása végül teljes nevének közlésével jelent meg a lap augusztusi számában.³⁹² Erre a gyakorlatra ugyanakkor egy ellenpéldát is hozhatunk. A *Nő* indulását követően a FE szegedi fiókjának tagja, Csontos Istvánné kérte Pogányt „kiigazítottni [sic!] nevemet a 2. számban Csontos helyett Csontos ra

390 Mellerné Miskolczy Eugénia levele Schwimmer Rózsának. 1907. 05. NYPL RSP I. Box 12.

391 Vö. Békássy Elemérné, a FE választmányi tagja levelében egy cikk kapcsán azt kéri, „csak tessék a nevemmel rendelkezni”. Békássy Elemérné levele Pogány Paulának. MNL OL P999. 22. doboz 30/a tétel.

392 NT, (1907): 8. 136–137.

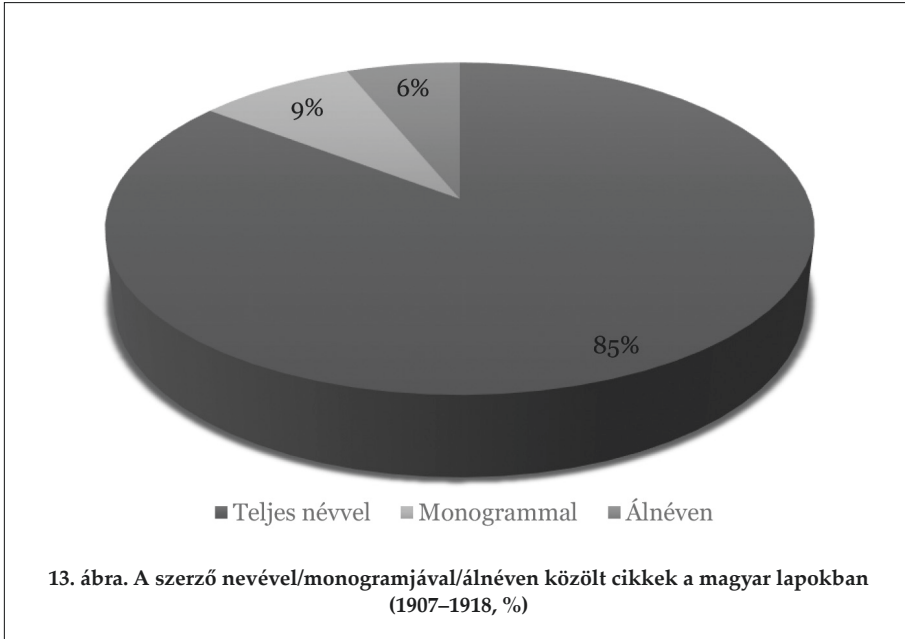

[sic!]", mivel szeretne volna, ha ismerősei véleményét mondhatná írásáról. Vagyis számára különösen fontos volt, hogy neve szerepeljen.³⁹³ A hazai és külföldi politikusok, művészek, feministák nevének közlése magától értetődően érdekükben állt, más kérdés, hogy az olvasók tudták-e, milyen prominens személyiségek cikkeit olvassák... A *Neues Frauenleben* szerkesztősége rendszeresen lábjegyzetek formájában közölte, hogy az adott cikk szerzője miért fontos szereplője a nőmozgalomnak, amit a magyarok rendszerint elmulasztottak.

A szerzők nevével, monogramjával, illetve az álnév alatt közölt cikkek aránya a magyar periodikákban követi a *Neues Frauenleben*-nél látott tendenciákat: a szerkesztők 333 fő (85%) teljes nevét adták meg, sőt gyakran az illető lakhelyét is jelezték.

Mindössze 33 főnél találkozunk monogrammal (9%), 24 esetben (6%) álnévvél (13. ábra). Míg az osztrák lapnál utóbbiakból semmilyen következtetést nem tudunk levonni, Magyarországon ún. „beszélő nevekbe” botlunk. „Egy óvónő”, „Postatisztviselőnő”, „Okleveles tanítónő” és „Egy női riporter” mellett cikkeket küldött „Radikális asszony”, „Feminista asszony”, „Egy tanítónő szülei”, sőt még „Proletárasszony” is. Látható belőlük, hogy a szerzők milyen értékek mentén pozicionálták magukat, másrészt képet kapunk belőlük arról,

393 Csontos Istvánné levele Pogány Paulának. 1914. 01. 30. Uo. Vö. az anonimitás gyakorlatával a magyar sajtóban, amit egyesek a szépirodalom és az újságírás szétválásának jeleként interpretálnak. Erről l. bővebben Sipos 2002. 65–77.

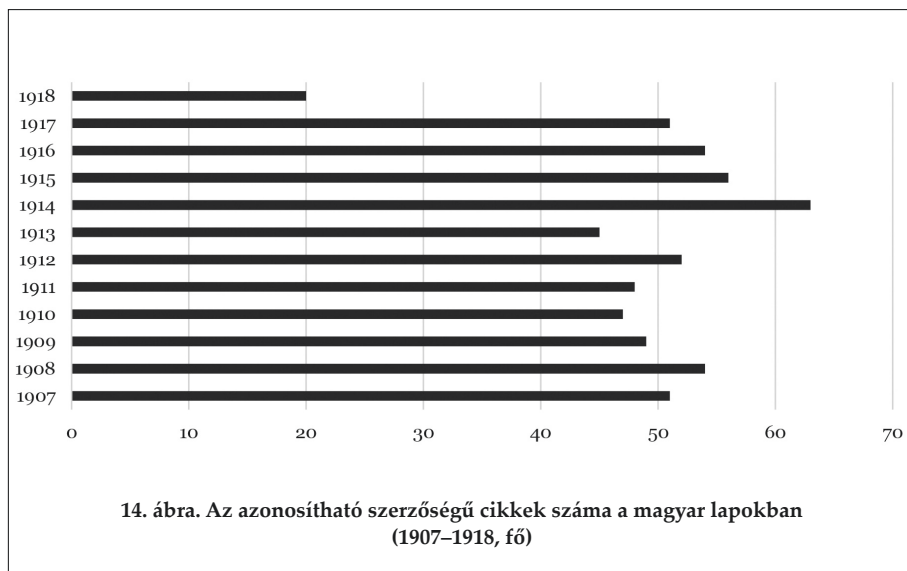
hogyan mely foglalkozási csoporthoz, társadalmi réteghez tartoztak. Sőt mivel leggyakrabban az olvasói levelek írói bújtak álnevek mögé, a lapok olvasótáborának összetételére is következtethetünk belőlük.³⁹⁴ Költői kérdés ugyanakkor, hogy mennyire vallhatott „radikális” nézeteket azon „Radikális aszszony”, aki cikkének végén nem vállalta teljes nevét...³⁹⁵

Az aláírt és beazonosított szerzők száma az utolsó, referenciapontként nem kezelhető évfolyamot leszámítva végig 40 fölött maradt (14. ábra). Az 1914-es csúc (63 fő) a lapátszervezésnek tudható be, továbbá annak, hogy a háború előtt *A Nő* szerkesztője új rovatokat vezetett be, egyszersmind új szerzőket vont be. Egy-egy évfolyamba átlagosan 59 magyar és külföldi küldött cikket, ami tíz fővel magasabb, mint az osztrákoknál látott szám. Negatív és pozitív irányban sincsenek túlságosan nagy kilengések, amiből több dologra is következtethetünk. Először is, Schwimmeréknek szilárdabb szerzői bázis állt rendelkezésére, amit ugyanakkor önmagában nem erősít meg, hogy esetükben 390 cikkíró gyűjtöttem össze.³⁹⁶ Másodsor, az egyesületi levelezés alapján állítható, hogy Schwimmer 1907–1913 között jobban ki tudta használni folyamatosan bővülő kapcsolatrendszerét új hazai és külföldi szer-

394 A beküldött írásokhoz a szerkesztő kérése ez volt: „Kötöten és világosan kell a gondolatokat kifejezni, úgy, hogy azok is könnyen érthessék meg, akik nem élnek eszméink légkörében.” NT, (1907): 3. 44.

395 Nem kizárt, hogy a Polgári Radikális Párt szimpatizánsaként utalt magára. N, (1914): 3. 61.

396 Ez a szám Ausztriában mintegy 50 fővel kevesebb, 348 fő volt.

zők toborzására. A *Nő* felelős szerkesztőjeként bár nem folyt bele a lap körüli mindennapi teendőkhöz, mindvégig segítette Telekiné és Pogány munkáját.³⁹⁷

A szerzők nemek szerinti megoszlása az osztrákokhoz képest teljesen más képet mutat (15. ábra). Itt a férfiak nem alkotnak kisebbséget, számuk és arányuk (169 fő, 44%) alig marad el a nőkéttől (176 fő, 45%). Ezért is sajnálatos, hogy a szerzők 11%-ánál (44 fő) a monogramok és álnevek mögött lehetetlen a szerzők nemére következtetni.

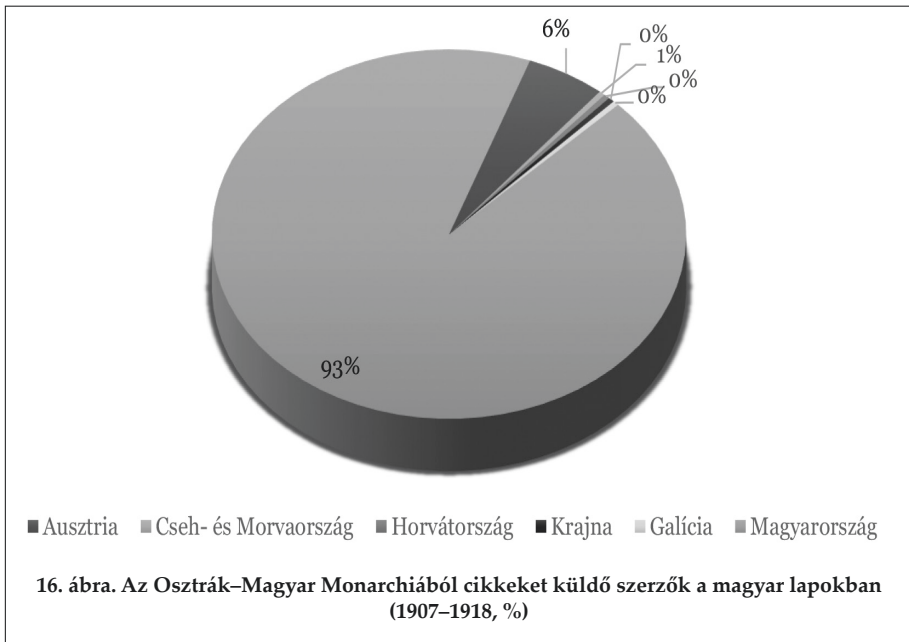
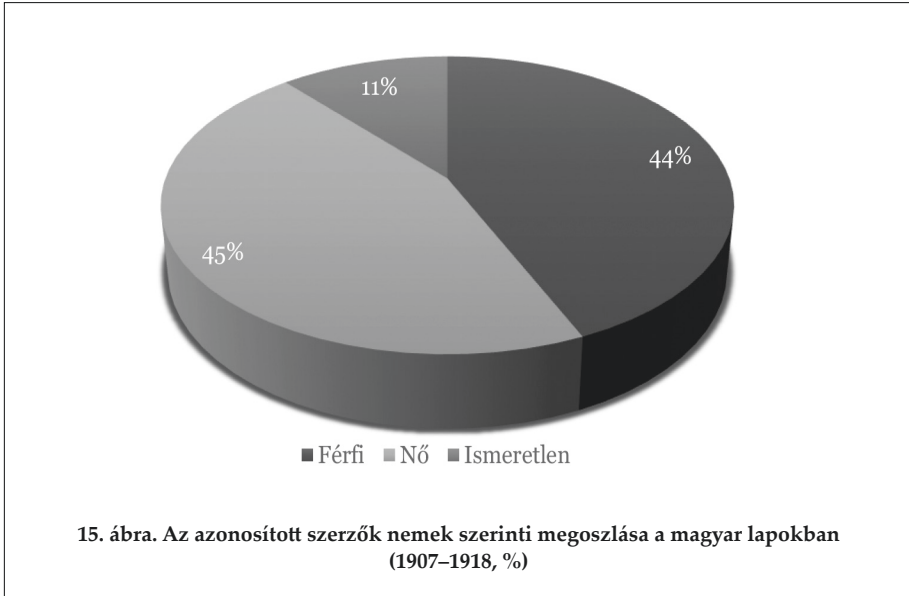
Schwimmerék nem vonták be munkájukba túlságosan nagy mértékben a Monarchia régióit és nemzetiségeit. A magyar hang *A Nő és a Társadalomban* és *A Nőben* annál is erőteljesebb volt (93%), mint a *Neues Frauenleben* hasábjain az osztrák (82%). Arra azonban odafigyeltek, hogy néhány osztrák – vagyis bécsi – szociológust, közgazdászt és aktivistát időről időre megszólaltassanak.³⁹⁸ A 223 magyar cikkíró mellett így is csak 13 osztrák, egy-egy horvát, krajnai, galíciai és cseh szerzőt találunk (16. ábra). Ez nem meglepő, hiszen Schwimmerék a Monarchia államalakulatai közül Ausztrián kívül más tartományokkal szinte alig ápoltak kapcsolatot.³⁹⁹

397 Bizonyos, hogy kapcsolati tőkéjét szívesen bocsátotta rendelkezésükre. Erre l. azon leveleket, amelyek 1914-ben érkeztek *A Nő* szerkesztőségéhez. MNL OL P999. 22. doboz 30/a tétel.

398 Az osztrák progresszív nőmozgalom és a BÖF holdudvarából többek között Egid von Filek (1), Rudolf Goldscheid (1), Daisy Minor (2) és Gisela Urban (1) küldtek cikkeket a magyar lapoknak.

399 Egyedül az 1913-as nőkongresszus jelent kivételt, ahova cseh- és morvaországi, galíciai és bukovinai egyesületeket is meghívtak. NYPL RSP I. Box 497–499.

6. A CIKKEK SZERZŐI ÉS A LAPOK RECEPCIÓJA

Színesebb a kép, ha a Monarchián kívüli szerzőkre pillantunk. Bár a németországi szerzők fölénye itt is kirajzolódik (34 fő, 38%), korántsem olyan meghatározó, mint a *Neues Frauenlebenben*, ahol számuk 82 fő (76%) volt. A cikkírók itt is összesen 16 külföldi országból származtak, többen és több írással képviseltették magukat: a 22 angol és 13 USA-beli szerző mellett hét francia, hat-hat norvég, svájci és svéd szerzőt találunk. Érdekes, hogy a Jacobs, Kramers és Schwimmer által szorosra fűzött hollandiai kapcsolatok ellenére onnét csak két cikk érkezett,⁴⁰⁰ Finnországból három, Dániából kettő. Négy írást olvashatunk orosz, egyet-egyet portugál és spanyol szerző tollából. Schwimmeréknek egy ízben, 1910-ben sikerült Ausztráliából is cikket szereznük (6. táblázat). Kiterjedtebb kapcsolatrendszerre mutat az angol–indiai származású szerző is, aki azonban újságírói hivatása révén jobban kötődött a Brit-szigetekhez, mint ázsiai szülőhazájához.

A németországi szerzők a lapok működése során végig fontosak maradtak. Ugyanakkor Schwimmer és utódai törekedtek arra, hogy az IWSA-beli kapcsolataikból profitálva az angolszász, valamint az észak-európai országok nőmozgalmait is bemutassák olvasóiknak, színesítve ezzel egyúttal a tartalmi kínálatot. Ebben Fickertéknél sokkal sikeresebbek voltak.

6. táblázat. Külföldi szerzők a magyar lapokban (1907–1918, fő)

Ország, tartomány	Szerzők száma (fő)
Anglia	22
India–Anglia	1
Ausztrália	1
Ausztria	13
Cseh- és Morvaország	1
Dánia	2
Finnország	3
Franciaország	7
Franciaország–Svájc	1
Galícia	1
Hollandia	2
Horvátország	1
Krajna	1
Magyarország	223
Németország	34
Norvégia	6
Olaszország	2
Oroszország	4

400 Schwimmer az IWSA sajtótitkárával, Martina Kramersszel azt követően is szoros kapcsolatban maradt, hogy Catt egy házasságával való kapcsolata miatt eltávolította a *Ius Suffragii* szerkesztőségéből. (Rupp 1997. 34–35, 95, 101, 190.) Jacobs nem írt a magyar lapba.

Ország, tartomány	Szerzők száma (fő)
Portugália	1
Spanyolország	1
Svájc	6
Svédország	6
USA	13
Összesen	352

Állandó szerzők foglalkoztatása Schwimmeréknek sem sikerült, amennyiben a névvel közölt cikkeket vesszük alapul. Erről árulkodik a 17. ábra, amely sok tekintetben emlékeztet a *Neues Frauenleben*-ről készített diagramra. Eltéréseket mindössze a nagyságrendekben látunk, a legtöbb cikket publikáló Schwimmer ugyanis „csak” 70 írást adott a lapokba. Kettőn jegyeznek 36 cikket, egyikük Szegvári Sándorné.⁴⁰¹ Itt is elsősorban az egyesületi tagok aktivizálták magukat: Glücklich 33, Teleki Sándorné 25, Mellerné 24, Gergely 18, Szirmayné 16 cikket jegyzett. Őket Carrie Chapman Catt követte 11 cikkel, akit Schwimmer gyakran kért arra, hogy a szervezkedés aktuális eredményeiről, illetve az IWSA-kongresszusokról nyilvánuljon meg. A legtöbben (267 fő) csupán egy írást küldtek. 65 fő neve szerepel a szerzők között kétszer, 21-é háromszor, kilencé pedig négyszer.

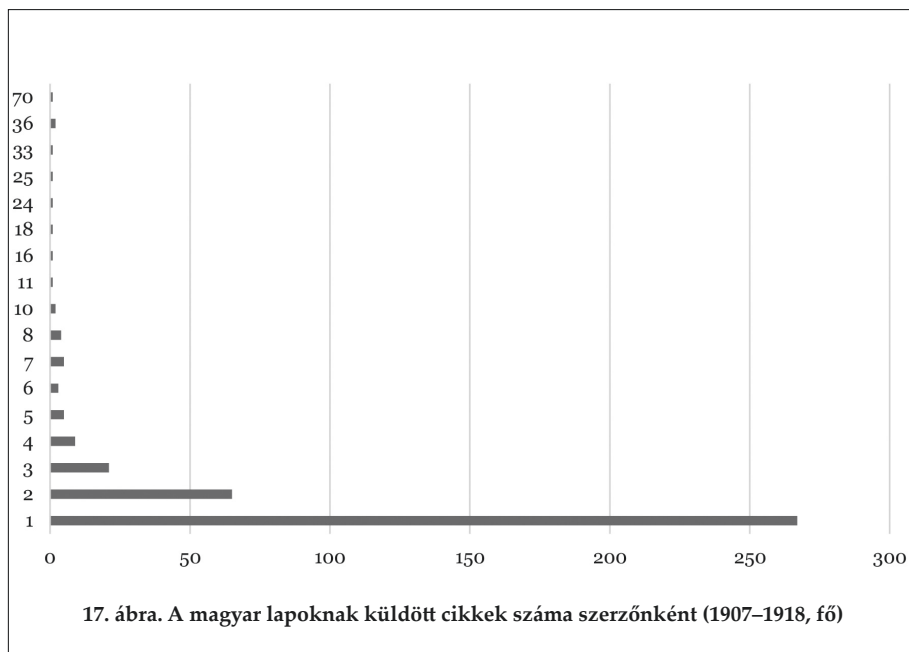
Az újságírói hivatás fejlődése Ausztriához és a nyugati országokhoz hasonlóan Magyarországon is kárt karba öltve haladt a nőmozgalom térnyerésével.⁴⁰² A magyar lapok szerzői között ennek ellenére Schwimmer az első, aki nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi – elsősorban német nyelvű – sajtóban is publikált.⁴⁰³ Rajta kívül Stephani Elzát (1885–?; 2) említhetjük, aki amellet, hogy 1908-tól a *Pester Lloyd* munkatársa volt, a *Der Merker* című lapnak küldött cikkeket, s a *Nőben* is olvashatjuk írásait.⁴⁰⁴ A FE egyébként általánosságban

401 A másik szerző Charlotte Perkins Gilman (1860, Hartford–1935, Pasadena), a korszak nagyra tartott amerikai feminista szerzője, akinek *Magda-Margit* című regényét *A Nő* folytatásokban közölte 1914/1915 folyamán.

402 Osztrák–magyar vonatkozásban viszont korántsem volt olyan jelentős a női újságírás előretörése, mint pl. Németországban (erre l. KINNEBROCK 2007. 143–167.; KLAUS-WISCHERMANN 2013. 66.). Munkámban nem térek ki a nők térnyerésére az újságírói pályán, ezzel kapcsolatban Bozsoki Petra, Fábri Anna, Mészáros Zsolt, Sipos Balázs, Szilágyi Judit és Varga Zsuzsanna végeztek kutatásokat. Az első monarchiabeli lapszerkesztő, Kánya Emília (1828, Pest–1905, Fiume) munkásságáról l. VARGA 2016. 214–232; BOZSOKI 2020.

403 A teljesség igénye nélkül sorolok fel néhány osztrák és német lapot, amelyekben Schwimmer *A Nő és a Társadalom* indulása előtt cikkeket közölt: *Die Zeit*, *Wiener Mode*, *Arbeiterinnen-Zeitung*, *Neues Frauenleben*, *Illustrierte Frauen-Rundschau*, *Etische Kultur*, *Dokumente des Fortschritts*. A sajtótermékek szerkesztőivel folytatott levelezéssorozatát l. NYPL RSP I.A. Box 1–11.; A cikkekért l. NYPL RSP II.A. Box 466. fol. 10.; Box 467. fol. 1–3. L. még azon füzeteket, amelyekben Schwimmer a bevételeit és kiadásait vezette. (NYPL RSP I.A.) Az első világháború előtt már ide sorolható pl. *A Nő* számára cikkeket küldő Kovács Lydia is. SÍPOS 2019. 167–184.

404 Uo.

óva intette a nőket attól, hogy az újságírói pályára lépjenek, ahol érvényesülési lehetőségeik a vizsgált korszak vége felé korlátozottak voltak. Egy „Női riportter” a női újságírók elnyomásáért saját nemének képviselőit is felelőssé tette:

Ismerni kell a magyar zsurnalisztika viszonyait, követelményeit és a redakciókban uralkodó gondolkozásmódot. Ez a gondolkozásmód egy csepp sem kedvez a [sic!] nőknek. Talán hihetetlenül hangzik, de úgy van: a magyar zsurnalisztika elzárkózik a nők munkája elől! Igaz, hogy látunk női neveket tárcák, cikkek alatt. Azok tulajdonosai már fáradságot nem ismerő harccal átverekedték magukat az ellenálláson és az elfogultságon, de azért nézzünk be a magyarnyelvű lapok szerkesztőségeibe, hány asztalnál fogunk ott nőt, mint belső munkatársat találni? Csodaszámba megy, hogy nálunk női újságíró redakcióba bejuthasson. Ha százszor annyi a kitartása, mint a férfikollégáknak, ha százszor oly vállalkozó, ügyes, ötletes, fáradhatatlan, rajongó, önfeláldozó és becsületes, rendes belső munkatársul bejutni még akkor is aligha tudna. Nem engedik a férfiak. Ha egymás között akár-hogy békétlenkednek, intrikálnak is, ebben az egyben szolidáris valamenyny: nőt nem engednek a redakcióba. [...] Már kialakult nálunk a stréber író típusa. Ennek az oka az írók szervezetlensége. Egyikük sem tesz meg semmit a másikért, nem segíti, nem szereti, nem akarja megérteni, mindegyikük indolens a másik bajával szemben; csak a versenytársat látja benne. Nem lehetett eddig szervezkednünk apró kis hiúsági kérdések [...] miatt. Ennek meg kell változnia!⁴⁰⁵

405 N, (1914): 12. 244–245.

A periodika alábbiakban bemutatandó szerzőinek szelekciója során az egyesületi tagok mellett nem hagyhattam ki a korszak neves, a nőmozgalom mellett elkötelezett jogászait, szociológusait és azon szerzőket sem, akik az osztrák lapban is publikáltak. Rajtuk kívül olyan nő- és békemozgalmi aktivistákat emelek ki, akik valószínűleg sohasem küldtek volna cikkeket egy magyar lapnak, ha nem álltak volna kollegiális vagy baráti kapcsolatban Schwimmerrel. Ezáltal közvetlenül és közvetve hozzájárultak a periodikák erejének növekedéséhez, és a magyar feminista mozgalom potenciálja növekedéséhez.

Schwimmer (70) mellett Henriette Fürth (5), Lida Gustava Heymann (4), Maikki Friberg (2), Helene Stöcker (2), Anita Augspurg (1), Thora Daugaard (1), Hedwig Dohm (1), Hans Dorn (1), Rudolf Goldscheid (1), Egid Filek (1), Ellen Key (1), Adele Schreiber (1) és Gisela Urban (1) voltak azok a szerzők, akik az osztrák és a magyar lapokban egyaránt publikáltak.

A nemzetközi nőmozgalom vezető aktivistáinak és néhány külföldi politikusnak az írásait a háború kirobbanását követően sem kellett teljesen nélkülözniük az olvasóknak. A legtöbb cikket Carrie Chapman Catt (11) publikálta. A fent említett témákon kívül 1912-ben többször beszámolt az Aletta Jacobszal tett ázsiai és afrikai körutazásuk állomásain (pl. Kína, Burma, Dél-Afrika) szerzett tapasztalatairól, amelynek keretében az ázsiai nők IWSA-csatlakozását kívánták előkészíteni. Őt követte a *Neues Frauenleben* hasábjain is publikáló Henriette Fürth és a budapesti kongresszus előtt több ízben Magyarországon időző és a társnőinek 1914 után is meleg hangú leveleket küldő Cicely Corbett (1885, Danehill–1959, Danehill; 3), az angol nőmozgalom egyik vezető személyisége.⁴⁰⁶ Catt mellett az IWSA idősebb generációját képviselte Adelheid von Welczek (1856–?), aki 1902-ben Augspurggal, Cauerrel, Heymannnal és Schirmacherrel megalapította a Deutsche Verein für Frauenstimmrechtet, illetve oroszánrészt vállalt az IWSA berlini kongresszusának előkészítésében.⁴⁰⁷ Az idősebb IWSA-vezetők közé tartozott a szerzők között a szervezet elnökhelyettese, s a finn nőmozgalom vezető személyisége, Annie Furuholm (1859, Sitka–1937, Hyvinkää; 1),⁴⁰⁸ az előadó körútjai alkalmával Magyarországot is útba ejtő, s a szervezet alapító tagjaként ismert Gina Krog (1847, Flakstad–1916, Oslo; 1),⁴⁰⁹ valamint Anna Howard Shaw (1847, Newcastle-

406 Corbett 1921-ig, amerikai emigrációjáig levelezett Schwimmerrel. *SchwimmerBlog – Levelezőpartnerek*. 1915 júniusában *A Nő* szó szerint közölte (és melegen kommentálta) Corbett Fennek címzett, és közel féléves csúszással érkezett levelét: „[...] a magyar közönség dédelgetett kedvence, Cicely Corbett, a háború kitörésekor levélben ajánlotta fel vendégszerető házáat az esetleg rászoruló magyar barátainak. Most pedig a fenti képen mutatja be nekünk családjá 4 generációját e sorok kíséretében: »Szeretettel üdvözljük valamennyi kedves magyar barátunkat, akiket nagyon szeretnénk viszontlátni. Bár válnék lehetővé mielőbb!«” N, (1915): 6. 89.

407 A későbbiekben részt vett a stockholmi és a londoni kongresszuson is. GEHMACHER et al. 2018. 364.

408 Helsinkiben ő szervezte az első nyilvános agitációt a nők választójoga mellett 1904-ben. FEST-SCHRIFT 1913. 20.

409 Halálakor *A Nőben* is megemlékeztek róla. N, (1916): 89–90.

upon-Tyne–1919, Moylan; 1), az USA-beli nők választójogi mozgalmának vezetője, az IWSA-kongresszusok állandó delegáltja, nem mellesleg orvos és metodista lelkész, aki 1913-ban már 66 éves volt. Howard Shaw egyébként nyíltan hangot adott a szervezetben belüli generációs konfliktusoknak és annak, hogy a Schwimmerhez hasonló fiatalok nem tisztelték az idősebbeket.⁴¹⁰ Martina Kramers (3) 1914 után kezdett publikálni *A Nőben*.⁴¹¹

A német és osztrák szerzők közül még az erdélyi gyökerekkel rendelkező Marie Strittet (1855, Segesvár–1928, Drezda; 1), a BDF 1899–1910 közötti elnökét kell kiemelnünk, aki Bécsben töltött színésznői éve ellenére nem publikált az osztrák lapban.⁴¹² Max Burckhardot (1), a Burgtheater igazgatóját is sikerült a FE-nek egy cikk erejéig megnyernie. Az eredetileg tanítónői végzettséggel rendelkező Daisy Minor (1860, Bécs–1927, Bécs; 2), aki az osztrák nőmozgalom egyik legaktívabb tagja volt, s a BÖF második alelnökeként tevékenykedett,⁴¹³ szintén nem zárkozott el Schwimmer felkéréseitől. Fontos még Else Lüders (1872–1948; 1) neve, aki a német nőmozgalom radikális szárnyában töltött be vezető szerepet, s a felsorolt nők közül egyedülként a második világháború lezárását követően is részt vett hazája közéletében a Christlich Demokratische Union (CDU) képviselőjeként.

A magyar szerzők között – az osztrák laphoz hasonlóan – részben a FE holdudvarához kapcsolódó budapesti értelmiség képviselőit, írókat, publicistákat, képző- és színművészeket, politikusokat, közéleti személyiségeket és azok feleségeit találjuk. Közéjük tartozott Babits Mihály (1883, Szekszárd–1941, Budapest; 1), Kosztolányi Dezső (1885, Szabadka–1936, Budapest; 2) és Molnár Ferenc (1878, Budapest–1952, New York; 1). 1917-ben a több mint tíz éve elhunyt Jókai Mór (1825, Komárom–1904, Budapest; 1) gondolatait kívánták közölni a női nemről, azonban a cikk nagy részét törölték a cenzorok.⁴¹⁴ A korszak ismert női szerzői is publikáltak a lapokban, köztük Márai Sándor felmenője, Hrabovszky Júlia (1858–1946; 1), Lux Terka (1873–1938; 1), Tutsek Anna (1865, Kolozsvár–1944, Budapest; 1) vagy Várnai Zseni (1890, Nagyvázsöny–1981, Budapest; 2).⁴¹⁵ A színésznők és művészek sorában Jászai Marit

410 Aletta Jacobsnak küldött levelében taglalta, hogy „it is everywhere the same question – the young people come into the work with the greatest lack of respect for the older people”. Idézi RUPP 1997. 62.

411 A konfliktusokról l. bővebben RUPP 1997. passim. Kramers a holland választójogi szervezet vezetőségi tagjaként vált ismertté, majd az IWSA titkáráként dolgozott. Festschrift 1913. 21.

412 FASSMANN 1996. 325–326.

413 KOROTIN 2016b. 2262.

414 NT, (1917): 3. 37–39.

415 Lux Terka Schwimmert már 1906-ban személyeskedéssel vádolta: „Ön tudja, hogy én nem vagyok kimondott feminista. [...] De igenis híve vagyok minden zseniális eszmének, mely az emberiség erkölcsi és anyagi haladásáért küzd. Így természetesen, a női munka elismeréséért és megbecsüléséért küzdő eszmének is. Az én eszközeim azonban különböznek az Önök eszközeitől. Itt térnek el útjaink. [...] Többek között megkívánom tőlük, hogy a más nézetét, elveit épp oly tiszteletben tartsák, mint a magukét, s őrizkedjenek komoly céljaik közé a személyeskedésnek még árnyékától is, valamint minden kicsinyes asszonyi [olvashatatlan

(2) és Undi Mariskát (1877, Győr–1959, Budapest; 1), a gödöllői művésztelep alkotóját említhetjük, aki a reformruha-mozgalom elszánt híveként küldött cikket. Ifj. Andrassy Gyula (1860, Töketerebes–1929, Budapest; 1) és a FE törekvéseit évtizedeken át támogató Giesswein Sándor (1856, Tata–1923, Budapest; 5) a nők választójogáról osztották meg (közvetve) nézeteiket, de publikált itt Ignotus Hugó (1869, Pest–1949, Budapest; 1), a *Nyugat* alapító főszerkesztője és Lukács György miniszter (1865, Nagyvárad–1950, Budapest; 5), a budapesti IWSA-kongresszus szervezőbizottságának társelnöke.⁴¹⁶ Cikkeket küldött még a Galilei Körhöz és a Társadalomtudományi Társasághoz kapcsolódó Kunfi Zsigmond (1879, Nagykanizsa–1929, Bécs; 2), Szabó Ervin (1877, Szlanica–1918, Budapest; 1) – aki 1906-tól a Társadalomtudományi Társaság alelnökeként több előadás megtartására invitálta a FE vezetőségét –, valamint a Tanácsköztársaság időszakában az Országos Vallásügyi Likvidáló Bizottság élén álló Faber Oszkár (1879, Spalice–1945, Bécs; 1).

Az említett szerzők nem feltétlenül a női egyenjogúság szószólóiként nyilvánultak meg. Ifj. Andrassy például korántsem tekinthető a női választójog hívének: nézeteit mégis többször idézték a szerkesztők. Szabó Ervin egy, az igazgatása alatt álló budapesti „nyilvános” könyvtár (Fővárosi Könyvtár) női alkalmazottainak kizsákmányolásáról szóló, nevét nem közlő szerző cikkére reagált *A Nőben*. Levelét, amelyben mondatról mondatra cáfolta meg a FE tagsághoz kötődő alkalmazottja állításait, teljes hosszában közzétették.⁴¹⁷ A feministákat támogató Máday Andor (1877, Budapest–1958, Genf) jogász-professzor felesége (Hentzelt Márta) *A Nő és a Társadalom* (1) mellett a *Neues Frauenlebenben* (3) is publikált, a magyar sportélethez számos szállal kötődő nagyiparos, Brüll Alfréd testvére (Magyarné Brüll Hedvig; 1) pedig 1912-ben az újonnan szerveződő Feminista Club kapcsán írt cikket.

A fővárosiak mellett a FE és a NOE vidéki fiókszervezeteinek vezetői is megszólaltak: Szombathelyről Jánossy Gábor (1870, Nemesmagasi–1945, Szombathely; 7) árvaszéki elnök és a celldömölki választókerület országgyűlési képviselője, Pécsről Doktor Sándor (1864, Beregrákos–1945, Keszthely; 2), Nagyváradról Ágoston Péter (3) és felesége (8) tollából számíthattak a szerkesztők cikkekre. Mindannyian részt vettek a vidéki szervezkedésben, Ágostonné pedig aktívan közreműködött a lapok szerkesztésében is: a nemzetközi

szó]. Ön például, amint hallottam és éreztem is, személyes ellenszenvvel viseltetik irántam, mert szerinte [sic!] a feminizmus ellen írtam. [...] az ön véleményét, mégis tisztetem, úgy személyét, mint elveit, nagyon szívesem mentem közéjük, ha hívtak – lássa kérem, itt térünk mi el egymástól [...]. Küzdeni, komolyan dolgozni, egyedül, segítség nélkül én is tudok. Megmutattam. De személyeskedés nélkül.” Lux Terka levele Schwimmer Rózának. (1906. 10. 05. NYPL RSP I.A. Box 10.) Viszont később nem zárkozott el attól, hogy előadást és felolvasást tartson az egyesületben, sőt *A Nőben* is publikált. NT, (1910): 2. 30.; NT, (1913): 1. 19.; N, (1916): 1. 8.

416 Festschrift 1913. 25.

417 Szabó leveléért I. N, (1915): 7. 111.; N, (1915): 9. 147–148. A szerkesztőségi válaszban a FE ragaszkodik eredeti álláspontjához, de elfogadja Szabó érvelésének bizonyos elemeit. NT, (1909): 1. 11.

aktivistáktól érkezett vagy a külföldön megjelent cikkek fordítása mellett a szemlélő rovatok összeállításában vállalt oroszlánrész. ⁴¹⁸ A mozgalom arisztokrata származású vezetője, Teleki Sándorné (25) szintén közreműködött a fordítások elkészítésében. ⁴¹⁹ 1914-től a korszak sajtójának emblematikus alakjai – Dénes Zsófia (1885, Budapest–1987, Budapest; 10) és Kovács Lydia (4) – szociális riportjaikat publikálták *A Nőben*. ⁴²⁰

A szerzők egy része a műveltebb, s a szervezkedésbe aktívan bekapcsolódó tisztviselőknél közül került ki. Hangadóként, a NOE-ben és a FE-ben egyaránt vezető szerepet betöltő Gergely Jankát (24) és Willhelm Szidóniát (8) kell kiemelnünk, ⁴²¹ akik a szakmában dolgozó nők érdekvédelmének előmozdításáért és bérezésének korrekciójáért emeltek rendszeresen szót. Megnyilvánultak az üzleti záróra rendelkezései vagy a tisztviselőknél házassági tilalma ellen, illetve pályaválasztási tanácsokkal is szolgáltak. A tanítónők – az AÖF-fel ellentétben – nem kerültek túlsúlyba a szerzők és a tagság között sem, noha Glücklich (33) élete végéig a pályán maradt. A szerzők között feltűntek az egyetemet végzett nők is. A FE amellett, hogy a Magyarországon diplomázó nőknek fontos szerepet szánt a szervezkedésben, az országhatárokon kívül tanuló és tudományos kutatást folytatókat is segítette kapcsolatai révén. Külföldi, főként osztrák, német és svájci egyetemre beiratkozó nők fordultak hozzájuk oktatási vagy gyakorlati kérdésekben, illetve küldtek cikkeket, beszámolókat a lapoknak. Polányi Laura történész (1882, Bécs–1959, New York; 1) és az egyesületekben rendszeresen felvilágosító előadásokat tartó, orvosi diplomáját a nők közül elsőként Magyarországon szerző Steinberger Sarolta (1875, Tiszaújlak–1966, Budapest; 2) ⁴²² mellett Tánczos Emmát, a Humboldt Egyetem hallgatóját emelem ki, akinek Schwimmerék cikkei mellett berlini beszámolóira is számítottak. ⁴²³

418 Fordítási feladatokat vállalt még a felvidéki fiókszervezet elnöke, Engel Berta és Szegvári Sándorné választmányi tag is. (Engel Berta levele Schwimmer Rózsának. 1907. 09. 13. NYPL RSP I. Box 13.) Szegváriné leveleiből kiderül, hogy időnként zavar állt be a lap munkatársai közötti kommunikációban. Egy ízben másfél hónapon át sem Glücklich, sem pedig Schwimmer nem jelezte számára, hogy valóban igényt tartanak-e a korábban már elkészült fordításra: „A fordítás már régen meg van csinálva, csak nincs letisztázva. Kérdésemre, hogy mikorra kell, annak idején nem kaptam választ, többször tudakozódtam és Ön nem szólt semmit.” Szegvári Sándorné levelei Schwimmer Rózsának. 1907. 05. 02.; 1907. 05. 16.; 1907. 06. 23. Uo.

419 Életről és munkásságáról l. FÁBRI 1996. 159–180; FESTSCHRIFT 1913. 24.; SCHWARTZ 2008. 47–57. Telekiné 1912-ig írói álnevével (Szikra) publikált a lapban, majd asszonynevével.

420 Róluk, illetve a szociális riport megszületésének és fejlődésének körülményeiről l. PERÉNYI 2018.

421 A Willhelm és Schwimmer közötti konfliktusról l. ZIMMERMANN 1996. 57–92.

422 FESTSCHRIFT 1913. 24–26.

423 Élete első tudósítását 1913-ban küldte *A Nő és a Társadalomnak*, levelében pedig a női egyetemi hallgatók nehézségeire is kitért. Soraiból kiderül, hogy a FE az IWSA-kongresszus népszerűsítésében is számított rá: „Itt küldök egy jó bőre szabott munkát, le lehet szabni a felét, háromnegyedét, ahogy tetszik. Még nem írtam tudósítást és azt sem tudom, hogy a kongresszussal elfoglalt lapnak most milyen bőség felel meg. [...] A kongr[esszus]i tájékoztatókat

A beazonosítható szerzők és az egyesületek vezetőségének egy része zsidó gyökerekkel rendelkezett.⁴²⁴ A választmány tagjai közül ugyanakkor biztosan tudjuk, hogy senki sem gyakorolta a vallását: a Schwimmer-levelezésben is csupán két apró, zsidó vallásra és szokásokra utaló jelet találunk. Az egyik Schwimmer fiatalkori rajza a saját magának tervezett síremlékről, a másik pedig Willhelm levele 1906 novemberéből, az induló lap nevééről folytatott vitákhoz kapcsolódva.⁴²⁵

Az egyesületek holdudvarához kapcsolódó szerzők eleinte mindenképp Schwimmer „belső köré”-hez, „az egyesületi család”-hoz tartoztak. Egy részük szinte biztosan egyedülálló maradt, ám Szirmayné (16) és Teleki Sándorné mellett Mellerné, Perczelné Kozma Flóra (1864, Baracska–1925, Budapest; 8),⁴²⁶ a FE választmányi tagja, illetve Vámbéry Melanie is családot alapítottak.⁴²⁷ A Schwimmer család háziorvosáról, Steinbergerről nincsenek e tekintetben információink. Családi állapotára csupán a róla készült fotókból következtethetünk, amelyeken gyermekek és unokák helyett minden alkalommal FE-tagságának gyűrűjében vagy egyedül látható.⁴²⁸

Mindent összevetve: a magyar lapok nemzetközi beágyazottsága az osztályra jóval erőteljesebb volt, ami azonban jelentős mértékben Schwimmer roppant kiterjedt kapcsolatrendszerének köszönhető. Ha e tényezőt kiemeljük az összképből, két olyan magyar lap tárulna elénk, amelynek szerzői gárdájában az egyesületek tagjai domináltak.

6.3. PROPAGANDA ÉS HAJLSZA AZ OLVASÓKÉRT: „KÉSZ ÖRÖMMEL LÉPEK AZ ELŐFIZETŐK KÖZÉ”

Talán az olvasóközönség rekonstruálása tekinthető e kutatás legingoványosabb területének. Buzinkay Géza az 1878–1918 közötti korszakot „a magyar sajtó liberális aranykora”-ként definiálja, hiszen ekkor „kiszámítható keretek

elosztottam, egy [...] nő kérte el a legtöbbet [...]” Tánzos Emma levele Glücklich Vilmának. NYPL RSP I.A. Box 497.

424 Erre l. CZEFERNER 2020. passim.

425 „Drágám, látszik, hogy Vilma teoretikus e téren, a keresztelést összetéveszti a születéssel. Keresztapa Gerster lesz, méterszám hozza a címlistákat, melyeket a legkülönfélébb címen utasítunk vissza. Végre zsidó keresztelő lesz belőle, attól tartok. Pá.” Willhelm Szidónia levele Schwimmer Rózsának. É. n. NYPL RSP I.A. Box 10.

426 Perczelné a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSz) 1919-es megalakulásakor az unitárius nőket képviselte a szervezeten belül, amelyhez „korábbi női munkatársainak nagy részével együtt csatlakozott”. (SÁRAI SZABÓ 2014. 142–163.) Az alapítás után az egyesület tisztagú vezetőségében is megtaláljuk. SZAPOR 2017. 52.

427 Mellerné Miskolczy Eugénia hagyatéka. MNL OL P999. 42. doboz 79. tétel.; Vámbéry Melanie levelei Szirmay Oszkárénak. MNL OL P987. 5. doboz. No. 543–579.

428 NYPL DIGITAL COLLECTION. Charlotte Steinberger. (<https://digitalcollections.nypl.org/search/index?utf8=%E2%9C%93&keywords=%22charlotte+steinberger%22/#?scroll=8>; utolsó megnyitás: 2020. 05. 09.)

között működött a nyilvánosság”.⁴²⁹ Lipták Dorottya interpretációjában ehhez az erőteljes alfabetizáció mellett birodalomszerte hozzájárult az olvasási szokások átalakulása, a tudatos olvasói magatartás kifejlődése, az intenzívről az extenzív – azaz a folyóiratokat előnyben részesítő – olvasás irányába való elmozdulás. Továbbá a családi körben történő olvasás mellett felértékelődtek a „nyilvános-félnyilvános közösségi színterek”.⁴³⁰ Fontos azonban, hogy „a lapok hiteles példányszámainak megállapítása, még akár becslése is, nem tartozik az egyszerű feladatok közé. A kiadók, illetve a posta üzleti titokként kezelték ezeket az adatok[at].”⁴³¹

A három vizsgált lap olvasótábora dimenzióinak és társadalmi összetételének megítélésében a sporadikus források miatt leginkább saját becsléseimre hagyatkozhattam. Mankóként szolgáltak a FE-archívumban ránk maradt tagnévsorok és címlajstromok (a budapesti tagok esetében), az 1912 utáni törzskönyvek és a lapszerkesztőségeknek küldött levelek. Fontosak voltak még a hirdetések, hiszen ezek az olvasók anyagi helyzetéről (vásárlóerejéről) (is) árulkodnak.⁴³²

Mindenekelőtt összevetésként érdemes megjegyezni, hogy az IWSA hivatalos lapjának, a magyar iniciatívára útnak indított *Ius Suffragii*-nak (1906–1924) 1907-ben mindössze 302 előfizetője volt.⁴³³

Az AÖF-nek – ha a tagság gyarapításához nem is – a *Neues Frauenleben* előfizetőinek toborzásához elemi érdeke fűződött. Ennek egyszerű finansiális okai voltak, amelyekre már több ponton utaltam. Fickert már a mutatóvényszámban új olvasók megnyerésére buzdított,⁴³⁴ s ugyanezt sulykolták Gerberrel az éves közgyűléseken is. 1909–1911 között mantraszerűen ismételték a

429 KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI 2001. 137.

430 LIPTÁK 2002. 114. Lipták Dorottya az írástudók számának emelkedését ábrázoló statisztikák használata kapcsán óvatosságra int, amellel érvelve, hogy az írás-olvasás készségének elsajátításával a lakosság nem vált automatikusan olvasóvá. Döntő ugyanis, hogy az egyén az elemi iskola elhagyása után milyen szocializációs környezetbe került. Uo. 118–119, 147.

431 BUZINKAY 2016. A kihívásokra Lipták is figyelmeztet. LIPTÁK 2002. 113–174, különösen: 113–114.

432 Az újságfogyasztási szokásokról és az újságolvasás színtereiről Bécsben, Budapesten és Prágában, különös tekintettel a családi lapokra I. LIPTÁK 2002. 113–175. (Vö. a magyarországi könyvkereskedelem korabeli viszonyaival: KÓKAY 1997. 110–129.) Ausztriában hozzávetőleges információink sincsenek a *Der Bund* követőinek számára. Kizárólag a szociáldemokrata *Arbeiterinnen-Zeitung* előfizetőinek számáraól rendelkezünk a korábbiakban már idézett számadatokkal. A két irányzat sajtóvisszhangjának összevetése utóbbi tömegmozgalmi jellege miatt nem célszerű. KLINGENSTEIN 1997. 47.

433 Martina Kramers levele Schwimmer Rózsának. 1907. 02. 15. NYPL RSP I. Box 14.

434 Ez a korszak szinte valamennyi női és nőmozgalmi lapjában megfigyelhető: „[...] jedes Mitglied, dem die Verbreitung der Ideen der Frauenbewegung am Herzen liege, verpflichtet sei, für das Blatt Propaganda zu machen und Abonnenten zu werben.” NFL, (1902): 1. 19. Szintén az első számban olvasható a kérés az olvasókhöz: „Jede Frau wird in ihrem Bekanntenkreise zumindest eine Person finden, die Interesse für die hier berührten Fragen besitzt oder deren Interesse für dieselben zu wecken ist. Es ist Pflicht jeder Frau, die die Bedeutung und Notwendigkeit der Frauenbewegung erkennt, und Pflicht eines jeden, der für freiheitliche Ideen kämpft, für die größtmögliche Verbreitung des »Neuen Frauenleben« zu wirken.” Uo.

sajtóbizottság velőnsnek szánt, ám az olvasókra valószínűleg semmilyen különösebb hatást nem gyakorló előfizetői felhívását. A közhelyszerű felszólításokkal⁴³⁵ egyúttal a lehető legtöbb bel- és elővárosi kávéházat is a periodika megrendelésére buzdították.⁴³⁶ A kávéházi olvasás ugyanis közösségi eszmecserére is alkalmat teremtett a közép- és felsőbb társadalmi rétegek nőtagjainak.⁴³⁷ Az AÖF ezáltal további követőket nyerhetett, akik egyúttal a lap előfizetőivé válhattak. Sőt minden női (!) olvasót (*Leserin*) legalább egy további megnyerésére sarkalltak.⁴³⁸ A szó nőnemű alakjának használata ellenére az olvasók – ahogy a támogatók és a cikkírók – közt természetesen férfiakat is találunk.

Amint rámutattam, a FE 1914 előtt nem elsősorban a lapelőfizetők számának növelésére, hanem a tagtoborzásra fókuszált. A NOE- és FE-tagok összesített létszáma 1914-re megközelítette az 5500 főt, ami az osztrák laphoz képest jelentős számú követőt biztosított. A tényleges olvasóközönség azonban itt is messze meghaladta e számot, hiszen az újságolvasás helyszínei között a modern városi életforma megjelenésével Budapesten és a vidéki központokban is megszorodtak a kávéházak, vendéglők, különböző olvasó- és társaskörök, valamint a nyilvános könyvtárak.⁴³⁹ Az AÖF-hez hasonlóan ugyanakkor mindvégig deficites maradt a magyarok vállalkozása is. Az egyesületi jegyzőkönyvekben nyomon követhető hiányt a lapok decemberi számaiban közzétett előfizetési felhívásokkal igyekeztek kompenzálni.⁴⁴⁰ Továbbá „díszes bekötési táblák” vásárlására és a „hiányzó lapszámok” megrendelésére buzdítottak 2 koronáért, illetve 50 fillérért.⁴⁴¹ A leggyakrabban ismételt felhívás így hangzott: „Kávéházakban, klubokban, olvasókörökben kérjük *A Nő és a Társadalom* lapot”,⁴⁴² amellyel lehetőséget kívántak teremteni a nőknek arra,

435 Az 1909 januárjától közölt felhívással minden nőt meg kívántak szólítani: „Jede denkende Frau liest, abonniert und verbreitet »Neues Frauenleben«. Zu abonnieren bei der Administration XIV./31. Ullmannstraße 17, bei jeder Postanstalt und in allen Buchhandlungen.” NFL, (1909): 1. 21.

436 Az ügy morális jelentőségére is figyelmeztettek: „Verlanget »Neues Frauenleben« in Kaffeehäusern, sprechet davon mit Euren Freunden.” Első alkalommal: NFL, (1909): 2. 56.

437 BUZINKAY 2016.; LIPTÁK 2002. 127–130.

438 „Jede Leserin dieses Blattes wird wenigstens eine Abonnentin gewinnen können.” Elsőként: NFL, (1909): 1. 16. Vö. ugyanezen felhívással *A Nő és a Társadalom* hasábjain.

439 Erről l. bővebben. LIPTÁK 2002. 126–146.

440 Szövege: „Előfizetési felhívás. Kérjük a tisztelt előfizetőket, hogy az 1910. évi előfizetési díjat, 6 koronát lapunk kiadó hivatalába, VI., Andrássy út 83., december havában beküldeni szíveskedjenek.” NT, (1909): 12. 205.

441 NT, (1908): 12. 193.

442 A felszólítás már a lap második számában megjelent. NT, (1907): 2. 32. Ezenkívül az alábbi kérésekkel fordultak olvasóik felé: „Szerezzünk lapunknak minél több előfizetőt, hogy eszméink minél szélesebb körben terjedhessenek. Klubokban, kávéházakban, cukrászdákban kérjük a Nő és a Társadalmat!” NT, (1909): 5. 79. Továbbá: „Terjesszük a lapunkat, hozzunk minél több hirdetést. A hirdetésszerzést a kiadóhivatal jól díjazza.” NT, (1909): 10. 179. Végül: „Jár-e az Önök kaszinójába, klubjába, kávéházába »A Nő és a Társadalom«? Ha nem; rendeltesse meg.” NT, (1910): 6. 95.

hogy „egy kitűnő kávé, figyelmes és kellemes kiszolgálás mellett” olvassák a cikkeket, „melyekről a későbbiekben barátnőikkel is elbeszélgethetnek”.⁴⁴³ Társadalmi bázisából adódóan a FE kulcsfontosságúnak tartotta, hogy hivatalos lapját a Monarchia fürdőhelyein is hozzáférhetővé tegye. Ebben szintén az olvasók és a tagok segítségét kérték, arra sarkallva őket, hogy „nyaralóhelyén gondoskodják róla, hogy »A Nő és a Társadalm«-at előfizessék az olvasóterem számára”.⁴⁴⁴

Az alábbiakban a lapok előfizetőiről közlök számszerű adatokat. Emlékeztetőül: az AÖF-nek és szekcióinak tagsága a teljes éves tagdíj (6 korona) kiegyenlítését követően jutott a *Neues Frauenleben*hez. A csökkentett tagdíjat (3 korona) fizetőknél nem járt a lap, vagyis 1904-ben még 1000 előfizetőről sem beszélhetünk.⁴⁴⁵ Felmerül a kérdés, hogy honnan kaphatunk viszonylag pontos képet a megrendelők számáról? 1903–1910 között kiváló forrásként szolgálnak az egyesület és a sajtóbizottság jelentései, amelyekben a következő költségvetési tételre tüntették fel: a) az AÖF-tagok éves előfizetési díja; b) a jogvédő szekció tagjainak előfizetési díjai; c) a hivatalnoknőkből álló szekció tagjainak előfizetési díjai 1904–1907 között; d) könyvesboltban értékesített előfizetési díjak; e) külsős előfizetők; f) további egyesületek előfizetési díjai. Az 1902-es évről, illetve az 1910–1918 közötti időszakról nincs adatunk, így az egyesület tagságához hasonlóan lehetetlen az előfizetők számának rekonstrukciója. A helyzet viszont nem lehetett rózsás, amit Touaillon az 1918-as jubileumi lapszámban kertetelés nélkül megosztott a követőkkel.⁴⁴⁶

A hat csoportból (a–f) érkező előfizetők létszáma alapján készítettem a 18. ábrát.⁴⁴⁷

Az előfizetők száma sohasem haladta meg az ezer főt. 1910-ben, amikor a magyar egyesületeknek 3595 tagja jutott „alanyi jogon” *A Nő és a Társadalom*-hoz, az AÖF-ből csupán 606 fő kapta meg a *Neues Frauenleben*-t.⁴⁴⁸ Szembetűnő, hogy utóbbit 1905–1907 között a legnagyobb számban a Beamtinnen Sektion

443 NT, (1911): 10. 276.; KLINGENSTEIN 1997. 97.

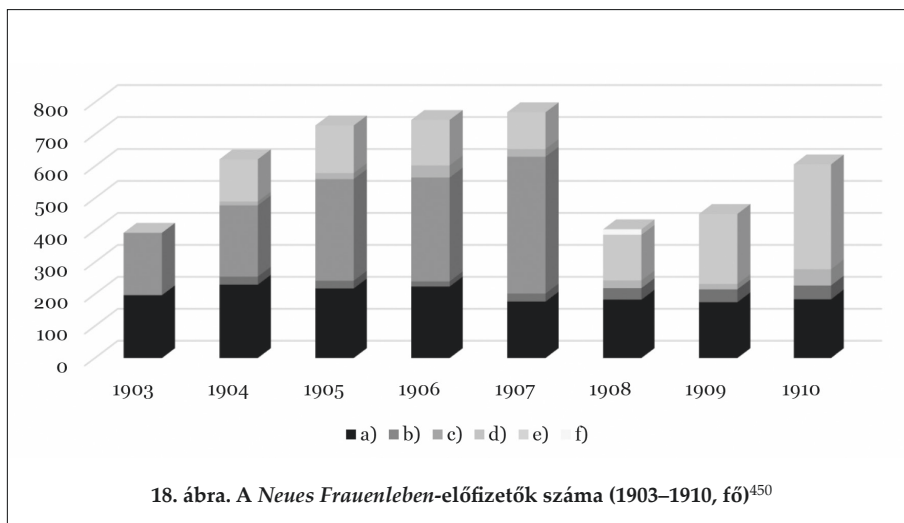
444 NT, (1910): 7. 124. A szerkesztő megjegyzése e ponton: „Magyarországon nyaraló tagtársaink kövessék azoknak példáját, akik tavaly országszerte buzgó és hathatós propagandát fejtettek ki plakátok kiragasztása, lapunk és nyomtatványaink terjesztése, előadások rendezése útján. A Tátrában, Erdélyben, Délmagyarországon fürdőző tagtársaink különösen hálás talajra akadnak, ha eszméink terjesztését megkísérik. Közelebbi útbaigazítással és propaganda- anyaggal irodánk szívesen szolgál.” Uo.

445 A tagság létszáma ekkor 834 fő volt. NFL, (1904): 6. 16.

446 „Eine Zeitschrift, welche über sich selbst berichtet, ist in einer schlimmen Lage.” NFL, (1918): 4. 76–81.

447 A bevételek visszaosztásával kapott létszámokat a kerekítés szabályai szerint regisztráltam. Az előfizetési díjak mindig kerek számokat (3–4 korona) jelentettek, a fillérre végződő összegek eredetére nem találtam magyarázatot. Ilyen jobbára a külsős előfizetőknél és a hivatalnoknőknél fordult elő.

448 Ez *A Nő és a Társadalom* esetében közel hatszoros szorzót jelent. Vö. SPARHOLZ 1986. 68. Már csak ezért is túlzónak tartom Sparholz adatait a *Dokumente*-előfizetők számáról, mivel kizárt, hogy a lap megjelenése első évében nagyobb visszhangot keltett volna, mint a *Neues Frauenleben* 1910-ig.

tagjai rendelték meg. Az AÖF-előfizetők száma csupán kisebb emelkedéseket és csökkenéseket mutat a vizsgált nyolc év során – 175 és 230 fő között mozgott. Mindez arra enged következtetni, hogy csupán a tagság fele-harmada fizette a teljes tagdíjat. Az 1902-es jelentés szerint erre elméletileg kizárólag azoknak nyílt lehetősége, akiknek valamely hozzátartozója is csatlakozott az egyesülethez, s a családtagok osztoztak a lapon.⁴⁴⁹ Az 1905-ös taglistából viszont nyilvánvaló, hogy a családok nem reprezentálták magukat az egyesületben ilyen magas arányban. Valószínűsíthető, hogy a kevésbé elkötelezett tagok lemondtak a periodikáról, Fickerték pedig tudomásul vették döntésüket.

A Beamtinnen Sektion kiválása után az előfizetők száma 769-ről 403 főre esett, ami Fickertéknek hatalmas anyagi érvágást jelenthetett. Mindez közelebb visz bennünket a BÖF és AÖF között kibontakozott harc lényegéhez az állami tisztviselőnők szervezéséért: egyik szervezet sem engedhette meg magának, hogy könnyelműen lemondjon egy ilyen népes foglalkozási csoport nőtagjairól, s az általuk generált bevételekről. Bécs könyvkereskedéseiben minimális számú előfizetői szerződés kötött, az egyesületen kívüli előfizetők száma azonban megháromszorozódott a következő években. Utóbbi különösen látványos emelkedést produkált 1910-ben. Ezek a postahivatalokban realizálódtak, s azon nők számára tették lehetővé az anonim olvasást, akiknek a családja nem nézte jó szemmel nőmozgalmi érdeklődésüket.⁴⁵¹ Vagyis a lap tartalmi átstrukturálá-

449 TÄTIGKEITSBERICHT 1897. 3.; NFL, (1902): 1. 19.

450 A diagramot az egyesület és a sajtóbizottság beszámolóji alapján készítettem el. Ezek az éves jelentésekben, illetve a *Neues Frauenleben*-ben érhetők el. TÄTIGKEITSBERICHT 1909. 6.; uo. 1910. 1.; NFL, (1904): 6. 16.; NFL, (1905): 5. 19.; NFL, (1906): 5. 26.; NFL, (1907): 6. 24.; NFL, (1908): 8. 209.; NFL, (1909): 9. 231. Jelmagyarázat a 124. oldalon.

451 Vö. KLINGENSTEIN 1997. 22–23. A szabad iparüzés tette lehetővé, hogy a bécsi dohányüzletek kisebb tételben napi- és hetilapokat, illetve füzetekben publikált regényeket árusíthassanak

sa végső soron elérte célját, Fickerték új „barátok”-at (*Freunde*) szereztek. A hivatalnoknők távozásából adódó bevételkiesést viszont így sem tudták pótolni, hiszen az előfizetők száma 1910-ben is csupán 606 fő volt.

A FE 1916-tól biztosított lehetőséget a csatlakozó családoknak csökkentett tagdíj fizetésére – amelyért itt sem járt a lap. Vagyis korábban valamennyi fővárosi és vidéki tag hozzájutott a periodikákhoz. Nem kívánom e helyütt részletesen elemezni a NOE és a FE taggyarapodásával kapcsolatos forrásokat, csupán néhány releváns adatot ragadok meg: A *Nő és a Társadalom* indulásakor a két egyesületnek összesen 2100, közvetlenül a háború kirobbanása előtt pedig 5175 tagja volt. A magyar lap előfizetőinek száma tehát már 1907-ben minimum közel háromszorosan haladta meg a *Neues Frauenleben* állandó követőinek számát. Sajnos a NOE és a FE mérleg-, illetve eredményszámláin, valamint költség-előírányzatain 1914-ig nem jelennek meg önálló tételként a lapok által generált bevételek – csupán a tagdíjakat vezették.⁴⁵² Vagyis nincs információnk arról, hogy a tagokon kívül hányan (és kik) fizették elő vagy vásárolták meg az értesítőket. 1914 októberében egy ízben képet kaphatunk erről a FE egyik tagértekezletén készített kimutatásból: az előfizetésekből ekkor (január és október között) összesen 5611,70 korona folyt be. Ezek alapján a FE tagságán kívül – 5 korona előfizetési díjjal számolva – további 1122 főhöz jutott el a lap kéthetente.⁴⁵³

Míg Angliában vagy Franciaországban „az újságok példányonkénti vásárlása volt az általános, Németországban még a 19. század végén is kizárólag a postai előfizetési rendszer volt életben”.⁴⁵⁴ Ausztriában és Magyarországon a lapok többnyire előfizetés útján jutottak el az olvasókhoz,⁴⁵⁵ árusításukkal Budapesten könyvesboltok és trafikok, vidéken pedig szatócsboltok és fűszerkereskedések foglalkoztak. Nem feledkezhetünk meg az utcai lapárusítókról (kolportőrökről), akiknek működését 1867-től 1912-ig több törvényben és rendeletben szabályozták a fővárosban.⁴⁵⁶ A FE az első világháború kitörése előtti tíz hónapban jutott bevételhez (490,43 korona) a *Nő* utcai árusításából: a lapszámok 20 filléres árával kalkulálva összesen 2152 példány kelt el így.⁴⁵⁷ Ez 17 szám között oszlott meg, vagyis egy számra átlagosan valamivel több, mint 126 példány jutott.

A különböző típusú előfizetésekből származó bevételek hosszas elemzésétől eltekintek, csupán két tendenciát említek. Egyrészt az AÖF-nek – a magyarokkal

az 1860-as évektől. A századfordulón a pályaudvari újságárusító helyek száma is nőtt a császárvárosban. LIPTÁK 2002. 120.

452 Az adatok a FE jegyzőkönyveiből, valamint az egyesületek éves jelentéseiből származnak.

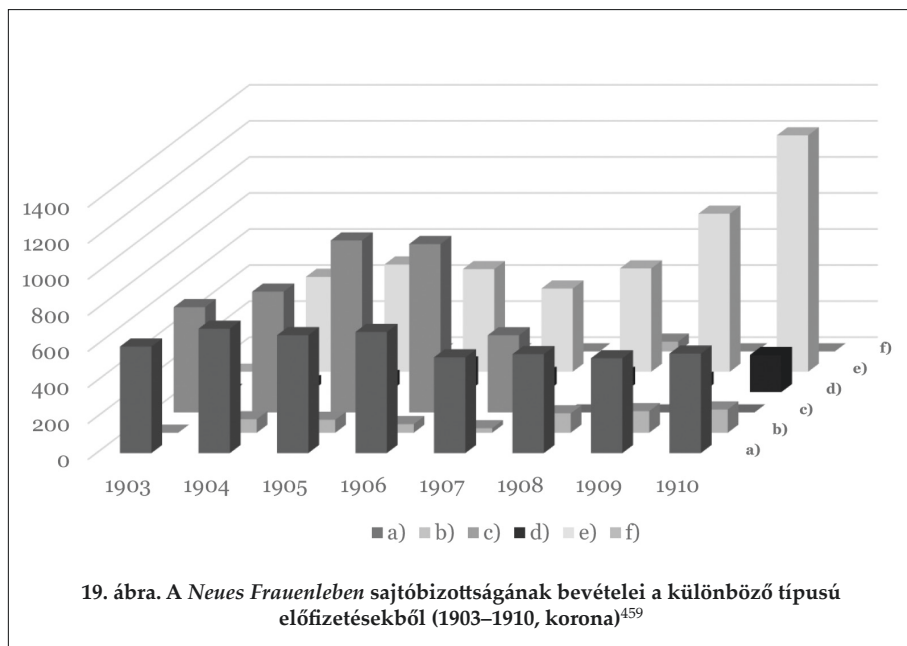
453 Jegyzőkönyv a FE 1914. 10. 19-i tagértekezletéről. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.

454 BUZINKAY 2016. Erről l. még BARBIER–BERTHO LAVENIR 2004. 162–188.

455 KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI 2001. 143.

456 ÚO.; BUZINKAY 2008. 105–108.; úó 2017.; KOSÁRY–NÉMETH 1985b. 265–267. Utóbbiban Buzinkay kifejti, hogy a lap kiadásának helyszínén a kiadó felelőssége volt a terjesztés megszervezése.

457 Jegyzőkönyv a FE 1914. 10. 19-i tagértekezletéről. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel. A bevételek visszaosztásánál a kerekítés szabályait alkalmaztam. Az utcai árusításából befolyt összeg azért nem kerek érték, mert levonták belőle az árusok munkadíját. Kizárólag a rossz gazdasági helyzetben állásukat veszített nőket alkalmaztak, s róluk több ízben közöltek fotót a lapban. Pl. N, (1914): 3. 55, 61.

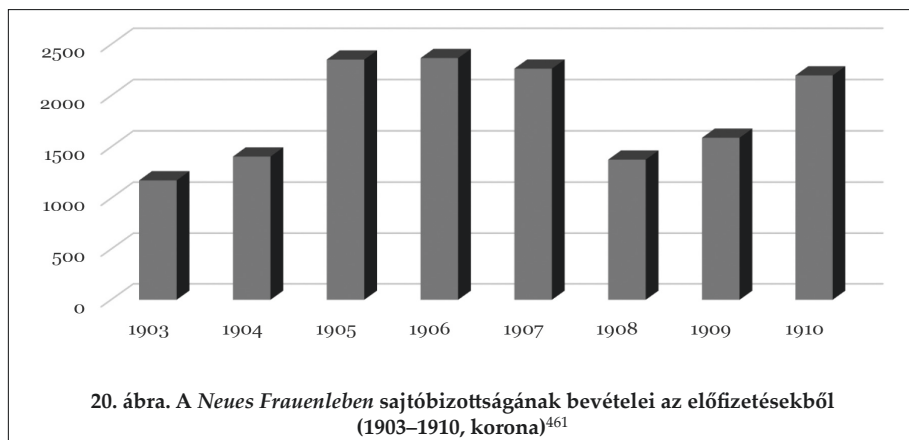
ellentétben – nem sikerült elérnie, hogy további bécsi vagy vidéki egyesületek hivatalos értesítőjükként fogadják el a *Neues Frauenleben*-t. A vidéki előfizetők kategóriájába eső 17 osztrák nő elenyészőnek tekinthető.⁴⁵⁹ Azonban – amint a 19. ábrán látható – a szerkesztőség 1910-től jó úton indult el a „külsős” előfizetők számának növelése felé, ezért is sajnálatos a pénztári kimutatások hiánya az ezutáni időszakból.

A 20. ábrán összesített éves bevételekből az is kiderül, hogy az AÖF sajtóbizottságának befolyt összegek 1910 előtt egy ízben sem haladták meg a 2500 koronát. Ezt két magyar vonatkozású összeggel érdemes összevetnünk: Schwimmer Rózsa szerkesztői tiszteletdíja 1907-től évente 2000 koronára rúgott, ami a Fickerték által előírányzott éves tanítónői minimálbérnek (1200 korona) közel kétszerese. Még szemléletesebb, hogy *A Nő* 1914 októberéig összesen 11 410,51 korona bevételt generált, azaz négy és félszer annyit, mint az osztrák lap.⁴⁶⁰ Ahogy az évek előrehaladtával a bevételek nem emelkedtek számottevően, az AÖF reményei is szertefoszlottak a nyereséges vállalkozásról.

458 A diagramot az egyesület és a sajtóbizottság beszámolója alapján készítettem el.

459 NFL, (1909): 9. 231. Egy alkalommal (sikertelen) kísérletet tettek brünni és prágai nőtisztviselő-egyesületek integrálására. NFL, (1903): 4. 21–23. Jelmagyarázat a 124. oldalon.

460 A FE 1914. 10. 19-i taggyűlésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 1. doboz 2/a tétel.

Benyomásom szerint a szerkesztők fokozatosan veszítettek lelkesedésükből, ami a tartalmi kínálaton is nyomot hagyott.

A magyar lapok éves bevételeiről, 1914-et leszámítva (21. ábra), nem rendelkezünk adattal, csak a projekt veszteséges jellegéről tudunk.⁴⁶² A *Nő* 10 000 korona fölötti, *A Nő és a Társadalom*nál bizonyára magasabb bevétele sem jelentett garanciát a vállalkozásának sikerére. Ez az 1914 októberében listázott kiadásokból és a 4729,39 korona hiányból is látható (22. és 23. ábra).

A lapkiadó társaság anyagi helyzetének stabilizálása a háborús években sem lehetett reális cél, ami a tagság (különösen a vidékiek) pénztelensége és a papírhány mellett a hirdetők elvesztésével magyarázható.⁴⁶³ A jegyzőkönyvekben állandósultak az olvasók elvesztésével kapcsolatos bejegyzések,⁴⁶⁴ amit a FE néplapja sem tudott visszafordítani.⁴⁶⁵

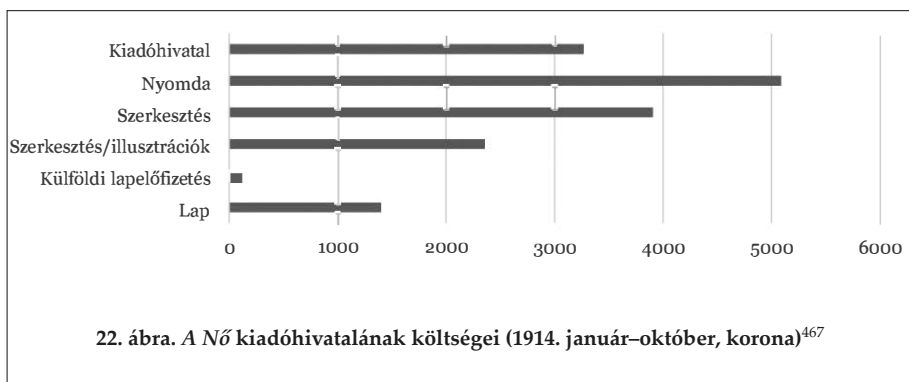
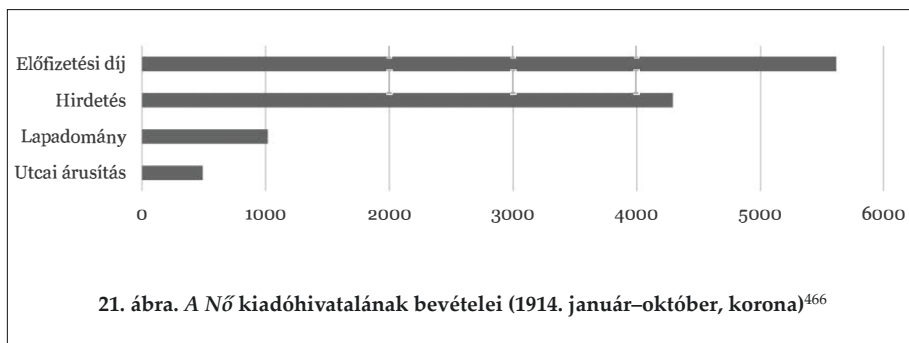
461 A diagramot az egyesület és a sajtóbizottság beszámolóí alapján készítettem.

462 A NOE 1908-ra 1600 koronát különített el a költségvetéséből *A Nő és a Társadalom* kiadására, a FE pedig ugyanebben az évben 1514,13 koronát fordított erre a célra. NT, (1908): 5. 88–94.; NT, (1909): 5. 89–95. Vö. 1909-ben egy példány kinyomtatásának ára 4 korona volt. (A FE 1909. 10. 16-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 2. doboz 3. tétel.) A nyomda- és szerkesztői költségek az évek során kb. megháromszorozódtak.

463 A háborús években egyre kevesebb reklám került a lapszámokba, ezek jobbára tisztító- és tisztálkodási szerek, valamint a FE saját hirdetéseire korlátozódtak.

464 1917 elején az alábbiakat olvashatjuk a jegyzőkönyvekben: „A lapot is erélyesebben kell terjesztenünk, eddig ennek is útját állotta a költségek fedezetének hiánya. A nyomtatás költségei annyira megdrágultak, hogy a lap csak a legnagyobb áldozatok árán tartható fenn. A lap és a propaganda költségeire kell kérnünk tagtársaink hozzájárulását.” (A FE 1917. 02. 26-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999 2. doboz 3. tétel.) 1918 júniusában a papírhány okozott problémát: „Pogány Paula jelenti, hogy a lap számára jelenleg nincs papírunk. A magyar követség útján kisürgettük a Svédországból rendelt papírt, ott megkaptuk a kiviteli engedélyt, de a behozatali engedély nincs még meg. Kérdi: vegyünk-e nyomdától sokkal drágább papírt? Ha más papír nincs, a választmány hozzájárul.” A FE 1918. 06. 23-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. Uo.

465 A lapok terjesztésében való fennakadások 1918 elejére akuttá váltak: „Fel kell figyelmüket arra is hívnunk, hogy aki lapunkat rendszeren meg nem kapja, azt azonnal reklamálja. Van

Adele Gerber az AÖF sajtóbizottságának beszámolóiban sosem mulasztotta el a vidéki követők említését. Ám ennek sok értelme nem volt, hiszen alig regisztrálhatunk Bécsen kívül élő olvasókat.⁴⁶⁸ Magyarországon a vidéki előfizetők száma 1914-ben minimálisan 2000 fő lehetett. S bár a FE taglétszáma 1918 végén megközelítette az 5400 főt, már csak a csökkentett tagdíjak miatt is kizárt, hogy a *Nő* ennyi állandó követővel rendelkezett.

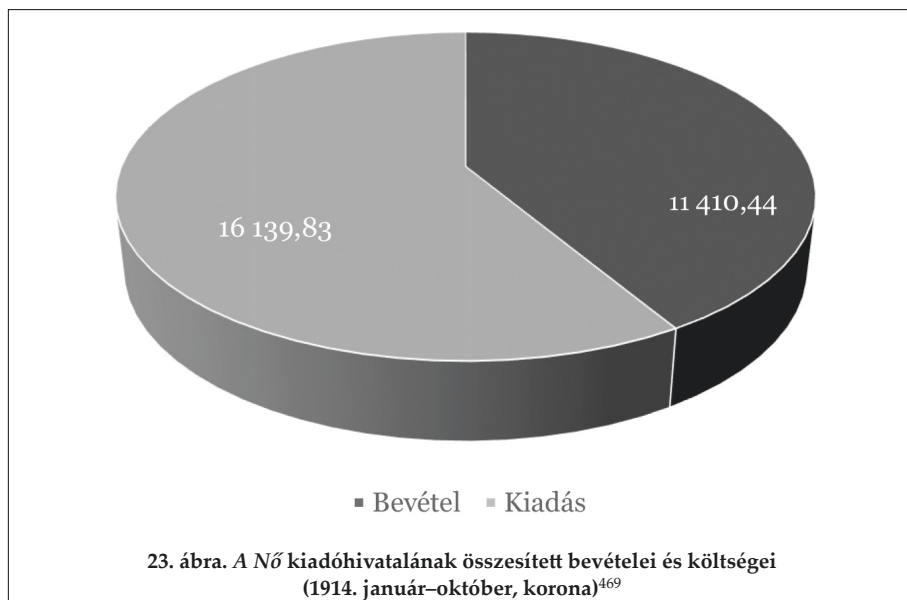
Ismét hangsúlyozom, hogy egy lap előfizetőinek száma sohasem egyezik meg az olvasókéval. Lipták Dorottya „korabeli becslések”-re hagyatkozva állítja, hogy „az előfizetők és a tényleges hírlapolvasók között minimum tíz-

ugyanis néhány vidéki tagunk, aki azt hitte, hogy lapunk beszüntette a megjelenését, oly hosszú ideig nem látta a lapot. A postaigazgatóság panaszainkat csak úgy intézheti el, ha név szerint soroljuk fel azokat, akik a lapot nem kapják.” (A FE 1918. 03. 02-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. Uo.) Ha egy fővárosi lapot kizárólag Budapesten kívántak értékesíteni, a kiadónak magának kellett kialakítania a terjesztés módszereit. Ha vidékre is el kívánták juttatni a periodikát, akkor ott saját magának (jelen esetben az egyesületnek) kellett előfizetőket gyűjtenie, akikhez később a posta juttatta el az egyes lapszámokat. Buzinkay 2016.

466 A FE 1914. 10. 19-i taggyűlésének jegyzőkönyve. MNL OL P999. 1. doboz 2/a tétel.

467 Uo.

468 1909-ben egy stájerországi olvasóról lelkendezett: „[...] wenn uns eine Dame aus Südsteiermark nicht nur die überschwänglichen Worte schreibt: sie erwarte jede Nummer »Neues Frauenleben« mit Ungeduld und lese es mit Stolz und Bewunderung.” NFL, (1909): 9. 229–231.

szeres szorzószámot lehet alkalmazni. Bécsben, ahol nyilvános könyvtárak, klubok, kölcsönkönyvtárak mellett különösen fontos szerepet töltöttek be a kávézók,⁴⁷⁰ egy újságpéldányra átlagosan 100-200 olvasó juthat, vagyis ez az olvasottságot tekintve a tényleges példányszám megszázsorozódását jelenti.⁴⁷¹ S bár Lipták eszmefuttatása nem az itt vizsgált laptípusra vonatkozik – a nőmozgalmi periodikák és egyéb típusú réteglapok nem számíthattak a politikai hírlapokhoz hasonló olvasottságra –, a felsorolt nyilvános helyeken bizonyosan előfizetőik számának többszöröse vette őket kézbe. A periodikákat amellet, hogy könyvtárak és olvasókörök rendelték meg,⁴⁷² bizonyos foglalkozási csoportok is forgatták. Így tettek például az osztrák állami távirda munkatársai, pihenőidejükben a *Neues Frauenleben*t lapozgatva. Bár az állandó és időszakos olvasók számának meghatározása lehetetlen, a magyar periodikákat bizonyosan sokkal többen követték az osztráknál.

Míg a napilapokat a polgárok a friss hírekért vásárolták meg, az itt elemzett folyóirattípus sikere nagymértékben a szerkesztőknek az olvasókkal kialakított kapcsolatától függött. Ebben az első és egyik legfontosabb lépést az előfizetői felhívások jelentették, amelyekben a szerkesztőség a potenciális olvasókat egyenrangú partnerként kezelte.⁴⁷³ E kommunikációs stratégiák mel-

469 Uo.

470 Erre l. BUZINKAY 1992.

471 LIPTÁK 2002. 147.

472 A FE és a NOE, valamint a NOE szombathelyi fiókszervezete is előfizette a *Neues Frauenleben*-t. MNL OL P999 13. doboz 12. tétel.; Uo. 65. doboz 80. tétel.

473 Vö. Lipták kutatásaival a családi lapok kommunikációs stratégiáiról. LIPTÁK 2002. 155–175.

lett a címlapokból és lapokban publikált közleményekből is következtethetünk arra, hogy mely társadalmi rétegek olvasták a lapokat. A családi lapokhoz hasonlóan azonban itt is problematikus az „olvasói rétegződés [...] alsó és felső szintjé”-nek megjelölése, hiszen az egyesületek a tagszerzés reményében igyekeztek a lehető legtöbb nőt megszólítani. A *Neues Frauenleben* kapcsán a Fickert-hagyatékából és a felvilágosító rovatból vonhatunk le következtetéseket: Fickertnek a lappal kapcsolatos levelezései szinte kivétel nélkül a Monarchia és Németország értelmiségével, művészeivel, nőmozgalmi vezetőivel, esetleg jogászaival és közgazdászaival bonyolódtak. Egy-két elszigetelt levélbe botlunk galíciai nőegyesületekkel vagy vidéki tanítónőkkel. Az anyagban csupán egy munkásszármazású nő, Stefanie Kummer leveleit találjuk, aki imádattal tekintett Fickertre. Szinte bizonyos tehát, hogy a lap előfizetői a viszonylagosan alacsony ára ellenére sem az alsóbb rétegekből kerültek ki. Ezt támasztják alá az „Auskunftstelle” rovat közlései is, amelyben (elvileg) bárki fordulhatott tanácsért a szerkesztőkhöz, az AÖF tagjaihoz, illetve a többi olvasóhoz. A megfogalmazott kérdéseken keresztül szinte kizárólag a tehetősebbek kisebb-nagyobb problémái rajzolódnak ki: volt, aki megbízhatatlan szakácsnőjétől kívánt megszabadulni, mások házvezetónőjüknek kívántak megbiztosítást kötni. A levélírók között rendszeresen felbukkannak több nyelven beszélő, háztartást vezető nők, akik hivatást szerettek volna választani, vagy nem boldogultak a gyermekneveléssel.⁴⁷⁴ Hiába tartozott tehát a *Neues Frauenleben* az előfizetési díj alapján az olcsóbb periodikák közé, már csak témakínálata miatt sem állt vagy állhatott fent a lehetősége annak, hogy olvasókat csábítson el például az *Arbeiterinnen-Zeitung*tól.⁴⁷⁵

A „vélemények szabályozott áramlása”,⁴⁷⁶ azaz az olvasói levelek és az azokra adott szerkesztőségi reflexiók közlése a magyar lapokban sokkal hangsúlyosabbnak bizonyult. A kommunikáció e formája ugyan csak 1914 februárjától kapott önálló rovatot, az olvasókkal való interakció igénye *A Nő és a Társadalom* működése során is mindvégig tetten érhető. Sőt az olvasók lapokról megfogalmazott véleményét, kéréseit és kritikáját is lehozták:⁴⁷⁷

474 NFL, (1910): 1. 18–19.; NFL, (1910): 2. 61.; NFL, (1910): 3. 97.

475 Utóbbi éves előfizetési díja 2,4 korona volt. A különböző árfekvésű lapok összevetése problémás, mivel eltérő időközönként, eltérő hosszúságban láttak napvilágot. Összevetésképpen: egy Alsó-Ausztriában élő tanítónő éves bére 1000–1200 korona, 1 kg liszt ára 1909-ben 0,44–0,52 korona, 1 kg disznóhúsé pedig 2–2,40 korona között mozgott Bécsben. NFL, (1910): 2. 41–44.

476 Vö. LIPTÁK 2002. 155.

477 Követőiket a lap fejlesztésébe is be kívánták vonni, új olvasók és hirdetők bevonására buzdítva őket. NT, (1909): 8. 141. 1914 januárjában „Az olvasó tíz parancsolata” címen az alábbi cikket publikálták: „1) Oldasd [sic!] el »A Nő« folyóirat minden számát az első betűtől az utolsóig. 2) Kérdezd meg minden barátodat, ismerősedet, rokonodat jár-e neki »A Nő« feminista folyóirat. 3) Ne nyugodj, amíg ismerőseid közül mozgalmunk ellenesével elő nem fiztetted »A Nő« feminista folyóiratot. 4) Ne nyugodj, amíg ismerőseid köréből mozgalmunk barátaival elő nem fiztetted lapunkat. 5) Minden kereskedőt és iparost, akinél vásárolsz, bírd rá a lapunkban való hirdetésre. Mint vásárlóknak hatalmunk van, amelyet lapunk érdekében

Indítványozom, hogy lapunkban, „A Nő”-ben mi, olvasók is rendszeren hozzászólhassunk a bennünket érdeklő kérdésekhez. Sok minden akad, ami elkerüli a szerkesztőség figyelmét, s nekünk olvasóknak mégis tárgyalásra kínálkozik. Kérem adjanak nekünk is rovatot. Nem irodalmi babérok termelésére szánt helyet, hanem figyelmeztető, kérő vagy polemikus megjegyzéseink, vitatkozásaink elhelyezésére alkalmas teret, amelyet »A szerkesztőség üzenetei« mintájára az »olvasók üzenetei« cím alá helyezhetnének. A lap nevelési értékét fokozná, ha mi, olvasók – ismétlem nem az irodalmi részben – de mégis hozzászólhatnánk egyes dolgokhoz.⁴⁷⁸

Az olvasói levelek a magyaroknál heterogénebb társadalmi csoportokhoz köthetők, azonban jellemzően az álláskereséssel kapcsolatosak. Célszerű azonban az 1914-es évet e tekintetben is cezúraként felfogni, mivel ezután az értelmiségi pályákon, tanító- és hivatalnoknőként, valamint a szolgáltató szektorban dolgozó nők mellett ipari és mezőgazdasági munkásnők számára is igyekeztek útmutatással szolgálni.⁴⁷⁹

A fentiek tükrében üres rágalmazásnak tűnhetnek azok a vádak, amelyek szerint a feministák mozgalma „csak a polgári nők jogaiért folyik”.⁴⁸⁰ Az ilyen kritikáknak szerteágazó politikai és gazdasági okai voltak. E helyütt nem bocsátkozom ennek részletes elemzésébe, csak utalok a Magyarországi Szociáldemokrata Párt nőszervezetének és sajtójának befolyására, illetve a feministák ellen folytatott sikeres (lejárató) kampányaikra. A vizsgált lapokban folyamatosan közöltek cikkeket, szociális riportokat az ipari és a mezőgazdasági munkásnők kizsákmányolásáról, valamint az alsóbb rétegek korlátozott szakképzési lehetőségeiről. Ugyanakkor hiba volna azt feltételeznünk, hogy az alacsonyabb társadalmi csoportok nőtagjai nagyobb számban követték az egyesületek értesítőit. E feltevés igazolásához nem elsősorban a NOE és

is érvényesítenünk kell. 6) Csak »A Nő« hirdetőinél vásárolj, hogy ezzel a hirdetések állandóságát biztosítsuk. 7) Fizesd elő a lapot városod közkönyvtára, kaszinója, lakóhelyed legnagyobb lapja, kerületed országgyűlési képviselője, orvosod vagy fogorvosod rendelő szobája számára. 8) Akit ajándékkal akarsz meglepni annak járasd »A Nő« feminista folyóiratot. 9) Jourjaidon, társas összejöveleteiden kínálj folyóiratunk egyes számait. 10) A lapra vonatkozó minden megjegyzésedet, kívánságodat közöld a szerkesztőséggel.” N, (1914): 2. 35.

478 Az olvasói levélhez az alábbi szerkesztőségi kommentárt fűzték: „A [...] levélben foglalt indítványt szívesen valósítjuk meg. Közérdekű ügyben röviden megírt felszólalásokat, ha írójuk nevét és teljes címét közli, e rovatban leadjuk majd. A felszólalásokat kívánságra aláírás nélkül is közöljük, de a szerkesztőségnek feltétlenül kell ismernie az író nevét és címét.” N, (1914): 3. 61.

479 A szerkesztők többször figyelmeztették a levélírókat: „az, hogy valaki jó családból származik és öt vagy tíz éve van férjnél, továbbá, hogy egy vagy több gyermeke van, vagy egyáltalában nincsenek gyermekei, még nem lehet alapja az eredményes pályaválasztási tanácsnak. Szíveskedjenek velünk részletesebb adatokat közölni: milyen előképzettséggel bír? Mivel szeretne leginkább foglalkozni? Módjában álma-e [sic!] valamelyik foglalkozás alapos elsajátítására 1–3 évig tartó tanulási időt fordítani? Ha üzletet akar átvenni, milyen üzletre gondol?” N, (1915): 10. 164.

480 NT, (1907): 5. 76.

a FE 1914 előtt 6–12 korona között mozgó, s a munkásnők éves keresetéhez viszonyítva nem túlságosan magas tagdíjait, s nem is a női munkások bérezését és a korszak megélhetési költségeit kell tekintetbe vennünk. A gyáriparban alkalmazott munkásnők napi bére Berend T. Iván és Ránki György számításai szerint 1910-ben átlagosan 1,86 korona körül alakult, vagyis egy évre vetítve hozzávetőlegesen 680 korona volt.⁴⁸¹ Összevetésképp: a biztosítási, ipari és közlekedési szektorban alkalmazott tisztviselőnők havi fizetése 1914 augusztusában nem haladhatta meg a 100–120 koronát, ami éves szinten 1200–1440 korona.⁴⁸² A munkásnőknek az egyesületek tagdíjáért, valamint *A Nő és a Társadalom* éves előfizetéséért mindössze 3,5–6,5 napot kellett dolgoznia, a tisztviselőnőknek pedig még ennél is kevesebbet. Feltételezhető tehát, hogy a munkásnők nem elsősorban a megélhetés emelkedő költségeinek, hanem inkább a képzettségük és igény szintjük miatt nem követték a FE és a NOE értesítőit.⁴⁸³ Hipotézisemet a lapok kommunikációs stratégiái és az egyesületek által szervezett programok jellege mellett a *Nők Lapja* elindítása is igazolja. S bár utóbbi számos cikket vett át *A Nőből*, ezeket rövidebben, didaktikusabban, s a kevésbé iskolázott rétegek számára befogadhatóbb nyelvezettel közvetítette, már-már sulykolta.⁴⁸⁴ Lényeges, hogy csupán az olvasói magatartással kapcsolatos főbb tendenciákat hangsúlyozom, vagyis korántsem állítom, hogy elképzelhetetlen volt például aalmazújvárosihoz hasonló csoport, amely, ha nem is egyéni, de közösségi olvasás útján követte a lapokat.

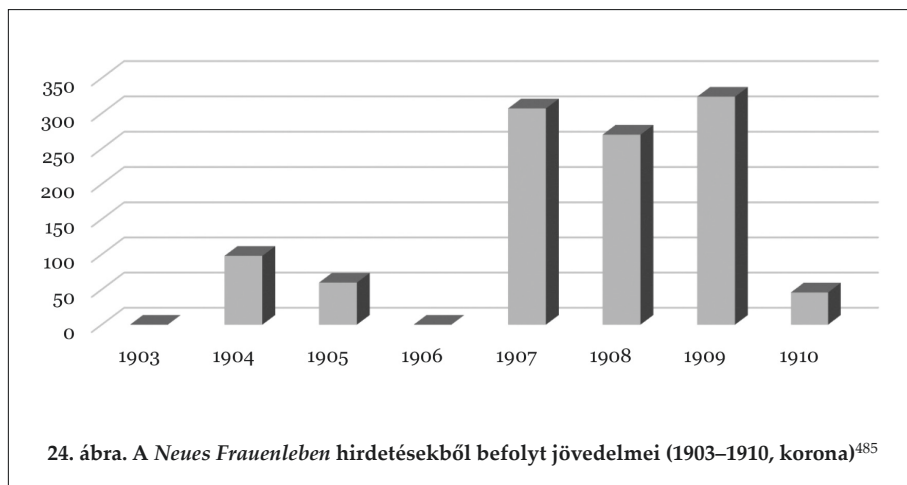
Egy lapkiadó vállalkozás potenciáljáról az előfizetők számán kívül a hirdetések bevételei árulkodnak. Az évek előrehaladtával a *Neues Frauenleben* hirdetései száma jelentősen csökkent (24. ábra), s ezek is a decemberi számokban koncentrálnak néhány oldalas blokkokban. Az e jogcímen befolyt

481 BEREND–RÁNKI 1955. passim.

482 Vö. ARANYOSSI 1963. 101.

483 Vö. a *Népszava* 1915. szeptember 21-i kimutatásával, amely szerint egy öttagú munkáscsalád heti élelmezésének költsége a háború előtt 21,86 korona volt, szemben az 1901-es 14,64 koronával. Idézi uo.

484 Spádyék arra is felhívták a hozzájuk forduló nők figyelmét, hogy problémájukat számukra is érthető módon fogalmazzák meg, hiszen csak így tudnak segíteni, tanáccsal szolgálni: „Leveles ládánkban számos levél fekszik, amelyek írója a kétségbeesés hangján fordul hozzánk. Pedig nem egyszer lehet a baján segíteni – meg is tesszük ilyenkor: csak ő nem tudja útját-módját, nem ismeri ki magát az ügyes-bajos dolgok elintézésének bonyodalmas útjain. Van rá eset, hogy hiba történt a hadisegély kiosztása körül, de nem tudja pontosan kiszámítani: mennyi jár neki? Derék asszonyok dolgozni szeretnének, de nem tudják, hol keressenek munkát? Betegségükkel szemben tehetetlenek, nem tudják, kikhez fordulhatnak orvosi tanácsért? Mire kell ügyelniük, hogy családjuk körében a betegség el ne terjedjen? Mit tehetnek a betegségek elkerülésére? Azt hiszik, hogy igazságtalanság esett rajtuk: de nem ismerik a törvényt, mihez van joguk és mit nem kell tórniük. Szívesen útbaigazítunk mindenkit, aki ügyes-bajos dolgaiban tőlünk tanácsot kér. Röviden, egyszerűen, pontosan kell megírni a dolgot, hogy megérthessük és rögtön lássuk, melyik hatóság, vagy más testület (!) elé tartozik?” *Nők Lapja*, (1916): 1. 4.

jövedelmek az 1907–1909 közötti időszakot leszámítva elenyészők maradtak,⁴⁸⁶ mégis érdemes röviden kitérni rájuk.

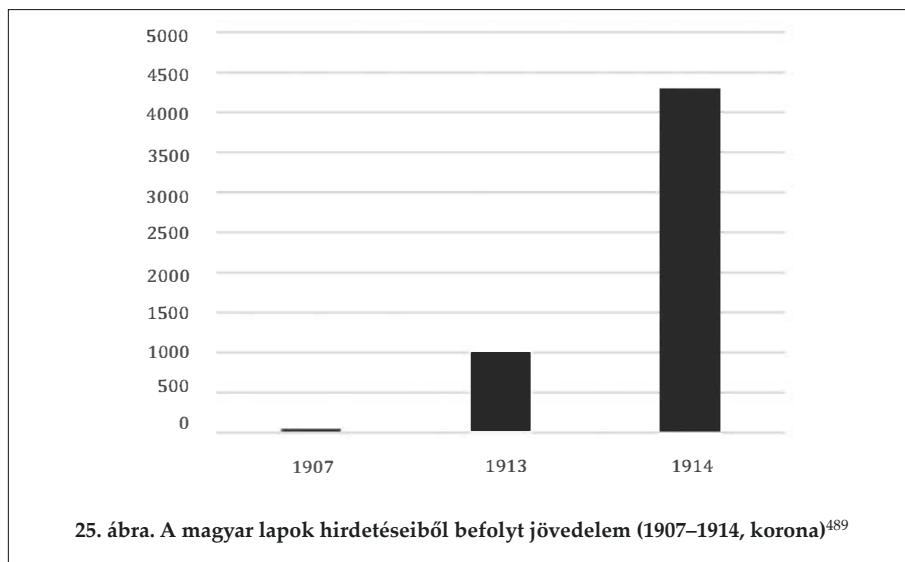
A hirdetések jellegéből is arra következtethetünk, hogy a középső és felsőbb társadalmi rétegek követték a lapot. A reklámok mögött álló cégek bizonyára gondosan felmérték, hogy az adott periodika milyen anyagi háttérrel rendelkező olvasókat szólított meg. Miket vásárolhatott és hogyan öltözködhetett tehát egy átlagos bécsi *Neues Frauenleben*-előfizető a hirdetések tükrében? Amellett, hogy fűzőt viselt (!),⁴⁸⁷ művi hajpótlást készíttetett magának, illetve az I. kerületbe járt fogorvoshoz, ahol hidakat, koronákat építtettek a szájába. Francia divat szerinti kalapokat és ruhákat szerzett be magának a Graben környéki üzletekből és szabóktól, zongorát újíttatott fel, sőt 40 koronáért, azaz egy magyarországi mosónő egyhavi béréért vásárolt porszívót, illetve szigorúan szénhidrátcsökkentett kenyeret fogyasztott.⁴⁸⁸ Összességében tehát az a kép bontakozik ki előttünk, hogy a lap olvasói egy létszámban

485 A diagramot az egyesület és a sajtóbizottság beszámolója alapján készítettem. Ezek az éves jelentésekben, illetve a *Neues Frauenleben* hasábjain érhetők el.

486 Az ekkor befolyt 200-300 korona körüli jövedelem egy népiskolai tanítónő két-három havi fizetésének, vagy egy kisebb bécsi (elővárosi) lakás ugyanilyen időtartamra szóló bérleti díjának felelt meg. Beate Hanzel statisztikájáért I. NFL, (1910): 2. 41–44.

487 Tehát az osztrákok nem tartották fontosnak a magyarok által támogatott reformruha-mozgalmat, vagy kevéssé következetesen válogatták meg hirdetőiket.

488 Összevetésképpen Ausztriában 1 kg vaj ára 1909-ben 3–4 korona körül mozgott, egy állami hivatalnoknő minimálbére pedig kb. havi 130 koronát tett ki. NFL, (1907): 12. 13–20.; NFL, (1913): 12. 341–342.; NFL, (1910): 2. 41–44. A nők bérezéséről és a fogyasztási cikkek áráért l. pl. ARANYOSI 1993. passim.; KÉRI 2008. 140–143.; NAGY B. 1994. 155–175.; uő 1996. 104–120.; SPÁDY 1916. 11–28. Utóbbiban Spády Adél több mint száz pályán értékelte a nők elhelyezkedési lehetőségét és bérezését az 1910-es népszámlálási adatok tükrében.

alacsony, de anyagilag erős csoportot reprezentáltak, amely a NOE és a FE olvasóinál homogénebb lehetett.

A hirdetések *A Nő és a Társadalom*ban is szinte kivétel nélkül az egyes lapszámok végén koncentráálódtak egy-két oldalnyi terjedelemben. Számuk és jelentőségük – amint erre a 25. ábrán látható, elenyésző adatból összeállított diagramból is következtethetünk – *A Nő* 1914-es, augusztus előtt publikált példányaiban kiugró volt, majd drasztikusan csökkenni kezdett, s e tendencia a későbbiekben sem változott.

A Nő indulásának első évében a FE hirdetésekből befolyt jövedelme (4291,85 korona) több mint 13-szorosan haladta meg az AÖF reklámokból befolyt legmagasabb bevételét 1909-ből (323,75 korona).⁴⁹⁰ Az egyesületek az AÖF-nél sokkal határozottabb és szigorúbb hirdetési elveket alkalmaztak, amelynek 1907-et követően rendszeresen hangot adtak:

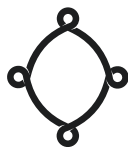
Lapunk anyagi fejlődése természetesen nagyban függ a hirdetésektől is. Nyomatékkal akarjuk azonban hangsúlyozni, hogy ez nem vezethet bennünket bármilyen tárgyú, vagy szövegű hirdetés felvételére. Szigorú elvünk, hogy visszautasítunk minden olyan hirdetést, amelynek tárgya ellenkezik a lap szellemi részét irányító elvvel. Az anyagi érdek nem kényszeríthet bennünket következtelenségre. Ezzel szemben a felvett hirdetéseket különös figyelmükbe ajánljuk olvasóinknak, tekintettel arra, hogy a lap céljait is támogatjuk, ha bevásárlásainknál elsősorban azokhoz a cégekhez fordulunk, amelyek lapunkban hirdetnek.⁴⁹¹

489 A diagramot a FE választmányi üléseinek jegyzőkönyvei alapján készítettem el.

490 A FE 1914. 10. 19-i választmányi ülésének jegyzőkönyve. MNL OL P999 2. doboz 3. tétel.

491 Elsőként: NT, (1907): 2. 32.

A magyar lapokról sem állíthatjuk azt, hogy kizárólag széles társadalmi rétegek számára elérhető termékeket reklámoztak: az alacsonyabb bérből élők által is beszerezhető gyermektápszerek, édességek, háztartási cikkek és tisztítószerek mellett rendre közzétették például Váci utcai és egyéb belvárosi divatáruüzletek hirdetéseit, továbbá olyan tartós fogyasztási cikkek reklámjait, mint például egy amerikai írógépeket árusító üzlet budapesti képviselője. Bécsi, berlini és egyéb németországi szállások, balatoni és felvidéki szanatóriumok hirdetési is bekerültek a lapokba 1914 szeptembere előtt. Ezek a háborús mozgósítással átadták helyüket az olcsón megvásárolható, s az alsóbb rétegek háztartásaiban is megtalálható fertőtlenítő- és tisztálkodási szereknek. A másik oldalon a szerkesztők rendszeresen közölték a különböző iparosok és magántanárok hirdetéseit, továbbá felhívták az olvasók figyelmét az újonnan megjelent szépirodalmi könyvsorozatokra és folyóiratokra. Megjegyzendő még, hogy már *A Nő és a Társadalom* indulásától kezdve számos, cipőket, alsóruhákat, kalapokat reklámozó hirdetést is megjelent, amelyben az iparosok termékeiket jutányos áron kínálták eladásra.

7. AZ ELEMZETT SZÖVEGKORPUSZ

Allan Bell szerint azért érdemes vizsgálni a nyomtatott sajtót, mivel egyrészt jó minőségű, elemzésre alkalmas adathalmazt kínál, másrészt lehetőséget biztosít arra, hogy saját kutatási céljaihoz igazítva mindenki megfelelő mennyiségű szöveget vegyen kézbe.⁴⁹² Bell figyelmeztet ugyanakkor arra, hogy a szövegkorporusz helytelen lehatárolása a vizsgálat sikertelenségéhez vezethet, s ugyanez történhet a nem megfelelő módszerek alkalmazása esetén is. A szövegkorporuszhoz kapcsolódó metodológiai kihívásokat már tárgyaltam, így e helyütt csak a vizsgált anyag dimenzióira térek ki.

Az elemzésbe 6007 cikket vontam be.⁴⁹³ Ebbe beletartoznak az irodalmi rovat és a lapszámok élén álló közlemények, viszont az alacsony számú és gyakran ismétlődő hirdetések, illetve a szó szerint ismételt egysoros előfizetési felhívások nem. Utóbbiak nem is kezelhetők önálló cikkeként! A *Neues Frauenleben* cikkeinek száma így 2332, a magyar lapokban közzétetteké 3677 (7. táblázat). *A Nő és a Társadalomban* 2389, *A Nőben* 1288 írás látott napvilágot.

7. táblázat. A cikkek száma a lapokban (1907–1918, db)

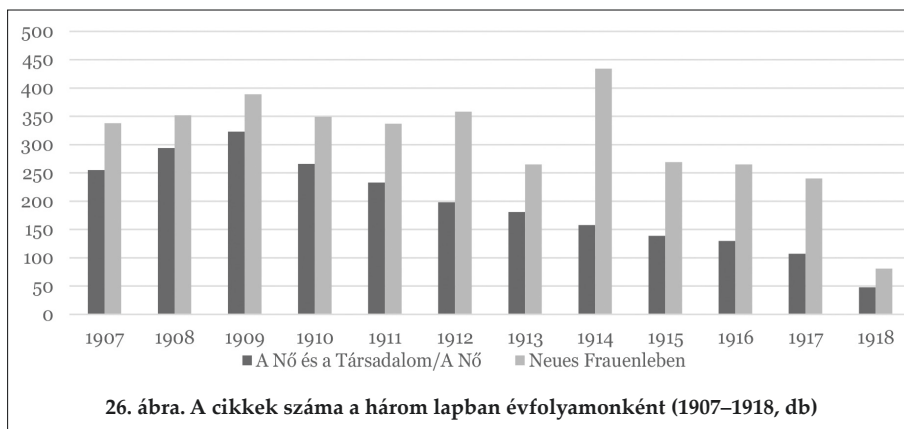
Évfolyam	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/ A Nő</i>
1907	255	338
1908	294	352
1909	323	389
1910	266	349
1911	233	337
1912	198	358
1913	181	265

492 Vagyis: „The reasons are obvious: the media provide data which are good in quality, adequate in quantity [...] and not modified by an observer’s effect.” BELL 1991. 10.

493 Vö. Erna Appelt és Elisabeth Klaus munkáival, akik a társadalmi nemek által alkalmazott jellegzetes kommunikációs formákat és beszédstratégiákat tanulmányozzák. APPELT et al. 2013. 15–21.; KLAUS 1998.

Évfolyam	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/ A Nő</i>
1914	158	434 ⁴⁹⁴
1915	139	269 ⁴⁹⁵
1916	130	265
1917	107	240
1918	48	81
Összesen	2332	3677

A magyar periodikák valamennyi lapszáma hozzáférhető a kutatók számára, a *Neues Frauenleben* 1907/1908-as évfolyamainak áprilisi számai viszont hiányoznak. Utóbbi lapban a cikkek száma 1907–1909 között emelkedett (255-ről 323-ra), ezt követően viszont 1918-ig fokozatos csökkenési tendencia figyelhető meg (323-ról 48-ra). Amint a 26. ábrán szemléltettem, Fickerték 1909-ben publikálták a legtöbb (323) cikket. Ezzel szemben *A Nő és a Társadalom*ban hozott írások száma 1912 végéig csupán kismértékű ingadozást mutat, 338 és 358 között mozog. Az 1913-as évfolyam ehhez képest határozott visszaesést hozott (265 cikk), ami nagyjából megegyezik a háborús években közölt írások számával. *A Nő és a Társadalom* körüli feladatok ideiglenes háttérbe szorulása, amint utaltam rá, az IWSA-kongresszusnak tudható be. A legtöbb írást *A Nő* hasábjain publikálták 1914 folyamán (434), még úgy is, hogy augusztus és december között rövidített változatban került az olvasókhöz. *A Nő* a háború során körülbelül kétszer annyi cikket hozott évfolyamonként, mint az osztrák lap. A cikkek száma magától értetődően az 1918-as csonka évfolyamokban a legalacsonyabb (48 cikk az osztrák, 81 a magyar periodikában). A lapszámokban évfolyamtól és hónaptól függően 20–40 között mozgott a cikkek száma.

494 1914. augusztusig 402 cikk jelent meg a periodikában, a háború kirobbanásától december végéig 31.

495 A háborús évfolyamokban a cenzúrázott cikkeket is beszámítottam az összesített adatokba.

8. AZ ÚJSÁGCIKKEK MŰFAJI CSOPORTOSÍTÁSA

A sajtóban megjelenő írásokat a laikus olvasó egyszerűen újságcikkeknek nevezi. A szakmabeliek viszont igyekeznek ezeket céljuk, témájuk, folyóiratban elfoglalt helyük, valamint a szövegükben megfigyelhető kommunikációs üzenetek és nyelvészeti elemek alapján típusokba sorolni.⁴⁹⁶ A kategorizálás viszont körülményes vállalkozás,⁴⁹⁷ mivel „a műfajelmélet nem normatív tudomány [...], nem független sem a tértől, sem az időtől, [a műfajok] nem örök formák [...], hiszen minden sajtóműfaj történeti termék”.⁴⁹⁸

A kihívások ellenére megkíséreltem a cikkek műfajok szerinti besorolását.⁴⁹⁹ Ez elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a korábban megfogalmazott kérdéseimre választ kapjak. Csak így körvonalazódhatott, hogy a szerkesztők a lapok információközlő-tájékoztató jellegére vagy véleménynyilvánító szerepére helyezték-e a hangsúlyt. Szintén kulcsfontosságú volt e tipizálás annak kiderítéséhez, hogy egyes műfaji sajátosságokhoz hozzárendelhetők-e kötött tartalmi-nyelvi elemek, illetve felfedezhető-e közvetlen összefüggés a cikkek terjedelme és a bennük közölt információ értéke között? A kategorizálás nehézsé-

496 H. VARGA 2007. 40–47.; BIBER 1988. 206.

497 ERRŐL I. pl. BERNÁTH 1995.; BIBER 1988. 206.; MAST 2012.

498 Ez Bernáth László és Solt Andor irodalomtörténész szerint annak eredménye, hogy még a 20. század közepén sem volt a közéletben „becsülete” a sajtótudománynak, illetve ekkor is tartotta magát az a vélekedés, mely szerint az újságírás „nem tanulható, így nem is tanítható”, kizárólag „gyakorolható”. (BERNÁTH 1995. 11–12. Vö. LA ROCHE 2008. 73.) La Roche nem törekszik az egyes műfajok definíálására, inkább praktikus információkat oszt meg a gyakorló újságírókkal arról, hogy miként írjanak jó vezércikket, riportot vagy hírt. (LA ROCHE 2008. 78–183.) A szakma tanulhatóságával kapcsolatos kérdéseket már a FE tagjai is feltették 1914-ben, amikor a Leányok Szabad Iskolája keretein belül, „a főváros” által indítandó „laptudósítói tanfolyam”-ot értékelték: „Riporternek épp úgy születni kell, mint művésznek. Az igazi nagy riportot nem lehet megtanulni, ha tíz esztendeig tanulja is az ember. Biztos szem, meglátás, emberismeret, invenció, ezenkívül még egy bizonyos írói készség, talentum szükséges ahhoz, hogy valaki többé-kevésbé [sic!] jó riporter lehessen. De egyszerű eseményekről a hírszolgáltatásnak ma már kialakult receptje szerint tudósítást csinálni, referátát írni: erre talán megtaníthatja a tanfolyam hallgatónőit. Akad majd esetleg egy-két olyan hallgató, aki-ben, ha figyelmüket bizonyos céltudatossággal fogják irányítani, felébred a riporter tehetőség. De mi fog történni akkor? Mindenesetre proletárokat nevelnek.” N, (1914): 12. 244–245.

499 A kategorizálás során az alábbi munkákra támaszkodtam: BERNÁTH 1995.; BURKHARDT 2009.; DAHINDEN–TRAPPEL 2010.; MAST 2004, uő 2012.; JOHN 2001.; LA ROCHE 2008.; SCHNEIDER–BARTZ 2007.; WATSON 1998.

gét részben az okozta, hogy a műfajok között erőteljes átfedések figyelhetők meg,⁵⁰⁰ így számos cikket több csoportba kellett besorolni. Ez nem meglepő, hiszen a klasszikus értelemben vett rövidhírek még a 20. század elején is sűrűn özszemosódtak (tipológiailag is) a kommentárokkal, glosszákkal vagy a tudósításokkal. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy bár „bizonyos témáknak, főleg a témát adó információ feldolgozásának, megközelítésének lehetnek (vannak) preferált műfajai”,⁵⁰¹ a cikkek jelentős részét mindhárom periodikában a kenyerüket nem kizárólag újságírással kereső szerzők, hanem „laikus” aktivisták, egyesületi tagok, politikusok, művészek és közéleti személyiségek írták.⁵⁰² Még ezt szem előtt tartva is lényeges, hogy a szerzők a cikkek műfaját – ha sokszor csak intuitív módon is, ámde – az általuk feldolgozott témákhoz igyekeztek igazítani. Megjegyzendő, hogy a szerkesztők – természetesen az irodalmi rovatokat leszámítva – nem behatárolt műfajú cikkek megírására kérték fel a szerzőket, hanem csak a témákat jelölték ki számukra.

Tisztában vagyok azzal, hogy az írott sajtó az elmúlt évszázad során rengeteget változott, ugyanakkor a legfontosabb újságírói műfajok és műfajcsaládok már a 19. század végére kialakultak és meggyökeresedtek.⁵⁰³ A csoportosítás során tehát szükségszerűen szem előtt tartottam Bernáth László megállapítását, amely szerint „egyetlen vitathatatlan jellemzője van a nyomtatott [...] sajtó évtizedeinek [...]. Ez pedig csak annyi, hogy minden műfajnak, így magának a rendszeresen megjelenő, a széles nyilvánosság számára készült sajtó egészének legfontosabb műfaja az információ, amit lecsupasztva csupán hírként emlegetünk. A sajtó alapfunkciója ez a hír-adás [...]”⁵⁰⁴ Kiemelendő továbbá, hogy közvetlen összefüggés az információ tartalma és a műfaja között sem feltétlenül figyelhető meg.⁵⁰⁵

Az újságcikkeket a 8. táblázatban látható 16 műfaji kategóriába soroltam: beadvány (B), belső cikk (BC), címes hír (CH), cím nélküli hír (H), előadás (E), felhívás (F), glossza (G), irodalom (I), jegyzet (J), közlemény (K), levél (L), olvasói levél (OL), publicisztika (P), riport (R), tudósítás (T) és vezércikk (V) (27. ábra).⁵⁰⁶

500 LJUNG 2000. 132. Vö. LA ROCHE 2008. 73.

501 BERNÁTH 1995. 29. Erre l. még MAST 1994. 181–219.; uő 2012. 237–357.

502 Magyarországon az újságíróképzés 1953-ban indult az ELTE bölcsészkarán. BERNÁTH 1995. 11. Vö. Ausztriával: MEDIENHAUS 2019. Itt az Österreichische Zeitschriftenverband 1978-as, német mintára történő alapítását követően a (magazin)újságírást egyéves kurzus keretein belül, 1996-tól lehetett tanulni a Bécsi Egyetemen. Uo.

503 MAST 1994. 181–219.

504 BERNÁTH 1995. 26.

505 Uo. 28. Hír, hogy a FE díjtalanul bocsátotta tagjai rendelkezésére munkaközvetítő szolgáltatását, illetve az, hogy a dán belügyminiszter a választójogi némozgalom tagjainak előadását hallgatta a női választójog bevezetésének lehetőségéről. NT, (1907): 1. 13.; NFL, (1910): 3. 19.

506 A zárójeltek közötti rövidítéseket a cikkreptóriumban használtam.

8. táblázat. A cikkek műfajok szerinti csoportosítása a lapokban (1907–1918, db)

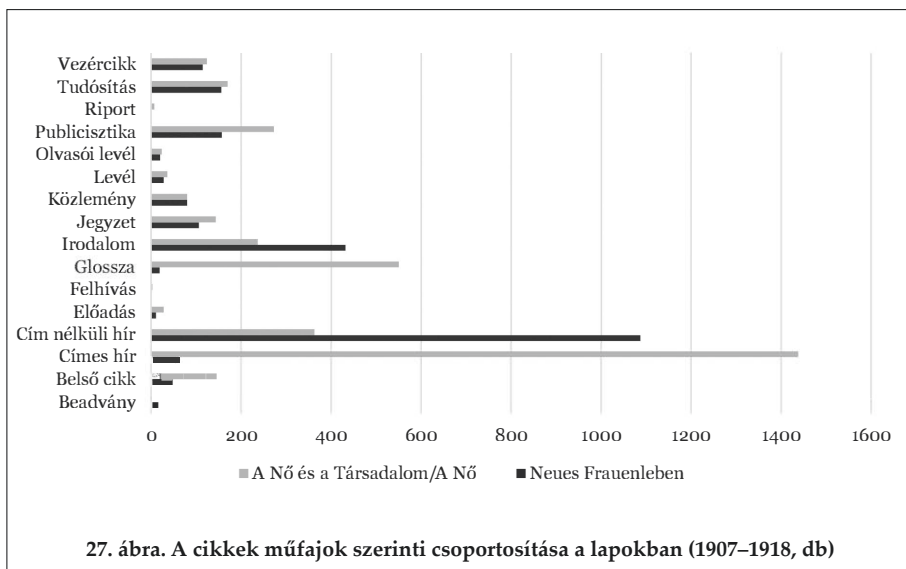
Műfajok	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/A Nő</i>
Beadvány	15	2
Belső cikk	47	145
Címes hír	62	1438
Cím nélküli hír	1087	363
Előadás	11	28
Felhívás	0	3
Glossza	19	550
Irodalom	432	237
Jegyzet	106	144
Közlemény	80	80
Levél	28	36
Olvasói levél	20	24
Publicisztika	157	273
Riport	1	7
Tudósítás	156	170
Vezércikk	115	124

A műfajok sajátosságait három csoportban ismertetem. Elsőként a tájékoztató, majd a véleménynyilvánító műfajcsalád jellemzőit mutatom be, végül az ún. kiegészítő és ezen belül a szórakoztató, illetve fantáziára épülő műfajokra térek ki.⁵⁰⁷ Kurt Reumann csoportosításához alkalmazkodva az első csoportba soroltam a híreket, a riportokat és a tudósításokat, a másodikba a vezércikkeket, a publicisztikákat, a belső cikkeket, a kommentárokat és a glosszákat. A harmadik csoportba a levelek és az olvasói levelek kerültek.⁵⁰⁸ A fantáziára épülő műfajokkal, vagyis az irodalmi rovatokban publikált írásokkal – novella, vers, folytatásokban közölt regény – csupán a téma szempontjából releváns összefüggések vázolója erejéig foglalkozom.⁵⁰⁹ E fejezet célja nem az, hogy részletes, s az egyes szerzők közötti nézetkülönbségeket is

507 La Roche a műfajokat két csoportba sorolja: informáló (*informierende Darstellungsformen*) és véleményközlő/komentáló (*meinungsäußernde/kommentierende Darstellungsformen*). LA ROCHE 2008. 74. Vö. DAHINDEN–TRAPPEL 2010. 433–475, különösen 463–464. Utóbbi szerzőpáros egy fantázia által uralt műfajcsoportot (*fantasiebetonte Formate*) is elkülönít. (Uo.) Steffen Burkhardt információközlő (*nachrichtliche Formen*), véleményközlő (*meinungsbetonte Formen*) és szórakoztató műfajokat (*unterhaltende Formen*) választ el. BURKHARDT 2009. 193. Kurt Reumann az első csoportba sorolja a hírt, a riportot és a tudósítást, a másodikba a vezércikket, a publicisztikát és a belső cikket, továbbá a kommentárt, a glosszát és a könyvrecenziót. A harmadik kategóriába rendszerint az irodalmi rovatokban megjelent írások – novella, vers, folytatásokban közölt regény – kerülnek.

508 REUMANN 1994. 71.

509 Ezekre osztrák vonatkozásban l. bővebben KLINGENSTEIN 1997.; SCHWARTZ 2008.

felvillantó definíciókat adjon a műfajokról, hanem, hogy azoknak a lapokban való megjelenési sajátosságairól szolgáljon áttekintéssel.

8.1. A TÁJÉKOZTATÓ MŰFAJCSALÁD MEGJELENÉSE A LAPOKBAN

Milyen típusú információkat közvetítettek a tájékoztató-információközlő műfajcsoportba sorolható címes és cím nélküli hírek, illetve a tudósítások a lapokban? Valóban minden esetben tényszerűen, pontosan, hitelesen s az aktualitás kritériumait szem előtt tartva jelentek meg az információk? Miként dönthettek a szerkesztőségek arról, hogy egy eseményből hír válhat-e?⁵¹⁰ Mennyiben alakul(hatot)t a legobjektívebb műfaj (vagyis a hír) a szerkesztők kezében sok esetben szubjektívvé?⁵¹¹ Befolyásolhatták-e az olvasók véleményét egy-egy tudósítással vagy néhány soros hírrel? E kérdésekre keresem a válaszokat a *Neues Frauenleben* 1302 és a magyar lapok 1971 híre alapján.

510 A hírérték definíciójáról és arról, hogy 1922-ben Walter Lippmann, majd 1965-ben Johan Galtung és Mari Ruge milyen szempontok szerint állapította meg egy adott eseménysor hírértékét l. BELL 1991. 155–160.; LA ROCHE 2008. 76–92.; WATSON 2003. 120–150.

511 Bernáth arra figyelmeztet, hogy „az objektivitásnak határai vannak”, hiszen a szerkesztők időről időre döntenek arról, hogy mi kerüljön be, s mi maradjon ki az adott lapszámokból, ami már önmagában korlátot jelent. BERNÁTH 1995. 41. Erről l. továbbá: LA ROCHE 2008. 133–150.

8.1.1. Címes és cím nélküli hírek a folyóiratokban

Amikor a műfajokat a lapokban betöltött szerepük szerint rangsoroljuk, az első helyre a tájékoztató-információközlő műfajoknak kell kerülniük.⁵¹² E műfajcsoport „alapköve” a hír, amely megtörtént tényekről szolgáltat információkat, s amely a „sajtó egyik legfontosabb, ha nem a legfontosabb terméke”.⁵¹³ A műfajelmélet szakemberei szerint is „nehéz lenne tudományos alaposággal meghatározni, mi is a hír”, így nem bocsátkozom hosszas fejtegetésbe erről. Néhány alapvető tulajdonságukat ugyanakkor célszerű kiemelni, elsősorban a felépítésükről.⁵¹⁴ valamennyi rövidhírnél tartalmaznia kell, hogy mi, mikor, hol és kikkel történt, s esetleg kitérhetnek arra is, hogy miért került sor az eseményre.⁵¹⁵

Eltöprenghetnénk azon, hogy a hírközlés alapfeltételeként számon tartott objektivitás milyen mértékben valósul meg a vizsgált sajtóorgániumokban.⁵¹⁶ Célközönségüket tekintve egyértelmű, hogy a napi politikai, diplomáciai vagy gazdasági hírek a női olvasók igényeihez igazodva kerülhetnek a lapokba, átjutva a szinte kizárólag nőkből álló szerkesztőségek szűrőjén. Ezért (is) történthetett meg, hogy a háború kapcsán leginkább a béketárgyalásokra, a nők hátszágban vállalt feladataira, valamint kizsákmányolásukra reflektáltak. Ugyanez vonatkozik az osztrák és a magyar polgári törvénykönyv reformjához vagy a cselédkérdés (újra)szabályozásához köthető hírekre, amelyeknek csupán a nőket érintő aspektusai kerültek kiemelésre.⁵¹⁷

Felmerül a kérdés, hogy vajon melyek a hírré válás döntő kritériumai? Ezek a szerkesztőségi szemlélet, az adott orgánium „hatósugara”, illetve a „közvélemény fogadó- és érdeklődőkészség”-e mellett az alábbiak voltak már száz évvel ezelőtt is: újdonság, fontosság, aktualitás, érdekeltségi kör.⁵¹⁸ Allen Bell kiemeli, hogy a hírnél a kötött struktúra mellett nézőponttal, iránnyal és

512 MAST 1994. 181–219. Az újságírók a cikkek műfaját az adott témához igazítják. Nem válhatott volna rövidhír például Anna Schapire-Neurath vezércikkéből, amelyben hosszasan fejtegette, hogy a tradicionális társadalmi struktúra megváltoztatásához elengedhetetlen a nők munkavégzése férjhezmenetelük után. Pár mondatban lehetetlen lett volna összefoglalni, hogy amennyiben a nők házasságkötésük után „csak feleségek, anyák és nagyanyák lesznek”, az élet semmilyen területén nem fognak férfi társaikkal egyenlő jogokat kapni. NFL, (1907): 5. 1–6. Ez érvényes Guttenberg Pál belső cikkére, amelyben azon okokat gyűjtötte össze, amelyek a virágárusi szakmát ideális hivatássá tehetnék a nőknek. NT, (1908): 6. 103.

513 BERNÁTH 1995. 37.

514 Uo. 43.

515 A „miért” kérdésre adott válasz nem törvényszerű. LA ROCHE 2008. 75–150.; SCHUDSON 1995. 14.

516 Vö. BELL 1991. 203.; MONTGOMERY et al. 2000. 343.

517 Pár példa erre: NT, (1907): 9. 155.; N, (1914): 19. 214.; NFL, (1908): 12. 299.; NFL, (1915): 1. 16–17.

518 Hogy mitől válhat egy esemény hírré l. BELL 1998. passim.; BRIGHTON et al. 2007.; LA ROCHE 2008. 78.

meghatározott céllal is bírnia kell.⁵¹⁹ Közlésüknél legfontosabb az objektivitás, vagyis az újságírónak tilos állást foglalnia vagy kritikát megfogalmaznia a megtörtént eseményről.⁵²⁰ Amellett, hogy az újságírói műfajok sorában a hír a legobjektívabb, bizonyos értelemben rendkívül szubjektív is. Gondoljunk a fentiek mellett arra, hogy például a keresztényszocialista vagy szociáldemokrata nőegyletek háza táján történt események bekerül(het)tek-e a lapok hírrovataiba? A „lapfelület behatároltsága” szintén determinálta az objektivitást, amely a magyaroknál az IWSA-kongresszus évében rendszeresen a hírorovat rövidüléséhez vezetett.⁵²¹ Végül számos olyan tényező létezik, amely egy hír értékét növeli és egyúttal fokozza az olvasók érdeklődését is.⁵²² Ezek kiválóan szemléltethetők *A Nő* alábbi című hírének keretében:

Kopenhágából [sic!] (földrajzi közelség vagy távolság) érkezik az az érdekes hír (fontosság), hogy egy, az Atlanti-óceánt járó gőzösre asszonyt neveztek ki kapitánynak (előrelépés, újdonság). Mrae [?] de Bauditz az új kapitány (konkrét személy), felesége egy hajóorvosnak (családi vagy szerelmi kapcsolat), akit minden útjára elkísért. Utazásai közben kedvelte meg a tengerészetet (érzelme), és amikor ezelőtt egy évvel a Balti-tengeren (földrajzi közelség vagy távolság) való utazásuk közben a kapitány megbetegedett (konfliktus, váratlan fordulat, dráma), Bauditzné asszony (konkrét személy) vette át a hajó kormányzását, és fényesen megállta a próbát (a konfliktus következménye).⁵²³

A híreken belül megkülönböztetünk rövidebb, pár mondatos cím nélküli, valamint hosszabb, egy, maximum két-három bekezdésből álló című híreket. Előbbiekre az újságírói szaknyelv gyakorta mínuszos híreként hivatkozik, utalva azon tipográfiai jelre (—), amely a híreket a magyar lapokban is elválasztotta egymástól.⁵²⁴

Milyen arányban jelentek meg című és cím nélküli hírek a lapokban, és kik voltak a szerzőik? Milyen típusú információkat közvetítettek? Szem előtt tartották-e az újságírás említett alapszabályait? *A Nő* és *a Társadalomban*, valamint *A Nőben* összesen 1801 hír látott napvilágot 1918 májusáig: 1438 című hír (79,8%) és 363 cím nélküli hír (20,1%). Az összesített szám az osztrák perio-

519 BELL 1991. 147.

520 Ez kizárólag egy – a hír szövegétől szerkezetileg elkülönülő – kommentárban lehetséges. REUMANN 1994. 71. La Roche hangsúlyozza, hogy az objektivitás és a pontosság különösen fontos a hírekben megjelenő személyek nevének, életkorának s az esemény időpontjának közlésénél. LA ROCHE. 1992. 117–130. Schwimmerék a külföldi személynéveket gyakorta magyarosított alakban jelentették meg, sőt nem voltak ritkák az elgépélések és helyesírási hibák sem.

521 Pl. *A Nő és a Társadalom* 1913. január–szeptemberi számaiban. Ugyanez történt *A Nő és a Neues Frauenleben* rendkívüli számaiban 1914. szeptember–december között.

522 A hírérték fogalmáról bővebben. I. BELL 1991. 157, 160, 198, 201.; BRIGHTON–FOY 2007. passim.

523 N, (1914): 10. 207. Vö. LA ROCHE 2008. 85.; WATSON 1998. 128.

524 *A Különfélék* rovatban találunk ilyeneket. Erre I. NT, (1907): 9. 156. Az osztrák szerkesztőség csillagokkal (*) választotta el a híreit. NFL, (1907): 5. 10–11. Vö. HOLLÓS 2004. 22–28.

dikában – ahol a hírek hosszabbak voltak – ennek megfelelően kevesebb, 1149. A címes hírek száma itt rendkívül alacsony (62, 5,4%), a cím nélkülieké pedig 1087 (94,6%). Nem érdektelen, hogy a *Neues Frauenleben* hasábjain nincs lényeges különbség a kétfajta hírtípus terjedelme között: ezek többnyire egy-három bekezdést foglaltak el. Míg a magyar lapok hírovatainak összeállításáért mindvégig Ágoston Péterné felelt, az osztrákoknál Fickert, majd Kulka és Gerber végezték a feladatot.⁵²⁵ A *Nő és a Társadalom*, valamint A *Nő* a címes híreket a „Szemle”, a cím nélkülieket a „Különfélék” rovatban tette közzé. A *Neues Frauenleben* szerkesztői a hazai (*Inland*) és külföldi (*Ausland*) híreket tipográfiailag is elválasztották egymástól. Közös vonás, hogy a három lap szerkesztősegei a birodalom két központjában történt eseményektől haladtak a távolabbi városok, országok felé: Ausztria–Magyarország és a Monarchia szomszédai után Franciaország, Anglia, az észak- és dél-európai államok, majd az amerikai kontinens következett. A sort az Ázsiából és Ausztráliából érkező hírek zárták.

A *Neues Frauenleben*-hírek szerzőinek többségét (1036, 90,2%) nem ismerjük. 100 hír alatt a cikkíró monogramját találjuk, s csupán egy ízben olvashatjuk a szerző teljes nevét.⁵²⁶ A név nélkül megjelent hírek száma és aránya ennel is magasabb a magyaroknál (1743, 96,8%). A fennmaradó mintegy 50 cikk szerzői között az egyesületek választmányi tagjait találjuk: Glücklich például hat, Gergely két írást jegyzett. Schwimmer neve ebben a rovatban egyáltalán nem tűnik fel, ugyanakkor a *Neues Frauenleben* szerkesztőségének 1907/1908-ban tíz cikket küldött. Ezekben egyértelműen pozitív képet festett a magyarországi nőmozgalomról.⁵²⁷

A cikkek műfaji csoportosításánál a hírek jelentették a legkisebb kihívást. Csupán egyetlen esetben volt átjárás a műfajok közt, amikor a szerkesztők olvasói levelek részleteit hozták egy híren belül.⁵²⁸ A *Neues Frauenleben*-újsághírek körülbelül harmada (409, 35,6%) foglalkozott a nők munkavállalásával. Ezen belül a legtöbb írás az értelmiségi pályán működő nőkről szólt, a rövid hírek ugyanis kiválóan alkalmasak voltak a jogászai, közgazdászai, orvosi, tanári⁵²⁹ vagy egyéb, a korszakban még jobbára férfiak által betöltött, magas

525 Az előfizetett és ajándékba kapott lapokon megjelenő széljegyzetekből következtethetünk erre. Konvolut von Artikeln über die Frauenfrage. WR NF 77991B.

526 Emily Hill (1847–1930), angol-új-zélandi tanár és választójogi aktivista küldte. NFL, (1907): 6. 11.

527 A *Nő és a Társadalom* indulásáról az alábbi hírben számolt be: „Unter dem Titel »A Nő és a Társadalom«, »Die Frau und die Gesellschaft«, erscheint seit dem 1. Januar die erste ungarische Zeitschrift im Dienste der modernen Frauenbewegung. Das Blatt ist offizielles Organ der bedeutendsten ungarischen Frauenvereine: »Landesverein der Beamtinnen« und des »Feministenvereines«. Es wird von Rosika Schwimmer redigiert.” NFL, (1907): 1. 12.

528 Schwimmerék „Egy óvónő” levelének részleteit a *Budapesti Hírlap*ból idézték. NT, (1911): 2. 27.

529 A legtöbb hír még Fickert halála után is tanító- és tanárnőkről számolt be. NFL, (1907): 5. 9–10.; NFL, (1912): 10. 268–269. Ez érvényes a külföldi hírekre is: olvashatunk cikkeket a

presztízsű hivatásokban elért sikereik propagálására.⁵³⁰ Emellett a hazai és nemzetközi nő- és békemozgalommal (190),⁵³¹ valamint a leányok oktatásával (190) kapcsolatos hírek kerültek a rovatokba.⁵³² 186 írás foglalkozott a nők választójogával, ebből az egyesületi törvény miatt mindössze 26 adott hírt az osztrák viszonyokról.

Hasonló tendenciák rajzolódnak ki a magyar lapokban. Itt azonban még több hír reflektált a női munkára (753, 41,8%). Az értelmiségi pályák (336) mellett hangsúlyos szerepet kaptak a nők tudományos (62) és művészeti munka (72) terén elért eredményei. Utóbbiakat a *Neues Frauenleben* szerkesztői elhanyagolták: (képző)művésznőkről 18, tudományos pályákon tevékenykedőkről csupán 12 írás számolt be. A cikkek többsége egyébként itt is arról tájékoztatót, hogy bizonyos hivatások betöltésére – például szemészeti intézet vezetője, egyetemi tanár, élelmezési cég szakértője stb. – nőket is alkalmaztak.⁵³³ 463 hozta a magyar és nemzetközi nőszervezetek eredményeit. Ezek között a FE erőteljes transznacionális beágyazottsága miatt az IWSA-val kapcsolatos híreket helyezték előtérbe, s többségüket a *Ius Suffragii*-ből vették át. Az intézményes nőoktatás kereteinek bővülését ismertető hírek (162) többsége a nyugati államokra fókuszált, éles kontrasztba állítva ezeket a magyar viszonyokkal. A női választójog (292) kapcsán magyar vonatkozásban a nőket ért hátrányokról esett szó. A külföldi országok – beleértve gazdaságilag-társadalmilag fejletlen országokat is – szinte kivétel nélkül pozitív megvilágításba kerültek. Vajon milyen konkrét célja lehetett a szerkesztőségeknek ezzel? A nőket ezek által (is) próbálták öntudatra ébreszteni, cselekvésre sarkallni vagy tanulásra buzdítani. Hosszabb távon azt kívánták tehát elérni, hogy lépjenek fel gazdasági, társadalmi és politikai jogaikért.

A mai értelemben vett rövidhír jellegzetességeinek leginkább *A Nő és a Társadalom* cím nélküli hírei feleltek meg.⁵³⁴ terjedelmük maximum két mondat, legfeljebb két-három sor volt, s csupán a már említett kérdésekre választak.⁵³⁵

londoni iskolaszék női tagjairól (NFL, [1908]: 5. 139.) vagy a krakkói nőipariskola igazgatójáról. NFL, (1909): 4. 105.

530 Hírt adtak pl. a finn parlamenti képviselőkről: NFL, (1907): 5. 18., az angol alkoholológiai intézet vezetőiről: NFL, (1908): 5. 189–190., vagy francia nőgyógyász-egyetemi professzorrról: NFL, (1908): 1. 19. és női diplomatáról: NFL, (1912): 1. 18.

531 A két téma egyszerre került terítékre az alábbi hírekben: NFL, (1915): 4. 88.; NFL, (1917): 11–12. 238.

532 A nőoktatásról beszámoló hírek gyakran tértek ki a képesítést szerzett nők értelmiségi pályákon történő elhelyezkedési lehetőségeire. L. pl. a női elektromérnököket vagy fiú középiskolákban oktató női tanárokat. NFL, (1910): 2. 56.; NFL, (1916): 8–9. 182–183.

533 Rendre szerepelt az adott munkakört elsőként betöltő nő neve, a külföldieké általában magyarosítva. NT, (1907): 2. 27.; NT, (1907): 9. 154.; NT, (1908): 5. 84. E gyakorlat megfigyelhető az osztrákoknál is.

534 Vö. BERNÁTH 1994. 26.; BELL 1998. 64–105.

535 Ezeket Allan Bell „five w questions”-nek nevezi (*what, when, where, who, why*). BELL 1991. 175.

Pístojában [sic!] (Olaszország) (*hol*) nagy sikerrel (*hogyan*) adták elő Emilia Gubítoši (*ki*) „Nada Delwig” című operáját (*mi*).⁵³⁶

Írország Galway grófságában (*hol*) Miss Alice Perry-t (*ki*) 12 000 Korona évi fizetéssel (*hogyan*) a középítkezés mérnökévé nevezték ki (*mi*).⁵³⁷

Mindkét szöveg rövid-tömör, mondatszerkesztésük egyszerű. Ez nem meglepő, hiszen a pár soros hírek közlésekor száz évvel ezelőtt is elvárás volt, hogy az újságíró kerülje a bonyolult mondatokat és a többjelentésű szavakat; ezek helyett maximum két tagmondatban rövid, egyjelentésű szavakat válogasson.⁵³⁸ A lap szerkesztősége tényleg csak a legfontosabb adatokra szorított, hiszen az itt hozott példákhoz hasonlóan a hírek oroszlánrésze nem reflektált a mikor és a miért kérdésre. Ez valószínűleg a hírrovat terjedelmi korlátaival magyarázható.⁵³⁹

A magyar lapok címes híreinek – amint az alábbi példákkal is érzékeltetem – tartalma és hírértéke megkívánta, hogy önálló egységekként, a többi hírtől külön szedve közöljék őket, s hogy tartalmukat pár szavas címekben is összefoglalják:

Női földrajztudósok. Az angol geográfusok társasága, a „Royal Geographical Society” a következő nőket választotta tagul: Mrs. Arnes Lyde, the Duchess of Aosta (aki a felső Nílus vidékét utazta be), Miss Clara Buxton, Miss Georgette E. Christian, Mrs. Mary Juman, Miss Anette Meakin (Marocco és a Kelet ismert leírója), Miss Bessie Pullen-Bury (a Lyceum Club földrajzi osztályának elnöke), Mrs. Elsie Rainer, Mrs. Genevieve Riixton, the Countess of Sefton, Miss Mary C. F. Stuart, Mrs. Agnes Weinberg és Mrs. Fanny Bullock Workman (a kiváló Himalaya utazó).⁵⁴⁰

Nők a meteorológia szolgálatában. Segéd munkásnak eddig is alkalmaztak e téren nőket. De Berecz Ottilia az első nő, akit egy magyar meteorológiai állomás vezetésével bíztak meg. Berecz Ottilia hivatalában atyját követi, aki mellett gyakorlati úton szerezte meg a szükséges szaktudást, amit később Budapesten elméleti tanulmányokkal egészített ki.⁵⁴¹

A mínuszos hírekhez hasonlóan ezek is meglehetősen szűkszavúak, leszámítva az olvasóknak bizonyosan semmit sem mondó nevet s az angol nyelven idézett méltóságokat. Nem szerepeltek bennük felesleges jelzős szerkezetek vagy hangulati elemek, csupán egy kevéssel csepegtettek több infor-

536 NT, (1910): 10. 167.

537 NT, (1907): 9. 156.

538 MAST 1994. 184.

539 Vö. Mast szerint az újsághíreknek hat kérdésre kell válaszolniuk: *ki, mit, hol, mikor, miért és hogyan*. A német újságírói zsargonban ez a „sechs W” (*Wer, Was, Wo, Wann, Warum, Wie*). MAST 1994. 185.

540 NT, (1913): 5. 95.

541 NT, (1910): 7. 120.

mációt, mint cím nélküli társaik. Egy mínuszos hírből valószínűleg nem derült volna ki, hogy az első cikkben név szerint említett nők Afrikának és Ázsiának mely vidékeit járták be, a másodiknál pedig nem tudtuk volna meg, hogy Berecz Ottília apja helyét foglalta el a meteorológiai állomás vezetésében. Sőt valószínűleg arra sem derült volna fény, hogy milyen elméleti és gyakorlati képzésben részesült.

A *Neues Frauenleben* címés és mínuszos híreinek szerkezetében semmilyen érdemi különbség nem figyelhető meg. Felépítésüket, terjedelmüket, nyelvezetüket és stilisztikájukat tekintve is egyformák:

Egy új szervezet. Meglátásunk szerint elsősorban azon hivatalnoknőket érdeklí majd ez a hír, akiknek öccsük avagy bátyjuk banki alkalmazottként dolgozik. A Bécsi Bankok és Hitelintézetek Klubjának tagjai ugyanis a minap úgy döntöttek, egyesületet alapítanak. Az egylet számunkra is elküldte nemrégiben alapított szaklapját, melynek címe Az osztrák banki tisztviselő. Mi örömmel üdvözljük mind a lapot, mind pedig a szervezetet, azonban sérelmezzük, hogy benne egy szó sem esik a bankok női alkalmazottairól. Bízunk benne, hogy az egyesület férfi tagjai rövid időn belül eljutnak a felismerésig, mely szerint a női tagok aktív részvételével, közösen kell harcolniuk követeléseik érvényesítéséért és jogaik védelméért.⁵⁴²

A Porosz Népiszkolai Tanítónők hetedik rendes közgyűlését tartják Breslauban a pünkösdi iskolai szünetben, június 8-a és június 10-e között. A [...] vidéki tanítónők már meg is érkeztek a rendezvényre. A találkozón az alábbi két témakör kerül majd megvitatásra: „Állami, avagy községi iskola”, illetőleg „Népiszkola és a dolgozó anya”. [...] A városban közben egy másik eseményt is szerveznek, mégpedig a Német Absztinens Tanítónők Egyesületének nagygyűlését.⁵⁴³

A mínuszos hírek – amint a fenti példából is kivehető – alig voltak rövidebbek címes társaiknál. A cím nélküli hírek viszont a magyar periodikához képest hosszúra nyúltak, s viszonylag sokrétű információhoz juttatták az olvasót.

Az osztrák szerkesztőség mindkét idézett cikkben válaszolt a *mikor* kérdésre. A Bécsben szervezkedő banktisztviselők egyesületének alapításáról ugyan csak annyi derült ki, hogy a döntés a „minap” született, a szervezet hivatalos szaklapját pedig „nemrégiben alapított”-ák,⁵⁴⁴ a bresloui háromna-

542 NFL, (1907): 5. 5.

543 NFL, (1908): 5. 138. „Die siebente ordentliche Versammlung des Landesvereins Preußischer Volksschullehrerinnen wird in den Pfingstferien dieses Jahres vom 8. bis 10. Juni in Breslau tagen. Volksschullehrerinnen [...] sind bereits angemeldet. »Staatsschule und Kommunal-schule« und »Volksschule und erwerbstätige Mutter« werden in den beiden öffentlichen Versammlungen Gegenstand der Verhandlungen sein. [...] Gleichzeitig findet die zweite Hauptversammlung des deutschen Vereins Abstinenter Lehrerinnen in Breslau statt.”

544 NT, (1907): 5. 5.

pos rendezvény időpontját precízen megadták. Ugyanakkor a *Neues Frauenleben* sem közölte mindig az események időpontját. Az olvasók egy 1907 szeptemberében megjelent, magyar vonatkozású hírt egészen frissnek értékelhettek, miközben *A Nő és a Társadalom* négy hónappal korábbi számában már beszámolt ugyanerről. A két hír szövegére már csak azért is érdemes egy pillantást vetni, mert az eseményt maga Schwimmer ismertette az osztrák lapban részletesebben.

Orvosnő az állam szolgálatában. A belügyminiszter Engel Ida dr.-t a szegedi gyermekmenhely segédorvosának nevezte ki.⁵⁴⁵

Dr. Engel Idát a szegedi klinika segédorvosává választották. Figyelemre méltó újdonság, hogy a magyar állami gyermekvédelem ügyében megszületett az a döntés, mely szerint gyermekmenhelyek segédorvosaként kizárólag nőket alkalmaznak. [...] Mindezidáig öt nő orvost alkalmaztak a magyar menhelyeken. [...] A segédorvosok állami alkalmazottak, s 1200 koronás fizetésükhöz egy igényesen berendezett lakást és teljes ellátást is kapnak.⁵⁴⁶

Bár *A Nő és a Társadalom* címes hírként hozta Engel Ida sikerét, szüksézáván számolt be róla. Ezzel ellentétben az osztrák lapban Schwimmer részleteiben tudósított nemcsak arról a tényről, hogy női orvossal töltötték be a pozíciót, hanem az álláshoz járó éves juttatásokról is. Megemlítette, hogy az eset nem példa nélküli hazánkban, s a jövőben több egészségügyi intézmény is követi majd a szegedi mintát.

Végül arra térek ki, hogy mennyire maradtak a lapszerkesztők az objektivitás talaján. A kérdésre pontos választ ad Schwimmer 1907-es feljegyzése, amely véleményem szerint maradéktalanul helytálló a másik két lap vonatkozásában is:

A mi népünk temperamentuma és az a szomorú tény, hogy hivatalos statisztikák szerint 49% analfabétánk van, kizárja azt, hogy a hívős objektivitás legnagyobb fokáról beszéljünk vele. Az analfabéta és a kicsiny, sőt, az úgynevezett nagyobb műveltségű közönségünk sem tud önálló ítéletet

545 NT, (1907): 5. 84.

546 A hír teljes szövege németül: „Dr. Ida Engel wurde als Sekundärärztin im Allgemeinen Spital in Szegled [sic!] angestellt. Eine bemerkenswerte Neuerung im staatlichen Kinderschutzwesen Ungarns ist die prinzipielle Entscheidung, die Sekundärarztstellen in den Asylen nur mit weiblichen Aerzten zu besetzen. Man verwendete auch bisher weibliche Kräfte – zurzeit sind 5 Ärztinnen [sic!] in Asylen angestellt – doch sollen von nun an, wenn irgend möglich, unbedingt nur Aerztinnen angestellt werden. Abgesehen davon, daß sich die weiblichen Aertze ausgezeichnet bewährt haben, drängte die unliebsame Erfahrung, daß die jungen Aertze sich den in den Asylen befindlichen Frauen gegenüber etwas zu »männlich« benahmen, zu diesem prinzipiellen Entschluß. Die Sekundärärzte sind staatlich angestellte, beziehen nebst elegant eingerichteter Wohnung, mit vollständiger Verpflegung, 1200 Kronen Gehalt, im Falle offizieller Touren 18 Kronen Diurnum. Mit den Asylen sind Kinderkliniken verbunden, die den Spezialistinnen ein reiches Studienfeld bieten.“ NFL, (1907): 9. 14.

alkotni, temperamentumánál fogva nem akar [...] gondolkodni. Absolute nem olvasna tehát olyan lapokat, amelyek elejétől végéig teljesen színezetlen objektivitásúak. Az erről szabad játékában tovább is viaskodnunk kell, ha egyáltalában akarunk olvastatni a néppel, osztom Kenedi [Gézának] [...] azt az óhajtását, hogy a politikai körülmények objektívek legyenek, sőt én egyáltalában az újságírási tisztesség[nek] [...] tartom, hogy a politikai tények leírása, mint minden más helyzet, objektív legyen. De nem nélkülözhetem a lap pártállása tendenciája szerinti tárgyalását az eseményeknek. A mi közös igyekezetünk csak arra szorítkozhatik, hogy a különböző pártjaink sajtója a párttendenciózus közlemények között állandóan helyet adjanak objektív, tudományos szakkikkeknek.⁵⁴⁷

Mindkét szerkesztőségben jellemző volt, hogy a hírértékkel bíró eseményeket formailag el nem való, tárgyilagosságnak egyáltalán nem mondható szövegekkel kommentálták:⁵⁴⁸

Az orosz nők szövetsége – mint a Journal de St. Pétersbourg jelenti – körlevelet intézett az összes pénzintézetekhez. Utalt arra az anomáliára, hogy a női hivatalnokok sem kiképzés, sem díjazás, sem nyugdíjigények tekintetében nincsenek férfikollégáikkal egyenlő helyzetben, és kérte ennek megszüntetését. Ezen a téren nálunk is orosz állapotok uralkodnak. A mi sok nőtisztviselőt alkalmazó pénzintézeteink nem törődnek azzal, hogy a férfi és női alkalmazottak egyenlő képzésének lehetősége még mindig nincsen meg. Ennek természetes következménye az a képtelen helyzet, hogy még a legintelligensebb női alkalmazottaknak is „elvből” nem adnak tisztességes fizetést és a kiszolgált nőtisztviselőket előkelő bankok is annak gondjaira bízzák, aki a mező liliomait ruházza fel.⁵⁴⁹

Első ízben prédikált női lelkész az egyik brémai templomban. Gerture von Petzoldt Angliában tevékenykedik hitszónokként. *A misén való tolongásnak, ahogyan a prédikációnak is példaértékűnek kellene lennie.⁵⁵⁰*

A tipográfiával is érzékeltettem, hogy a hírek egymástól két, élesen elkülöníthető részre bomlottak. Az első szakasz mindkét esetben tényeken alapuló, egyes szám harmadik személyben írt, objektív tényközlés az orosz nőtisztviselőkről, illetve az angol női lelkész prédikációjáról. A szövegek második része azonban már szubjektív: a magyar lap többes szám második személyt használva állította párhuzamba a hazai hivatalnoknők kilátástalan helyzetét a siralmas orosz viszonyokkal. A bécsi lap hírvonatának szerkesztője pedig általános igazságot, meg szívlelendő erkölcsi útmutatást kínált a befejezésben.

547 Schwimmer Rózsa feljegyzése. 1907. Fordítás Edith Wynnertől. NYPL RSP I. Box 11.

548 A kommentár feladata, hogy elemezze, magyarázza és értékelje a hírt. MAST 1994. 189. Ez a gyakorlat a nyugati-európai sajtóból a 20. század elejére már kikopott. BERNÁTH 1995. 26.

549 Kiemelés tőlem. NT, (1907): 2. 27.

550 Kiemelés tőlem. NFL, (1908): 5. 138.

8.1.2. „A hírek érettebb ikertestvérei” – a tudósítások szerepe a három periodikában

Walther von la Roche a tudósításokat „a hírek ikertestvérei”-ként interpretálja, „amelyek azonban egy kicsit nagyobbak és érettebbek”.⁵⁵¹ Szintén arról számolnak be, hogy mi, kivel, hol és mikor történt, s válaszolnak a miért kérdésre is, ugyanakkor a legcsekélyebb mértékben sem személytelenek. Sőt a publicista „személyével hitelesíti” az általa közvetített hírt, beszámolóját pedig az esemény helyszínén tapasztalt benyomásaival egészíti ki. E műfajnál tehát a hírekkel szemben alapfeltétel a szerző jelenléte, ami nemcsak napjainkra, hanem a száz évvel ezelőtti újságírói gyakorlatra is jellemző. Amint azonban a műfajismereti szakkönyvek rendszeresen hangsúlyozzák, „a tudósító személyisége, valamint a jelenlét érzékeltetése nem tolakodhat előtérbe, nem veszélyeztetheti a tudósítás funkcionalitását”.⁵⁵² A legfontosabb követelmény velük szemben, hogy az olvasókat „világosan, félreérthetetlenül és pontosan” tájékoztassák.

A *Neues Frauenleben*ben publikált 156, valamint a magyar lapokban közölt 170 tudósítás zöme az AÖF, a NOE és a FE, valamint az IWSA, az ICW és a WILPF égisze alatt realizálódott programokról, előadás(sorozat)okról, konferenciákról, kongresszusokról, valamint kirándulásokról és külföldi tanulmányutakról számolt be. A FE esetében hangsúlyosan jelentek meg az IWSA vezetőinek magyarországi (esetleg monarchiabeli) előadó körútjai.⁵⁵³ Lényeges ugyanakkor, hogy az 1913. június elejére összehívott bécsi „IWSA-előkonferenciá”-ról (8. kép) a budapestiek jobbára hallgattak: csupán egy szemlélő írásban utaltak rá.⁵⁵⁴

Mindez korántsem jelenti, hogy a NOE vagy a FE ne képviseltette volna magát különböző bécsi eseményeken,⁵⁵⁵ inkább arra enged következtetni, hogy a bécsi előkonferencia szálkát jelentett Schwimmerék szemében.

551 LA ROCHE 2008. 151–155. Vö. MAST 1994. 187.

552 BERNÁTH 1995. 49–50. Vö. LA ROCHE 151–155.

553 Catt a cseh területeken szerzett tapasztalatait osztotta meg. A FE vezetése részletesen, folytatásos cikksorozatokban számolt be az IWSA és az ICW kongresszusairól, illetve Schwimmer nyugat-európai és egyesült államokbeli előadó körútjairól. Erre l. pl. NT, (1911): 7. 112–115. A londoni kongresszusról l. NT, (1909): 6. 89–90. Júliusban közleményben jelezték, hogy Schwimmer beszámolójának folytatását „helyszűke miatt” egy hónappal később közlik. NT, (1909): 7. 121.; NT, (1909): 8. 133–134.

554 NT, (1913): 6. 117–119. A magyar nyelvre fordított idézetek forrása: FESTSCHRIFT 1913. passim.

555 A bécsi eseményekről időnként kritikus hangvételű beszámolókat közöltek a magyar lapok. Gergely Janka 1910-ben a kereskedelmi szakoktatás IX. nemzetközi kongresszusa kapcsán osztotta meg az alábbiakat: „helyenkint nagyon egyoldalú, és nem mindig helyes megfigyelésekről tett tanúbizonyságot.” NT, (1910): 10. 158–159.

8. kép. A bécsi „IWSA-előkonferencia” résztvevői a Café Prückelben

A IWSA kongresszusairól az osztrákok is rendszeresen beszámoltak.⁵⁵⁶ Az 1913. júniusi budapesti eseményt, ha nem is egyértelműen rosszállóan, ám kritikusan szemlélték, kiemelve túlságosan reprezentatív jellegét, valamint benyomásukat, amely szerint a FE túlságosan sok pénzt költött a kísérő rendezvényekre.⁵⁵⁷ A várakozásoknak megfelelően a *Neues Frauenleben* 90, a magyar periodikák pedig 122 hazai vonatkozású tudósítást publikáltak.⁵⁵⁸ A bécsi lapban további 24 beszámoló olvasható németországi, négy svájci, öt pedig magyarországi rendezvényekről. *A Nő és a Társadalom*, valamint *A Nő* feleannyi, csupán 12 németországi, öt ausztriai és egy svájci eseményről tudósított. Hangsúlyozni kell viszont azt, hogy e tekintetben sem érzékelhető a magyar lapokban angolszász dominancia: 12 egyesült királysági és mindössze két USA-beli nőmozgalmi eseményről számoltak be. Minderre Schwimmer külföldi útjai, Londonban végzett munkája, illetve USA-beli előadó körútja, valamint a FE nemzetközi kapcsolatrendszere révén bőven lett volna lehetőségük.

A tudósítások zömét az egyesületek aktívabb (választmányi) tagjai írták, akik tisztségeikből adódóan jelen voltak az esetenként több hónapos fáziské-

556 Az amszterdami kongresszus beszámolójának szerzőjét nem ismerjük, a londoniról pedig a német Anna Pappritz (1861, Radach–1939, Radach) számolt be. Vagyis a tanácskozáson senki nem vett részt az AÖF tagságából. NFL, (1908): 5. 138–139.; NFL, (1909): 5. 124–127. Az 1913-as, budapesti eseményről Kulka tudósított, aki kritikai megjegyzéseiből kiindulva minden bizonnyal végig jelen volt. NFL, (1913): 6–7. 173–180.

557 Uo.

558 Ez az osztrákoknál az összes beszámoló 57,7%-a, a magyaroknál pedig 71,7%-a.

séssel ismertetett eseményeken. A szerzők között ennek megfelelően kevés férfit találunk: a *Neues Frauenleben* hasábjain három, a magyar lapokban pedig nyolc férfi beszámoló olvasható. Az osztrák periodikában Leopoldine Kulka jegyezte a legtöbb tudósítást (35), Fickert pedig csak egyet tett közzé. Az osztrákokon kívül a német polgári nőmozgalom vezető személyiségei, Adele Schreiber és Anna Pappritz is küldtek tudósításokat a *Neues Frauenleben*nek. Schwimmer, noha rengeteg eseményen vett részt, kevésbé ambicionálta a beszámoló írását (8). A FE- és NOE-választmányi tagok közül Szegváriné hét, Glücklich, Mellerné és Szirmayné három-három, Gergely két beszámolót publikált. Mind a bécsiéknél (53, 33,9%), mind a budapestiekénél (110, 64,7%) magas volt azon cikkek száma, ahol nem ismerjük a szerzőt.

Vajon mennyire tudtak vagy akartak objektív képet festeni a cikkírók az egyes eseményekről? Benyomásom szerint törekedtek erre a polgári-liberális, feminista nőmozgalom és isze szervezett programokon, míg a szociáldemokrata vagy a keresztényszocialista nőegyletek rendezvényeivel kapcsolatos rosszallásukat nem rejtették véka alá. Cikkeik bővelkednek ironikus és kritikus megjegyzésekben.⁵⁵⁹ Természetesen akadnak kivételek is, például az a tudósítás, amelyet „W.” publikált az ifj. Andrássy Gyula választójogi reformtervezete ellen tartott gyűlésről. „W” tárgyilagosan vázolta a kérdéskörrel kapcsolatos eltérő álláspontok fontosabb elemeit, s a reformtervezet ellen és mellett tartott további gyűlések javaslatait. Ezenkívül ténylegesen „csupán” az esemény hangulatának érzékeltetésére törekedett:

Élénk érdeklődés mellett tartották meg november 29-én a főváros tisztviselői és kereskedelmi alkalmazottai azt a nagygyűlést, amely a pluralitás és a nyílt szavazás ellen, és a nők szavazati joga mellett foglalt állást. A tárgy előadója dr. Kreutzer Lipót volt, aki *magas színvonalú előadásban mutatta ki a pluralitás veszedelmeit még azok számára is, akik élvezetbe jutnak. [...] Milyen [sic!] járó fejtegetéseit nagy érdeklődéssel hallgatták a jelenvoltak.* A gyűlésen röviden felszólalt Willhelm Szidónia is, aki kifejtette, hogy a férfikollegáknak elsősorú gazdasági érdeke, a női kollegák minden téren való egyenjogúsításáért küzdeni.⁵⁶⁰

Korántsem az objektivitás igénye jellemzi viszont azon tudósítást, amelyet a FE a „nemi betegségek leküzdéséről” tartott anekdotáról publikált 1917-ben. Itt már a több részből álló cikksorozat első bekezdéseiben előrebocsátották, hogy „a feminista álláspontot” közvetítik „ebben az emberiség jövőjére és a nő sorsára egyaránt döntő fontosságú kérdésben”.⁵⁶¹ Bizonyára az olvasók véleményének befolyásolását szolgálta az is, hogy kizárólag a FE-delegáltak

559 Ez fordítva is érvényes, a szociáldemokraták is rendre gúnyt űztek a feministákból a *Nőmunkás*ban.

560 NT, (1909): 1. 8. Kiemelés tőlem.

561 N, (1917): 5. 75–78.

felszólalásait osztották meg.⁵⁶² A legsúlyosabb kijelentéseket és az ironikus hangvétel csúcspontját azonban Leopoldine Kulka ütötte meg, amikor 1910-ben a Katholischen Frauen Österreichs nagygyűléséről így számolt be:

A munkásnők kérdés megvitatásánál a berlini Schalcha asszony *helyesen mutatta be* a tényszerű körülményeket: a gyári munkásnők növekvő létszámát, az alacsony béreket, valamint a munkásasszonyok lehetséges egészségi- és erkölcsi károsodását. *Az okokat különösképpen mégsem a gazdasági viszonyokban találta meg, hanem napjaink elvállalatlanságában.* [...] *Előadását pedig a következő gondolatokkal zárta: csak az egyház segíthet!*⁵⁶³

Tudósításában a klerikalizmus polgári nőmozgalomra gyakorolt veszélyeit, illetve azon gazdasági, társadalmi és kulturális okokat fejtegette, amelyek miatt a nőt nem kényszeríthetik arra, hogy csupán tradicionális szerepekben legyenek jelen. Véleményének súlypontjait a szerkesztők a szöveg többi részétől eltérő tipológiával is jelezték, amely egyébként a *Neues Frauenleben* korábbi, témában közzétett írásaira visszautaló lábjegyzetes hivatkozásokat is tartalmazott.⁵⁶⁴

8.2. A VÉLEMÉNYNYILVÁNÍTÓ MŰFAJOK RELEVANCIÁJA

Bár a műfajcsoportok elhatárolása napjaink újságírásában alapkövetelmény,⁵⁶⁵ száz éve még nem feltétlenül volt az. Ugyan a hírrovatokat és a hosszabb, véleményközlő írásokat különböző tipológiai jelek választották el, a műfajcsaládok gyakran összemosódtak. A véleménynyilvánító műfajcsoport tagjai Bernáth László definíciója szerint „az olvasók minél szélesebb körének meggyőzésére, esetenként mozgósítására hivatott[ak], rendszerint közéleti töltésű, gyakran politikai, esetenként polemikus írás[ok]”.⁵⁶⁶ E szempontok azonban a vizsgált lapok esetében az információközlő műfajokra is érvényesek, felmerül tehát a kérdés, hogy milyen mértékben beszélhetünk jelen elemzésben az egyes műfajok hierarchiájáról. Továbbá mennyire érvényesülhetett a modern újságírás krédója Schwimmerék és Fickerték szerkesztőségeiben, amely szerint a lapban „vezércikk és a kishír egyaránt fontos”.⁵⁶⁷

562 Uo.; N, (1917): 6. 94–96.

563 NFL, (1910): 5. 145–151. Kiemelés tőlem. „Bei Besprechung der Arbeiterinnenfrage stellte die Berliner Fr. Schlachta die tatsächlichen Zustände richtig dar, die große Zunahme der Zahl der weiblichen Fabrikarbeiterinnen, auch der der verheirateten Frauen, und die damit verbundenen traurigen Verhältnisse: ungenügender Lohn, Gesundheitsschädigung und sittliche Gefährdung. [...] und gelangt zu dem Schluß: »Nur die Kirche kann helfen.«”

564 Uo.

565 Erről l. bővebben: BERNÁTH 1995. 82.

566 Uo. 84.

567 BERNÁTH 1995. 86.; MAST 1994. 190.

A következőkben azokat a cikkírók által mozgósítható eszközöket vezsem sorra, amelyekkel a számban lényegesen kevesebb, ám a terjedelmüket tekintve sokkal hosszabb véleményformáló cikkekben alakítják olvasóik világnézetét, hogy ne csak mozgalmuk passzív, hanem aktív támogatóinak nyerjék meg őket. Kitérek arra, hogy a klasszikus műfajismereti kézikönyvekben információközlő kategóriába eső riportot miért szükséges a véleményformáló írások között tárgyalni.⁵⁶⁸ Vizsgálom még, hogy a szerkesztők mikor tarthatták szükségesnek, hogy a rövidhírek megállapításaira hosszabb, többrészes írásokban reflektáljanak.⁵⁶⁹

8.2.1. A vezércikkek „az újságok kvintesszenciái”⁵⁷⁰

A jól megírt vezércikk hosszú távon meghatározza egy lap arculatát. Történetének, (magyarországi) meghonosodásának, s Kossuth Lajos ebben játszott szerepének fejtegetése itt nem szükséges; ehelyett⁵⁷¹ a műfaj főbb jellemvonásait villantom fel, majd a lapokban játszott szerepükre térek át. A vezércikk elsődleges célja az olvasó meggyőzése, valamint a lapok (és jelen esetben a mögöttük álló egyesületek) célkitűzéseinek szolgálata – legyenek ezek akár politikai, akár társadalmi-kulturális vagy más célok.⁵⁷² Bizonyos szerzők szerint elengedhetetlen, hogy a vezércikk ne csupán különleges hírértékű, hanem napi aktualitású eseményből építkezzen, ugyanakkor például Claudia Mast ennek ellenkezőjét hangsúlyozza.⁵⁷³ Megállapítása jelen elemzésben is releváns, ugyanis a *Neues Frauenleben* 1914 után publikált vezércikkei rendszeresen a háború előtti nőmozgalmi eseményekből merítettek.⁵⁷⁴ Lényeges, hogy a vezércikk a kommentárból fejlődött ki, amelytől hosszabb terjedelme különbözteti meg. Terjedelmük a három lapban változatos, egy és öt oldal között mozog, de a *Neues Frauenleben*ben több 10-11 oldalas vezércikkeket közöltek.⁵⁷⁵

568 Vö. BERNÁTH 1995. 67–72.; BURKHARDT 2009. 197–199.; MAST 2012. 256–271, 299–302.

569 Vö. Bernáth megállapításával, amely szerint „a hosszúság, a nagyság és az információ értéke között nincs közvetlen összefüggés, mert az érték az információ újdonságában kereshető. Még pontosabban: az érték nem más, mint az a pluszismeret, amit egy régebbihez hozzá tud adni.” BERNÁTH 1995. 15.

570 MAST 2012. 300–306.

571 Erről l. BERNÁTH 1995. 90–92.

572 Uo. 93.; BURKHARDT 2009. 202. Gondolatai e munkán alapulnak: MAST 2012. 269, 300–306.

573 „Leitartikel vermitteln dem Leser der Standpunkt seiner Zeitung zu Themen, die [...] nicht tagesaktuell sein müssen (wie in der Regel im Kommentar).” Uo.

574 Pl. 1914-ben egy 1887-es törvényre reflektáltak, majd az ADF történetét idézték fel. NFL, (1914): 12. 269–273.; NFL, (1915): 10. 221–223. E tendencia a publicisztikákra és a belső cikkekre is jellemző volt.

575 Pl. NFL, (1907) 3. 1–10.; NFL, (1909): 2. 33–43.; NFL, (1912): 2. 32–43.

Az alábbiakban Bernáth László csoportosítására támaszkodva tekintem át a lapok vezércikktípusait céljuk és rendeltetésük szerint.⁵⁷⁶ E csoportok a következők: befolyásolás, elriasztás, felvilágosítás, ösztönzés, köszöntés, szerkesztőségi esszé, könnyed kommentár. A vezércikkek jelentős része mindhárom periodikában az olvasók meggyőzésére helyezte a hangsúlyt. A szerkesztők céljaik kiemelése mellett arra igyekeztek ráébreszteni olvasóikat, hogy miért fontos bizonyos pályák nők előtt történő megnyitása, vagy ehhez kapcsolódva a női dolgozók szakszervezetbe tömörítése.⁵⁷⁷ A következő kategória (elriasztás) iskolapéldái azon cikkek, amelyek az érvényben lévő, illetve magyar részről az elfogadás előtt álló polgári törvénykönyv, valamint 1912/1913-ban, majd 1917/1918-ban a választójogi reformtervezet nőket érintő visszáságaira hívták fel az olvasók figyelmét, továbbá javaslatokat fogalmaztak meg ezekkel kapcsolatban.⁵⁷⁸ A harmadik csoportba (felvilágosítás) sorolható a németországi abolicionista mozgalom kulcsfigurájának, Katherina Schevének a *Neues Frauenleben*ben publikált cikke a fiatalok szexuális felvilágosításának fontosságáról, s a nők ebben játszott szerepéről.⁵⁷⁹ A negyedik típust (ösztönzés) Bernáth a következőképp definiálja: „a cikk kampányok, jótékony célú akciók alkalmából részvételre, adakozásra buzdítja az olvasót.”⁵⁸⁰ Idesorolható a háború kirobbanása után megjelent vezércikkek: míg *A Nő* a háttérben folytatott háborús munkában való részvételre buzdított, addig a *Neues Frauenleben* a békemozgalom térnyerésének fontosságát hangsúlyozta.⁵⁸¹ A köszöntés csoportjába sorolható azok az írások, amelyek a budapesti IWSA-kongresszusra vagy a bécsi előkonferenciára érkező vendégek üdvözlésére jelentek meg.⁵⁸² A hatodik kategóriába sorolható szerkesztőségi esszé klasszikus példái a *Neues Frauenleben* analitikus, statisztikai táblázatokkal és lábjegyzetekkel teletűzdelt vezércikkei, amelyekben részletesen, több perspektívából megközelítve elemeztek egy-egy problémakört. Az ilyen típusú vezércikkekben az elemzés mellett sok esetben elsikkad az érvelés. Az utolsó csoport a könnyed kommentároké, ahol a vezércikk írója „kellemes, oldott formában – esetleg humorosan – kommentálja a cikk kiindulópontjával szolgáló híreket, eseményeket. A lapban színesíti az oldalt, feloldja a merev rovatkezeteket, és kedvet ébreszt az olvasóban a nehezebb fajsúlyú vezércikkek olvasásához.”⁵⁸³ *A Nő* szerkesztői is hasonló elvet tarthattak szem előtt 1914 au-

576 BERNÁTH 1995. 94.

577 L. pl. Fickerték álláspontját a jogi és a rendőrségi asszisztensi pálya nők előtt történő megnyitására: NFL, (1907): 10. 1–4.; NFL, (1908): 8. 193–195.

578 *Ette* 1. NFL, (1913): 5. 117–124.; NFL, (1914): 10. 253–156.; N, (1917): 8. 121–122.

579 NFL, (1909): 2. 33–43.

580 BERNÁTH 1995. 94.

581 N, (1914): 16. 1–2.; NFL, (1914): 11. 261–267.

582 NT, (1913): 5–6.; NFL, (1913): 6. 145–154, 154–158. E számokban az összes cikk a tanácskozással foglalkozott.

583 BERNÁTH 1995. 94.

gusztusa előtt, hiszen vezércikkeikben napi aktualitásokkal kapcsolatos híreket tárgyaltak a nőmozgalom szempontjából.

Az írások kategorizálását követően fontos kitérni a vezércikkek szerzőire. Bár Sajó Aladár és Róna Lajos 1902-es újságírói kézikönyve szerint a névtelenül publikált vezércikk súlya nagyobb, „mert az újság szól benne”, nézőpontjukat a vizsgált lapok szerkesztői csak részben tették magukévá.⁵⁸⁴ A magyar periodikáknál 32, az osztráknál mindössze 19 ízben találunk anonim vezércikkeket. Schwimmer elkötelezettségéről árulkodik, hogy 1907 és 1918 között összesen 38 vezércikket jegyzett, aminek csak Leopoldine Kulka (27) ért a közelébe.⁵⁸⁵ Őket követte Teleki Sándorné hat, Fickert öt, Glücklich és Gerber négy-égy, Touaillon pedig két írással. A *Nő* szerkesztőbizottságának tagjai közül Pogány és Mellerné egy írást sem közölt. A vezércikkírók között az osztrák periodikáknál 15, a magyarnál több, 24 férfi szerzőt találunk. Ugyanakkor mind az AÖF, mind a NOE és főként a FE az osztrák-magyar közélet befolyásos személyiségeit igyekezett megnyerni egy-egy cikk erejéig. Így olvashatták a *Neues Frauenleben*-előfizetők Julius Ofner véleményét a modern kertvárosok szükségességéről a háziiparban dolgozók jobb munkakörülményeinek biztosítására. A magyarok Giesswein Sándor interpretációjában alkothattak véleményt a feminizmus és a pacifizmus közötti határról.⁵⁸⁶ Megemlítendő, hogy a *Neues Frauenleben* 15 vezércikkét egyéb műfajcsoportokba is be tudtam sorolni. Négy ízben levél, háromszor tudósítás, két-két ízben irodalmi mű, beadvány, illetve az AÖF szervezésében megrendezésre kerülő előadás, egyszer pedig egy hosszabb felhívás került a lap élére. Hasonló a budapesti lapoknál csak egy esetben figyelhető meg: ekkor egy felhívás ékelődött a vezércikkbe.

A vezércikkekből megjelenő témák (kulcsszavak) megoszlását a 28. ábrán szemléltetem, ezeken keresztül ismételtelen kirajzolódnak az egyesületek célkitűzései. Ez úgy is érvényes, hogy a szerkesztőségek csupán a háború előtti évekre tették magukévá a gyakorlatot, amely szerint a vezércikkek az egyes tematikus lapszámok programadó írásaiként funkcionáltak.⁵⁸⁷

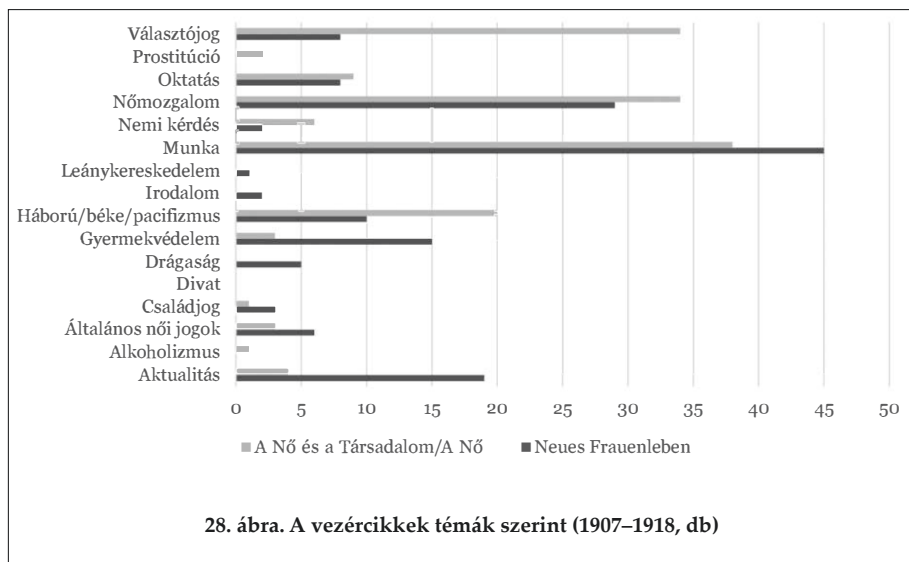
A leggyakoribb téma a munka volt (*Neues Frauenleben*-ben: 45, *A Nő és a Társadalom*-ban, valamint *A Nőben* együttvéve: 34). Ezt követte a magyaroknál a választójog (34), az osztráknál a nőmozgalom (29) témaköre. Hangsúlyozom, a magyar periodikákban a munka és a választójog 13 vezércikkben együtt tűnt fel. Az olvasóközönség ellenérzései miatt kevés figyelmet kapott a leánykereskedelem és a prostitúció kérdésköre, a divattal és az öltözködéssel pedig egyetlenegyszer sem foglalkoztak – utóbbi az egyesületek profilját tekintve nem is meglepő. Érdekes, hogy az összesített adatok tükrében előkelő

584 SAJÓ-RÓNA 1902.

585 Szerződése nem szabályozta, hogy milyen műfajú cikkeket kell publikálnia. Szerződéstervezet. 1906. 11. 09. NYPL RSP IX. Box 555. fol. 3.

586 NFL, (1907): 6. 1–5.; NFL, (1914): 10. 198.

587 L. *A Nő és a Társadalom* tematikus számait a női munkáról és az IWSA-kongresszusról. NT, (1911): 3.; NT, (1913): 7–8.

helyen szereplő oktatás fontosságát a vezércikkek kevésbé tükrözik vissza, számuk tíz alatt maradt az osztrák (8) és a magyar lapokban (9) is.

Vessünk még egy pillantást arra, hogy a szerkesztőségek mennyire kezelték kiemelt helyen saját országukat a vezércikkekben. *A Nő és a Társadalom*nak és utódlapjának vezércikkei 71 ízben szóltak Magyarországról, ez a szám a *Neues Frauenleben*nél 66 volt. A külföldi országok közül egy sem került abszolút fölénybe. Nem illeszkedik az összesített statisztika által közvetített képbe, hogy Németország a magyar lapokban csupán két alkalommal szolgáltatott vezércikk témáját. A *Neues Frauenleben* gyakrabban, 21-szer foglalkozott a Német Császársággal a lap élén. Végül pedig jelezni szükséges, hogy míg a bécsi hat vezércikkben érintették a magyar nőmozgalom helyzetét, addig a budapestiek csupán kétszer reflektáltak az osztrákokra.

8.2.2. Publicisztikák, belső cikkek és jegyzetek

A következőkben a vezércikkek sajátosságait részben magukon hordozó, a lapok belsejében közölt írásokat – belső cikkeket, publicisztikákat és jegyzeteket – veszem nagyító alá.⁵⁸⁸ Az egyesületi keretek között elhangzott előadások minimálisan megszerkesztett változatait nem elemzem, számuk ugyanis viszonylag alacsony a lapokban, másrészt egyszerre hordozzák magukon a bel-

588 A lapoknál mindvégig tetten érhető az a szerkesztői gyakorlat, amely szerint a vezércikk az első – vagy legfeljebb a második – oldalon kap helyet. Vö. BERNÁTH 1995. 96.; BURKHARDT 2009. 197–199.

ső cikkek és a publicisztikák tulajdonságait. A három műfaj besorolásánál csak részben támaszkodtam Bell, Bernáth, Burkhardt és Mast csoportosítására, ők ugyanis a publicisztikai műfajok családján belül határolják el a vezércikkeket, belső cikkeket, jegyzeteket, továbbá nyílt leveleket és vitacikkeket. Én magam Bernáth azon alapvetéséből kiindulva, mely szerint „a műfaji határok egyre inkább *spiritualizálódnak*”,⁵⁸⁹ egy átlátható(bb) kategorizációra törekedtem. Például az ugyancsak Bernáth által a véleménynyilvánító műfajokhoz sorolt nyílt levél elkülönítésével nem kívántam a leveleket három típusba – és két különböző műfajcsoportba – rendezni, továbbá a belső cikkek között sem kívántam külön foglalkozni a vitacikkekkal.

Az önálló publicisztika lehatárolásához Besenyő Ágnes definícióját vettem alapul, aki így fogalmaz: a műfajhoz tartozó cikkek „célja egy adott folyamathoz kapcsolódóan a háttér, az összefüggések vizsgálata és feltárása, ezek nyilvánosságra hozatala, a közönség meggyőzésének nem titkolt szándékával”.⁵⁹⁰ A cikkek alapjául szolgáló eseményeknek a megjelenés pillanatában nem feltétlenül kell magas hírértékkel rendelkeznie, ám kétségkívül szükséges, hogy társadalmilag fontos ügyekről legyen szó. Az e csoportba tartozó írások elemzőek, részletesek, s a vezércikkeknél, belső cikkekénél és glosszáknál tárgyilagosabb hangvételben íródtak.

A belső cikkek vehemensebb, a glosszastílusnak a későbbiekben részletezett jegyeit magukon viselő írások: helyenként humorosak, ironikusak, esetenként maró gúny tapintható ki belőlük. Bernáth a belső cikkeket „a meggyőzés hadjáratának tisztje”-iként definiálja.⁵⁹¹ Mindhárom lapban rövidebbek a publicisztikáknál, szerkezetük és hangvételük pedig gyakran a vezércikkekére emlékeztet. Témájukban általában valamilyen, a nőmozgalom számára fontos aktualitást tárgyalnak. A jegyzet, amelyet az újságírás és a szépirodalom közti határterületként tartunk számon, a hírek kapcsán már érintett kommentárhoz hasonlóan egyetlen tényhez kapcsolódik. Míg azonban a kommentárnak higgadtnak, tényszerűnek kell lennie, addig a jegyzetíró – vagy akár a glosszaíró – lehet szubjektív, kritikus és ironikus, ezzel segítve az olvasót álláspontjának kialakításában.⁵⁹² Az idesorolt írások a glosszáknál hosszabbak: a magyar lapokban maximum egyoldalasak, a *Neues Frauenleben*ben azonban nem ritkák a másfél-két oldalas jegyzetek sem.

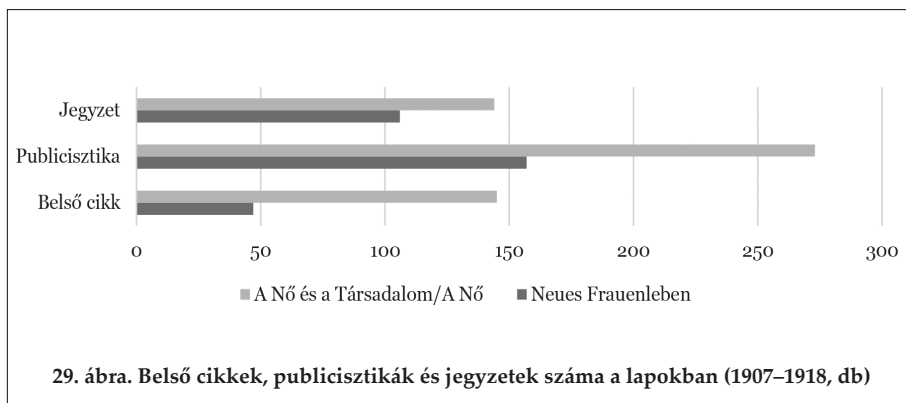
Most pedig pillantsunk a 29. ábrára, amelyből több fontos következtést is levonhatunk. A publicisztikák, belső cikkek és jegyzetek összesített száma magától értetődően sokkal alacsonyabb (*Neues Frauenleben*: 310, magyar lapok: 562), mint a címes és a cím nélküli híreké. Ez korántsem jelenti azt, hogy kevésbé lényeges tartalmakat közvetítenének. Mindez a terjedelmükből és analitikus hangvételükből is látható. Terjedelmük a vezércikkek-

589 Kiemelés a szerzőtől. BERNÁTH 1995. 97.

590 BESENYŐ 2008. 18–19.

591 BERNÁTH 1995. 96.

592 Uo. 100–102.

hez hasonlóan a magyar periodikákban két-három oldal, az osztrákban általában ennek a duplája, sőt a hat-hét oldalas publicisztikák sem ritkák. Szerzőik a vezércikkekhez hasonlóan magyarázó jegyzetekkel, esetenként diagramokkal látták el őket.

Statisztikai adatsorok a magyar lapokban szintén megtalálhatók, sőt a New York-i hagyatékban azok a levelek is kézbe vehetők, amelyekben Schwimmerék ezekhez kértek adatokat a Magyar Központi Statisztikai Hivataltól vagy valamely szakminisztériumtól.⁵⁹³

A 29. ábrára tekintve fel kell tennünk a kérdést: vajon az, hogy mindhárom műfaj-kategóriában lényegesen több cikk jelent meg a magyar lapoknál, kizárólag azzal magyarázható, hogy a bécsi lap cikkei terjedelmesebbek voltak? Betudhatjuk esetleg ezt annak, hogy Fickert, majd Kulkaék kevésbé foglaltak állást komolyabb konfliktusokban, mint ahogy ezt Schwimmerék rendre megtették?⁵⁹⁴ E feltételezést cáfolják azon karakán, már-már lenéző hangvételiú belső cikkek, amelyekben az AÖF vezetősége a keresztényszocialistákat támadta.⁵⁹⁵ Ugyanakkor vissza kell utalnom az egyesület 1914 utá-

593 Erre l. pl. egy miniszteri tanácsos választát *A Nő és a Társadalom* szerkesztőségének 1907-es, foglalkozási statisztikával kapcsolatos kérésére: „Hivatkozással a tek.[intetes] Szerkesztőségnek f.[olyó] évi január hó 16-án kelt s alulírt hivatalhoz intézett levelére, van szerencsém a Magyar Statisztikai Közlemények 2. /A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása második rész: a népesség foglalkozása községenkint/ és 9. /negyedik rész: A népesség foglalkozása részletesen/ kötetét a tek.[intetes] Szerkesztőségnek megküldeni.” Olvashatatlan nevű miniszteri tanácsos levele *A Nő és a Társadalom* szerkesztőségének. 1907. 04. 10. NYPL RSP I. Box 12.

594 Itt elsősorban a FE 1916-os betiltott kongresszusa kapcsán megfogalmazott álláspontjukra gondolok. Erről l. *A Nő* 1916. június–szeptemberi számaát.

595 Erre az egyik legszemléletesebb példa Leopoldine Kulka 1910-es cikke az első osztrák keresztény nőnapról, amelyben többek között az alábbihoz hasonló ironikus állítások kaptak helyet: „Und das ist es, was uns dieser Kongreß überhaupt lehrt: wir haben einen Feind, der die Waffen, die wir geschmiedet, die Wege, die wir geebnet, benützend, energisch und zielbewusst in den Kampf geht. Es sei das Allarmsignal, das die Schlafenden in unserem Lager

ni passzivitására is, amely a fentebb vázolt prekonceptiót erősíti, s a már sokszor említett egyesületi törvény mellett bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy a magyar lapban közölt belső cikkek száma (145) több mint háromszorosra volt a *Neues Frauenleben* hasábjain közzétettekének. A publicisztikák és a jegyzetek száma között kisebb mértékű, ám még így is jelentős a különbség: a budapesti periodikákban közölt publicisztikák száma (273) közel kétszeresen meghaladta a bécsi lapban közölt írásokét (157), míg jegyzetekből a magyarok 144-et, az osztrákok pedig 106-ot publikáltak. A *Neues Frauenleben* jegyzeteinek szerzői egyébként jobbára vegyítették a publicisztika, a belső cikk és a jegyzet stílusjegyeit.

Jóllehet, a cikkek tartalmi elemzését a következő fejezetben végzem el, néhány dologra már itt szeretném felhívni a figyelmet: míg a rövidhírek – amint említettem – általánosságban a nőknek a munka világában elért sikereit és a nőmozgalom eredményeit állították az olvasók elé pozitív példaként, az itt tárgyalt műfajok a női egyenjogúságért folytatott harc negatív aspektusaiba engedtek bepillantást. Idesorolható a „gyengébb nem” munkaerőpiaci kizsákmányolása, a nők szavazati joga, bejutásuk nehezítése a felsőbb szintű oktatási intézményekbe, valamint az egyesületek erőfeszítéseinek kudarcjai a helyzet javítására. Visszatérő téma a nők tömegeinek passzivitása, amelyből az egyesületi programok mellett figyelemfelkeltő belső cikkekkel és jegyzetekkel igyekeztek kimozdítani őket.

Ha a publicisztikák, belső cikkek és jegyzetek szerzőire tekintünk, az alábbi tendenciák rajzolódnak ki: míg a magyar lapokban 129 (22,9%) írás jelent meg a szerző (ál)neve vagy monogramja nélkül, addig a *Neues Frauenlebennél* ez a szám csupán 52 (16,8%). A szerzők nemek szerinti megoszlására a következők jellemzők: míg az idesorolt írások 25,8%-át (145) férfiak jegyezték a budapesti periodikában, a bécsi lapnak csak 45 cikke (14,5%) származott férfiak tollából. Lényeges még, hogy Schwimmerék a lapok működése során rendszeresen számíthattak olyan férfi szerzők cikkeire, mint Giesswein Sándor, Dirner Gusztáv (1855, Gölnicbánya–1912, Budapest) szülész-nőgyógyász, a fővárosi Bábaképző Intézet igazgatója, Márkus Dezső (1862, Paks–1912, Budapest) jogtudós és királyi törvényszéki bíró vagy a Stockholmba emigrált, s a skandináv viszonyokról rendszeresen beszámoló Antal Sándor. Az osztrákoknál e kör sokkal szűkebb volt, s Julius Ofneren kívül jobbára csak az AÖF-et a kezdetektől támogató Ferdinand Kronawetter tartozott bele.

Érdeemes röviden kitérni még arra, hogy az e csoportba sorolt írások milyen arányban szólnak a Monarchia államairól, illetve a külföldi országokról. A *Neues Frauenlebennél*, várakozásaimnak megfelelően, rendkívül magas az Ausztriára fókuszáló cikkek aránya: 60,5%, vagyis 310 írásból 187 részben vagy egészében az osztrák nők helyzetére fókuszált. 50 cikk szólt

weckt, die Lauen und Halben aufrüttelt. Möge jeder zu seiner Fahne stehen, aber niemand, der nicht geistig Kind oder Greis ist, zu Hause bleiben.” NFL, (1910): 5. 145–149.

Németországról, ami egyértelműen a német nyelvterület felülreprezentáltságát mutatja. *A Nő és a Társadalomban*, illetve *A Nőben* valamivel kevesebb magyar vonatkozású cikket találunk (288, 51,2%). Mindez a FE erőteljes transznacionális beágyazottságának fényében figyelemre méltó, s arról árulkozik, hogy az egyesület nemzetközi kötődései ellenére is fontos szerepet szánt a hazai problémáknak. Németország e műfaj-kategóriáknál csupán 12 ízben jelent meg. Lényeges, hogy az osztrákok tíz alkalommal közöltek olyan hosszabb, véleménynyilvánító írásokat, amelyekben a magyar nők is megjelentek, ez a szám a magyaroknál csupán négy volt. Messze vezető következtetéseket azonban ebből egyáltalán nem vonhatunk le, mivel az angol nők helyzetét tíz, a franciákét nyolc, az egyesült államokbeliekét pedig csupán hat publicisztika és belső cikk tárgyalta részletesebben a magyar periodikákban.

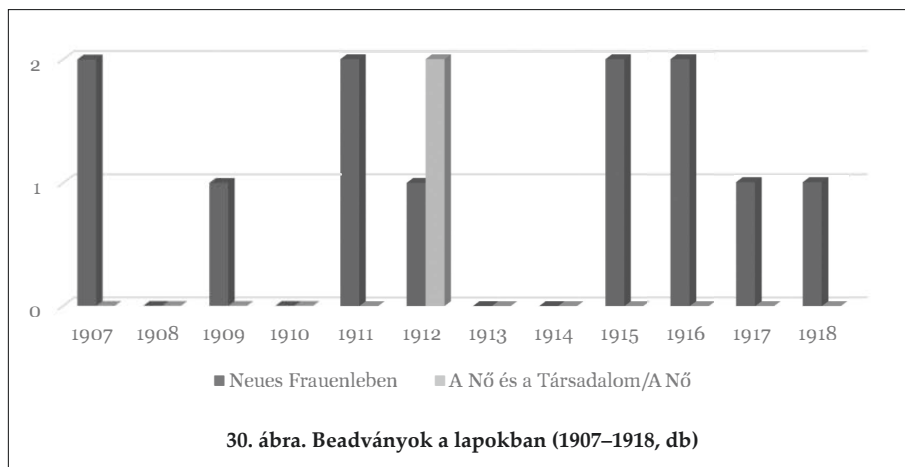
8.2.3. Az egyesületek beadványai

A beadványok magánszemélyek vagy civil szervezetek hatóságokhoz, bírósághoz vagy minisztériumokhoz intézett iratai,⁵⁹⁶ tehát nem tekinthetők újságírói műfajnak. Tárgyalásuk mégis indokolt, hiszen a három elemzett sajtótermékből kettőben is megtalálhatók. S hogy miért szükséges a beadványokat a véleményközlő, nem pedig a kiegészítő műfajcsaládban vizsgálni? Elsősorban azért, mert jellegükből adódóan az AÖF, a NOE és a FE választmányának nézeteit tükrözik, amelyek relevanciájáról leginkább a belügyi tárca vezetőit, valamint a hivatalban lévő kereskedelmi és oktatásügyi minisztereket igyekeztek meggyőzni.⁵⁹⁷ Vagyis publikálásuk elsődleges célja a tagok informálása volt az egyesületek célkitűzéseiről, s az ezek elérésére tett erőfeszítésekről. Szerepük így nem ragadható meg az olvasókkal való kapcsolattartásban vagy szórakoztatásukban.

A három egyesület beadványai számos hasonlóságot mutatnak szerkezetükben, a bennük használt nyelvi és stilisztikai elemekben (például többes szám első személy használata, szövegek közti kiemelések, kérések többszöri meg-

596 Arról, hogy az AÖF beadványai miként táplálkoznak a tagok ellen elkövetett jogtalanságokból, valamint a jogsegélyszolgálatban folyó munkából l. FRYSAK 2002. 215–223. Frysak munkája számos átfedést mutat Birgitta Bader-Zaar tanulmányával. BADER-ZAAR 1999. 365–383.

597 A kérdéskörrel korábban Magyarországon senki sem foglalkozott, csupán Keresztes Csaba szentelt egy rövid forrásközlést a FE 1947-ben, Ortutay Gyula vallás- és közoktatási miniszternek címzett beadványának. (KERESZTES 2006.) Ebben azonban a FE neve három helyen tévesen „Feminista Egyesület”-ként szerepel.

ismétlése,⁵⁹⁸ visszautalás a korábbi beadványokra),⁵⁹⁹ de több eltérés is megfigyelhető köztük. Ahogy a 30. ábrán szemléltettem, az AÖF 15 beadványát tette közzé a *Neues Frauenleben* hasábjain – hatot az első világháború éveiben.⁶⁰⁰ A NOE és a FE viszont csupán két beadványát publikálta 1912-ben.⁶⁰¹

Az esetlegesen felmerülő kérdést, amely szerint a NOE és a FE nem tartotta fontosnak a miniszterekre történő nyomásgyakorlást, egyértelműen nem kell megválaszolnunk. A lapban publikált közlemények és rövidhí-

598 Ezekre l. a NOE Lukács László (1850, Zalatna–1932, Budapest) belügyminiszternek címzett beadványa részletét: „Mindezek a szempontok bírnak bennünket ma ismételten arra, hogy a következő kéréssel forduljunk Excellentiádhoz: méltóztassék a választójog reformjára vonatkozó törvényjavaslatban az aktív és passzív választói jogosultságot a nőkre is kiterjeszteni [kiemelés az eredeti szövegben].” NT, (1912): 10. 180–181. Utóbbira l. még NFL, (1917): 11–12. 217–222. Az AÖF-nek a polgári törvénykönyv megreformálására az igazságügyi miniszternek benyújtott petíciójában egész bekezdések kerültek kiemelésre. Kéréseiket, amelyekben kijelentő módot használtak, hét főbb pontban foglalták össze, s ezek tételmondatait tipográfiaailag különböztették meg érveiktől, pl.: „VII. In Bezug auf den Dienstvertrag. [...] Die Unterstellung der häuslichen und landwirtschaftlichen Dienstboten unter die Bestimmungen des allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches und Aufhebung der speziellen Gesindeordnungen [kiemelés az eredeti szövegben].” Uo.

599 A FE szintén Lukács Lászlóhoz intézett beadványát a következőképp kezdte: „A Feministák Egyesülete, amelynek több bőven indokolt kérvénye fekszik a belügyminisztériumban, július 30-án a következő beadvánnyal [sic!] sürgette újból a nők választójogának megadását: »A választójogi törvényjavaslat előkészítése alkalmából ismételten fordulunk Nagyméltóságodhoz azzal a tiszteletteljes kéréssel: méltóztassék a választójogot a nőkre is kiterjeszteni. Feleslegesnek tartjuk kérésünk indoklására megismételni mindazokat az okokat és érveket, a melyeket Nagyméltóságodhoz és hivatali elődeihez intézett kérvényeinkben már többször bőven kifejtettünk.«” NT, (1912): 9. 158–161.

600 NFL, (1907): 5. 6–7.; NFL, (1907): 6. 7–8.; NFL, (1909): 4. 103–104.; NFL, (1911): 3. 59–60.; NFL, (1911): 12. 327–328.; NFL, (1912): 7–8. 181–182.; NFL, (1915): 1. 14.; NFL, (1915): 8. 182.; NFL, (1916): 1. 6–10.; NFL, (1916): 6. 121–124.; NFL, (1917): 11–12. 226–233.; NFL, (1918): 4–5. 87–91.

601 NT, (1912): 9. 158–161.; NT, (1912): 10. 180–181.

rek mellett⁶⁰² a FE 1912-es beadványának szövegéből ugyanis világosan kiderül, hogy az egyesületnek „több bőven indokolt kérvénye fekszik [megválaszolatlanul] a belügyminisztériumban”.⁶⁰³ Ezekről viszont nem találunk részleteket a periodikában. A FE levelezésében ránk maradt ugyanakkor Serényi Béla (1866, Pest–1919, Budapest) földművelésügyi miniszter tanácsosának válasza azon beadványra, amelyet az egyesület a „kertészeti pálya” nők előtti megnyitásának szükségességéről küldött. Glücklichéknek címzett levele majdnem egy évvel a kérvény beérkezése után kelt:

Múlt év július 18.-án kelt beadványára értesítem az egyesületet, hogy bár a magam részéről is kívánatosnak tartom a nőknek is módot nyújtani arra, hogy magukat a konyha- és virágkertészetben kiképezhessék, ezen kérdés végleges megoldása azonban költségvetési hitelem korlátolt volta miatt a közeljövőben a maga teljességében meg nem valósítható. Addig is azonban a nők kertészeti kiképzéséről időszaki tanfolyamok tartása által kívánok gondoskodni.⁶⁰⁴

Hasonló késedelem Bécsben sem számított példa nélkülinek: a hadügyminisztérium válasza az AÖF 1916. januári beadványára a következő év februárjában érkezett.⁶⁰⁵ Ebben kifejtették, hogy az egyesületnek a nők hadiipari alkalmazásával kapcsolatos kéréseit csupán részben teljesíthetik.⁶⁰⁶

A beadványok tematikája sokat elárul a korszak civil szférájának jellegéről: míg a FE és a NOE közzétett beadványai az 1912-es választójogi reform tárgyalásának időszakában születtek,⁶⁰⁷ s ennek megfelelően a nők szavazati jogáért szálltak síkra, az AÖF az egyesületi törvény miatt e kérdéskört nem érinthette. Épp ezért beadványt fogalmaztak meg a *Vereinsgesetz* hatályon kívül helyezéséért is, amely szerint az 1867-es szabályozás elsősorban a női munkások szervezkedését gátolta.⁶⁰⁸ Az AÖF kérvényezte továbbá, hogy a

602 Erre l. pl. NT, (1912): 8. 137.; NT, (1912): 12. 222.

603 NT, (1912): 9. 158–161.

604 Serényi Béla földművelésügyi miniszter olvashatatlán aláírású tanácsosának válasza a FE beadványára. 1912. 05. 07. MNL OL P999. 4. doboz 5. tétel. No. 472.

605 Ennek főbb pontjai a következők: orvosi vizsgálat a nők alkalmazása előtt, eltiltás a legmegterhelőbb fizikai munkáktól, a túlóra és a 14 év alatti gyermekek felvételének tilalma, szoptatószobák és bölcsődék berendezése az üzemek mellett. NFL, (1916): 1. 6–10.

606 NFL, (1917): 3. 65–66. A minisztérium az 1917. március 20-i császári rendeletre (Kaiserliche Verordnung betreffend die Regelung von Lohn- und Arbeitsverhältnissen in den militärischen Zwecken dienenden Betrieben) hivatkozott. *Kaiserliche Verordnung* 1917/122.

607 Ennek szükségességét mindkét egyesület gazdasági okokra vezette vissza. A FE MNSz-szel közösen jegyzett beadványa szerint „tény, hogy a nő a közgazdasági élet és a szellemi pályák minden területén komoly, nélkülözhetetlen munkatársa lett a férfinak, az ő számára is nélkülözhetelenné teszi a politikai jogokat, amelyekkel jogi, gazdasági és társadalmi érdekeit törvényes és közvetlen módon védheti”. Érvelésük után részletes statisztikát is közöltek az értelmiségi pályákon tevékenykedő nőkről, amelyhez az 1900-as és az 1910-es népszámlálási adatokat vették alapul. NT, (1912): 9. 158–161.

608 Érvelésük gerincét az alábbi gondolatok képezték: „Die unzähligen Frauen, welche durch die Veränderungen im wirtschaftlichen Leben zur Erwerbsarbeit gezwungen wurden und

lakásbejelentő lapokon (*Meldezettel*) egységesítsék a hajadon és férjezett nők megszólítását, hogy a rendőrségi asszisztensek között német mintára nőket is alkalmazzanak, illetve terjesszék ki az árvagondozási segílyt a házasságon kívül született gyermekekre.⁶⁰⁹ Érdekes, hogy míg a FE csoportként, azaz egyesületként jelenik meg a beadványán, addig a NOE és az AÖF vezetőinek saját neveit olvashatjuk a dokumentumokon. A NOE 1912-es beadványát Gergely és Willhelm szignálták, az AÖF kérvényeit pedig Fickert, majd az egyesület vezetésének részéről Enna von Filek látták el kézjegyükkel. Őket 1910 után Kulka, Adele Gerber és az utókor által alig ismert Marie Rosenthal váltotta fel.⁶¹⁰

Míg az AÖF képviselőházi kapcsolatain, s elsősorban Ferdinand Kronawetteren keresztül juttatta el beadványait a minisztereknek, a FE a kormánypárti – akár informális és közvetett – kapcsolatrendszeréből is profitálni igyekezett, elsősorban Teleki Sándornén keresztül:

Schwimmer [...] arra akarta kérni méltóságodat és a Gróf urat, hogy a főrendiház ülésén /amikor a választójogi javaslatról lesz szó/ hassanak oda, hogy a nők választójogáról is szó essék. Ha méltóságod azoknak a barátait és ismerőseit, akik tagjai a főrendi háznak, néhány sorban, vagy telefonon felkeresi ez ügyben, bizonyára meg is lesz az eredménye. Az a direct óhajunk és kívánságunk, hogy felszólalások történjenek annak értelmében, hogy a javaslatból a „férfi” szó hagyassék ki. Ha erre nem akad vállalkozó, legalább azt említsék meg, hogy „nélkülözik” a javaslatban a nők bevonását. Ha nem lesz praktikus eredménye, [...] legalább a jövőben látjuk majd ennek feltétlen nagy hasznát. Látnoki képességgel megállítottak azt mondják, hogy a közel jövőben [sic!] lesz alkalmuk az új választójogi tervezetnél ennek hasznát élvezni. Minden esetre [sic!] kötelességünk, hogy minden lehetőet elkövessünk az ügy érdekében, és amíg egy szemernyi kilátásunk van, addig ütni a vasat. Hálás köszönettel vesszük, ha b.[ecses] Véleményéről értesít, illetve, ha a kapott válaszokat, közölni méltóztatik velünk.⁶¹¹

nun im wirtschaftlichen Kampfe stehen, sehen sich immer mehr genötigt, ihre eigenen Interessen selbst zu vertreten. Wie sollen sie aber dazu imstande sein, wenn ihnen das beste Mittel, die wirtschaftlichen Vorgänge und Zusammenhänge kennen und verstehen zu lernen, fehlt?” NFL, (1911): 3. 59–60.

609 NFL, (1907): 5. 6–7. Vö. *A Nő és a Társadalom* glosszájával, amely szerint a *Népszava* „»aszszony« névvel csúfol neki nem tetsző férfiakat”. NT, (1908): 6. Erre l. még pl. NFL, (1909): 4. 103–104.; NFL, (1915): 1. 14.

610 Kulka minden egyes peticójukat „schwachen Versuch”-ként aposztrofálta. FRYSÁK 2002. 215–223.

611 Glücklich Vilma levele Teleki Sándornénak. 1913. 03. 11. NYPL RSP Box 497. Ezzel szinte teljesen megegyező tartalmú levelet kapott Haller Györgyné (a FE választmányának tagja) is, akinek a férje szintén parlamenti képviselőként tevékenykedett. Glücklich Vilma levele Haller Györgynének. 1913. 03. 11. Uo.

8.2.4. Glosszák

„A glossza édestestvére a jegyzetnek, de rokonvonásaik ellenére [...] megkülönböztethető tőle.”⁶¹² Emellett az alábbiak jellemzik: rövid, tömör, bíráló, csípős hangvételű, ironikus, általában csattanóval végződik. Elsősorban konfliktushelyzeteket dolgoz fel, szerzőjük a saját személyiségén – vagy az általa képviselt csoporton – keresztül igyekszik megszólítani az olvasót, érzelmeire, gondolataira hatni, esetleg befolyásolni.⁶¹³ A glosszák műfaji sajátosságainak hosszas boncolgatása helyett Bernáth László gondolatait idézem, amelyek maradéktalanul érvényesek az itt vizsgált írásokra: „a [...] glossza szerelemből és méregből, felháborodásból, haragból és fölényből, értelem korbácsolta indulatból születik. Igazi célja a *leleplezés*. Leleplezi a butaságot, az úrhatnám-ságot, az önkényt és az önkényeskedést, a türelmetlenséget és az inkompetenciát, a nagyképűséget és a képmutatást [...] egyaránt lehet politikai, közéleti, [sic!] és társadalmi, kulturális, [sic!] vagy bármilyen más aktuális kérdéshez való, többnyire polemikus [...] *hozzászólás*.”⁶¹⁴

A magyar lapok szerkesztői szinte valamennyi számban legalább négy-öt glosszát publikáltak – összesen 550-et –, amelyeknek az évfolyamok közti megoszlása egyenletesnek mondható. Ezzel szemben a *Neues Frauenleben* mindössze 19 glosszát közölt, aránytalan évfolyamonkénti megoszlásban. Ezek többsége önálló rovatban (*Glossen*) jelent meg 1910-ben. Az évszám azért lényeges, mert az új műfajcsoport bevezetése bizonyára a lap megreformálásának része volt – még akkor is, ha a kezdeményezés a későbbiekben szinte teljesen elhalt.

A glosszák többségét mindkét lapban szerzőik neve nélkül publikálták, ami a dualizmus korának újságírói gyakorlatában bevett szokásnak számított.⁶¹⁵ Az osztrák periodikából 12, a magyarokból mindössze 13 glosszaíró nevét ismerjük. Az utóbbiak kivétel nélkül egy-egy írást jegyeztek, szemben a *Neues Frauenleben* álneven publikáló glosszaíróival, Norával, Thorával és Portiával.⁶¹⁶ A *Nő és a Társadalomban*, valamint a *Nőben* található álnevek ún. „beszélő nevek”: „okleveles tanítónő” és „egy tanítónő szülei” is megnyilvánultak a rovatban.⁶¹⁷ Mellettük Schwimmer, Pogány, Mellerné, Szirmayné, valamint Szegváriné publikáltak glosszákat, amelyek remek példái újságírói szárnypróbálgatásaiknak.⁶¹⁸ A bécsi periodika szerkesztői és az AÖF vezető-

612 BERNÁTH 1995. 102.

613 Erről l. még BURKHARDT 2009. 202–203.; LA ROCHE 2008. 180–181.; MAST 2012. 300–306.

614 Kiemelések az eredeti szövegben. BERNÁTH 1995. 102–103. Hosszan érvel amellett, hogy a glosszák „kőkeményen politizáló állásfoglalások”. Uo. 102–106.

615 Uo.

616 NFL, (1910): 1. 14–15.; NFL, (1910): 2. 52–54.; NFL, (1910): 3. 92.; NFL, (1910): 5. 153–155.

617 A tanítónők megbecsülésének teljes hiányáról küldött olvasói leveleiket a szerkesztők egészítették ki, s öntötték glossza formába. NT, (1909): 1. 11–12.; NT, (1912): 5. 82.

618 A sort Schwimmer kezdte „Mire mi férfiak leszünk” című írásával A *Nő és a Társadalom* mutatványszámában. NT, (1907): 1. 9. A legkiforrottabb glosszát Szegvári Sándorné jegyezte

sége a glosszáírásban nem vállaltak szerepet. Nem állítom, hogy ezen eltérés magyarázatául a magyarok nagyobb publicisztikai jártassága szolgál, de ki kell emelnünk kezdeményezőkézségüket és kísérletezésre való nyitottságukat, amelynek nyomai az osztrákoknál az 1909-es lapmegújító kezdeményezésen kívül nem érhetőek tetten.

Míg a budapesti periodikákban a glosszák terjedelme a teljesen átlagosnak számító néhány sor és fél oldal között mozgott, a *Neues Frauenleben*nél rendszeresen botlunk másfél-két oldalas, már-már belső cikknek beillő írásokba. A feldolgozott témák – magától értetődően – komoly átfedéseket mutatnak: a nők felsőfokú képzésben, értelmiségi, valamint tudományos pályákon történő érvényesülésének akadályozása⁶¹⁹ mellett előkerültek a cselédtörvény visszasságai is.⁶²⁰ A katolikus egyház kritikája mellett nem maradtak el a konzervatív, keresztényszocialista és szociáldemokrata szervezetek felé irányuló fricskák, reflexióként a két irányzat polgári nőmozgalommal szemben képviselt álláspontjára.⁶²¹ Magyar vonatkozásban a választójog kérdéskö-

1917-ben. Ebben Lloyd George-ot „hülyé”-nek bélyegzi, illetve hazugsággal vádolja: „Megdöbbentően kegyetlen, cinikus, háborúra uszító beszéd járta be a minap a világsajtót! Lloyd George mondta a vértől csepegő, izgató, milliók halálát ígérő szavakat egy újságíró tollába. Hiába, ezek a szavak is csak azt árulták el, mire elhangzottak, hogy az entente háborúba kergetett népeit is hatalmas és forró békevágy sorvasztja. Vágy egy állandó béke után, [...]. A hülyeség primitív rabulisztikával [az igazság kiforgatásával], mellyel csak a háború mérges gázaitól elkábult agyvelőkre lehet hatni, be akarja bizonyítani Lloyd George, hogy a központi hatalmak ellen folytatott kegyetlen, és az ellenséges országok végleges összezúzásáig folytatott háború a porosz katonai deszpotizmus letörésére és mindenféle háborús veszedelem és barbárság megszüntetésére alkalmas eszköz. Az angol hadügyminiszter tudatosan hazudik. Oh, nagyon jól tudja ő, hogy véres bosszúval [sic!], népek összezúzásával [sic!], megalázásával, egymás ellen való uszításával, kegyetlenséggel, gyilkossággal nem lehet megvetni alapját egy kiengesztelő, a militarizmus eszközeit elvető megegyezésnek. Hanem csak fokozni az erőszak, a kapitalizmus és a férfiak nemi uralmának viszszaéléseit [sic!] és újabb háborúkat előidézni. De az anyag, amellyel most dolgozik az imperializmus, élő idegekkel, agyvelővel rendelkező anyag. ÉS [kiemelés az eredeti szövegben] jól ismeri Lloyd George emberei lelki állapotát, tudja, hogy ma már ebbe az örületbe csak úgy lehet beleveszszőzni őket [...].” NT, (1916): 10. 158.

619 Erre l. pl. NFL, (1908): 12. 302.; NT, (1907): 2. 22. Előbbiben azon intézkedéseket sérelmezték, amelyek tiltották vagy nehezítették a német nők habilitációját, utóbbi pedig azt, hogy lány-növendékek nem nyerhetnek felvételt az Országos Magyar Királyi Mintarajziskolába.

620 A kérdés a kezdetektől napirenden volt a magyar lapokban, elsőként Kaposvár cselédtörvényének egy szakaszát interpretálták a következőképpen: „[olyan] mintha csak Dél-Karolina vagy Texas egy 100 év előtti rabszolgatörvényéből vettek volna át.” NT, (1907): 3. 39. A *Neues Frauenleben* glosszáírója néhány évvel később így búsongott egy, a tartományi parlamentnek benyújtott törvényjavaslaton: „Wird dieser Antrag in absehbarer Zeit zur Verhandlung kommen? Und werden wir eine Beschlußfassung darüber erleben? Oder sollen unsere Enkel den 200 jährigen Bestand der Dienstbotenordnung feiern, wie wir heuer den 100 jährigen feiern können? Es ist Aussicht dazu vorhanden, wenn so weiter gearbeitet wird wie bisher.” NFL, (1910): 3. 92.

621 Erre l. pl. NFL, (1910): 11. 328–329.; NT, (1907): 5. Utóbbi szerzője élcélődésének tárgyát az képezte, hogy „a klerikálisok és a szociáldemokraták, akiket »egy világ«, sőt egy mennyor-

re is rendre visszatért, különösen az újabb és újabb választójogi reformtervezetek tárgyalása idején.⁶²²

Végül két, tartalmukban és szerkezetükben hasonló, ám stiliztikájukban és a szerzők által alkalmazott ironia mértékében eltérő glosszát idézek szó szerint. Ezek azért is számítanak kuriózumnak, mivel a lapokban rendszeresen követhető példaként megjelenő Németország – II. Vilmos császár nőmozgalommal szemben tanúsított ellenérzései miatt – negatív színben tűnik fel bennük.

Egy császári szó a nőmozgalomhoz. Vilmos császár nagyszabású királyi „Gottesgnadentum” beszédében a nőmozgalomra is kitért, és legmélyésesebb rosszállását fejezte ki. Ha valakinek egy cseppnyi kétsége lenne arról, hogy a nők szerepeinek a háztartással és a családdal kapcsolatos kötelezettségekre történő korlátozása a liberális és korszerű szemlélettel összeegyeztethető, akkor ez a császári beszéd kiváló felvilágosítást ad. A nőmozgalom kárhóztatására ilyen szavakkal kapcsolatban merült fel: „a férfiak eszköze”, „Isteni kegyelemből és nem a parlamentéből, népgyűlésekből és a nép döntéséből adományozott” kimondva tulajdonképpen, ahogy egy konzervatív lap is írja, „egy pompás középkori fegyverraktárból” került ki, és amit a liberálisan gondolkozó pártok a leghevesebb tiltakozás közepette követelnek, igazolja, hogy az isteni legitimitás/kegyelem, az abszolutizmus és a nőkre erőszakolt korlátozások a családban egyenlő, a fejlődésnek már mögöttünk lévő lépcsőkhöz tartoznak. Mint nők és mint a liberális fejlődésre törekvők halásznak kell lennünk a német császárnak felvilágosító szavaiért.⁶²³

Mindenható Vilmos. A civilpápa megint bullát adott ki. Ő volt az, aki lassankint ötre emelte a nők kötelező három K-ját – Kinder, Küche, Kirche, plus[z] Kleider és Kaiser, ezúttal a nők lovaglására vonatkozóan rendelkezett. A katonatisztek szegény feleségei, úgy látszik, teljesen a hadi reglement alatt állnak. Nálunk nem szabad nekik férjeikkel karonfogvást

szág és egy pokol is el szokott egymástól választani: édes harmóniában találkoznak a feministák elleni harcban”. Uo.

622 Erre l. a szerkesztőség reakcióját Gerő Ödönnek (1863, Pécs–1939, Budapest), a *Pesti Napló* munkatársának és II. Vilmos császárnak (1859, Potsdam–1941, Doorn) a női választójoggal és a mozgalommal szembeni kritikáira: NT, (1907): 2. 22–23.; NT, (1908): 5. 78.; NT, (1909): 3. 40.

623 „Ein Kaiserwort zur Frauenfrage. Kaiser Wilhelm hat in seiner großen Königsberger »Gottesgnadentum«-Rede sich auch über die Frauenbewegung geäußert und ihr seine tiefste Mißbilligung ausgesprochen. Wenn je ein Wort Zweifelde darüber aufklären konnte, ob die Beschränkung auf häusliche und Familienpflichten mit freiheitlichen, zeitgemäßen Anschauungen vereinbar sei, so mußte dieses Kaiserwort Aufklärung bringen. Die Verdammung der Frauenbewegung in Zusammenhang mit Worten wie: »Instrument des Herrn«, »von Gottesgnaden verliehen und nicht von Parlamenten, Volksversammlungen und Volksbeschlüssen« ausgesprochen, die, wie selbst ein konservatives Blatt schreibt, »aus der Prunkröstkammer des Mittelalters« geholt sind, und die die freiheitlich Denkenden aller Parteien zu heftigstem Widerspruch herausfordern, beweist, daß Gottesgnadentum, Absolutismus und die der Frau aufgedrungene Beschränkung auf der Familie der gleichen, hinter uns liegenden Stufe der Entwicklung angehören. Als Frauen uns als freiheitlicher Entwicklung zustrebende Menschen müssen wir dem deutschen Kaiser für seine aufklärenden Worte dankbar sein.“ NFL, (1910): 9. 273.

menni, hasított szoknyát nem szabad viselniök, Németországban nem szabad tangót táncolniok, kenyérkereseti munkával sem szabad családi gondjaikon enyhíteni, s most a nagy Vilmos legújabb rendelete szerint nem szabad férfiasan megülniök a nyeret. Hiába derült ki, hogy a nő szervezetének jobb az egyensúlyozási nehézségekkel kevésbé küzdő férfias lovaglás, hogy a paripa is kevésbé szenved, ha egyenes a megterhelhetés: Vilmos más véleményen van, az asszonyoknak pedig szót kell fogadniuk.⁶²⁴

Míg a *Neues Frauenleben* cikke a „rosszallás” (*Mißbilligung*) szót leszámítva címében, valamint első mondatában a hírekhez hasonló tárgyilagosságot tükröz, *A Nő és a Társadalom* glosszáírója már a címben olyan metaforát kezd kibontani, amely a katolikus egyház felé is tükröt tartva vonul végig a szöveg első felén. Az alattvalói életét minden téren befolyásolni kívánó „Mindenható [...] civilpápa” korábbi és jelenlegi rendelkezéseire („bullá”-ira) történet csípős utalással a glosszáíró leleményesen ágyazza írását tágabb kontextusba, amihez még több mögöttes tartalmat szolgáltat a magyar viszonyokkal való összevetés. Utóbbi egyébként a bécsi lap cikkéből sem hiányzik, ám a maró gúny itt elmarad, csupán homályos utalásokat olvashatunk a középkori állapotokról, s arról, hogy a nőknek köszönettel kell fogadniuk Vilmos útmutatását. Összegezve, míg a *Neues Frauenleben*-cikk szerzője rejtett utalásokkal kívánta elérni célját, a magyar cikkíró közvetlenebb jelzőkkel (pl. „férfias” szó halmozása), komikusabban fejezte ki mondanivalóját, ami egyébként általánosságban érvényes a lapok további, e műfajhoz sorolt írásaira is.

8.3. A KIEGÉSZÍTŐ ÉS FANTÁZIÁRA ÉPÜLŐ (SZÓRAKOZTATÓ) MŰFAJOK

Végül a kiegészítő, illetve fantáziára épülő, más néven szórakoztató műfajokra térek ki. Az e csoportba sorolt cikkekből a *Neues Frauenleben*-ben 561-et, a magyar lapokban pedig 387-et találunk. A műfajcsalád elnevezésével kapcsolatban gyakran felmerül kérdésként, hogy egyáltalán interpretálhatjuk-e őket „önálló műfajok”-ként. Én magam a szerkesztői és olvasói levelek mellett a felhívásokat, valamint a közleményeket is indokoltnak tartom külön (önállóan) kezelni.⁶²⁵ Ugyanez vonatkozik a riportokra és az irodalmi rovatokra.⁶²⁶ Ezek funkciójukat és szerepüket tekintve eltérnek a két idáig tárgyalt műfajcsaládtól: az olvasmánanyag színesítése mellett a szerkesztőségek olvasókkal kiépített kapcsolatának intenzitásáról vallanak. Fontos, hogy a kiegészítő műfajok esetében a „műfaj” szó nem használható a klasszikus értelmé-

624 N, (1914): 8. 163.

625 BERNÁTH 1995. 181.

626 A magyar lapokban hét, a *Neues Frauenleben* hasábjain mindössze egyetlen riport jelent meg. Alacsony számuk miatt nem elemzem őket.

ben, hiszen az e kategóriába tartozó írások „gyakorlatilag információk, tudósítások, jegyzetek, kispublicisztikák, levelek, hirdetések. Különbözőségük nem műfaji sajátosságukból, hanem funkciójukból ered.”⁶²⁷

8.3.1. Olvasói és szerkesztőségi levelek

Miként teszi a lapokat „életközelibbé” az olvasói levelek publikálása, s hogyan színesítik ezek az olvasmányanyagot?⁶²⁸ Egyáltalán mi a különbség az olvasói levél és a levél között? Noha az e műfajhoz tartozó írások száma a lapokban elenyésző – az osztrák periodikában 28 olvasói levél és 20 levél, a magyarban 36 olvasói levél és 24 levél található –, ki kell térnünk rájuk. E szövegek ugyanis mással nem pótolható információforrásként szolgáltak.⁶²⁹ Továbbá „olyan reflexiós visszajelzések”, amelyek „szinte tartalmuktól függetlenül [...], pusztán létükkel a lap hatását [...] demonstrálják”.⁶³⁰

Az olvasói levél nem tévesztendő össze a levéllel! Míg a lapokban fellelhető leveleket a szerkesztőbizottságok tagjai vagy a (nemzetközi) nőmozgalom publicisztikai tapasztalattal rendelkező vezetői írták, az olvasói leveleket laikusok (többnyire az előfizetők) küldték.⁶³¹ Utóbbiak szerkezete, stílusuk és nyelvezete eltért a többi cikktől. Többségük a hagyományos levél formáját követte – megszólítással, törzsszöveggel, elkészítő formulával, aláírással. Azonban, amint az alábbi példák szemléltetik, a szerkesztőségek a szövegek elejét és végét helytakarékoság céljából általában törölték. Terjedelmük nagyjából megegyezett az osztrák és a magyar periodikákban, egy bekezdés és fél oldal között mozgott. A jobbára név nélkül, monogrammal vagy álneveken közzétett írások azonban így is lényegesek, hiszen a lapok olvasókkal kiépített kapcsolatát demonstrálják.

Bernáth az olvasói levelek kapcsán említi, hogy „a mennyiség olykor a minőség rovására megy”.⁶³² Ilyesmiről jelen esetben szó sincs, hiszen a *Neues Frauenleben* éves szinten átlagosan kettő (egész pontosan 2,3), a magyar lapok pedig kerekén három olvasói levelet hoztak.⁶³³ A levélírók többsége foglalkozásukról vagy ideológiai beállítottságukról árulkodó álnevek mögé bújva fordult a szerkesztőségekhez információért, illetve valamely őket ért sérelem megosztása céljából. A felvilágosítást kérők egyik csoportjába a lapelőfizetésekről érdeklődők tartoztak, a másikba pedig azok, akik elhelyezkedésükben

627 Bernáth 1995. 190.

628 REUMANN 1994. 71.

629 PALTRIDGE 2006. 82–84.

630 BERNÁTH 1995. 181.

631 Erről az előző fejezet mellett l. bővebben NT, (1907): 3. 44.

632 BERNÁTH 1995. 181.

633 A közelmúlt kutatásai azt erősítették meg, hogy a magyar lapok szerkesztőségéhez ennél sokkal több olvasói levél érkezett.

kérték az egyesületek tanácsát.⁶³⁴ „Egy figyelmes nő” (*Eine aufmerksame Leserin*) 1910-ben arról érdeklődött, hogy a szerkesztőség milyen munkát javasol a polgári iskola első négy évfolyamát elvégzett nőnek,⁶³⁵ M. P. monogramú olvasó pedig arra szeretett volna választ kapni, hogy franciayelv-tudással hol nézhet fordítói munka után.⁶³⁶ A glosszákhoz hasonlóan itt is rendre előkerült az óvónők és a (magán)tanárnők megbecsülésének hiánya, mind osztrák, mind magyar vonatkozásban.⁶³⁷ A *Neues Frauenleben* hét, a magyar lapok hat levelet közöltek a szerző nevének megjelölése nélkül.

Amint említettem, a lapok nőmozgalmi aktivisták tollából is közöltek leveleket, ahol presztízskérdés volt a szerző nevének feltüntetése. Ezen írásokat teljes terjedelmükben publikálták: az osztrák lapban hétoldalas levelet is talá-lunk,⁶³⁸ míg a magyaroknál ezek átlagos terjedelme – az olvasói levelekhez hasonlóan – egy-két oldal maradt. A szerkesztőségek ezzel egyértelműen a lapok befolyását kívánták demonstrálni. A magyarok Catt levelei mellett – amelyekben a cseh nők szervezkedésének eredményeiről számolt be, valamint *A Nő* indulásához gratulált⁶³⁹ – a *Ius Suffragii* 1913 utáni szerkesztőjének, Mary Sheepshanksnak (1872, Liverpool–1960, Hampstead) a sorait közölték 1915-ben, aki a periodikán keresztül igyekezett fenntartani az összeköttetést az IWSA tagszervezetei között a háborús években.⁶⁴⁰ Schwimmer, Mellerné és Glücklich is jegyezett leveleket: utóbbi egy ízben azon elmélkedett, hogy vajon a híres, elismert nők miért maradnak távol a feminista mozgalomtól.⁶⁴¹ A nők hivatásvállalásának szükségességéről és a házasságkötésük utáni munkájáról a FE-hez 1910-ben, csupán ideiglenesen csatlakozó Hermann-né Lud-

634 Erre l. *A Nő* indulása után érkezett olvasói leveleket: „Lapunkat olvasás céljából elküldöttem a fiam tanítójának, akit itten az intelligencia nagyrabecsül. A tanító ma kis fiammal kéretett, jelentsem be előfizetőnek.” N, (1914): 4: 75. Továbbá: „A szétküldött mutatványszámok alapján tíz előfizetőt jelenthetek be. Az eredménynek már csak azért is örülök, mert ismerőseim mindegyike rögtön válaszolt, és szinte egyöntetűen hangsúlyozták, hogy a lap színvonalá és érdekes tartalma annyira felkeltette érdeklődésüket ügyünk iránt, hogy kész örömmel lépnek az előfizetők közé. Kérek további példányokat, hogy megkezdett akciómat folytathassam.” Uo.

635 „Ich bin eine dreißigjährige Frau mit vier Bürgerschulklassen Vorbildung und möchte einen Beruf ergreifen. Möchte gerne wissen: welcher Beruf ist nicht überfüllt, wo sind die möglichsten besten Aussichten auf ausreichendes Einkommen? Gewiß können nur solche Berufe in Betracht kommen, welche keine langwierige Vollbildung benötigen, da ich dazu schon keine mehr Zeit habe.” NFL, (1910): 3. 97.

636 Uo.

637 Pl. NT, (1907): 6. 102.; NT, (1911): 2. 27–28.; NFL, (1909): 5. 134–136.; NFL, (1911): 3. 72. Utóbbiban a *Neues Frauenleben* egyik magántanítónő olvasója „Napibér” (*Taglohn*) jellegével kért tanácsot annak kivédésére, hogy diákjai (vagy azok szülei) az utolsó pillanatban mondják le az órákat. Uo.

638 *A Nő és a Társadalomban* is publikál Ben B. Lindsey leveléért l. NFL, (1908): 12. 287–293.

639 N, (1914): 1. 1.

640 N, (1915): 2. 26.

641 A cikk megírásának apropója a FE és Jászai Mari közti konfliktus. NT, (1907): 11. 186.

wig Blanka publikált két levelet.⁶⁴² A tagnévsorokból 1913-ra eltűnő hölgy még Schwimmerék szemében is túlzott lelkesedésével és dilettáns viselkedésével két ízben is borsot tört a FE vezetőségének orra alá: Marosvásárhelyen és Veszprémben vállalkozott előadások tartására, ám felkészültségét Schwimmer és Glücklich nem találta megfelelőnek, a rendezvények sikerében pedig – Hermann-néval ellentétben – egyáltalán nem bíztak.⁶⁴³

A *Neues Frauenleben* szerkesztői a nemzetközi porondról 1914 előtt csupán Maikki Friberget üdvözölhették szerzőként, aki levelében a közép-európai nőmozgalom eredményeit állította szembe a lapban 1907 folyamán többször felbukkanó témával, jelesül a hajadon és férjezett nők megszólításának differenciálásával.⁶⁴⁴ A legtöbb levelet Leopoldine Kulka, Christine Touaillon, Else Migerka és Enna von Filek jegyezték. Kulka 1908-as, Londonban kelt levelében az angol szüfrazsettek módszereit ítélte el, ami azért érdekes, mert az AÖF öt évvel később egy másik levélben együttérzést fejezte ki Emmeline Pankhursttel (1858, Moss Side–1928, London), az angol szüfrazsettek vezetőjével egy éhségsztrájkja lezárásakor.⁶⁴⁵ Az AÖF nemzetközi békemozgalomhoz történő csatlakozásával, vagyis nemzetközi kapcsolatainak intenzívebbé válásával a szerkesztőségbe befutó levelek száma is nőtt. Egyre többször közölték a WILPF francia vagy angol csoportjai által a központi hatalmak országainak írt leveleket. Bizonyára ennek köszönhető, hogy ekkor már nem volt szükség arra, hogy például Elisabeth Cady Staton és Susan B. Anthony ötven évvel korábbi levelezését publikálják a *Neues Frauenlebenben*...

8.3.2. Irodalmi, művészeti rovatok; közlemények, felhívások és hirdetések

Jelen elemzés fókusza nem indokolja a lapok irodalmi és művészeti rovatainak részletes elemzését. Az e kategóriában megjelent írások száma – a *Neues Frauenlebenben* 432, a magyar lapokban 237 – miatt azonban szükség szerű, hogy néhány fontosabb tendenciára felhívjam a figyelmet. Bizonyos tekintetben hasonló a helyzet a hirdetésekkel, a közleményekkel és a felhívásokkal is,

642 Salzer Dávid levele a FE-nek. 1910. 09. 09. NYPL RSP I. A. Box 497.; NT, (1909): 1. 9–11.; NT, (1909): 2. 24–25.

643 Glücklich egy marosvásárhelyi tagjuknak címzett levele szerint „Hermann-né Ludwig Blanka /és ezt egészen diszkrétan küldöm/ a nőmozgalom minden részletét nem ismeri, felolvas /felolvasása tűrhető, mert átcenzúráltuk/, de vitát vezetni vagy abban részt venni nem tud. Nagyon igénytelen megjelenésű, kis nő, aki valószínűleg csak ott használhat az ügynek, ahol ismerősei vannak, akik kérdésekkel vagy vitatkozással nem hozzák zavarba.” Glücklich Vilma levele Halász Józsefnek. 1913. 02. 21. Uo.

644 NFL, (1907): 1. 4–5.

645 NFL, (1908): 9. 225–227.; NFL, (1913): 5. 119–120. Vö. Schwimmerék passzivitásával, amelyet a szüfrazsettek erőszakos eszközeivel szemben támasztottak. NT, (1907): 12. 200.; NT, (1909): 8. 140.; N, (1914): 8. 156–157, 162, 167.

bár utóbbiak száma, illetve a lapokban elfoglalt helye korántsem olyan kiemelt, mint a szépirodalmi és a képzőművészeti blokkoké.

Ahogy erre már utaltam, a *Neues Frauenleben* irodalmi és művészeti rovatának 1910 elejétől elsősorban „propagandisztikus” célokat szántak a szerkesztők.⁶⁴⁶ Hasonló célkitűzések konkrét nyomai nem maradtak ránk a magyar anyagban, mégis nyilvánvaló, hogy Schwimmerék ezen írásoknak (is) kulcsszerepet szántak a nők iskolán kívüli, informális, egyesületi keretek között megvalósuló oktatása, (tovább)képzése terén.⁶⁴⁷ Az intézményes (szak)képzés kereteiből kikerülő nők ösztönzése a szépirodalom olvasására az AÖF számára is fontos volt, amitől Touaillon, Kulka és Gerber a háború éveiben sem volt hajlandó eltekinteni. Összehasonlításképp: míg az irodalmi és képzőművészeti rovat az 1910 januárja és 1914 júliusa között a lapszámok mintegy felét foglalta el, addig hossza ezt követően harmadára, negyedére zsugorodott.⁶⁴⁸ Ezzel szemben a rovat terjedelme a budapestiekénél csak ritkán haladta meg az öt oldalt. Kimaradtak az irodalmi blokkok az IWSA-kongresszus időszakában, hiszen Schwimmeréknek nem maradt szabad kapacitásuk olvasóik ilyen irányú igényeinek kielégítésére. A lapok 1914 augusztusa és decembere közötti rendkívüli számaiból is kihagyták a rovatot.⁶⁴⁹

Az alábbiakban néhány további eltérésre hívom fel a figyelmet a lapok közt, amelyek a szerkesztők személyes érdeklődése mellett az egyesületek országos és nemzetközi beágyazottságából vagy éppen ennek hiányából eredeztethetők. A *Neues Frauenleben*, valamint *A Nő és a Társadalom* hasábjain mindvégig olvashatók rövid terjedelmű novellák vagy regényrészletek. A *Nő* szerkesztői e gyakorlattal szembehelyezkedve 1914 januárjától 25 számon keresztül tették közzé Charlotte Gilman Perkinsnek, a korszak nagyra tartott amerikai feminista szerzőjének *Magda-Margit (Mag-Marjorie)* című, a feminista nőmozgalom céljait reprezentáló regényét, Ágostonné fordításában.⁶⁵⁰ Az irodalmi rovatnak a FE és a NOE célkitűzéseikhez, valamint a FE nemzetközi szerepvállalásához alkalmazkodó tematikája egyébként mindkét magyar lapon végigvonul. Klasszikus szépirodalmi alkotásokkal kevésbé találkozunk bennük, sokkal inkább magyar, német s néhány angolszász aktivista írásaival. A FE választmányának tagjai mellett Björnsterne Björnson, Hedwig Dohm és Olive Schreiner (1855, Wittebergen Reserve –1920, Wynberg) korai nőmozgalmi aktivista és pacifista író névét kell megemlítenünk az ismertebb szerzők között.⁶⁵¹ Néhány

646 NFL, (1910): 1. 29–38.

647 Erről l. bővebben CZEFERNER 2015.; uő 2016. 549–560.

648 Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy 1910–1914 közötti 30–40 oldalas lapszámokból 15–20 oldalt foglalt el az irodalom, majd a későbbiekben a 25–28 oldalas példányokban hat-tíz oldal jutott erre a blokkra. Vö. NFL, (1915): 12.; NFL, (1916): 4. E számokban az irodalmi rovat szokatlanul hangsúlyos, a felét novellákkal, versekkel töltötték meg.

649 NFL, (1914): 8–14.; N, (1914): 15–19. Vö. N, (1915): 1. 7. Vö. NFL, (1915): 1. 1–2.

650 Eredetileg az angol *The Forerunner* című lapban jelent meg, amelyet a FE is előfizetett. MNL OL P999. 50. doboz 134–135. tétel.

651 N, (1917): 2. 24, 29.; N, (1917): 8. 131–133.

írás erejéig a magyar irodalmi élet jeles képviselői, például Kosztolányi Dezső, Babits Mihály vagy Jókai Mór is feltűntek, kifejtve nézeteiket a nők egyenjogúságáról vagy a pacifizmus fontosságáról.⁶⁵² A magyarok többször közöltek tematikus bibliográfiát a nőmozgalom valamely szegmenséről, illetve ajánlottak elsősorban német nyelvű szakkönyveket a hazai és a nemzetközi nőjogi szervezetek történetéről és munkásságáról.⁶⁵³ A német nyelvterület közelsége mellett Schwimmer hasonló profilú, németországi egyesületekkel kiépített szoros kapcsolatának tudható be, hogy a FE könyvtárába érkező munkák elsősorban német, illetve osztrák szerzők tollából származtak. Sőt rendszerint az angol és francia nyelvű művek is német fordításban (azaz német közvetítéssel) érkeztek. Ezeket egyébként ugyancsak az irodalmi rovat keretein belül ajánlották olvasásra a lapokban.⁶⁵⁴ Utóbbi tendencia az AÖF-nél is kimutatható, azzal a kitétel-lel, hogy a beérkező francia nyelvű könyvek száma meghaladta az angolokét.⁶⁵⁵

A *Neues Frauenleben* hasábjain ismert osztrák és német írók novellái mellett nagy számban találunk verseket, illetve rövidebb vagy folytatásokban közölt drámái alkotásokat. A rovatba ezenkívül születésnapjukat ünneplő vagy elhunyt (képző)művészek portréi, nekrológjai kerültek, amelyek tovább színesítették a tartalmat.⁶⁵⁶ Végül nem feledkezhetünk meg arról, hogy a rovat 1914 augusztusától az AÖF pacifista eszméinek még intenzívebb terjesztésére is szolgált, hiszen az itt közölt alkotások átcsúsztak a cenzorok szűrőjén.

A lapok közleményei szinte teljesen azonos jellemzőkkel rendelkeznek.⁶⁵⁷ Számuk az osztrák és a magyar lapokban 80-80 volt. Leggyakrabban a címlapon, a vezércikk előtt kaptak helyet, s rendszerint a periodikákkal vagy az egyesületekkel kapcsolatos információt, esetleg valamilyen politikai aktualitást, illetve ezeknek a mozgalomra gyakorolt hatásait adták az olvasók tudtára. Schwimmerék 1912 elején rövid közleményben értékelték a lap első öt évfolyamát,⁶⁵⁸ a későbbiekben pedig általában ilyen módon tették nyilvánossá azt, hogy az aktuális példányszám miért hagyta el késve a nyomdát.⁶⁵⁹ E gyakorlatot a *Neues Frauenleben*-szerkesztők is alkalmazták,⁶⁶⁰ akik ilyen formában közölték olvasóikkal egy-egy cikk helyhiány miatti kimaradását.⁶⁶¹ Klasszikus értelemben vett felhívásokat a magyar lapokban (3) találunk.⁶⁶² Ebből önmagában nem vonható le következtetés a szerkesztők kommuniká-

652 N, (1917): 3. 37–37. (A cikk jelentős részét törölték.) N, (1915): 8. 122; N, (1916): 5. 74.

653 Pl.: NT, (1910): 9. 150–152.; NT, (1911): 5. 78. Emellett l. még *A Nő és a Társadalom*ban a „Beérkezett művek” című rovatot, amely szinte hónapról hónapra nyomon követte a FE könyvtárának gyarapodását.

654 Uo.

655 L. a „Büchereinlauf” című rovatot, amely az AÖF könyvtárának gyarapodását követte.

656 Az Ellen Key-nek küldött születésnapi jókívánságokért l. NFL, (1909): 11. 275–277.

657 Ezek műfaji sajátosságairól l. BURKHARDT 2009. 203–204.

658 NT, (1912): 1.

659 NT, (1912): 10.

660 NFL, (1918): 1–2.

661 NFL, (1908): 6.; NFL, (1914): 11.

662 Ezek műfaji sajátosságairól l. BURKHARDT 2009. 203–204.

ciós stratégiáiról. Ha azonban tekintetbe vesszük az olvasói leveleket és szerkesztői válaszokat – és a bennük megjelenő nyelvi-retorikai elemeket –, ismételtelen nyilvánvalóvá válik, hogy a budapestiek intenzívebb kapcsolatot építettek ki követőikkel. Csak egy felhívást emelek ki, amely arról is árulkodik, hogy Schwimmer és Glücklich eleinte kitüntetett figyelmet szántak *A Nő és a Társadalomban* a nemi felvilágosítás témájának. 1907 áprilisában pályázatot hirdettek „oly pedagógiai vezérfonalra, mely a tanítónak útbaigazítást nyújt a [nemi] felvilágosítás módjának részleteire nézve”.⁶⁶³

Röviden utalnunk kell még a hirdetésekre. Az egyesületek hirdetési politikája között húzódó különbségekre már reflektáltam, azonban néhány ezekből fakadó sajátosságra még szeretném felhívni a figyelmet. Schwimmerék az osztrákokkal szemben arra törekedtek, hogy a reklámok a feminista mozgalom által megszólított társadalmi rétegekhez, elsősorban a (szak)képzett, kenyérkereső nőkhöz szóljanak. Erre kitűnő példa Neuman László Kálvin téri divatárúüzletének hirdetése. A szalon reklámjának érdekessége az üzlet tulajdonosának a hirdetéshez mellékelte levele, amelyben kifejtette, hogy termékei által a feministák és a nőtisztviselők mozgalmának és vidéki tagjainak (!) szolgálatára kíván lenni:

Cégem annyira közismert, hogy fölösleges e folyóirat tisztelt olvasóinak figyelmét külön is felhívnom a legmodernebb igényeknek megfelelő szövetraktáramra. De a kiadóhivatal szívesengedelmével [sic!] ki akarom fejezni e lap hasábjain azt a meggyőződésemet, hogy A FEMINIZMUS AZ EGÉSZ TÁRSADALOM JAVÁT SZOLGÁLJA. Már saját üzletem körében is világos jelelt tapasztalom annak, hogy a DOLGOZÓ, KOMOLY ÜGYEKKEL FOGLALKOZÓ NŐ milyen FONTOS TÉNYEZŐJE A GAZDASÁGI EGYENSÚLY HELYREÁLLÍTÁSÁNAK. Ezért kettőzött figyelemmel és előzékenységgel állok a feminizmus híveinek szolgálatára. A FEMINISTÁK EGYESÜLETE és a NŐTISZTIVISELŐK ORSZ. EGYESÜLETE VIDÉKI TAGJAINAK, — akik céggemmel esetleg még nem léptek összeköttetésbe — készséggel küldöm meg 400 csoportot tartalmazó mintagyűjteményemet és divatlapjaimat, ha levelezőlapon hozzám fordulnak és „A NŐ”-re hivatkoznak.⁶⁶⁴

Bár nincsenek adataink arról, hogy Neuman mekkora hasznot húzott az egyesületekből, a vidéki tagok bizonyára nem jelentettek túlságosan nagy vásárlóerőt. Nem áll rendelkezésre forrás arról sem, hogy az olvasók közül hányan vettek részt Berkesné Máté Mela svéd torna-tanfolyamain,⁶⁶⁵ foglaltak szállást *A Nő* hasábjain hirdetett panziókban és a felvidéki, esetleg Balaton-parti üdülőkben, illetve hányan fizettek elő hazai és külföldi nőmozgalmi lapokra.

663 NT, (1907): 12. 193.

664 N, (1914): 5. 95.; N, (1914): 6. 115.; N, (1914): 8. 159. Kiemelés az eredeti szövegben.

665 L. pl. N, (1914): 5. 96.; N, (1914): 8. 159.; N, (1915): 2. 31.; N, (1915): 11. 173.

9. A LAPOK TARTALMÁNAK ELEMZÉSE

A következőkben a három periodika tartalmi elemzését végzem el a bennük található, s már több ponton felvillantott témakategóriák alapján. A cikkek számából adódóan e munka kereteit szétfeszítené, ha az egyes elsődleges és másodlagos kulcsszavak alá sorolt cikkeket önálló fejezetekben tárgyalnám minden részletre kiterjedően. Így sokkal inkább a témacsoportok közötti összefüggésekre helyezem a hangsúlyt, s a lapok tartalmi kínálata közötti hasonlóságokat és különbségeket vázolom. A magyar periodikákat itt is közösen kezelém, azonban mind az elsődleges, mind a másodlagos kulcsszavak tárgyalásánál kitérek az 1914-es év cezúrájára. A másodlagos kulcsszavak közül a munka (és bizonyos vonatkozásban az oktatás) témájának reprezentációját emelem ki, amely azonban számos ponton összefüggött például a választójoggal és a gyermekvédelemmel is.

9.1. A KULCSSZAVAK SZEREPE AZ ÚJSÁGCIKKEKBEN

Pontosan miként definiálhatók azon szövegszervező elemek (kulcsszavak), amelyek alapvető szerepet játszanak a cikkek tartalmi koherenciájának megteremtésében? Andor József szerint „azoknak az elemeknek, melyeknek központi szerepük van a keret reprezentációjában és amelyek lexémacsoportokat irányítanak, összekapcsolódva fogalmilag a keret dominanciájával, kulcsszerepük van a keret értelmezésének szövegi reprezentációjában. Ezek a szavak a kulcsszavak. A kulcsfontosságot kifejező potenciáljuk hierarchikusan rétegzett [...], a kulcsszavak minden bizonyos magasabb rendű szövegszervező erővel rendelkeznek.”⁶⁶⁶ Andor évtizedek óta vizsgálja a kulcsszavak szere-

666 Vagyis: „Items which have a central role in representing frames in the mind and which have sets of bodies of lexis under their control, conceptually related to them under the dominance of a frame, have a key status in the textual representation of their understanding frame. Such words are key words. Their potential for expressing keyness is hierarchically layered. [...] key words certainly have a high degree of text organizing potential.” ANDOR 2019. 2–23. (Fordítás tőlem.) Erről l. még ANDOR 1985. 212–221.; uő 1989. 28–36.; uő 2009. 23–28.; uő 2015. 19–34. A nyelvészek véleménye távolról sem egységes abban, hogy mely kritériumok alapján azonosíthatók ezek a szövegben. Raymond Williams, a kultúratudomány alapjainak megteremtője, valamint Anna Wierzbicka például a kulcsszavak kulturális beágyazottságát hang-

pét a magyar és az angol nyelvű írott média szövegeiben, továbbá keresi a választ azon kérdésre, hogy ezek miként aktiválják az olvasó mentális lexikonját. Vizsgálataiban részben Petőfi Sándor János modelljére, részben pedig különböző szövegelemző szoftverekre épít.⁶⁶⁷ Amellett érvel, hogy a kulcsszavak a szövegben betöltött státuszuk alapján „tudáskeret- és forgatókönyvszerű” ismereteket aktiválnak az emberek memóriájában.⁶⁶⁸ Számuk egyébként nemcsak a mai, hanem a százéves cikkekben is viszonylag alacsony, ennek ellenére az olvasó segítségükkel képes az újságcikk tartalmának rekonstrukciójára részben a háttértudására támaszkodva. Ugyanez elmondható a kulcsszavak cikkekben elfoglalt helyéről: a vizsgált lapokra is érvényes, hogy ezek jobbára már az egyes írások címében, az első mondatokban, illetve hosszabb szövegek esetében az első bekezdésekben jelen vannak, ezt követően pedig egyszerű vagy akár többször, esetleg különböző jelzős szerkezetekkel együtt ismétlődnek.⁶⁶⁹ Lényeges még, hogy a cikkek globális szerkezete mellett az egyes paragrafusok felépítését is befolyásolják.⁶⁷⁰

Anna McKane szerint a kulcsszavak az újságcikk olvasók körében arattott sikerét is meghatározzák. Ezek további szövegszervező és stilisztikai elemekkel történő összekapcsolódása befolyásolja az olvasóknak az írásról és az abban tárgyalt esemény(ek)ről alkotott véleményét.⁶⁷¹ A kulcsszavak különböző szintjeit, rétegeit különíthetjük el egymástól: beszélhetünk elsődleges és másodlagos kulcsszavakról, s természetesen léteznek olyan szókapcsolatok is, amelyekre az egyes olvasók kizárólag személyes érdeklődésük függvényében figyelnek fel. Helytelen kiválasztásuk a cikket zavarossá, fókuszalatlanná, homályossá teheti.⁶⁷² Véleményem szerint a szövegekben nem feltétlenül a „magas előfordulási gyakorisággal” bíró szavak válnak kulcsszavakká. Mindez azon gyakoriságvizsgáló szoftverek gyenge pontját is érzékelteti, amelyeket számos nyelvész használ empirikus kutatásaiban a kulcsszavak azonosítására. Gondoljunk csak a *Neues Frauenleben* azon cikkére, amelyekben bár rejtetten megjelenik a nők politikai jogainak témája, a „választójog” vagy „szavazati jog” szavakat a szöveg egyetlen pontján sem olvashatjuk. Részben ezért vetettem el a WordSmith Toolshoz hasonló programok alkalmazását,⁶⁷³ s dolgoztam az általam kialakított témakategóriákkal, kulcsszavakkal. Tartózkodtam az olyan kulcsszavak beemelésétől is, mint például a valamilyen szempontból fontos, és esetleg a szélesebb olvasó-

súlyozzák. (WIERZBICKA 1997.; WILLIAMS 1983.) Utóbbi szerint az egyszerű, mindenki által ismert, mégis összetett jelentéstartalmú szavak a szöveg tartalmának fő hordozói. Uo. 7–10.

667 ANDOR 2019. 2–23.; uő 2016. 103–115. A kulcsszavak megjelenését a viccek szövegében, valamint a skizofrén diskurzusban is tanulmányozta. Uő 2017. 302–310.; uő 2016. 103–115.

668 ANDOR 2017. 302–310.

669 Vö. ANDOR 2019. 2–23.

670 ANDOR 2009. 27.

671 MCKANE 2006. 94, 105.

672 Uo. passim.

673 WordSmith Tools: <https://www.lexically.net/wordsmith/>; utolsó megnyitás: 2021. 05. 10.

közönség számára ismert személy- vagy földrajzi nevek, illetve számadatok.⁶⁷⁴ Fontosnak tartottam viszont, hogy a cikkekben tárgyalt események helyszínként szolgáló földrajzi nevek (országok, városok, falvak, tájegységek stb.) önálló elemzési kategóriarendszert alkossanak – ezeket a következő fejezetben vizsgálom behatóbban.

Mindvégig észszerű, értelmezhető és releváns eredményeket ígérő kategóriarendszerek kialakítására törekedtem. Vagyis nem egyszerűen kulcsszavakat válogattam ki a cikkekből, hanem olyan komplexebb, majd specifikusabb témakategóriák összeállítására törekedtem, amelyekbe valamennyi cikket besorolhattam. Így alakult ki a bevezetésben már említett 16 elsődleges, valamint 30 másodlagos kulcsszó (témakategória), amelyből 17 a női munka, 13 pedig a nőoktatás csoportjába sorolható. Eredeti célkitűzésem szerint a cikkekből tartalmuk alapján csupán a legfontosabb elsődleges, illetve szükség esetén másodlagos kulcsszót választottam volna ki, amely köré a teljes szöveg szerveződött volna. E módszert azonban a hosszabb terjedelmű írásoknál nem tudtam volna sikeresen alkalmazni, így ezekből két-három, sőt esetenként négy-öt kulcsszót is kijelöltem.

9.1.1. Milyen tartalmakat közvetítenek az elsődleges kulcsszavak a lapokban?

A lapok tartalmi elemzése során fontos szempont volt a fentiek mellett, hogy árnyaljam a témával kapcsolatban megjelent szakirodalom állításait. Elsőként azon hipotézisemet szeretném igazolni, amely szerint a női munka témája a lapokban sokkal hangsúlyosabb volt, mint a választójogé – illetve az előbbiekhöz kapcsolódóan az oktatás is kiemelt szerepet kapott.

9. táblázat. A lapokban megjelent cikkek száma az elsődleges kulcsszavak szerint (1907–1918, db)

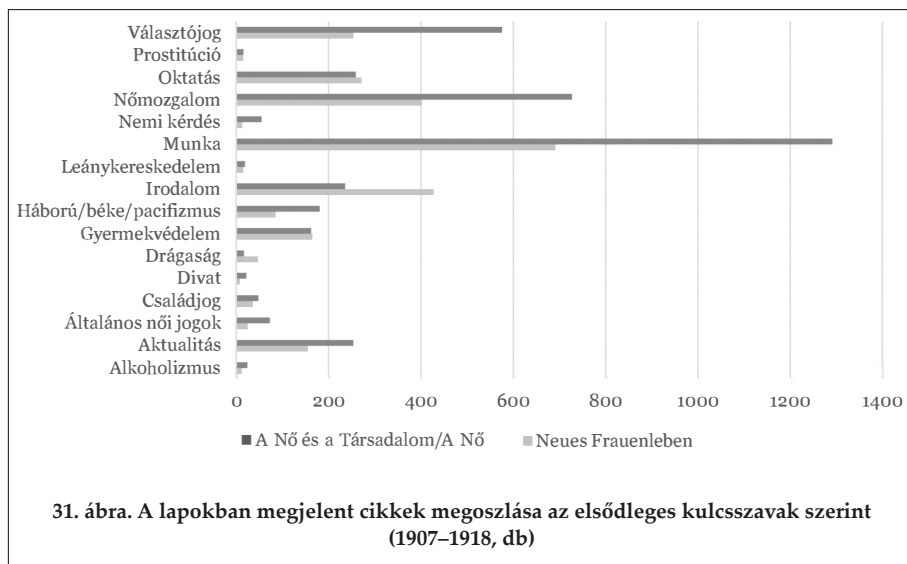
Elsődleges kulcsszavak	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/A Nő</i>
Alkoholizmus	12	24
Aktualitás	155	254
Általános női jogok	25	73
Családjog	36	48
Divat	8	22
Drágaság	47	17
Gyermekvédelem	165	162
Háború/béke/pacifizmus	85	181
Irodalom	427	236

⁶⁷⁴ Ezek által az elemzés teljesen fókuszátlaná vált volna. Vö. ANDOR 2019. 2–23.; MCKANE 2006.

Elsődleges kulcsszavak	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/A Nő</i>
Leánykereskedelem	15	19
<i>Munka</i>	691	1291
Nemi kérdés	13	55
Nőmozgalom	402	727
Oktatás	271	259
Prostitúció	15	16
Választójog	254	576
<i>Összesen</i>	2621	3960

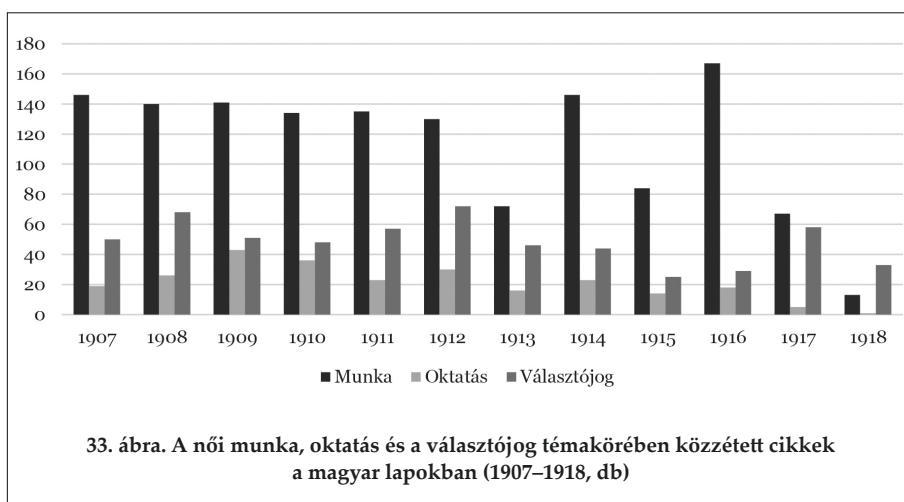
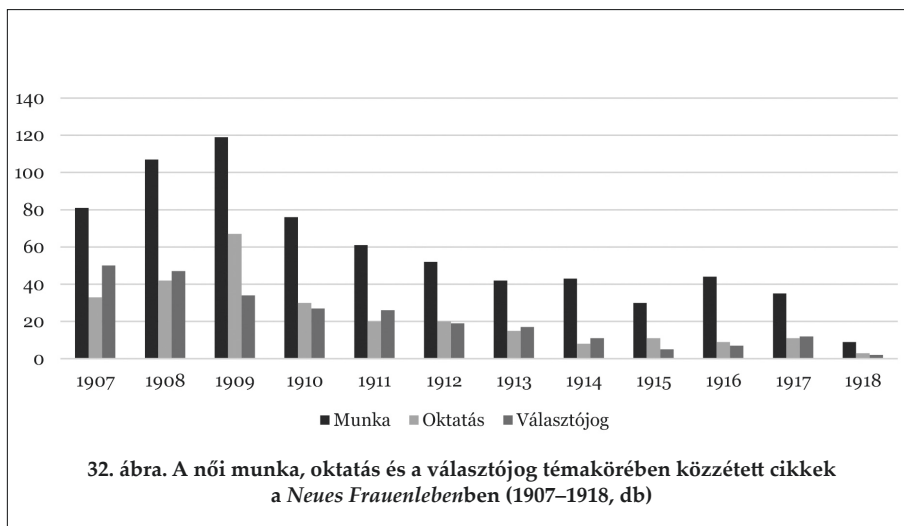
A 9. táblázat és a 31. ábra a lapok témakinálatát ábrázolják 1907 és 1918 között. A kulcsszavak összesített száma (2621, 3960) e helyütt sem számolási hibák eredménye, hanem a cikkek több témakategóriába történő besorolásából adódik. Az összesített statisztikai adatok alapján az osztrák és a magyar periodikák között számos párhuzam, s egyúttal néhány eltérés is kirajzolódik. Az osztrákoknál szembevetendő a női választójog témakörében publikált írások alacsony száma (254, 9,7%, a magyar lapokban 576, 14,5%). Mindkét lap a női munkának szánta a legfontosabb szerepet valamennyi évfolyamban (691 cikk [26,4%] a *Neues Frauenleben*ben, 1291 [32,6%] a magyar lapokban). A lapok mögött álló szerkesztőségek és egyesületek beszámolóí és havi szinten megjelenő közleményei miatt logikusan kiemelt szerepet kaptak a nőmozgalom hírei (402 [15,3%] az osztrák, 727 cikk [18,4%] a magyar lapokban), amelyeket viszont Magyarországon a választójogi témában közzétett cikkek követnek, *A Nő és a Társadalom*ban és *A Nőben* egyaránt. Ezek száma a választójogi törvényjavaslatok benyújtásának és tárgyalásának időszakaitól függően ingadozott, illetve számukat befolyásolta a háború is. Ez – amint már láttuk – lényeges különbség a két ország között, mivel a *Neues Frauenleben* 1914 augusztusa után sem vette le elsősorban a külföldi nők választójogát témakinálatából. 1917-től ugyanakkor mindinkább direkt módon kezdte hangsúlyozni a szavazati jog osztrák nőkre való kiterjesztésének elodázhatatlanságát.

Az ábrákra pillantva azonnal feltűnik, hogy a magyar lapokhoz képest (576, az összes cikk 15,6%-a) alig feleannyi cikk tárgyalta a női választójog témakörét a *Neues Frauenleben* hasábjain (254, 10,9%). Utóbbiban az 1907–1918 között publikált 2332 írás közül a legtöbb – a szépirodalmat (427, 19,1%) nem számítva – a női munka (691, 30,9%), az oktatás (271, 11,6%) és a nőmozgalom (402, 17,2%) témakörében született. Mivel a magyar lapokban publikált írások a *Neues Frauenleben*-cikkekhez képest rendre rövidebbek voltak, esetükben arányaiban sokkal több írást vehetünk számba a fenti három témakörben. Ezekben is a női munkával kapcsolatos cikkek száma a legmagasabb (1291), arányuk az összes íráshoz képest pedig még hangsúlyosabb (35,1%). Ezt követik a nőmozgalom (727, 19,8%), a választójog (576, 15,67%), majd negyediként az oktatás (259, 7,1%) tárgykörében publikált írások. A munka és az oktatás témájának a választójoghoz viszonyított fontosságát kellőképpen szem-

lélteti a 32. és a 33. ábra. Az oktatás, mint több ponton kifejtettem, a *Neues Frauenleben* hasábjain különösen Fickert halála előtt volt hangsúlyos: ő a leányok továbbtanulása intézményes kereteinek kiterjesztése mellett kiemelten kezelte a (magán)tanítónők problémáit, és igyekezett előmozdítani egyesületi szervezkedésüket is. A témában 1907-ben 33, 1908-ban 42, majd 1909-ben 67 írás jelent meg. Ezek száma már Fickert halálának évében több mint a felére (30) esett vissza, majd további csökkenő tendenciának vagyunk tanúi az első világháború előtt és 1914 után egyaránt. 1911/1912-ben 20, 1913-ban 15, a háború kirobbanásának évében pedig mindösszesen nyolc cikket publikáltak a témakörben, amely szám a későbbiekben sem emelkedett évi 11 fölé.

Míg a munkával kapcsolatban megjelent cikkek száma a magyar lapokban – néhány kisebb hangsúlyeltolódást leszámítva – nagyjából mindvégig állandó maradt, s néhány évfolyamot leszámítva 130 és 167 között mozgott, addig a *Neues Frauenleben* hasábjain számuk csupán 1907-től 1909-ig emelkedett, 81-ről 119-re. Ezt követően az évente megjelenő cikkek összesített számához hasonlóan fokozatosan csökkenni kezdtek, 76-ról (1910) kilencre (1918). E negatívba forduló tendencia csupán az 1916-os évben vett ideiglenesen pozitív előjelet, amikor a témakörben hozott cikkek száma 30-ról 44-re emelkedett. Ám az ekkor közölt írások száma is csupán a fele az 1907-es adatoknak. 1917-ben pedig már ismét csak 35 alkalommal került terítékre a nők kereseti tevékenysége a lapban. Megemlítendő viszont, hogy a *Neues Frauenleben* oktatás, munka és választójog témában hozott írásairól közölt 32. ábra diagramján és a 10. táblázatban nem csupán a munka adatai hasonlóak. Minek az eredménye mindez? Véleményem szerint ez csupán részben vezethető vissza az irodalmi rovat 1909/1910 utáni felértékelődésére, valamint az egyes példányszá-

mok 1914 utáni fokozatos lerövidülésének már vázolt folyamatához. Sokkal inkább betudható a békemozgalom témájában megjelent cikkek gyarapodásának az 1914 utáni évfolyamokban.

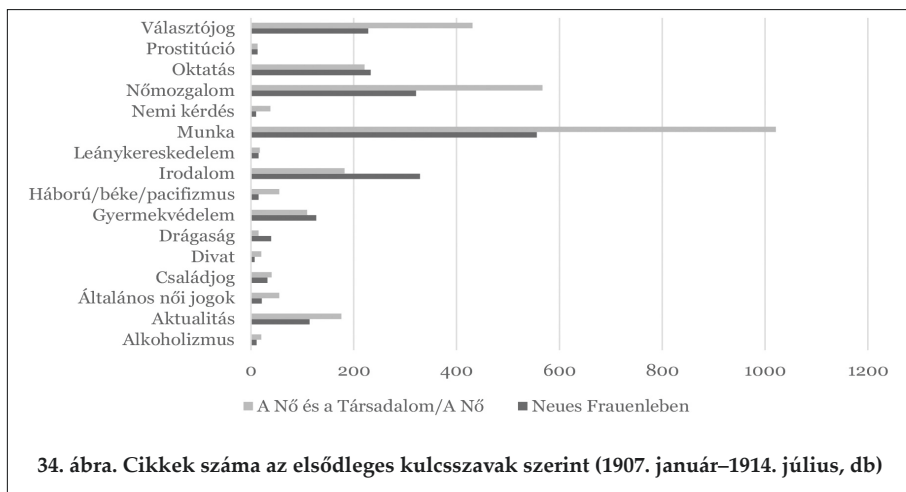
A nők kereseti tevékenysége témájában közzétett cikkek száma *A Nő és a Társadalomban* csupán az 1913-as kongresszusi év folyamán esett vissza drasztikusan, az előző évi 130-ról 72-re. A periodika egyesületi rovatait elsősorban a júniusi tanácskozás népszerűsítésére, majd pedig az arról szóló pozitív, már-már dicshimnuszokat zengő beszámoló közlésére tartották meg. *A Nő* ehhez képest kétszer annyi, 146 munkához köthető cikket publikált 1914-ben, 1916-ban, a harmadik háborús évben pedig még ennél is többet, 167-et. 1915-

ben (84) és 1917-ben (67) azonban ismét töredékére esett vissza az e kérdés-körben közölt, hosszabb-rövidebb írások száma. Az utóbbi láthatóan a Vázsonyi-féle törvényjavaslat nyomán a választójoggal kapcsolatos cikkek emelkedésének számlájára írható, s itt is jellemző a hazai és a nemzetközi békemozgalom aktualitásairól szóló írások számának fokozatos növekedése.

10. táblázat. Cikkek száma az elsődleges kulcsszavak szerint
(1907. január–1914. július, 1914. augusztus–1918. május, db)

Elsődleges kulcsszavak	<i>Neues Frauenleben</i> (1907–1914)	<i>Neues Frauenleben</i> (1914–1918)	<i>A Nő és a Társadalom/A Nő</i> (1907–1914)	<i>A Nő és a Társadalom/A Nő</i> (1914–1918)
Alkoholizmus	11	1	20	4
Aktualitás	114	41	176	77
Általános női jogok	21	4	55	18
Családjog	32	4	40	7
Divat	7	1	20	2
Drágaság	39	8	15	2
Gyermekvédelem	127	38	109	53
Háború/béke/ pacifizmus	15	70	55	126
Irodalom	329	98	182	54
Leánykereskedelem	15	0	17	2
<i>Munka</i>	556	135	1021	270
Nemi kérdés	10	3	38	17
Nőmozgalom	321	81	567	159
Oktatás	233	38	221	38
Prostitúció	13	2	13	3
Választójog	228	26	431	144
<i>Összesen</i>	2071	550	2980	976

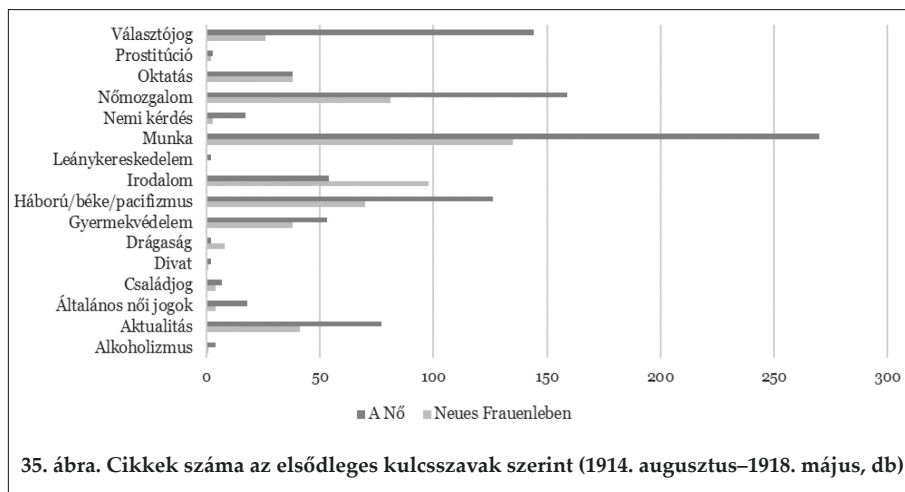
A szerkesztők „érdeklődésének” főbb irányait szemlélteti, hogy mindvégig a divat témakörében publikálták a legkevesebbet a lapokban – a *Neues Frauenleben*ben összesen nyolc, a magyar periodikákban pedig 22 cikket. Ez egyrészt bizonyosan a helyhiánnyal magyarázható, hiszen még az egyesületek programjairól szóló tudósítások is gyakorta kiszorultak a lapszámokból. Emellett – bár erre nem találtam bizonyítékot – elképzelhetőnek tartok az egyesületek, valamint a bécsi és budapesti divatlapok szerkesztősége közötti deklarált vagy kimondatlan megegyezést is, amely értelmében az AÖF, a NOE és a FE az öltözködéssel kapcsolatos kérdések megvitatását átengedte az előbbieknak. Az alkoholizmus kérdéskörének elsősorban a világháború előtti években szántak nagyobb teret mind az osztrákok (11), mind pedig a magyarok (20). Nem feledkeztek meg a nőket érintő politikai és közéleti hírek (aktualitások) női szemszögből történő tárgyalásáról, illetve az általános

női jogok, családjog, drágaság, gyermekvédelem, háború/béke/pacifizmus kérdéskörében megjelentetett írásokról sem, amelyek számbeli változásaira a következőkben ki fogok térni. Ezenkívül szeretném felhívni a figyelmet a prostitúció, a nemi kérdés és a leánykereskedelem témakörében közölt írások meglepően alacsony számára, amely az osztrák és a magyar periodikákban is hasonló tendenciákat mutatott, s amelyekre még részletesebben visszatérek a későbbiekben.

A 10. táblázattal és a 34. ábrával is igyekeztem szemléltetni, hogy a különböző témacsoportok reprezentációja miként alakult 1907 elejétől az első világháború kirobbanásáig, s azt, hogy az egyes témakörök megjelenésében milyen irányú elmozdulás történt ehhez képest 1914 augusztusa és 1918 májusa között. Az összesített adatokra pillantva egyértelmű a már korábban hangoztatott trend, jelesül, hogy a lapok a háború kirobbanását követően jóval kevesebb cikket tettek közzé: az osztrák lap esetén ez a szám 2071-ről 550-re (73,44%-kal), a magyar periodikáknál pedig 2980-ról 976-ra (67,24%-kal) esett. Vagyis a publikált írások száma a háborús évek során hozzávetőlegesen a harmadára csökkent.

A csökkenő tendencia még ennél is szembetűnőbb, ha az egyes önálló témakategóriákra pillantunk (35. ábra). Míg a *Neues Frauenlebenben* 1914-ig 556, *A Nő és a Társadalomban*, valamint *A Nőben* pedig 1021 írás jelent meg a női munka témakörében, addig ezek a számok a világháború éveiben 135-re, illetve 270-re apadtak. Ha eltérő mértékben is, nagyjából hasonló tendenciákat figyelhetünk meg valamennyi témacsoportnál, egyetlenegyet, a háború/béke/pacifizmus kategóriáját leszámítva. Míg ugyanis az osztrák lap 1914 előtt csupán 15, a magyarok pedig 55 írást hoztak a kérdéskörben, addig ez a szám 1914–1918 között a többszörösére emelkedett: a *Neues Frauenlebenben* 70-re, *A Nőben* 126-ra.

Bár a cikkek műfajok szerinti megoszlását is figyelembe véve viszonylag nehéz eldönteni, hogy arányaiban mely témakategória vált a leginkább marginalizálttá 1914 után, az mindenesetre furcsának tűnhet, hogy a drágaság témakörében publikált írások száma az osztrák lapban 39-ről 18-ra, a magyarban pedig 15-ről kettőre csökkent. Logikus lett volna, hogy az élelmiszerárak és az általános megélhetési költségek rohamos emelkedése már a világháború előestéjén az e témában közzétett cikkek számának növekedését eredményezze. Hogy plasztikus képet kapjunk arról, hogy az eltérő politikai irányzatokhoz kapcsolódó női lapok miként interpretálták a kérdést, szükség lenne a szociáldemokrata és a keresztényszocialista egyesületek periodikáinak tanulmányozására. Ám ilyen kutatások hiányában egyelőre csupán feltevéseink lehetnek az okokkal kapcsolatban: az egyik eshetőség – amely átvezet minket a cselédkérdés témakörében publikált írásokhoz –, hogy a lapok mögött álló egyesületek közép- és felsőbb osztályokhoz tartozó tagjainak anyagi gondjai mérsékeltebbek voltak a szociáldemokrata sajtótermékeket követő munkásszennyokénál.

A drágaság témáján kívül szembe tűnő, hogy az egyesületek alapításakor, illetve később a FE választmányi ülésein és éves közgyűlésein rendre előkerülő egyéb szociális problémák viszonylag kevés figyelmet kaptak a lapokban. A *Neues Frauenleben* 1918-ig 15-15 cikket publikált a leánykereskedelem és a prostitúció, 22-t a cselédkérdés, 13-at pedig a nemi kérdés témájában. Schimmerer a nemi felvilágosítás, a nők elleni erőszak, valamint a nemi betegségek terjedésének problémájára 55 ízben reflektáltak, a cselédkérdést pedig 51 rövidebb-hosszabb cikkben járták körül. A leánykereskedelem 19, a prostitúció pedig 15 alkalommal került elő *A Nő* és a *Társadalom*, valamint *A Nő* hasábjain. Jogosan merül fel a kérdés, hogy vajon mi magyarázhatja e kérdéskörök viszonylagos marginalizálását? A FE és az AÖF által egyébként nyilvánosan

képviselt radikális álláspontok miatt csak a (vezetőségi) tagok levelezéseiben, egyesületi előadói és vitaesteken, valamint nemzetközi nőmozgalmi kongresszusok előadásain fogalmazódtak meg hangsúlyosabban? S vajon az egyesületek megközelítési módjaiban miért nem hozott gyökeres változást az 1914-es mozgósítás és a nemi betegségek elharapódzása a háborús évek alatt?

Különösen érdekes, hogy a cselédkérdés – amely a korabeli nőmozgalom egyik legfontosabb témája volt – csupán elvétve szerepelt a lapokban. Furcsa ez azért is, mivel az egyesületek tagságának oroszlánrészét kitevő, közép- és felsőbb rétegekhez tartozó nők háztartásai minden bizonnyal alkalmaztak cseléde(ke)t, akik az agrárszektorban foglalkoztatottakat követően a dolgozó nők legnépesebb csoportját adták.⁶⁷⁵

A problémákör komplex megoldáskezelésében alkalmasint az egyesületek választmányi tagjai sem értettek egyet, amit Perczelné Kozma Flóra és Mellerné Miskolczy Eugénia „háborús cseléd tartás elveiről” publikált vitacikkei is szemléltetnek. Perczelné a probléma megoldását a következőben látta: „[...] azt csakugyan elvárhatnók előkelő asszonytársainktól, hogy ha már, örök időkre bele is nyugodtak azon jellegzetes proféciába, hogy: prostitúció mindig volt és mindig lesz, akárcsak a háború, legalább cselédjeik iránt tanúsított szűkkeblűségükkel, különösen pedig a kritikán aluli rossz díjazással ne virágoztassák fel a leánykereskedelem szégyenteljes és női nemet mélyen lecsújtó intézményét.” Mellerné válaszcikkében kifejtette, hogy „minden sympathiám az íróval [Perczelnével] van, és ha cseléd volnék, nála szeretnék szolgálni”, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy „a cselédpálya [...] az utolsó [pálya, vagyis a prostitúció] előkészítője”. Levelét az alábbi pátoszos konklúzióval zárja: „Tapasztalatból tudom, hogy a cseléd megbecsülése, nem a kegyes jóakarata, de emberi és munkás jogainak tiszteletbentartása a háziasszony legokosabb és legcélravezetőbb politikája. De vannak, kik ezt a tapasztalatszerzést meg sem kísérlik. Ott parancsoljon a törvény, a jog.”⁶⁷⁶

Mi okozhatta még, hogy a cselédkérdés kevés figyelmet kapott a lapokban? Bár erre nem találtam forrást, az áttekintett sajtóforrások alapján felmerülhet a szociáldemokrata és a polgári-liberális, feminista mozgalom közötti „munkamegosztás”, vagyis, hogy a különböző irányultságú szervezetek megállapodtak egymás között arról, hogy a cselédkérdés témájában előbbiek, míg a jobb érvényesülési lehetőségekkel kecsegtető állásokkal kapcsolatban utóbbiak tudósítanak. E logika mentén az általam vizsgált lapok esetleg azért nem szenteltek nagyobb teret a cselédkérdésnek, mivel ez a nők érvényesülése szempontjából kevésbé volt jelentős. Egy másik interpretáció szerint a szerkesztők és a szerzők a problémák felemlegetése helyett inkább azok megoldására törekedtek: arra, hogy a megfelelő szakképesítéssel nem rendelkező nőket munkaalkalmakhoz juttassák, illetve gondoskodjanak jogvédelmükről.

675 A kérdéskörrel kapcsolatos észrevételeket Gyáni Gábornak köszönöm. Erről l. bővebben GYÁNI 1983.

676 N, (1915): 6. 92–94; N, (1915): 7. 114.

Végül pedig kiemelt figyelmet szántak a (munkásnő)védelem keretein belül a központi háztartások életre hívásának, amelyekben a cselédkérdés első számú megoldási lehetőségét látták.⁶⁷⁷

A levéltári forrásokat is bevonva még egy szempontot kívánok adni ahhoz, hogy a lapok miért marginalizálhatták a leánykereskedelem, a nemi kérdés, nemi felvilágosítás, a prostitúció, valamint az ezzel sok tekintetben szoros kapcsolatban álló cselédkérdés témáját. Amint kifejtettem, a századforduló Bács szellemi pezsgésében nem ütközött akadályba, hogy az AÖF a nők oktatási és gazdasági jogaiért szálljon síkra, illetve e témákban előadásokat tartson női és férfi hallgatóság előtt. Az egyesület korát megelőző felfogása leginkább a szexuális felvilágosítás kérdéskörében, a cselédkérdésben és ezzel összefüggésben a prostitúció megoldásával kapcsolatban képviselt álláspontjában mutatkozott meg. Nem hittek abban, hogy az érvényben lévő hatósági szabályozások gátat szabnak az üzletszerű kéjelgésnek, illetve megóvatják a cselédlányok erkölceit. Viszont minden lehetséges fórumon hangsúlyozni kívánták a gyermekek szexuális felvilágosításának fontosságát, illetve a (munkás)névédelem jelentőségét. A „nemi kérdés” problémájával kapcsolatban vallott radikális nézeteivel Rosa Mayreder még Fickertéken és az AÖF tagságának többségén is túltett,⁶⁷⁸ s a FE rendezvényein is visszatérő témaként jelent meg a kérdéskör a cselédkérdéssel és a prostitúcióval együtt. Amíg azonban az AÖF esetében nem találtam forrást arról, hogy az egymással szoros összefüggésben álló három téma miért vált az évek előrehaladtával perifériakülsővé, a FE-nél konkrét információ van erről. *A Nő és a Társadalomban* 1907 márciusában, Glücklich tollából közzétett, „A gyermekek nemi felvilágosítása” című vitaindító írás a rá érkező heves, negatív reflexiók szerint ártott a FE (és a NOE) „hírnevének”.⁶⁷⁹ Amint az alábbi forrásrészlet is mutatja, a (vidéki) konzervatív szülők egyenesen megtiltották lányaiknak a lap olvasását.

Schwimmer Rózsa Úrhölgynek mint a Nő és a Társadalom szerkesztőjének [...] ismételt panasz hangzott el a szaklapjuk kevésbé szakszerű volta ellen. [...] rendkívüli választmányi ülésünk elhatározta, hogy kérésünket a Tekintetes Szerkesztőséghez aziránt, hogy a lap közleményeinek megválasztásakor lehetőleg vegye tekintetbe, hogy tagtársaink legnagyobb része hiányos nevelésű, csekély intelligenciájú, fiatal leány, akiknek elsősorban arra volna szükségük, hogy szakdolgozatra nézve felvilágosítást kapjanak.

Miután jól tudjuk, hogy mozgalmunk szempontjából mily nagy szükség van a lapra, mint összekötő kapocsra, nagyon fontosnak tartjuk, hogy az ezen célunk meg is feleljen. Eddigi tapasztalataink alapján sajnos arra a meggyőződésre jutottunk, hogy ez inkább ellenségeket, mint híveket szerez nekünk.

677 Vö. SCHWIMMER 1907.

678 ANDERSON 1992. 259–291.; LEISCH-PROST 2006. 319–323.

679 NT, (1907): 3. 43–44.

Különösen a márciusi szám bevezető cikke ellen kelt ki számos tagtársunk szülője és egyenesen megtiltották, hogy leányuk a *Nő* és a *Társadalmat* olvassa. [...] az ellen emelnek kifogást, hogy a nemi kérdést a lap minden egyes száma tárgyalja.

[...] szerkesztőség célja és érdeke egyaránt megkívánja, hogy olvasói körében megértést és helyeslést találjon, tisztelettel megkérjük, hogy a lap [...] hangját a mi közönségünk ízlését és intelligenciáját tekintetbe véve lehetőleg mérsékelni szíveskedjék.

Szíves válaszát kérve, maradunk tagtársi üdvözléssel,
Trombitás Erzs, Greisinger Ottóné⁶⁸⁰

Minden bizonnyal a frissen életre hívott lap által diktált piaci szempontoknak (is) betudható, hogy a fenti témákban közzétett cikkek száma viszonylag kevés volt, a megjelentetett írásokat pedig kevésbé direkt módon fogalmazták. Ez pedig konkrét példát szolgáltat arra is, hogy a lapok szerkesztőinek, szerzőinek magánvéleménye eltért a cikkek által képviselt állásponttól. Schwimmerék a jelek szerint megszívtették a vidéki szervezetek vezetőinek kritikáját, ugyanakkor nem hagyták, hogy a kérdés teljes mértékben lekerüljön a napirendről: Perczelné a lap indulása alkalmából Schwimmernek címzett, gratuláló soraiban Trombitásékhoz hasonlóan érvelt, egyúttal arra kérve a szerkesztőt, hogy a témához „ha már érni kezd kissé ez a mi szerencsétlen társadalmunk [...] engedje meg, hogy én is hozzá szólhassak, mert [...] foglalkoztat ez a kérdés, amely előbb-utóbb – akár utóbb – akár tetszik, akár nem tetszik [...] a mai szégyenletes állapotok soká nem tarthatnak”.⁶⁸¹ Tudjuk, hogy maga Schwimmer is viszonylag sokat foglalkozott a kérdéskörrel: Glücklichel pályázatot hirdettek „mely a tanítónak útbaigazítást nyújt a [nemi] felvilágosítás módjának részleteire nézve”.⁶⁸² A pályázat azonban nem váltott ki különösebb visszhangot, hiszen csupán „két pályamunka érkezett, amelyek közül az egyiket számba sem vehettük, mert csak a nemi felvilágosításra vonatkozó polemikus cikk volt”. Az egyesület tagjaiból és orvosokból álló bírálóbizottság „egyhangú véleménye szerint” azonban a másik munka sem „felelt meg a céljának”, így eredményt sem hirdettek, a későbbiekben pedig tartózkodtak az ilyen típusú kezdeményezésektől.⁶⁸³

680 NYPL RSP I. Box 16. Trombitás Erzsébet és Greisinger Ottóné levele Schwimmer Rózsának. 1907. 03. 17. Trombitás Erzsébet és Greisinger Ottóné a NOE szombathelyi fiókszervezetének vezetői voltak.

681 Trombitás Erzsébet és Greisinger Ottóné levele Schwimmer Rózsának. 1907. 03. 17. NYPL RSP I Box 11.; Perczelné Kozma Flóra levele Schwimmer Rózsának. 1907. 01. 02. Box. 11. Ez a Német Császárságban is kényes kérdés volt. A Helene Stöcker és a *Frauen Rundschau* kiadója közötti vitáról a szexuális erkölcsről szóló cikkek publikálása tárgyában l. SITTER 1998. 124.

682 A beküldött pályaművekkel szemben támasztott feltételek a következők voltak: „A munka terjedelme a két ívet meg nem haladhatja. Pályázati határidő: 1907. évi szeptember 30. Pályadíj: 200 K[orona]. A pályadíjat csak abszolút értékű munkának adjuk ki.” NT, (1907): 4. 51.; NT, (1907): 12. 193.

683 NT, (1907): 12. 193.

9.1.2. Másodlagos kulcsszavak – a női munka és az oktatás témája a lapokban

„A munka, vagyis a fizető állás testesítette meg számomra a szabadságot, a szülői otthontól való elszakadást, amely az egyedüli út volt az igazi nőiség és nőiesség felé.” Maria Grey (1816, London–1906, London) angol pedagógus és író így emlékezett arra, hogy iskolás korában miként vélekedett a nők kereseti tevékenységbe történő bekapcsolódásáról.⁶⁸⁴ A családtól való különválás, valamint a szülőktől és a férjtől való, többnyire kényszer szülte helyzetből adódó (részleges) anyagi függetlenedés azonban általában rendkívül nehéznek bizonyult, így a 20. század elejéig gyakran vezetett a nők identitásválságához.⁶⁸⁵ A nyugat- és részben észak-európai, illetve egyesült államokbeli nőmozgalmak a „gyengébb nem” munkahelyi – és az ennek legfontosabb előfeltételeként szolgáló oktatási – jogkiterjesztéséért folytatott harc elemeinek vázolója helyett egy fontos dolgot kell kiemelni. Az angolszász országokban, valamint bizonyos tekintetben a francia és német területeken a nők a 20. század kezdetén már számos olyan állást betölthettek (ha nem is tömegesen), amelyek az osztrák–magyar nőtársaik előtt 1914-ig bizonyosan zárva maradtak.

A gazdaságilag és társadalmilag fejlettebb régiók tehát pozitív, követendő példaként álltak a Monarchia progresszív nőszervezetei előtt. A vizsgált lapok szerkesztősegeinek pedig afféle kétélű fegyverként szolgáltak az egyes lapszámok összeállításakor. Fickerték és Schwimmerék ugyanis kiemelkedően fontosnak tartották, hogy a külföldi nők karrierlehetőségeiről a hazai olvasók is értesülhessenek – általában címes és cím nélküli hírek formájában. Ezek többnyire csupán a nők adott hivatásra történő kinevezésének tényét közölték. Hallgattak a munkakörülményeikről vagy az általuk megkeresett havi/éves bérek összegéről. Az információközvetítés mellett egyúttal arra sarkallták ezzel olvasóikat, hogy tudásukat és tehetségüket kamatoztatva, lehetőségeikhez mérten igyekezzenek megfelelő megélhetést biztosító (szak)képesítést szerezni és munkát vállalni. Emellett a nőket a szak- és felsőoktatási intézményekben, valamint a munkaerőpiacon ért visszasságokra fókuszáltak – immár hosszabb vezércikkekben, publicisztikákban vagy a csípős hangvétellű glosszákban. A kérdéskörrel kapcsolatos megoldatlan problémákat tehát már nem rövidhírek, hanem a hosszabb, véleményformálásra alkalmas írásokban dolgozták fel. A 11. táblázatban és a 36. ábrán tüntettem fel a női munkához kapcsolódó másodlagos kulcsszavakat.

684 „Work, meaning paid work, and independence, [meaning a] life apart from the home life [were seen by public schoolgirls as] essential to honourable womanhood.” PEDERSEN 2005. 27–47. (Fordítás tőlem.)

685 A nőemancipációval járó összetett problémákról átfogóan l. pl. GNÜG 1985.; CORTSCH 2009.

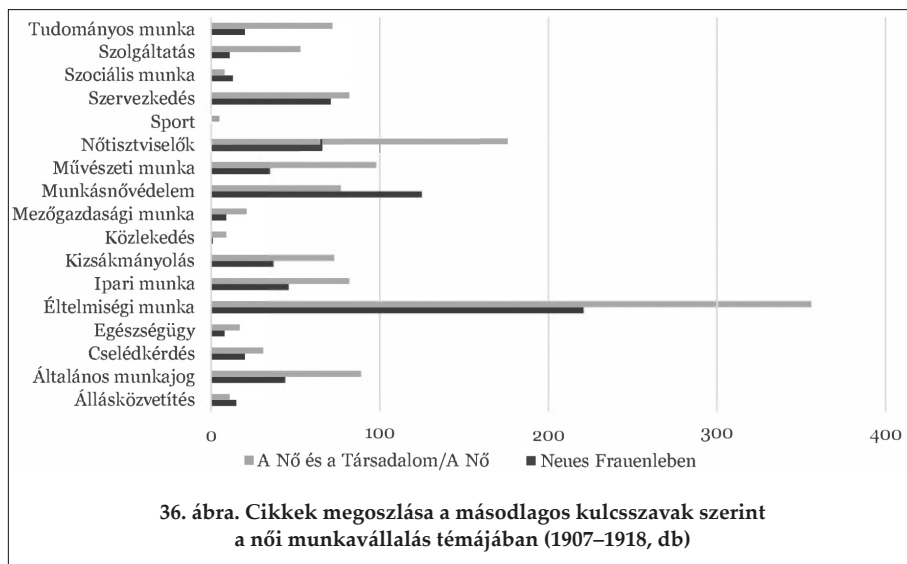
11. táblázat. Cikkek száma a másodlagos kulcsszavak szerint a női munkavállalás témájában (1907–1918, db)

Másodlagos kulcsszavak	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/A Nő</i>
Állásközvetítés	22	36
Általános munkajog	72	159
Cselédkérdés	22	51
Egészségügy	32	31
<i>Értelmiségi munka</i>	260	463
Ipari munka	61	116
Kizsákmányolás	45	88
Közlekedés	4	19
Mezőgazdasági munka	9	47
Munkásnővédelem	155	99
Művészeti munka	39	112
Nőtisztviselők	77	205
Sport	0	15
Szervezkedés	74	94
Szociális munka	23	12
Szolgáltatás	18	81
Tudományos munka	23	79
<i>Összesen</i>	936	1707

A témában a *Neues Frauenleben* 936, a magyar lapok 1707 cikket osztottak meg. A *különbség a három* lap cikkeinek eltérő hosszúságára vezethető vissza.

Ezek között – nyilván a lapok olvasóinak társadalmi összetételét is figyelembe véve – a legtöbb cikket a nők értelmiségi munkájáról hozták: számuk a *Neues Frauenleben*ben 260 (az összes munkával kapcsolatos cikk 27,6%-a), a magyar lapokban pedig 463 (27,1%). Mindez messze meghaladja a fennmaradó 16 kategóriába eső írások számát a vizsgált időszak egészét tekintve. A nők karrierépítési lehetőségeit fókuszba helyező cikkek száma tovább növekszik, ha e kategóriához kapcsoljuk a tudományos és művészeti munka csoportjába sorolt írásokat. Számuk az osztrák lapban 23, illetve 39 (összesen 62). Az utóbbi két kategóriába sorolt cikkek száma *A Nő és a Társadalom*, valamint *A Nő* hasábjain még magasabb (79 és 112, összesen 191). A munka témájában publikált cikkek belüli arányok tehát a következőt mutatják: az osztrák lap 964 cikkének hozzávetőlegesen a harmada (322, 34,2%) szólt a nők valamely szellemi, tudományos vagy művészeti pályán végzett tevékenységéről. Ugyanez a szám és arány a magyar periodikáknál még hangsúlyosabb (654, 38,3%).

Nem meglepő, hogy az e kategóriába sorolt újságcikkek jelentős része a prosperáló régiók női munkavégzéséről értekezett. A *Neues Frauenleben* rövidhírei mellett a magyar lapok „Különfélék” rovata sorolható ide. A teljes képhez azonban hozzátartozik, hogy a lapok sokszor a még műveltebb olvasók számára is bizonyosan teljesen ismeretlen külföldi nőket emlegettek a híreik-

ben név szerint, akiknek karrierútjáról alig osztottak meg konkrét információt, s arról sem számoltak be, hogy osztrák–magyar vonatkozásban a személyük miatt lehet jelentős. Ugyanígy tettek bizonyos művészeti és tudományos szervezetekkel, amelyeknek a legtöbbször még a németre vagy magyarra lefordított neveit sem adták meg. Néhány példát kiragadva az alábbiak említhetők: *A Nő és a Társadalom* indulását követően számolt be arról, hogy a párizsi „Union Internationale des Beaux-Arts et Lettres” művészársulat tiszteletbeli tagjának választotta Marie Louise Becker (1871–1960) német írónőt. Ő egyébként az *Illustrierte Frauen Zeitung* szerkesztőjeként dolgozott 1891-től, tehát a magyar olvasók nagy része előtt bizonyosan teljesen ismeretlen volt.⁶⁸⁶ Tudatták azt is, hogy a francia fővárosban ügyvédi praxissal rendelkező hölgyek száma négyre emelkedett.⁶⁸⁷ Schwimmerék gyakran reflektáltak különböző női képzőművészek sikereire: egy ízben a dán Mária Nielsenről írtak, aki „IX. Keresztély király lovas-szobrára kiírt pályázat első díját kapta meg”, s akiről az utókor semmit sem tud.⁶⁸⁸ Bekerült a lapba a német Helene Sternsdorff,

686 Ez egy, a magyarországi helyzetet gúnyoló glossza részeként derült ki. Szerzője szemléletesen hasonlította össze a magyar és a francia viszonyokat, ám nem utalt annak jelentőségére, hogy francia szervezet választott tagjai közé egy német nőt. Csupán a magyar vonatkozásokra fókuszálva derült fény arra, hogy az „Országos Magyar Királyi mintarajziskola és rajztanárképző a kezdődő második félévre férfi művésznövendékeket csak korlátozott számban, női művésznövendékeket pedig helyszűke miatt egyáltalán nem vesz fel.” NT, (1907): 2. 22.

687 NT, (1907.) 2. 27. Vö. Rosa Feigenbaum (AÖF-tag) 1912-es tudósításával, amelyet Párizsból küldött a *Neues Frauenleben* számára. E szerint a női ügyvédek száma néhány év leforgása alatt a fővárosban 25-re, Franciaország-szerre pedig 50-re emelkedett. NFL, (1912): 10. 261–264.

688 NT, (1908): 5. 85.

akit Solingen „templomi orgonistája”-nak választottak.⁶⁸⁹ Utóbbi hírből azonban nem derül ki, hogy a kinevezésére a cikk megírása előtt két évvel, 1906-ban került sor. Hallgattak továbbá arról is, hogy Sternsdorff a városi zsinagóga orgonistájaként tevékenykedett.⁶⁹⁰ Mindhárom lap visszatérően foglalkozott azon angol településekkel, ahol az 1910-es évek kezdetén női polgármestereket választottak.⁶⁹¹

Schwimmerék több alkalommal nyilatkoztak elismeréssel az Ausztriában (jobban mondva inkább Bécsben) értelmiségi munkát végző nőkről. A kapuit 1907-ben Olga Steindler (1879, Bécs–1933) igazgatása alatt megnyitott kereskedelmi iskola mellett beszámoltak arról, hogy a császárvárosban úttörő módon nőket alkalmaztak törvényszéki tolmácsokként.⁶⁹² Némelyik cikket még úgy is kritikával kell kezelnünk, hogy azok alapvetően információközvetítésre törekedtek. A lap számára az észak-európai országokról számos cikket küldő László Artúr például szemmel láthatóan örömmel és „tény”-ként konstatálta, hogy „hosszú listát lehetne összeállítani azokról a nőkről, akik akár a sport kedvéért, akár tudományos vizsgálódás céljából többször sikerrel küzdöttek meg a magasabb régiók veszélyeivel” léghajóvezetőként vagy siklórepülőkként.⁶⁹³ Visszatekintve kételkednünk kell abban, hogy az 1910-es években hosszú lett volna az e területen érvényesülni kívánó (és tudó) nők sora...

A budapesti lapok magyar vonatkozásban szinte kivétel nélkül tanító-nők, női orvosok és kutatók szakmai előmeneteléről tudósítottak. E nők pályájának alakulásában rendre szerepe volt a FE közbenjárásának: Győri Izabellát – akiről érdemi információt nem tudunk meg – „az állami szemészeti gyógyintézet segédorvosává nevezték ki”.⁶⁹⁴ 1910-től nőket is megválaszthattak iskolaszéki tagokká, amit Schwimmerék nagy sikerként könyveltek el.⁶⁹⁵ Egy másik alkalommal arról informálták az olvasókat, hogy „a Budapesti Tudományegyetemen június 19-én doktorrá avatták Kovács Laura bölcsész-tan-hallgatót, aki mint ilyen, hazánk első bölcsész-kémiai nődoktora”.⁶⁹⁶ Fontos szerepet kaptak tehát az ún. „női első”, csakúgy, mint a nyugati országok hasonló profilú periodikaiban. A művészeti munka területéről Kardos Böske (1887–1957) „rajzolóművész és plakátkészítő”, az Országos Magyar Izraelita

689 NT, (1911): 11. 98.

690 JUDENTUM IM BERGISCHEN LAND 2010. (<http://www.ns-gedenkstaetten.de/nrw/wuppertal/wissenswertes/juedische-geschichte.html>; utolsó megnyitás: 2021. 05. 10.)

691 NT, (1908): 11. 181.

692 A szerző Ausztria elismerése mellett a magyar viszonyokat gúnyolja, s az ország elmaradottságára figyelmeztet: „Néhány év múlva a kitűnően képzett osztrák tisztviselőnők dicséretét zengik a bécsi kereskedelemmel szoros összeköttetésben lévő kereskedők a magyar nótisztviselő rovására. De arra nem gondolnak, hogy a mi szörnyű női kereskedelmi tanfolyamaink helyébe rendes iskolák szervezését elősegítsék.” NT, (1907): 9. 154.; NT, (1910): 2. 27.

693 NT, (1910): 5. 72–73.

694 „Ugyanolyan minőségben nyert alkalmazást, mint Engel Ida”, akiről a *Neues Frauenleben*ben is beszámolt Schwimmer. NT, (1907): 9. 154.; NFL, (1907): 9. 14.

695 NT, (1910): 2. 25.

696 NT, (1910): 7. 122.

Közművelődési Egyesület tagjának munkásságával ismerkedhettek a követők, akit a szerkesztőség már fiatal kora ellenére „a dekoratív művészet meszerének” tartott.⁶⁹⁷

A Magyarországról közzétett rövidhírek ugyanakkor szinte kivétel nélkül tartalmaztak valamilyen negatívumot (is). Ezeket jobbára kommentárok formájában kapcsolták a cikkek szövegéhez, s általában az egyesületi tagok sérelmeibe engedtek bepillantást. Ezek gyökere jobbára az volt, hogy a férfiak minden eszközzel akadályozták térnyerésüket egy-egy magasabb presztízsű pályán.⁶⁹⁸ A glosszákhoz hasonlóan e rövidhírekben is megjelenik a cinizmus és az ironia, a másik oldalon viszont a buzdító retorika is, amellyel megkísérelték szervezkedésre bírni a nőket.

A *Neues Frauenleben* rendkívül nagy hangsúllyal jelenítette meg az értelmiségi, tudományos és művészeti munkát végző osztrák nőket, míg a magyaroknál a külföldiek túlsúlya figyelhető meg. Ennek ellenére a három lap hírvatai között számos átfedést találunk. Mindez végigtekintve további külföldi nőmozgalmi periodikákon, egyáltalán nem meglepő, az alábbiakban említett híreket ugyanis számos német és angol periodika is hozta. A bécsi lap hírei között olvashatunk a finn parlamentben női képviselők közreműködésével folyó törvényhozó munkáról,⁶⁹⁹ továbbá arról, hogy „a Buckinghamshire-i kisvárosban, Hygh-Wycombe-ban egy hölgyet, Mrs. Dove-ot választották polgármesternek”.⁷⁰⁰ „Csupán” interpretációbeli különbség, hogy a nőre a bécsiek özvegyként, a magyarok hajadonként hivatkoztak.⁷⁰¹ Az osztrákok számos, a nemzetközi közvélemény előtt ismert nőről számoltak be, például Selma Lagerlöf vagy Bertha von Suttner (1843, Prága–1914, Bécs), a nemzetközi hírnévvel rendelkező, Nobel-békedíjas aktivista irodalmi sikereiről. Ők is gyakran vontak párhuzamot a külföldi és az osztrák viszonyok között: egy 1908-as írásban beszámoltak a finn jogi egyetemek nők előtt történő megnyitásáraól,⁷⁰² amelyre Fickerték szerint rövid időn belül Ausztriában is sor kerülhetett.⁷⁰³

Az osztrák tanítónők helyzetét esetenként tíz oldalt elérő vezércikkekben vagy publicisztikákban vették nagyító alá. E mellett a képviselőháznak eljuttatott, s a lapban publikált beadványokkal igyekeztek fellépni érdekükben. Ezek sorában egy 1908-ban kelt petíciót érdemes kiemelni, amelyben az AÖF

697 NT, (1912): 1. 16.

698 A tanítónői állásokra jelentkező nők pályázatainak elutasításáról I. NT, (1912): 7. 82.; NT, (1909): 1. 11–12.; NT, (1910): 2. 20.

699 NFL, (1907): 5.

700 NFL, (1908): 11. 287.

701 NT, (1908): 11. 181.

702 NFL, (1908): 6. 164.

703 A bécsi egyetem jogi fakultását végül csak 1918-ban nyitották meg a nők előtt. 1917 végétől esti kurzusokon képezhették magukat gazdasági és jogi ismeretekből. BADER-ZAAR 1999. 365–383.

a női nyelvtanárok (fiú)középiskolákban történő alkalmazásáért emelt szót.⁷⁰⁴ Az egyesület a tagságába tartozó tanárnők előmeneteléről is beszámolt, például arról, hogy Mathilde Hanzel-Hübner, polgári iskolai tanárnő vendég-hallgató lett a Műszaki Főiskolán.⁷⁰⁵ A tanítónők jogvédelmét a Kulkával fellálló, megújult AÖF-vezetés is zászlajára tűzte: 1912 decemberében az AÖF oktatási miniszternek küldött beadványát publikálták, amelyben a tanítónők házasságkötésének engedélyezését kérték.⁷⁰⁶

Magyarország megítélése a *Neues Frauenleben* cikkeiben korántsem mondható pozitívnak, különösen, ha figyelmen kívül hagyjuk azokat a cikkeket, amelyeket Schwimmer küldött. A publicista és költő, illetve a pozsonyi nőegyletek munkájában aktív szerepet vállaló Elsa Grailich (1880, Albrechtsfeld–1969, Pozsony) például a vidéki orvosok és a bábák mulasztásaiban látta a magas csecsemőhalandóság okát: „ők [a bábák] ugyanis nem világosítják fel az anyákat arról, hogy miként táplálják gyermekeiket [...], arról, hogy tilos a csecsemőknek cukrozott pálinkát, mákot, illetve fehér- vagy feketeenyert adni cumi gyanánt, mivel ez komoly gyomorbetegségekhez és emésztési problémákhoz vezethet.”⁷⁰⁷

A bécsi lap szemlélő rovataiból sem hiányoztak az olyan nőkről szóló cikkek, akik a korszakban még „férfias”-nak tartott hivatásokban igyekeztek érvényesülni. A magyar lapokkal összevetve ezekből érzékelhetően kevesebb jelent meg. Egy minuszos hír szerint például néhány angol és amerikai nő csillagásznak „fontos szerep jutott számos távoli csillag elnevezésében”. A hírszerkesztő itt három, az olvasóknak valószínűleg semmit nem mondó női tudós nevét említette: az angol születésű, majd az Egyesült Államokba kivándorló Paton (Williamina) Fleminget (1857, Dundee–1911, Boston), aki a Harvard Egyetem Observatóriumának igazgatója volt, a német felmenőkkel rendelkező Dorothea Klumpkét (1861, San Francisco–1942, San Francisco), illetőleg Mary Somerville-t (1780, Jedburgh–1872, Nápoly), aki matematikával és asztronómiával foglalkozott. Utóbbival kapcsolatban érdekesség, hogy még évtizedekkel a cikk publikálása előtt elhunyt.⁷⁰⁸ E cikkek ismételten a hazai vagy külföldi lapok híreinek egyszerű átvételén alapultak, többnyire a forrás megnevezése nélkül vagy a fordító monogramjának feltüntetésével.⁷⁰⁹ *A Nő és a Társadalom* mellett

704 NFL, (1908): 6. 162.

705 NFL, (1909): 1. 16.

706 Az AÖF a svájci tanító- és hivatalnoknők példájára hivatkozott. NFL, (1912): 10. 265. Vö. a poroszországi tanítónők házasságkötésének tilalmával, valamint azzal, hogy Franciaországban a női tanerő házasságkötését az állam bátorította. Abban bíztak, hogy a tanítónők így nem költöznek el a legkisebb településekről, s azok nem maradnak elemi iskola nélkül.

707 NFL, (1911): 10. 264–271.

708 NFL, (1910): 2. 60. Vö. azzal, hogy a 19. század végéig ritkán találkozunk kiemelkedő női természettudósokkal. Claire Jones ezért említi az 1800-as évek utolsó évtizedeit „laboratory revolution”-ként, utalva arra, hogy egyre több nő előtt vált szabaddá a kutatói pálya. JONES 2005. 177–194.

709 Adelheid von Welczek női ügyvédekről írt cikkét „P. N.” egyesületi tag magyarította. NT, (1909): 8. 129–130. Hans Dorn írásának fordítójaként a lap „G”-t jelöli, ez Glückliche utalhat.

számos nőmozgalmi lap adta hírül, hogy a belga király felesége orvosi végzettséget szerzett, s kórházat nyitott Brüsszelben.⁷¹⁰ Belgium kapcsán megosztottak egy rendkívül érdekes hírt, amely szerint „az első női diplomatává nevezték ki Dr. Clotilde Loise-t, amikor az Uruguay-i követség attaséja lett Brüsszelben”.⁷¹¹ A szerkesztőség információi itt bizonyosan tévedésen (vagy az idegen nyelvű szöveg félrefordításán) alapultak, hiszen az egyébként Clotilde Luisi (1882–1969) nevű aktivista nem követként dolgozott, hanem a dél-amerikai ország első női ügyvédje volt.⁷¹²

A tárgyalt rövidhírek három kategóriába sorolhatók: az elsőben a szerkesztők arról számoltak be, hogy bizonyos pályákon – például parlamenti képviselő a finn parlamentben – megkezdték a nők foglalkoztatását.⁷¹³ A második csoportba tartozó hírek arról tudósítottak, hogy bizonyos munkaköröket (például ügyvédi hivatást) hosszabb ideje sikeresen töltöttek be nők.⁷¹⁴ A harmadik típusú cikkei a tudományos vagy művészi pályákon kiemelkedő teljesítményt nyújtó hölgyeknek átadott kitüntetésekről, díjakról informáltak.⁷¹⁵

Az alábbiakban azon cikkekre térek át, amelyek a nők ipari, mezőgazdasági és szolgáltató szektorban, valamint tisztviselőnként végzett munkájáról szóltak. Idesoroltam azon írásokat is, amelyek a kenyérkereső nők kizsákmányolására reflektáltak. Amint a fejezetben közölt táblázatokban feltüntettem, ezek szintén viszonylag nagy számban jelentek meg a lapokban. Minden bizonnyal a NOE-nek köszönhető, hogy a magyar lapok 1915 előtt rendszeresen jelentkeztek hosszabb-rövidebb írásokkal a tisztviselőnőkről. Míg a magyarok 205 cikket (a munkáról szóló írások 12%-a) szenteltek nekik, addig a *Neues Frauenleben* csupán 77 ízben (a munkáról szóló cikkeik ugyancsak 12%-a) számolt be róluk. Valamivel kevesebb cikket publikáltak az ipari alkalmazottakról: az osztrákok 61-et (6,5%), a magyarok ennek közel kétszeresét, 116-ot (6,8%). Meglepő módon a szolgáltató szektorban alkalmazott nők helyzetét – annak a korszakban való felívelése ellenére – az osztrákok csak 18 (1,9%), míg a magyarok 81 cikkben (4,7%) vázolták. A legkevésbé hangsúlyos mindegyik periodikában a mezőgazdasági munka volt, amelynek Schwimmerék 47 (2,8%), a bécsiak pedig mindössze kilenc (0,96%) írást szenteltek. Ez a cselédkérdés témájának marginalizálásához hasonlóan szintén meglepő, bár a mo-

NT, (1909): 1. 4–6. „P.P.”, azaz Pogány Paula szintén számos cikket fordított. NT, (1907): 2. 19–22.; NT, (1908): 5. 7–77. A *Neues Frauenleben*ben cikkek forrásmegjelölésével vagy fordítás-sal egyáltalán nem találkozunk.

710 NFL, (1910): 2. 58.

711 NFL, (1912): 1. 18.

712 NT, (1911): 12. 205.

713 NT, (1907): 5. 83. Itt a finn parlament frissen választott női tagjait sorolják fel. Vö. NFL, (1910): 2. 59.

714 NT, (1908): 11. 181.: „Párizsban már nyolc nő folytat ügyvédi praxist”, vagyis a szerkesztők információi szerint számuk megduplázódott az előző évihez képest.

715 NT, (1911): 10. 168. A francia szépművészeti akadémia nagydíját „Heuvelmanns Lucienne” szobrászművész kapta – itt éppen magyarosított névalakban.

dern gazdasági szektorok fejlődése ellenére a legtöbb nő ekkor még az agráriumban vállalt munkát. Tágabb teret szántak a lapok szerkesztői a nők munkahelyi kizsákmányolásának: míg a bécsi lapban 45 (4,8%), addig a magyar periodikákban 88 cikk (5,2%) érintette e kérdéskört.

Az e témákban publikált cikkek két fontos jellemzőjét kell kiemelni: az egyik, hogy jelentős részük az osztrák és a magyar viszonyokra reflektál, külföldi példák csupán elszigetelten jelennek meg. Ennek tükrében pedig az ide-sorolt írások többsége logikusan nem rövidhír, hanem hosszabb, elemzőbb jellegű írás, amelyek teret biztosítottak az e területen alkalmazott nők rossz munkakörülményeinek és kizsákmányolásának elemzésére.

A női dolgozók hátrányos megkülönböztetésének plasztikus bemutatása kiváló eszközként szolgált az egyesületeknek saját kommunikációs stratégiáik érvényesítésére. Az e kategóriában publikált cikkek ugyanis cselekvésre sarkallták az olvasókat, vagyis arra, hogy minél nagyobb csoportokban, közösen lépjenek fel az őket ért munkahelyi visszaeságok ellen. Kérdés ugyanakkor, hogy az olvasóiknak – akiknek kevés közül lehetett a gazdaság e szektoraiban dolgozó nőkhez – milyen szerepet szánhattak a szervezkedésben. Még érdekesebb, hogy miként képzelték a gyári munkásnők szerepét a szervezkedésben. S bár a cikkírók plasztikus képet festettek például a dohánygyárakban vagy a szemételepeken alkalmazott nők katasztrofális körülményeiről, ezek kevésbé járulhattak hozzá a helyzet javulásához. Inkább úgy tűnik, hogy problémaköréről kevés információval rendelkező, magasabb társadalmi rétegekhez tartozó nők előtt, edukációs céllal kívánták vázolni a helyzetet.

Az egyes témacsoportokban publikált cikkek megoszlása szemléletes lenyomata a 19. századi gazdaság strukturális átalakulásának, ami a „női foglalkoztatás hagyományos formáinak háttérbe szorulásá”-t, bizonyos szakmák elnőiesedését is szemlélteti.⁷¹⁶ A szolgáltató szektor elnőiesedését Ausztria–Magyarországon Erna Appelt például három fázisra bontja, amelyből az első épp 1900–1914 közét.⁷¹⁷ A szűk másfél évtized fő vonásaként a tisztviselői pálya elnőiesedését emeli ki, hangsúlyozva, hogy az állam ekkor még igyekezett elsősorban hajadon, gyermektelen nőket alkalmazni. Magyarországon az 1900-as évek kezdetén egyre több nőnek adott munkát az élelmiszer- és a nyomdaipar, a dohány- és gyufagyártás, a vegyipar, valamint az építőanyagokat előállító üzemek, téglagyárak.⁷¹⁸ Ausztriában is ezek voltak a legfonto-

716 A modern nagyipar eleinte még igényelte az „otthoni bedolgozók”-at, azonban idővel több, korábban a háziiparban tevékenykedő nő kényszerült otthonán kívüli munkavégzésre. NAGY 2006. 205–223. A technikai innovációk és az új gépek a gyártás folyamatának felaprózódásához vezettek, az üzemek irányítói pedig felismerték, hogy gyáraik működését nyereségesebbé tehetik, ha az olcsó és szakképzetlen női munkaerőre támaszkodnak. GOODMAN–HONEYMAN 2010. 56–57.

717 A második szakaszban az első világháborút, a harmadiknak pedig az 1920-as évek konszolidációs időszakát és a gazdasági világválság éveit tekinti. APPELT 1986. 279.

718 KONCZ 1985. 151. Az amerikai munkásmozgalom egyik vezetője Samuel Gompers (1850, London–1924, San Antonio) is beszámolt a Budapesten malterhordóként robotoló 2000 nő-

sabb női munkaerőre támaszkodó ágazatok, kiegészülve a ruhagyártással és a textiliparral.⁷¹⁹ Közös vonás a két ország női munkavégzési struktúrái között, hogy jobbára a hajadonok, illetve a már férjezett, de első gyermekük születése előtt álló asszonyok dolgoztak az ipari és a szolgáltató szektorokban.⁷²⁰ E szempontokra azért hívtam fel a figyelmet, mert az elemzett cikkek is e témák/vezérfonalak mentén születtek.

A Nő és a Társadalom, valamint *A Nő* e kategóriába sorolt cikkei jóval nagyobb figyelmet szenteltek a magyaroknak, mint az értelmiségi, tudományos és művészeti munkáról szóló írások. Szerzőik leginkább a nők főnökeik által történő kihasználására reflektáltak. A tisztviselőnek bérének rendezése a *Nőtisztviselők Lapjának* indulásáig visszatérő téma volt. Mivel bérük jelentős mértékben elmaradt férfi kollégáiké mögött, a NOE több beadványt intézett a Kereskedelmi Minisztériumhoz, kérve őket a probléma orvoslására.⁷²¹ A kizsákmányolási kapcsolatos cikkek sorában visszatérő témának bizonyult a gazdasági cselédek testi fenytése, illetve „a gazdájukhoz fűződő jogi viszony”. A szellemi és művészeti pályákhoz, valamint a nőtisztviselők munkakörülményeihez hasonlóan erről a kérdéskörrel is rendelkezhetek közvetlen tapasztalatokkal az egyesületi tagok és a cikkek szerzői, hiszen – amint utaltam rá – sokan közülük megengedhették maguknak a cseléd tartást. Egy ízben még Darányi Ignác (1849, Pest–1927, Budapest) korábbi földművelésügyi miniszter megállapítását is közzétették. E szerint „a barátságos szidalmak, könnyebb fenytések a cselédre épp oly kevésbé voltak sértőek, mint a család egyéb tagjaira”. E megjegyzést természetesen gúny tárgyává tették, s így kommentálták: „Éljének a derék családotok, amelyeknek egyes tagjai a kaszinókban milliós kártyaforgalmat csinálnak, míg más tagjai évi 117 korona jövedelemből fedezik összes élet- és luxusszükségeiket.”⁷²²

Többször esett szó a „cselédleányokon és varrónőkön tett” nemi erőszakról. Ezzel szemben az egyesületek szerint eredményesebben lehetett volna fellépni, ha a törvényhozásban és a városok vezetésében nőket is alkalmaztak volna.⁷²³ Rendre megjelent a szolgáltató szektort érintő záróatórvény kijátaszása is a cikkekben. Az ezzel kapcsolatos visszasságokat szintén jól ismerheték, hiszen a NOE-hez kereskedelmi alkalmazottak is kapcsolódtak.

ről, akik egy hét alatt kerestek annyit, mint New York-i társaik egy nap alatt. GOMPERS 1909. 92–104.

719 Ezen iparágak Magyarországon az 1900-as években kezdtek fejlődni. HUELLER–KONRAD 1980. 283.

720 MUCSI 1980. 338.

721 A lapban közölt első beadványt Willhelm Szidónia fogalmazta. NT, (1908): 6. 104–105.

722 NT, (1907): 6. 98–100.; NT, (1907): 5. 78.

723 Kiemelték, hogy az általános férfi választójog ezen a problémán nem segít. Egy alkalommal hét napszámot tartóztattak le, akik egy lányt a rákospalotai erdőben „terv szerint megrohanták, a földre teperték és merényletet akartak elkövetni ellene”. NT, (1911): 6. 92–93. Kronologikusan írták le az esetet.

Szinte bizonyos, hogy sem a NOE- és FE-tagoknak, sem pedig a lapok követőinek nem volt túlságosan sok első kézből származó információjuk az ipari munkások élet- és munkakörülményeiről. Ettől függetlenül időről időre beszámoltak a helyzetükről. A cikkekből és a Schwimmer-hagyatékából ugyanakkor több dologra következtethetünk: Schwimmer és a FE választmányának a lapokban publikáló tagjai igyekeztek minél több és átfogóbb információt szerezni az ipari, mezőgazdasági és szolgáltató szektor női alkalmazottairól. A statisztikák beszerzése mellett gyárigazgatókat és szakszervezeti vezetőket kerestek fel. Emellett minél didaktikusabb, kvázi „szájbarágós” módszerekkel kívánták olvasóikat megismertetni az e szektorokban alkalmazott nők mindennapjaival. Ezzel ismételt cselekvésre, a nők jogaiért folytatott aktív harcra inspirálták őket. Így olvashatunk arról, hogy a dualizmus kori gazdaság alappillérenek tekinthető malomiparban a női munkások gyakran 13 órát „robotoltak”, vasárnapi pihenő beiktatása nélkül.⁷²⁴ A legsiralmasabb képet talán a vegyipari alkalmazottokról festették.⁷²⁵ Freund Gyula interpretációjában a temesvári gyufagyárban alkalmazott nők sorsa egyenesen „állatias” volt, tekintetbe véve az üzemi munka egészségkárosító hatásai mellett azt a bánásmódot, amit a vezetők tanúsítottak a munkásokkal szemben. Freund mellett egy másik férfi publicista, Strasser József is hangsúlyozta a temesvári gyufagyár női dolgozóiról 1907-ben publikált szociográfiájában, hogy ezen üzemek elsősorban a fiatal lányok munkaerejére támaszkodtak, akiknek még a felnőtt nőknél is kevesebb bért kellett fizetni. Freund cikkében statisztikai adatokat is hozott az üzem női alkalmazottainak bérezéséről: „csak háromheti sztrájk révén tudták kierőszakolni, hogy napi keresetük [...] 0,88 Korona és 1,20 Korona közé emelkedjen.”⁷²⁶

A FE német mintákat követve intenzíven kívánt foglalkozni a „magasabb presztízsű” pályák nők előtt történő megnyitásával. Demonstrálandó a női jelenlét létjogosultságát e hivatásokban, több pozitív töltetű cikket is közzétettek. Az egyikben Magyar Kázmér (1858–1942), a hazai mezőgazdasági szakoktatás megreformálásában vezető szerepet vállaló író hívta fel a figyelmet a nők őstermelésben végzett munkájának értékére. Véleménye szerint, „ha a nő hivatottsága és munkája nagyobb mértékben érvényesülne e téren”, az a nőkérdéssel kapcsolatos problémákat is megoldaná.⁷²⁷ Beszámoltak még a felvidéki fiókszervezet irányításában kulcsszerepet vállaló Engel Berta megválasztásáról a Magyar Gyógyfürdő Részvénytársaság vezetőjévé.⁷²⁸ Ezen írások, s közülük is leginkább a nők kizsákmányolásáról született belső cikkek

724 A cikkíró ezt azzal egészítette ki, hogy „az állam a prostitúció anyagának szállítója”. NT, (1908): 1. 22.

725 A vegyiparban alkalmazott munkaerő 19,3%-a, közel ötöde nő volt 1910-ben. Mucsi 1980. 333–342.

726 NT, (1908): 11. 179–180. Strasser rámutatott, hogy egy gyufagyári munkásnő napi bére 5 kg kenyér, avagy 1 kg disznóhús megvásárlására volt elég 1907-ben. Vö. Mucsi 1980. 333–342.

727 NT, (1907): 6. 100–102.

728 NT, (1909): 8. 139.

rendkívül erős érzelmi töltettel bírnak, s gyakran érzékelhető szerzőjük dühe, felháborodása vagy éppen kiábrándultsága.⁷²⁹

A *Nő* 1914-es évfolyamában már több, fotókkal illusztrált írást is találunk: a képek gyári munkásnőkről, földéken dolgozó asszonyokról vagy a budapesti utcákat rováó újságárosokról és utcaseprőkről készültek. A „férfi önkényt” ostorozó versek, a rájuk aggatott negatív jelzők halmozása szintén a szerkesztők kommunikációs céljait szolgálta: egyrészt arra törekedtek, hogy olvasóikban szimpátiát és sajnálatot ébresszenek, másrészt a pozitív töltetű hírek mellett ezekkel akarták kizökkenteni a nőket apátiájukból.⁷³⁰ A nyugati országokról tudósító cikkek e témakörökben sem voltak túlságosan hosszúak, legtöbbjük kerülte a mélyebb problémák feltárását. Szerzőik rendre olyan törvényeket vagy civil szerveződések innovációit emelték ki, amelyek a nők vállán nyugvó „dupla fizikai terhet” igyekeztek enyhíteni.⁷³¹ Mindössze néhány cikk reflektált olyan problémákra, mint a dán házicselédek szavazati jogának megtagadása vagy az orosz nőtisztviselők bérezése.⁷³² Az osztrák hivatalnoknőkről is esett szó: a banki tisztviselők száma Bécsben 763 volt, Ausztria-szerte pedig 1000-1200 körül mozgott.⁷³³

Kiseb publicitást kapott a nők ipari, mezőgazdasági és szolgáltató szektorokban végzett munkája a *Neues Frauenleben*-ben. A tisztviselőknek szentelt kisebb figyelem az AÖF profiljából adódóan nem meglepő, különösen a Beamtinnen-Sektion kiválását követően. Messze vezető következtetések vonhatók le viszont az egyesület gyakorlatiasságáról abból, hogy a nők agráriumban végzett munkájáról csupán kilenc alkalommal nyilvánultak meg. Ezek közül egy ízben a grinzingi női mezőgazdasági szakiskoláról adtak hírt.⁷³⁴

Noha a bécsi periodikában is olvashatunk panaszos hangvételű cikkeket a nőtisztviselők bér-, biztosítás- és nyugdíjproblémáiról,⁷³⁵ továbbá a zárórátörvény áthágott intézkedéseiről a ruhaiparban,⁷³⁶ az 1914 előtti írások jelentős része előremutató, pozitív híreket osztott meg. Kiderült, hogy egyre több

729 A belső cikkek, publicisztikák és glosszák címe hasonlóságokat mutatott az újságírók mai címadási gyakorlatával. A cikk tartalmi kivonatát hordozó címeikkel ellentétben ezek figyelemfelhívók, provokatívák voltak. Például: „A férfiak némely súlyos munkája.” Az újságíró itt azokat a férfiakat gúnyolta, akik a gyermeknevelést és háztartásvezetést könnyű feladatnak tartották. NT, (1907): 9. 149.

730 Gilman Perkins gyermekmunkáról írt versében a férfi gyermekével szembeni szívtelenségét emeli ki: „Csakis az emberi apa, Okos, gondolkodó lélek, Fogyasztja el könnyű szívvel Munkadíját gyermekének.” NT, (1911): 10. 169.

731 A lap az első világháború előestéjén is többször felvetette a magyar közgondolkodásban még mindig domináló prekonceptiót, mely szerint a nők „[...] felületesek, nem látják a nagy vonalakat, összefüggéseket. Elméjük fegyelmezetlen, logikájuk gyenge, következtelenek, ellentmondanak önmaguknak, ingatagok. Érzelmi lények, vak ösztönök vezérlik őket.” N, (1914): 4. 76.

732 NT, (1907): 2. 23.; NT, (1907): 2. 27.

733 NT, (1910): 2. 25.

734 NFL, (1913): 8. 190.

735 NFL, (1910): 2. 41–44.

736 NFL, (1909): 1. 17.

női iparfelügyelőt alkalmaztak a konfekcióiparban a Monarchia egész területén,⁷³⁷ valamint, hogy Ausztriában és Csehországban több olyan szakiskola nyílt, ahol a leányok varrónői, kalapkészítői, ékszerészi vagy virágkötői szakmákat tanulhattak.⁷³⁸ Pozitív képet festettek arról, hogy az osztrák oktatásügy bátorította a lányokat további kézműipari mesterségek elsajátítására: dolgozhattak fodrászként, gyermekruha-készítőként, arany-, ezüst és gyöngycsiszolóként.⁷³⁹ Ezzel szemben egy 1910-es cikk arról panaszkodott, hogy bár a nők is folytathattak ipari tanulmányokat Ausztriában, ritkán alkalmazták őket inasként, ez pedig megnehezítette az adott pályán való elhelyezkedésüket.⁷⁴⁰ A valósághoz a források és a témában született szakirodalom szerint minden bizonnyal a második cikk állt közelebb. Érdekes, hogy több cikket is megosztottak a Monarchián kívül mezőgazdasági munkát végző nőkről, s 1909-ben olyan kijelentést is tett az egyik szerző, amely szerint a „mezőgazdaság ténylegesen női munka”. Egy itt közölt statisztika szerint 1901-ben 724 000 dán gazdálkodó között 150 000 volt a nők száma. Arányuk 20,8%, amelyből 9% önálló őstermelő volt.⁷⁴¹

Végül a nők általános munkajogáról, szervezkedéséről, valamint a szociális munkáról, munkásnővédelemről és az egyesületek állásközvetítő tevékenységéről szóló cikkeket tárgyalom. E kérdések valamennyi nőt érintették, függetlenül attól, hogy a gazdaság mely szektorában dolgoztak. Ezenkívül nagyobb arányú munkába állásuk eredményeként olyan komplex, az egész társadalmat átszövő problémák eskalálódtak, amelyekre az egyes országok szociálpolitikája csak hosszabb folyamat során, részlegesen vagy egyáltalán nem volt képes megoldásokat találni. E problémákra a NOE-hoz és a FE-hez, valamint az AÖF-hez hasonló szervezetek innovatív módszerekkel igyekeztek reagálni. Segélyezés helyett állásközvetítéssel, a háborús években munkaalakalmak teremtésével orvosolták a problémákat, továbbá felismerték, hogy elsősorban a munkásnők szerveztlenségén kell változtatni, amelyre ők önállóan nem voltak képesek. Így a felsőbb rétegekhez tartozó nők között végzett agitáció mellett lapjaikban a közvélemény minél tágabb szeletét igyekeztek megszólítani, s felhívni figyelmüket a problémákra.⁷⁴² Hivatalos orgánumaikban azonban rendre azon búsongtak, hogy a női dolgozók szakszervezetbe

737 Kifejezték azt is, hogy az e munkakörben dolgozó nők száma nagyon kevés. NFL, (1909): 10. 266.

738 Bécsben, Grazban, Klagenfurtban, Prágában, Brünnben és Olmützben nyílt szakiskola nőeknek. NFL, (1909): 9. 17.

739 NFL, (1907): 9. 12–13.

740 Vö. Lili Baitz publicisztikájával: „Az (ipari- és iparművészeti) iskolák nagyjában nyitva állnak előttük, azonban a műhelyekbe nem bocsájtják be őket. Sehol sem fogadnak lányt inasnak; bármily tehetséges is, csak nagyon nehezen kínálkozik alkalom arra, hogy a dilettantizmusnál többet sajátítson el az illető mesterségből.” NT, (1908): 5. 76–77.

741 NFL, (1909): 10. 262–263.

742 1903-ban a magyar nők 4,7%-a, az osztrákok 5,5%-a tartozott valamely szakmai csoportosuláshoz. Ezzel szemben az osztrák női munkások 11,5%-a volt szakszervezeti tag 1911-ben. Magyarországon az arány csupán 5,2%-ra kúszott fel. Mucsri 1980. 333–342.

tömörítése már-már rendkívüli, teljesíthetetlen feladat, amit alátámaszt a tény, hogy a nők szervezettsége a gazdaság valamennyi ágazatában meglehetősen kezdetleges szinten állt. Ausztriában 1910-re a papíriparban dolgozó nők 2%-a, a fémiparban alkalmazottak 1,3%-a, a vegyiparban tevékenykedőknek pedig csupán a 0,7%-a vált valamely érdekképviselő tagjává.⁷⁴³ Magyar vonatkozásban 1905 körül a 70 000 szervezett munkásból csupán 3014 volt nő, vagyis a szakszervezetek tagjainak mindössze 4,3%-a. A nyomdaipar női alkalmazottai közül 1020-an, a női könyvkötők közül 535-en élveztek szakszervezeti védelmet. A dohánygyári és konzervipari munkásnőknél nem beszélhetünk szakszervezeti aktivitásról a 20. század első évtizedében.⁷⁴⁴

A fentiek alapján nem meglepő, hogy mindkét lap kiemelt helyen kezelte a nők általános munkajogával kapcsolatos kérdések tárgyalását. A *Neues Frauenleben* 72 (a munka témában közölt cikkek 7,7%-a), míg a magyar lapok ennek a kétszeresét, 159 cikket (9,3%) tettek közzé e témakategóriában, részletezve azon jogi szabályozásokat vagy éppen azok hiányosságait és hibáit, amelyek a dolgozó nők munkakörülményeit szabályozták. A munkásnővédelem témája a bécsi lapban túnt fel többször, 155 cikkben (16,5%), míg a budapestiek 99-szer (5,8%) foglalkoztak vele. Nagyjából egyenlő számú cikket tettek közzé a dolgozó nők szervezkedéséről, illetve annak hiányáról: az osztrákok 74 (7,87%), Schwitterék 94 cikkben (5,5%) tárgyalták a kérdéskört. Az egyesületi kereteken belüli állásközvetítés a *Neues Frauenleben* hasábjain 22-szer (2,3%), a magyaroknál 36-szor (2,1%) került elő. Ugyanakkor relatíve hátrébe szorult a szociális munkával kapcsolatos cikkek száma, különösen, ha a német nőmozgalmi sajtóban való kiemelt szerepével vetjük össze. Az osztrákok 23 (2,4%), a magyarok pedig mindössze 12 alkalommal (0,7%) foglalkoztak vele. A lapok jellemzően itt is a külföldi, jobbára angol, német és francia nők szervezkedését méltatták, s iróniával fűszerezett kritikával illették különösen a magyar viszonyokat. A külföldi szociálpolitikai vívmányokról az olvasók megtudhatták, hogy Angliában és Ausztriában olyan rendeletekkel szabályozták az „otthonmunkát” – vagyis a háziipari keretek közt végzett munkát –, amelyek a „konfekciós munkával, ruhák, fehérneműk és cipők készítésével iparszerűleg foglalkozó” nők kizsákmányolását akadályozták.⁷⁴⁵ Az északi országok nőmozgalmainak sikerét demonstrálta a cikk, amely a svéd fővárosban munkásnők számára épült lakásokról tudósított. Erről megjegyezték, hogy „a komfortos otthonokban nemcsak konyha, fürdőszoba és udvar várta a beköltözőket, hanem modern háztartási eszközökkel felszerelt, úgynevezett teafőző konyhák is, amelyek arra szolgáltak, hogy bennük kisebb

743 APPELT 1985. 212–216.

744 A női szakszervezeti tagok többsége budapesti illetőségű volt. Mucsi 1980. 333–342. Vö. Az Angliában 1906-ban alapított Women's Trade Union League nevű szakszervezet foglalkozási ágazatra való tekintet nélkül igyekezett minden női munkást egyesületekbe tömöríteni. HUNT 2010. 171.

745 A munkások iparigazolványt kaptak, szabályozták munkaidejüket és béreiket. NT, (1907): 6. 104–105.

ebédeket elkészítsenek”.⁷⁴⁶ A magyar olvasók számára bizarrnak tűnhetett *A Nő és a Társadalom* híre, amely Marie Raschke és néhány berlini nő bankalapítási szándékáról számolt be „az asszonyok önállósodási törekvéseinek előmozdítására”.⁷⁴⁷ A nyugati országok tanítónőinek helyzete is pozitív megvilágításba került: a lap 1908-ban értesített arról, hogy a német állam több tanítónő házasságkötését engedélyezte (ugyan csak eseti jelleggel).⁷⁴⁸ Mindeközben a svájci tanítónők arról egyeztek meg, hogy egy általuk, szubjektívan megállapított minimálbér alatt nem pályáznak semmilyen állásra.⁷⁴⁹

Elismerő hangvételben írt *A Nő és a Társadalom* az osztrák nők szakszervezeti tevékenységéről: „Szervezkedésük az 1910. év folyamán jobb eredménnyel járt, mint a férfimunkásoké! A szervezett munkások száma ugyanis 375 520-ról 357 928-ra csökkent, ellenben a szakszervezetek női tagjainak száma 39 736-ról 42 607-re emelkedett; jeléül annak, hogy vezetőik buzgó agitációja még ilyen kedvezőtlen időszakban is haladást tudott elérni.”⁷⁵⁰

Számos írásban állították szembe a külföldi szakmai szervezetekbe tömörült nők körülményeit azon magyar társaikkal, akik nem támaszkodhattak intézményes védelemre. Rendszeresen foglalkoztak a dolgozó nők bércorrekciójának szükségességével, a vasárnapi és éjszakai munka betiltásával, anya- és gyermekvédelemmel, betegsegélyezéssel. 1911-ben, amikor a nők éjszakai munkavégzésének tilalma Magyarországon is a küszöbön állt, Schwimmer és Gerster Miklós terjedelmes vezércikkben és publicisztikában értekeztek a törvény várható fogadtatásáról, betarthatóságáról és negatív hatásairól.⁷⁵¹ Több írás szolgált javaslatokkal a nyugdíjbiztosítás intézményes kereteinek kiterjesztésére, továbbá az elharapódzó prostitúció és leánykereskedelem visszaszorítására. A keresőtevékenységet folytató nőket mindhárom lap felhívásai vehemensen biztatták arra, hogy „a maguk érdekében csatlakozzanak szakmájuk organizációjához”. A szervezett munkásnők számáról szóló statisztikák, illetve a helyzetértékelő belső cikkek és publicisztikák tanúsága szerint e törekvéseket nem koronázta siker...⁷⁵²

Messze vezetne, ha e munka keretei között kísérelnék meg választ adni arra a kérdésre, hogy miért nem szervezkedtek a női munkások, így csak a

746 A lakásokat központi fűtéssel is felszerelték, 200–250 koronáért vásárolhatták meg őket. Megosztották azt is, hogy a svéd állam a nagy érdeklődésre való tekintettel újabb lakások építését tervezte. NT, (1909): 4. 61.

747 Neve: Önálló Nők Bankszövetkezete. NT, (1910): 5. 76.

748 A mínuszos hír szövege is figyelemre méltó: „A házas tanítónőket eddig nem tűrték meg a szolgálatban, most azonban változtatnak ezen az igazságtalanságon.” NT, (1908): 1. 11.

749 NT, (1907): 9. 156.

750 NT, (1911): 10. 168.

751 Gerster ironikusan a bordélyházak várható bezárását emelte ki. NT, (1911): 3. 42–44. Máday Andor glosszában szorgalmazta a férfiak éjszakai munkavégzésének korlátozását, illetve tiltását. NT, (1911): 3. 44.

752 A felhívás a lap szinte minden számában megtalálható. Mintha az egyesület tagjai úgy gondolták volna, hogy a mondat folyamatos ismétlésével cselekvésre bírhatják a nőket. NT, (1907): 2. 32.

kérdés néhány, az itt vizsgált folyóiratok szempontjából is releváns aspektusára utalok.⁷⁵³ Alice Kessler-Harris szerint a női munkások szervezetlensége a nyugati országokban oda vezethető vissza, hogy férfitársaik a 19. század közepéig valamennyi szakszervezetből megpróbálták kizárni őket. Mindez azt jelenti, hogy korántsem specifikusan közép-európai problémával állunk szemben. Olyannyira nem, hogy a női dolgozók aránya a szakszervezetekben az 1910-es évek végéig még az Amerikai Egyesült Államokban is viszonylag alacsony maradt.⁷⁵⁴ Carole Turbin azt is kiemeli, hogy bár a gazdaság szerkezetváltása alapjaiban változtatta meg a családok feladatait, a munkát vállaló, már férjezett asszonyoknak továbbra is el kellett látniuk otthoni, háztartással és gyermekneveléssel kapcsolatos feladataikat. Így kevés idejük maradt különböző szakszervezeti tevékenységekre, amelyekbe ezáltal sokkal inkább a fiatal leányok, illetve az egyedülálló és özvegy munkások kapcsolódtak be.⁷⁵⁵

Amint utaltam rá, a *Neues Frauenleben* hasábjain az itt említett témakörök közül a munkásnővédelemre került a legnagyobb hangsúly. Fontos, hogy a lap 1909-től rendszeresen beszámolt az AÖF nagyszabású projektjéről, vagyis az első bécsi központi háztartásként számon tartott Heimhof körül folyó munkálatokról, az épület tervezésétől egészen annak 1911-es átadásáig.⁷⁵⁶ Természetesen a lakóközösség tagjainak beszámolóit sem maradhattak el, amely azért is fontos, mivel a projekt egy része közadakozásból valósult meg.⁷⁵⁷ A bécsiek olyan javaslatokról is hírt adtak, amelyek az öregségi és betegségi biztosítás kiterjesztését indítványozták a háziiparban és a mezőgazdaságban dolgozó nőkre.⁷⁵⁸ Számos cikk értekezett a záróratörvényről itt is, amelyet „az országgyűlés felsőháza elfogadott, s 1911. augusztus 1-jén életbe is léptetett”.⁷⁵⁹ Továbbá míg Schwimmerék a kóristanők nehéz helyzetéről és problémás megítélésükről számoltak be, addig a bécsiek a „színésznőkérdés”-nek szenteltek nagyobb teret. A német nőmozgalmi lapokhoz hasonlóan

753 Theresa Wolfson USA-beli közgazdász így tette fel a kérdést: “Where are the organized women workers?” WOLFSON 1925. 445–453.

754 1920-ban 6,6% volt az USA-ban szakszervezeti tagsággal rendelkező nők aránya, vagyis minden ötödik férfi és minden 15. nő élvezett védelmet. KESSLER-HARRIS 2007. 21–36. Vö. JENKINS-COOK 2008. 225.

755 Turbin szerint a családnak kulcsszerepe van a nők szakszervezeti aktivitásának elemzésénél, ugyanakkor arra a szociológusok által képviselt álláspontra is felhívja a figyelmet, amely szerint a nők képtelenek hosszabb ideig a nagyobb csoportokban való együttműködésre. TURBIN 1992. 167–178.

756 Mindez korántsem számított egyedülállónak Magyarországon. Egyháztársadalmi egyesületek, többek között az 1892-től működő Lorántffy Zsuzsanna Egyesület a rászoruló nők támogatását tűzték ki célul. Számos egyesület foglalkozott munkaközvetítéssel, s foglalt állást a cselédkérdést érintő problémákban. GÉRA 2006. 166–167.

757 NFL, (1908): 1. 15–16.

758 NFL, (1908): 5. 133–134.; NFL, (1908): 6. 162.

759 A cikkíró kommentárban sérelmezi, hogy a törvény elfogadását túl hosszú vita előzte meg. NFL, (1911): 9. 69.

többször emlékeztették olvasóikat a színésznők „szomorú” anyagi helyzetére, „hiszen bérük csupán havi 100 és 300 korona között mozgott, emellett az évad lezárása után fél éven keresztül – szeptember és pünkösd között – kereset nélkül maradtak”.⁷⁶⁰

A budapesti periodikákhoz hasonlóan, természetesen a *Neues Frauenleben* hasábjain is szóba kerültek a gyermekvállalással, a terhességgel és az anyasággal kapcsolatos problémák. A nyugati államokról, valamint Németországról a *Neues Frauenleben* is szinte kivétel nélkül pozitív híreket osztott meg. Reflektált többek között a francia munkásnők „irigylésre méltó helyzeté”-re, akiknek házasságkötésük után szabad szombat délutánokat garantált a törvény.⁷⁶¹ Minden bizonnyal az osztrák olvasók elgondolkoztatása volt a célja azon cikkeknek, amely szerint a tízórás munkanapok bevezetését követően a német nőegyletek elsődleges céljává a férjes asszonyok félnapos munkaidejének elismertetése vált. Hosszú távú célkitűzésük továbbá „azon ideál elérése volt, hogy a férfi bére olyan magasra emelkedjen, hogy egyedüli keresőként képes legyen családjának eltartására, vagyis a nőnek ne kelljen semmiféle kereső tevékenységet folytatnia.”⁷⁶² Stílusukat tekintve ezek a cikkek alig tértek el a nők kizsákmányolásáról olvasható, csípős hangvételű glosszáktól. Azonban az írásokon végigtekintve egyértelműen megállapítható, hogy az újságírók végső céljuknak a nők munkajogi egyenlőségének kivívását tekintették. Schwimmerék a lapokon keresztül is igyekeztek előmozdítani a problémák gyakorlati megoldását. A zárótörvény 1911-es elfogadása után arra ösztönözték olvasóikat, hogy „minden visszaélést, amely a zárórát illeti”, jelentsenek náluk,⁷⁶³ s nyilván részben hasonló célt szolgált az AÖF keretein belül működő jogsegélyszolgálat is.

Végül arra térek ki, hogy a női munka reprezentációja miként változott a háború kirobbanása után a lapokban. A témakörben publikált cikkek számának drasztikus csökkenését csak részben lehetett a papírhiányra visszavezetni. E tendenciát tovább erősítette egyéb témakörök részletesebb tárgyalása, amelyek közül elsődlegesen a nőegyletek pacifista mozgalomban való szerepvállalására gondolok. Azonban ezek mellett érdemes egy pillantást vetnünk arra is, hogy a női munkán belül az egyes foglalkozási csoportok fontossága miként rendeződött át 1914 és 1918 között. Az AÖF már tárgyalt passzivitását jól mutatja, hogy az állásközvetítéssel, szervezkedéssel és munkásnővédelemmel kapcsolatos cikkek száma és aránya jóval nagyobb arányban csökkent a *Neues Frauenlebenben*, mint *A Nőben*. Utóbbiban az állásközvetítés céljából megjelent cikkek száma a FE Gyakorlati Tanácsadójának

760 NFL, (1911): 6. 156–159.

761 Ugyanez a törvény határozta meg a heti 50 órás munkahetet, a napi munkaórák számát pedig mind a fiatalok, mind pedig a nők esetében nyolc és fél órában maximalizálta. NFL, (1911): 11. 276.

762 NFL, (1909): 10. 250–253.

763 Kiegészítik ezt még a következő megjegyzéssel: „Mi természetesen a forrás megnevezése nélkül tesszük meg az illetékes hatóságnál a feljelentést.” NT, (1913): 9. 157.

munkássága miatt több mint a duplájára emelkedett. Ezenkívül valamennyi témakörben csökkent a cikkek száma (12. táblázat). A magyaroknál értelem-szerűen elmaradtak a nőtisztviselőkkel foglalkozó írások. Szintén jelentősen csökkentek azon írások száma is, amelyek a nők értelmiségi, illetve főként művészeti és tudományos munkájára reflektáltak. Meglepő módon ugyanilyen tendencia figyelhető meg az osztrák lapban az ipari és a mezőgazdasági munka témájában hozott írásoknál, amelyekre a német nőmozgalmi lapok rendkívül nagy hangsúlyt fektettek 1914 augusztusát követően. Magyarországon a mezőgazdasági munka témaköre hangsúlyosabbá vált ekkor. A *Nő* elégedetten számolt be a FE vidéki egyesületeinek innovatív kezdeményezéseiről. Növekedés figyelhető meg ugyanakkor a közlekedésben alkalmazott nőkről szóló cikkekben, ami a háború első napjaitól mind nagyobb számban megjelenő női sofőröknek, kalauzoknak, valamint az őket övező általánosan nagy figyelemnek köszönhető.

12. táblázat. Cikkek száma a másodlagos kulcsszavak szerint a munkavállalás témájában (1907–1914, 1914–1918, db)

Másodlagos kulcsszavak	<i>Neues Frauenleben</i> (1907–1914)	<i>Neues Frauenleben</i> (1914–1918)	<i>A Nő és a Társadalom/A Nő</i> (1907–1914)	<i>A Nő és a Társadalom/A Nő</i> (1914–1918)
Állásközvetítés	15	12	11	25
Általános munkajog	44	28	89	68
Cselédkérdés	20	1	31	20
Egészségügy	8	9	17	14
<i>Értelmiségi munka</i>	221	38	356	103
Ipari munka	46	15	82	34
Kizsákmányolás	37	8	73	15
Közlekedés	1	3	9	10
Mezőgazdasági munka	9	5	21	28
Munkásnővédelem	125	30	77	22
Művészeti munka	35	7	98	14
Nőtisztviselők	66	11	176	28
Sport	0	0	5	10
Szervezkedés	71	3	82	12
Szociális munka	13	10	8	4
Szolgáltatás	11	7	53	26
Tudományos munka	20	3	72	4
<i>Összesen</i>	742	190	1260	437

10. AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÉS A KÜLFÖLD REPRESENTÁCIÓJA

Az 1918 előtti polgári-liberális, feminista nőmozgalom erőteljes transznacionális beágyazottsága miatt fontos megvizsgálni, hogy a lapok szerkesztősegei milyen arányban osztottak meg cikkeket saját országaikról, illetve a Monarchián kívüli nők politikai, gazdasági és társadalmi egyenjogúságért folytatott harcáról. Mely országok kaptak kiemelt szerepet a cikkekben, mely államok nőmozgalmainak munkáját tartották követendő mintának, s melyek kerültek esetleg negatív megvilágításba? Felmerül még, hogy a bécsi és a budapesti szerkesztők az évek előrehaladtával mekkora teret hagytak a lapokban az Ausztria–Magyarország területén élő nemzetiségeknek. A következőkben e kérdéseket járom körül.

10.1. MIÉRT FONTOS A HELYSZÍN AZ ÚJSÁGÍRÁSBAN?

A cikkek az időszaki sajtó születésétől kezdve képesek rávilágítani olyan folyamatok vagy jelenségek főbb sajátosságaira, amelyek az olvasók mindennapjait befolyásolták – illetve teszik ezt napjainkban is.⁷⁶⁴ A lapok alapján készített cikkrepertórium azon rubrikájára pillantva, amelyben az írások témájaként szolgáló események helyszíneit tüntettem fel, azonban több kérdés is felmerül. Ezek közül a legfontosabbak az alábbiak: Miként kerülhettek a lapokba a külföldi nők helyzetét tárgyaló írások ilyen magas számban? Milyen konkrét célokat szolgáltak ezek a cikkek (mert biztosan szolgáltak), ha összevetjük őket azokkal, amelyek az osztrák–magyar nőkről láttak napvilágot? Továbbá – általánosabb vizekre evezve – vajon a földrajzi közelség vagy pedig a megtörtént esemény fontossága, esetleg a bennük szereplő ismert személyek emelhetik-e jobban egy újságcikk hírértékét? Walther von la Roche szerint egy újsághír nagyobb érdeklődést vált ki az olvasókban, ha minél többet tartalmaz a következőkből: prominens személyek, érzelmi kötelék, a megtörtént esemény következményei, előrelépés, konfliktushelyzet, harc, drámaiság, továbbá valamilyen kuriózum.⁷⁶⁵ De vajon mi a helyzet e tekintetben a

764 SCHUDSON 1995. 14.

765 LA ROCHE 2008. 70.

földrajzi nevek pontos vagy utalásszerű említésével? Miként emelhetik egy írás hírértékét, vagy miként áshatják alá azt?

Az osztrák nőmozgalom 1906–1914 közötti viszonylagos elszigeteltsége ellenére megállapítható, hogy *A Nő és a Társadalom*, valamint *A Nő* mellett a *Neues Frauenleben*nél is a megtörtént esemény fontossága, s nem feltétlenül közelsége szolgált a cikkek – és elsősorban a címes, illetve cím nélküli hírek – szelekciójának alapjául. Ezért, valamint a fent megfogalmazott kérdések tükrében célszerű megvizsgálni, hogy mely országok nőmozgalmából merített inspirációt az AÖF, a FE és a NOE, továbbá ezeken belül mely régiók, tájegységek kaptak kiemelt figyelmet, s melyek (és miért) kerültek negatív megvilágításba. Nem meglepő, hogy a távolabbi országok vonatkozásában elsősorban a fővárosok jelentek meg, ugyanakkor első látásra érdekes, hogy például a Német Császárságnál a keleti tartományok – s ezek között is a legelső helyen Szászország – kaptak megkülönböztetett figyelmet a lapokban. Fontos következtetéseket vonhatunk le a görcső alá vett egyesületek helyzetéről, valamint országos és monarchiabeli megítélésükről, ha egy pillantást vetünk arra, hogy Ausztria–Magyarországon belül mely térségekről s városokról kerültek be hírek esetenként vagy rendszeresen a lapokba. Hasonlóképpen következtethetünk az osztrák–magyar és a nemzetiségi területek nőmozgalma közötti kapcsolatok jellegére, s az ezekben zajló esetleges változásokra.

10.1.1. A lapok Bécs- és Budapest-központúsága, a vidéki városok reprezentációja

A korabeli polgári-liberális, feminista mozgalmak erőteljes transznacionális dimenziói ellenére is szokatlanul tűnhet, hogy a három lap nagyságrendekkel több cikkben számolt be a külföldi nőkről, mint az osztrákokról és a magyarokról. A *Neues Frauenleben* hasábjain a vizsgált korszakban publikált 2332 írásból mindössze 861 – vagyis a cikkek felénél is kevesebb (38,6%) – szólt az osztrák nőkről. E tendencia magyar lapoknál kevésbé szignifikáns, hiszen az ezekben publikált 3677 írás valamivel több, mint a fele (1917 cikk, 52,2%) számolt be részben vagy egészben a magyar nőkről. Mindez az adatok összesítésénél nem ért meglepetésként, hiszen a korábbi, kisebb szövegkorpuszon végzett vizsgálat is hasonló eredményekre vezetett.⁷⁶⁶ A bécsiek egyébként nagyságrendileg közel ugyanannyi cikket adtak közre a magyarokról (76, 3,3%), mint amennyit a budapestiek az osztrákokról (107, 2,9%) – amint a *13. táblázatban*, illetve az *1. és 2. térképeken* is feltüntettem. Ezen adatok – amelyekre a külföldi országokkal történő összevetés kapcsán még visszatérek – a következő feltételezésemet erősítették meg: az osztrákok és a magyarok egyaránt követték a másik birodalomfélben zajló, nőmozgalommal kapcsolatos eseményeket, s azok relevanciájáról folyamatosan be is számoltak. Érdeklődésüket

766 CZEFERNER 2014. 49–150.

ugyanakkor jobban felkeltette a nyugat- és észak-európai sajtó figyelése. Ez a magyaroknál kiegészült még az észak-amerikai nőmozgalom fejleményeinek nyomon követésével is. A magyarok 107 cikkben, kizárólag címes és cím nélküli hírekben számoltak be Ausztriáról, amely jobbára pozitív megvilágításba került. Tudósítottak – a korábban említettek mellett – arról, hogy Magyarországgal ellentétben az osztrák nők egyesületi keretek között léptek fel az élelmiszerek drágulása ellen,⁷⁶⁷ vagy hogy az Osztrák–Magyar Bank budapesti fiókjában is alkalmazott nőket a Bécsben szerzett pozitív tapasztalatok eredményeként.⁷⁶⁸ Kiemelendő, hogy az AÖF-ről szóló kis hírek egészen 1918-ig jelen voltak *A Nőben*: beszámoltak a Heimhof tervezetéről és megvalósításának első lépéseiről, illetve az Otto von Springer testvére által az egyesületre hagyott 30 000 koronáról. A Heimhofról szóló címes hír a projekt finansziális részleteit is megosztja az olvasókkal, az AÖF nevét viszont magyarul (köznévként) használja, s a szerkesztő pedig a szöveg végén a magyarországi viszonyokra is reflektál:

Az általános osztrák nőegylet központi háztartás létesítésére bocsájtott ki felhívást, amely önálló, kenyérkereső nőknek nyújtson otthont. Száz személyre tervezik, 300 000 korona költségelőirányzattal. Ennek az összegnek 90%-át, tehát 270 000 koronát az osztrák kormány nyújtja hitelké[p]len [sic!]. Úgy, hogy az általános osztrák nőegyesületnek csak 30 000 korona értékű részjegyeket kell elhelyeznie. Ilyen alapon nálunk is elkelne egy nőotthon.⁷⁶⁹

A Springer család adományairól a „Követésre méltó példa” cím alatt publikált hírből értesülünk:

Egy nemrég elhunyt földbirtokosnő, Wertheömerne asszony úgy végrendekezett, hogy halála után hat hónappal az Osztrák Általános Nőegyesületnek harmincezer korona fizetendő a hagyatékából, minden levonás nélkül. Ugyanilyen összeget kapott az egyesület 1900-ban az elhunyt testvérétől, báró Springer Ottótól, aki a nőegyesület törekvéseinek szintén lelkes pártfogója volt és anyjával is tétetett egy ezer koronás alapítványt az egyesület tanácsadó irodája javára.

Itt egyébként tárgyi tévedéssel is szembekerülünk, hiszen Otto Springer 60 000 koronát hagyott az egyesületre. A testvérpár anyja által tett alapítvány-

767 A hírben direktben nem buzdítják cselekvésre a magyar nőket, csupán közlik, hogy semmit nem tesznek a kérdés megoldásáért: „A nagyképű vámpolitika népetsorvasztó eredményeit nemcsak mi érezzük. Ausztria és Németország népe is nyög az agrárius politika alatt. De amíg nálunk az asszonyok a drágaság feletti sopánkodáson túl nem mentek, a nyugat asszonyai felismerték, hogy csak észszerűbb községi és országos politika vezethet egészségesebb viszonyok felé.” NT, (1907): 2. 27.

768 A cikkből csak annyi derül ki, hogy mind ez idáig hét nőt alkalmaztak a budapesti bankfiókban. NT, (1910): 9. 150.

769 NT, (1909): 7. 120.

ról az osztrák források is hallgatnak.⁷⁷⁰ Fickert haláláról is beszámoltak, s például Lily Braun ellenében, aki munkásságával kapcsolatban szintén voltak Schwimmeréknek kritikai megjegyzései, méltatták az elhunyt életművét:

Súlyos veszteséget szenved az osztrák nőmozgalom egyik legkiválóbb asszonya halálával. Auguste Fickert az „Allgemeiner Österreichischer Frauenverein” elnöke és a „Neues Frauenleben” című lap társunk kiadója volt. Elemi iskolai tanítónő léte rendkívül sok zaklatásnak tette ki magát – különösen a reakciós Lueger-kormányzat idején – elveiért, de minden üldöztetéssel szemben is rendíthetetlen szolgálja maradt a nőmozgalom és az általános emberi haladás ügyének. Ausztria minden haladó mozgalmának számottevő tényezője volt az elhunyt, akinek neve a nemzetközi nőmozgalomban is általánosan megbecsült volt.⁷⁷¹

A hírek a háború kitörése után sem maradtak el az AÖF-ről, bár ekkor már elsősorban a békemozgalom területén végzett munka került fókuszba. Egy 1917-ben publikált című hírben arról tájékoztattak, hogy az egyesület „Bécs minden kerületében nagyszabású gyűléseket tartott az általános béke érdekében”.⁷⁷²

A *Neues Frauenleben*ről már nem mondható el, hogy a magyarokat egyértelműen pozitív színben ábrázolta. Az 56 rövidebb terjedelmű hír mellett kritikák, helyenként csipkelődő és ironikus hangvételű vezércikkekben, belső cikkekben, tudósításokban, valamint publicisztikákban és jegyzetekben elemezték viszonylag részletesen a magyar nőszervezetek munkáját, illetve reflektáltak néhány politikai aktualitásra is. A túlságosan fényűzőnek és rengeteg pénzt felemészítőnek bélyegzett budapesti IWSA-kongresszus mellett témáik között találjuk a nemzetiségi kérdést és a sovinizmus erőteljes jelenlétét a magyar (és az osztrák) oktatásban, valamint a Schwimmer által a nemzetközi női sajtóban kiemelkedőnek értékelt állami gyermekvédelem hiányosságait is.

A budapesti IWSA-kongresszusról, egyúttal a bécsi előkonferenciáról Leopoldine Kulka tudósított egy vezércikk formájában, aki mindkét eseményen részt vett, s amelyet célszerű egy kicsit részletesebben is megvizsgálunk. Az írás Kulka felütésszerű kérdésével indul: „Mi az értelme és a célja egy nemzetközi kongresszusnak?” („Was ist Sinn und Zweck internationaler Kongresse?”) A bevezetőben leírja, hogy alapvetően kétféle kongresszus létezik: az egyik, amikor pl. orvosok tanácskoznak azért, hogy megosszák egymással kutatási eredményeiket. A másik pedig, véleménye szerint, a bécsihez és a budapestihez hasonló választójogi kongresszus, amely egyúttal „propagandisztikus konferencia”. A bécsi előkonferenciát „Vorkonferenz” helyett

770 NT, (1909): 12. 207.

771 NT, (1910): 7. 121.

772 Az AÖF neve a cikkben hibásan, „ungemeiner Oesterreichischer Frauenverein”-ként szerepel. NT, (1917): 12.

sokkal inkább „Frauenstimmrechtstag”-nak kellett volna nevezni, meglátása szerint, hiszen a budapestinél sokkal kisebb közönségre számíthatott. Kiemeli, hogy az esemény célja ugyanakkor nem az volt elsősorban, hogy a budapesti tanácskozáson is részt vevő nőket vendégül lássa, hanem, hogy a lakosság figyelmét felhívják a választójog fontosságára. Kulka megnyugtatónak tartotta, hogy a rendezvények propagandacéljai mindkét fővárosban teljesültek, s konkrétan beszámolt a császárvárosban tartott programokról is: a patinás Musikvereinsaalban rendezték az összejevetelt, amelyen a napisajtó is kiemelten képviseltette magát, s amelyen Henriette Fürth bejelentette, hogy a tanácskozás napján a norvég nők megkapták a választójogot.

A bécsi események mellett a budapesti fejleményekről is beszámolt, többek között Gina Krog beszédéről. Emellett köszönetet mondott Henrik Ibsennek és Björnsterne Björnsonnak: „igazából nem kellene olyan nőkongresszust tartani, amelyen Ibsen és Björnson neve említés nélkül marad” („wahrlich, es sollte keinen Frauenkongreß geben, auf dem die Namen Ibsen und Björnson ungenannt bleiben”). Kulka is szó szerint idézett a Bécsben elhangzott beszédekből ugyanabban az optimista hangulatban, mint ahogy Schwimmerék tették *A Nő és a Társadalom* hasábjain. Természetesen itt is előkerült az egyesületi törvénnyel szemben megfogalmazott kritika.⁷⁷³

Megjegyezte még, hogy a legnagyobb benyomást a bécsiekre Anna Shaw tette, akit nemcsak humoros és vicces, hanem nagyszerű személyiségnek tartottak, s aki „Isten nevében követeli a nők szabadságát” („im Nahmen des Gottes die Freiheit der Frau fordert”).

Kitért a budapesti propaganda-összejevetelekre is, sőt valamennyi delegált beszédéből közölt egy-egy rövid kivonatot. A konferencia kísérő programjai kapcsán néhány szervezésbeli hiányosságokra is reflektált, jelesül, hogy az esti mulatságok programjait hónapokkal korábban népszerűsíteni kezdték, de a napközben folytatott érdemi megbeszéléseket nem, s így lehetetlen volt igazán komoly diskurzusokat folytatni. A kongresszus egyik felvetésére, amely szerint a *Ius Suffragii*-nak önálló szerkesztőségre, illetve nemzetközi irodára lenne szüksége, a következőképp reflektált: „nem rossz ötlet” („keine schlechte Idee”). Összegző gondolatai pedig a következők voltak: „Amire szükségünk van, az már nem egy nemzetközi nőszervezet, hanem egy nemzetközi női parlament.” („Was wir brauchen, ist nicht mehr ein Inter-

773 „Wir hätten gewünscht, daß einige unserer Männer bei der Tagung dabei gewesen wären, vielleicht hätte es doch ihr Ehrgefühl ein wenig getroffen, zu sehen, daß die Frauen das Großstaates Oesterreich nicht wie die aller anderen, auch der kleinsten europäischen Staaten, eine vollzählige Delegation in die Internationale entsenden könnten, sondern etwa an der Seite der orientalischen Länder rangieren mußten, dank unseres berühmten §30 des Vereinsgesetzes, der ihnen die Bildung eines Stimmrechtsverbandes verbietet. Wir zu Hause wissen es freilich, daß trotz §30 die Frauen, bürgerliche wie proletarische, sich nicht nur zum Kampf ums Stimmrecht organisieren, sondern auch nach ihren Kräften politisch arbeiten, in politischen Versammlungen sprechen und Wahlbarkeit leisten, in den Augen unserer Kameradinnen im Ausland aber sind wir das Aschenbrödel.” NFL, (1913): 173–180.

9. kép. Az IWSA-kongresszus delegáltjai a Pesti Vigadó épülete előtt

nationaler Frauenverbund, sondern ein Internationales Frauenparlament.“) A cikk önálló, tipográfiaiilag elválasztott egységben tárgyalta az osztrákok és a magyarok vendégszeretétét. A bécsieket örömmel töltötte el, hogy meg tudták mutatni a városukat a delegáltaknak, ők pedig hálásak voltak, hogy megismerhették Budapestet: „Vidám és hasznos volt, hogy hosszú autó- és kocsisorokban vonultunk Bécs és Budapest utcáin.” („Es war lustig und effektvoll, im langen Automobil- und Droschkenreihen durch die Straßen Wiens und Pests zu fahren.“) Ez egyébként, ahogy Kulka is utal rá, nem elsősorban azt szolgálta, hogy a vendégek megismerjék a városokat, hanem azt, hogy az utca emberének figyelmét is felhívják a nők jogainak fontosságára (9. kép). Futólag megemlíti Budapest szépségét a kivilágított Halászbástyáról, azonban a szervezés költségeivel kapcsolatos kételyeit sem rejti véka alá.⁷⁷⁴

Már a kikkrepertórium véglegesítése előtt, sőt igazából néhány lapszám kézbevitelét követően szembetűnővé vált egy másik, mindhárom periodikára jellemző sajátosság, jelesül a cikkek Bécs- és Budapest-központúsága. Ugyanakkor meg kell jegyezni azt is, hogy a szerkesztők sok esetben – elsősorban a

774 „Es war alles sehr schön und wir sind dankbar allen, die uns so viel schönes geboten – aber – aber ist all dies notwendig und recht? Hat es die Veranstalter nicht unendlich viel Geld, Mühe und Zeit gekostet, mehr als sich verantworten läßt?“ NFL, (1913): 173–180.; NFL, (1909): 3. 60–63.; NFL, (1907): 14. 4–6.

címes és cím nélküli híreknél – csupán az országok nevét emelték ki, konkrét településeket nem említettek. A *Neues Frauenleben*nél 119 esetben figyelhetjük meg ezt a szerkesztői gyakorlatot az osztrák viszonyokról közzétett cikkek-nél. A magyaroknál ez a szám sokkal magasabb, 432. Előfordult az is, hogy az olvasók semmilyen konkrét településnevet nem találtak a cikkekben, csupán megyékre vagy régiókra tett homályos utalásokat. A *Nő és a Társadalom* 1909-ben például a Vereín Frauenhort által „az Aspang-vasút mellett”, munkásnők számára létesített üdülőteleptől tudósította követőit.⁷⁷⁵ Fickerték lapjában ilyenek még az alábbi helymeghatározások: Alsó- és Felső-Ausztria, valamint „Bécs környéke”, Magyarországon Erdély, Bács, Temes vagy Vas megyék. A településnevek használatában és esetlegesen más lapokból való átvételében egyik szerkesztőség sem bizonyult következetesnek és pontosnak: az osztrákok Ópalánka helyett „Oplánká”-ról írtak, amikor az első patikát üzemeltető magyar nő munkásságáról számoltak be.⁷⁷⁶ A magyarok teljesen következetlenül, felváltva tudósítottak bécsújhelyi és Wiener Neustadt-i eseményekről, továbbá három kistelepülés, Hosszúapáti, Pinkafő és Zalahosszúfalu nevét is hibásan tüntették fel, „Hosszapáti”-ként, „Zafahosszúfalu”-ként, illetve „Pinkafővidék”-ként.⁷⁷⁷

13. táblázat. Osztrák és magyar települések megjelenése a lapokban (1907–1918, db)

Ország/település	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/ A Nő</i>
<i>Ausztria</i>	861	107
„Az Aspang vasút mellett”	0	1
Alsó-Ausztria	3	0
Baden	2	0
Bécs	544	68
Bécs környéke	1	0
Bécsújhely	3	4
Böhmischkrut bei Mistelbach	1	0
Feldkirch	1	0
Felső-Ausztria	1	0
Graz	10	2
Grinzing	2	0
Innsbruck	7	1
Klagenfurt	3	0
Klosterneuburg	1	0
Krems	5	0

⁷⁷⁵ NT, (1909): 7. 120.

⁷⁷⁶ NFL, (1908): 2. 48.

⁷⁷⁷ N, (1914): 2. 29.; N, (1918): 5.; N, (1915): 3. 41.

KULTÚRMISSZIÓ VAGY PROPAGANDA?

Ország/település	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/ A Nő</i>
Leoben	1	0
Linz	4	0
Maffesdorf	0	1
Melk	1	0
Meran	1	0
Opponitz am Ybbstal	1	0
Otterbach	2	1
Perchtoldsdorf	1	0
Rosenberg	1	0
Salzburg	8	0
Sankt Pölten	1	0
Semmering	1	0
Stainz	1	0
Trieszt	2	0
„Vidék”	24	24
Waidhofen a. d. Ybbs	0	1
Wuggau bei Graz	1	0
<i>Magyarország</i>	<i>76</i>	<i>1917</i>
„A Duna tájékán”	0	1
„Felvidéki város”	0	1
„Fürdőhely”	0	1
„L...bánya, tót község”	0	1
„Pisk-i állomás”	0	1
„Székelyudvarhely és további falvak”	0	1
„Szolnok megyei község”	0	1
„V. község”	0	1
Alsólendva	0	1
Altenburg	0	1
Arad	0	12
Bács megye	0	1
Balatonfenyves	0	1
Balmazújváros	0	5
Baranya megye	0	1
Békésgyula	0	1
Besztercebánya	0	2
Bicske	0	1
Brassó	0	3
Bucsecs(-hegység)	0	1
Budapest	22	541

10. AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÉS A KÜLFÖLD REPREZENTÁCIÓJA

Ország/település	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/ A Nő</i>
Buziás	0	1
Cegléd	0	1
Debrecen	0	7
Déva	0	1
Diósgyőr	0	1
Dombóvár	0	1
Eperjes	0	1
Erdély	0	1
Érsekújvár	0	1
Erzsébetfalva	0	3
Esztergom	0	2
Feketegyőrös	0	1
Felvidék	0	5
Fogaras	0	1
Földes	0	1
Galgóc	0	2
Gyergyószentmiklós	0	1
Győr	0	6
Gyula	0	1
Gyulafehérvár	0	1
Hajdú megye	0	1
Hajdúböszörmény	0	1
Hajdúdorog	0	1
Heves megye	0	1
Hódmezővásárhely	0	3
Hosszúapályi	0	1
Hunyad	0	1
Igló	0	1
Kaposvár	1	8
Kassa	0	5
Kecskemét	0	2
Keszthely	0	2
Kistelek	0	1
Kolozsvár	1	11
Komárom	0	1
Körmöcbánya	0	1
Lúgos	0	2
Magyarcsernye	0	1
Makó	0	6
Máramaros	0	1

KULTÚRMISSZIÓ VAGY PROPAGANDA?

Ország/település	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/ A Nő</i>
Máramarossziget	0	1
Marosvásárhely	0	3
Mátraháza	0	1
Mezőtúr	0	1
Miskolc	0	2
Mohács	0	1
Munkács	0	2
Muraszombat	0	1
Nádudvar	0	1
Nagyappony	0	1
Nagybecskerek	1	6
Nagykőrös	0	1
Nagymaros	0	1
Nagyszalonta	0	2
Nagyvárad	1	38
Németújvár	0	1
Nyíregyháza	0	13
Ópalánka	1	3
Ózd	0	1
Palics	0	1
Pankota	0	1
Pécs	0	10
Perecsény	0	1
Pinkafő	0	1
Pozsony	5	7
Rákospalota	0	1
Resicabánya	0	1
Röszke	0	1
Sándorfalu	0	1
Segesvár	0	1
Selmecbánya	0	3
Sinaia	0	1
Somogy megye	0	1
Sopron	0	1
Szabadka	0	7
Szakonyfalu	0	1
Szatmár	1	4
Szeben	0	1
Szeged	1	48
Székesfehérvár	0	2

Ország/település	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/ A Nő</i>
Szentendre	0	1
Szentfülöp	0	1
Szilágynagyfalu	0	1
Szombathely	0	5
Tátra	0	1
Tátralomnic	0	1
Téke	0	1
Temerin	0	1
Temes vármegye	0	2
Temesvár	1	13
Tolcsva	0	1
Torda	0	1
Trencsén-Teplic	0	1
Újvidék	0	3
Vas megye	0	2
Verebély	0	1
Világos	0	1
Zalaegerszeg	0	1
Zalahosszúfalu	0	1
Zalaszántó	0	1
Zemlén	0	1
Zenta	0	1
Zimony	0	1
Zombor	0	1
Zugliget	0	1
Zsombolya	0	1

A Monarchia kontextusában nem meglepő Bécs és Budapest felülreprezentáltsága. A szerkesztőségek mögött álló egyesületek a két fővárosban építették ki első hídfőállásaikat, sőt az AÖF sosem tudott kitörni a császárváros keretei közül. Ez a fiókszervezetek hiánya és a vidéki előadások elmaradása mellett abban is tetten érhető, hogy viszonylag kevés vidéki vonatkozású cikket publikáltak a lapjukban. A tendencia emellett a két rohamosan fejlődő település gazdasági dominanciájának is betudható, amely szintén összefügg a nőmozgalom fejlődésével. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a női foglalkoztatottság aránya e központokban messze meghaladta az egyéb régiókban mért adatokat, így a női munkáról szóló cikkek magától értetődően a legtöbb ízben e városokra reflektáltak.⁷⁷⁸ A *Neues Frauenleben* Ausztriáról szóló 861 cikkének jóval több mint fele (544, 62,8%) a bécsi nők életébe enged

778 Erre l. különös tekintettel: APPELT 1995. 210–214.; NAGY 2006. 205–223.

1. térkép. Az Osztrák–Magyar Monarchia településeinek megjelenése a *Neues Frauenleben*-ben (1907–1918). A településeket jelölő körök nagysága szemlélteti, hogy az adott város milyen hangsúlyosan jelent meg a lapban

2. térkép. Az Osztrák–Magyar Monarchia településeinek megjelenése a magyar lapokban (1907–1918).
A településeket jelölő körök nagysága szemlélteti, hogy az adott város milyen hangsúlyosan jelent meg a lapokban

bepillantást. A magyarországi helyzet ettől némileg eltér, hiszen az 1917 írásból 541 foglalkozott a fővárossal. Ez darabszám szempontjából majdnem megegyezik a bécsi lap kapcsán említett adattal, ugyanakkor százalékos arányban ennél sokkal kevesebb (28,2%).

Az AÖF és a FE a fővárosokban élő nők körülményeire láttak rá mindvégig a legkomplexebben. Vezetőik és tagságuk jelentős része innen került ki, még úgy is, hogy a FE-hez 1917/1918 folyamán több ezren csatlakoztak vidékről. Ilyen megállapítást a NOE-hoz köthetően a levéltári dokumentumok szinte teljes hiányában nem tennék, viszont több okból adódóan esetükben is hasonló tendenciákra következtethetünk. Egyrészt biztosan tudjuk, hogy a NOE legaktívabb tagjai a FE vezetőségében és választmányában is szerepet vállaló budapesti nők közül kerültek ki. Másrészt a hipotézis igazolásához elég, ha a cikkrepertórium összesített adataira pillantunk, ugyanis a magyarországi nőtisztviselőkről publikált 204 cikk közül 45 foglalkozott a fővárosiakkal, s csupán 16 a vidékiekkel. 121 írásban ugyan nem említettek a szerzők vagy a szerkesztők konkrét települést, ezek jelentős része szintén részben vagy egészen a budapesti viszonyokra reagál.

De vajon miként és milyen mértékben reprezentálódott az osztrák és a magyar vidéki városok nőmozgalma a lapokban? Sietve szögezem le, hogy a fővárosokon kívüli települések a magyar lapokban a *Neues Frauenleben*nél jóval nagyobb figyelmet kaptak. Utóbbi mindössze 27 kisebb vagy nagyobb osztrák településről közölt cikket, régióként pedig csak Alsó- és Felső-Ausztria jelent meg. A róluk szóló írások is jobbra csupán rövidhírek voltak, esetenként megfűszerezve egy-egy néhány bekezdésből álló beszámolóval valamely jótékony céllal szerveződött vidéki egyesületről vagy női munkásokat tömörítő szakszervezetről. A gazdaságilag fejlett, relatíve nagy lakosság számú települések közül a leggyakrabban Graz (10), Salzburg (8), Innsbruck (7) és Linz (4) kerültek a lapba, vagyis nincs olyan osztrák város, amelyről tíznél több cikket tettek volna közzé. Mindez a vizsgálat 12 éves időintervallumát tekintve borzasztó kevés, s még ahhoz is elégtelen volt, hogy a bécsi olvasókban egyáltalán tudatosítsák a vidéki nőmozgalom létezését. E megállapítás úgy is érvényes, hogy 24 hírnél semmilyen konkrét településnevet nem tüntettek fel. Az alsó-ausztriai, stájer és tiroli településekről, Melkről, Kremsről, Stainz bei Grazról vagy Meranóról beszámoló írások pedig kétséget kizáróan a szerkesztők személyes érintettsége miatt kerültek a lapba. Touaillon például éveken át a Graz tőszomszédságában megbúvó falucskában élt, Fickert pedig nyaranta előszeretettel keresett fel stájerországi és tiroli kirándulóhelyeket.

Schwimmerék az osztrákoknál sokkal fontosabbnak tartották a vidéki városokról szóló hírek megosztását. Ennek lenyomata a FE és a NOE egyesületi rovataiban is nyomon követhető, hiszen az évek előrehaladtával itt is mind nagyobb teret kaptak a vidéki fiókszervezetek, amelyek hivatalos lap-

jukként fogadták el *A Nő és a Társadalmat*, illetőleg *A Nőt*.⁷⁷⁹ Budapesten kívül 127 magyarországi településről publikáltak, amelyek között a címes és cím nélküli híreken kívül jó pár vezércikk, belső cikk és publicisztika is olvasható. Mivel pedig az eldugott, vidéki településeken történt események kitűnő forrásként szolgáltak a nőket ért, különböző típusú visszasságok, jogsértések, erőszakos cselekmények plasztikus ábrázolására vagy éppen kifigurázására, a glossza rovatokban is gyakorta találkozunk velük. A rovatban az is előfordult, hogy nem közölték a hírhez kapcsolható település teljes nevét, mint az „V. község” esetében történt, ahol egy bába fizetésemelésre irányuló kérelmét utasították el. A glossza szövegében a község képviselő-testületének határozatát is lehozták:

Hát mikor a fiúk születnek? A P. N. [Pesti Napló] írta a minap: „V. község bábája egy szép napon diplomát szerzett. A diploma jogokkal is jár [...] a tisztelt tudós asszonyság kezdte keveselni [sic!] azt a negyven korona évi fizetést, mellyel a község jutalmazta hasznos munkáját. Írt tehát egy kérvényt, amelyben fizetésének felemelését kéri. A képviselőtestület beható tanácskozás után a következő határozatot hozta: A képviselőtestület majdnem egyhangúlag – tizenkét szavazattal nyolc ellenében – elhatározza a kérvény elvetését, azon indokok alapján, hogy a községi bába – habár rendes diplomával bír, – nem tudja megadni a kellő segítséget, a férfiaknak pedig semmi szolgálatot sem teszen.” Úgy látszik V. községben a fiúk születésénél nincs szükség bába segítségére.⁷⁸⁰

További 14 esetben nem szerepelt a települések pontos neve, így találunk például cikkeket „a Duna tájékán fekvő” faluról, „felvidéki városká”-ról, egy „fürdőhely”-ről, vagy éppen „L...bánya, tót község”-ről.⁷⁸¹

A vidéki városok sorában elsőként a NOE és a FE leányegyesületeinek központjait kell kiemelnünk. Magától értetődően ezekről jegyezték a legtöbb cikket. Annak ellenére, hogy a pécsi mellett a szegedi fiók „törte a legtöbb borsot” a budapesti vezetők orra alá, a dél-alföldi város túnt fel legsűrűbben a lapok hasábjain, mintegy 48-szor. Vagyis évente átlagosan négy írás jelent meg az itt élő nőkről. Szegedet némi lemaradással az évek során egyre nagyobb aktivitást mutató Nagyvárád követte, amelyről 38 cikket publikáltak. Ezek néhány kivételtől eltekintve rövidhírek és tudósítások voltak, ami minden bizonnyal a „Szemle” rovat összeállításáért felelős, nagyváradi illetőségű Ágostonné szelektációs munkájának eredménye. E településeket követte Temesvár és Nyíregyháza (13-13), Arad (12), Kolozsvár (11), majd Pécs (10), Debrecen, Pozsony és Szabadka (hét-hét), végül Szombathely (öt). Meglepő, hogy az Engel Berta irányításával működő felvidéki fiókszervezetekről vi-

779 A havi „hírösszefoglalók” mellett rendszeresen közölték az éves beszámolóik fontosabb részleteit is, amelyek olvashatók a FE MNL OL-ben hozzáférhető archívumában is.

780 NT, (1910): 11. 176.

781 NT, (1910): 8. 134.; NT, (1909): 8. 135.; NT, (1909): 8. 141.; NT, (1910): 2. 20.

szonylag kevés írás látott napvilágot: Nyitráról egyáltalán nem, Pozsonyról pedig mindössze öt cikket hoztak. A patinás múlttal rendelkező felvidéki bánvavárosok is ritkán tűntek fel. A szakirodalom által az utóbbi időben egyre többet tárgyalt Balmazújvárosról is csupán öt ízben tudósítottak, ami a levéltári forrásokkal együtt arra enged következtetni, hogy a városban működő női szervezet jelentősége bár kiemelendő, semmiképp sem túlbecsülendő.

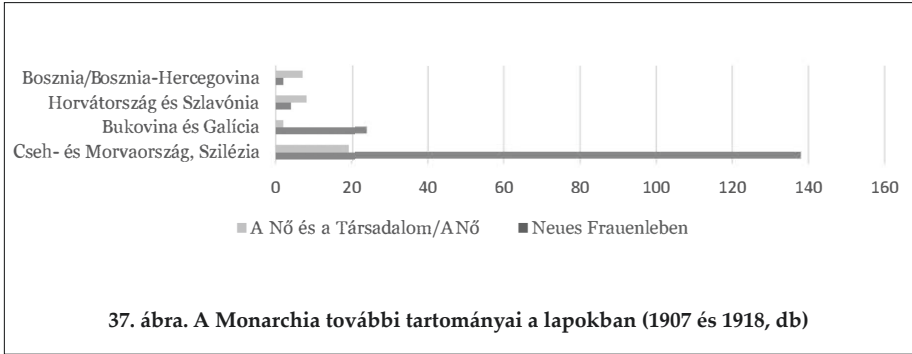
A magyaroknál is akadtak városok, amelyek részben az egyesületi tagok személyes kapcsolatrendszerére miatt váltak hangsúlyossá. A Kaposvárról szóló nyolc cikk megjelenésében minden bizonnyal közrejátszott, hogy Schwimmer Rózsa húga, Franciska éveken át itt élt. Hasonló a helyzet Szegeddel vagy Szabadkával, amelyek Schwimmer és Willhelm Szidónia néhány családtagjának, illetve közeli barátainak otthona volt. Willhelm több ízben vonult vissza a Tisza-parti városba különböző vélt vagy valós betegségeinek kezelésére. Ugyanakkor bizonyos településekről szóló hírek azért kaphattak helyet a periodikákban, mert az egyesületek választmányi tagjai belföldi előadó körútiakon gyűjtötték a híreket róluk. Ilyen Diósgyőr (1), Dombóvár (1), Segesvár (1) vagy az észak- és dél-magyarországi, valamint a balatoni fürdővárosok: Tátalomonc (1), Trencsénteplic (1) vagy Balatonfenyves (1). Utóbbi üdülőhelyeken Schwimmer és Glücklich is szívesen pihentek, s egyúttal propagandatevékenységet is folytattak a fürdőkúrákon részt vevő közép- és felsőbb rétegekhez tartozó nők között.

Az itt nem említett, ám a 13. táblázatban szereplő településekről szóló cikkek jelentős része országos és helyi sajtótermékekből származott. Az egyesületek sajtófigyelési szokásai a levéltári anyagok mellett a lapokból is kirajzolódnak. A szegedi hírek egy része a *Délmagyarország* című lapból származott, de szemlézték olyan országos (napi)lapokból, mint a *Budapesti Hírlap*, a *Pester Lloyd* vagy a *Pesti Napló*. Ugyanezt a gyakorlatot követték bizonyos szakfolyóiratokkal: a NOE a *Posta* és a *Gyógyászat* című periodikákat követte. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a cikkek és különösen a hírovatok összeállításához felhasznált folyóiratokról nem kaphatunk teljes képet, hiszen hírforrásaik megnevezését rendre elmulasztották.

10.1.2. A nemzetiségek által lakott területek reprezentációja

Amint láttuk, Schwimmerék viszonylag rendszeresen beszámoltak a Felvidék, a Délvidék és Erdély magyarlakta területeinek nőmozgalmáról. Azonban ezzel még korántsem válaszoltuk meg a kérdést, hogy miként reprezentálták a lapok a Monarchia nemzetiségek által lakott régióit. Vajon a nemzetiségi háttérrel bíró szerzőkhöz hasonlóan az e tartományokról megjelent írások száma is alacsony maradt?

A 37. ábra, a 14. táblázat, valamint az előző fejezetben található 1. és 2. térképek alapján megállapítható, hogy Cseh- és Morvaországon, valamint kis-mértékben Szilézián kívül a Monarchia többi tartománya minimális figyelmet

kapott a magyar lapokban. Természetesen az imént említett három régió a *Neues Frauenleben* hasábjain hangsúlyosabb szerepbe került: összesen 138-szor tűntek fel, míg a magyaroknál csupán 18 ízben. E jelenséget ugyanazon politikai, gazdasági és szociokulturális tényezőkkel magyarázhatjuk, mint a cikkírók nemzetiség és állampolgárság szerinti megoszlását.

14. táblázat. A Monarchia további tartományainak megjelenése a lapokban (1907–1918, db)

Közigazgatási egység/település	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/ A Nő</i>
<i>Cseh- és Morvaország, Szilésia</i>	138	19
„Haida-Steinschönauer Gebiet”	1	0
„Semiler Kreis”	1	0
Albrechtsdorf	1	0
Aussig	1	0
Bodenbach	1	0
Brünn	18	3
Budweis	1	0
Časlau	1	0
Hohenmauthen	1	0
Jungbunzlau	1	2
Kremsier	2	0
Maehr.-Neustadt	1	0
Mährisch/Mähren-Schönberg	4	0
Olmütz	2	1
Ostrau	3	0
Pardubitz	1	0
Píbram	1	0
Pilsen	1	0
Prága	52	6
Prossnitz	1	0

Közigazgatási egység/település	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/ A Nő</i>
Reichenberg	4	0
Sobotka	1	0
Troppau	10	2
Wallachisch-Maseritsch	1	0
Wetzwald	0	1
Zwittau	1	0
<i>Bukovina és Galícia</i>	24	2
Czernovitz	4	0
Krakkó	3	0
Lemberg	6	2
Marburg	1	0
Teschen	2	0
<i>Dalmácia, Szlavónia, osztrák tengeremlék, Horvátország</i>	4	11
Fiume	1	8
Isztria	0	1
Laibach	3	0
Zágráb	2	2
<i>Bosznia/Bosznia-Hercegovina</i>	2	7
Szarajevó	0	1

A nemzetiségek által lakott területeknél már nemcsak az osztrák, hanem a magyar lapok is kizárólag a nagyobb városokra koncentráltak. A *Neues Frauenleben* Prágáról osztotta meg a legtöbb cikket (52), ezt követte Brünn (18), majd Troppau (tíz). Ugyanez a számsor a következőképp alakult a magyaroknál: hat, három, kettő. A nagyobb gazdasági és kulturális központokon kívül csupán a Jungbunzlau nevű település tűnt fel az osztrákoknál és a magyaroknál is egy nőnek tartományi gyűlésbe való esetleges megválasztása apropóján.⁷⁸²

Az arányokat tekintve Galiciáról és Bukovináról a *Neues Frauenleben* a magyaroknál 12-szer több cikket publikált. Ha azonban a számadatokra pillantunk, akkor e fölény eltörik, hiszen az osztrákoknál 24, a magyaroknál pedig két cikket találunk a Monarchia két északkeleti régiójáról. Itt már ténylegesen csak a nagyobb központok lépték át a szerkesztők hírértékkel kapcsolatban támasztott elvárási küszöbét, hiszen Lemberg – amelyről hat cikk jelent meg az osztrák, kettő a magyar lapokban – mellett Czernowitz (4), Krakkó (3), Teschen (2) és Marburg (1) kapott helyet az osztrák lap hírovtában.

Dalmáciára, Szlavóniára, a tengeremlékre, Horvátországra (négy cikk a *Neues Frauenlebenben*, 11 a magyar lapokban), valamint az 1909-ben an-

⁷⁸² NT, (1912): 4. 65.; NFL, (1912): 6. 65–166.

nektált Bosznia-Hercegovinára (kettő, hét) azonban, ha csak kismértékben is – nyilván földrajzi közelségéből adódóan – a magyarok figyeltek jobban. Míg Fiume az osztrák periodikában csupán egyszer került a hírekbe, hétszer találkozunk vele a magyar lapokban. Végül megemlítendő, hogy a *Neues Frauenleben* nem számolt be önálló cikkben a trónörökös pár ellen elkövetett szarajevói merényletről, csupán azon vezércikkben említették, amelyben Touaillon a háború első pár hetének legfontosabb eseményeit foglalta össze.⁷⁸³

10.1.3. Külföldi országok mintaadó szerepben

Korábban már több aspektusból rámutattam, hogy a Monarchia határain túl, sőt az európai kontinensen kívül élő nők helyzete és mozgalmi miért kaphattak hangsúlyos szerepet a lapokban. Az egyesületek vezetőinek kapcsolati hálójára, a szervezetek nemzetközi beágyazottságára, valamint külföldi sajtófigyelési szokásaira e helyütt már nem térek vissza, hanem azt kívánom bemutatni, hogy mely államok, régiók kaptak megkülönböztetett figyelmet, s hogy a kirajzolódó tendenciák mögött milyen okok sejthetők.

Előzetes feltételezéseim, amelyek szerint a magyar lapok – már csak Schwimmer anglofil beállítottsága miatt is – tág teret hagytak az angolszász nőkről szóló írásoknak, csupán részben igazolódtak be. Felfigyeltem arra is, hogy a gazdaságilag prosperáló centrumországok mellett a leszakadó félszfériás területek mozgalmait is pozitív színben ábrázolták a magyar periodikák. Mindez nem csupán a hírrovatok cikkeire igaz, hanem például azon beszámolókra is, amelyeket Catt és Jacobs ázsiai és afrikai útvjáról küldtek.⁷⁸⁴ Harmadik hipotézisem, amely szerint Németország a nők egyenjogúságáért folytatott harc szinte valamennyi területén pozitív, mintaadó szerepben jelent meg az osztrák–magyar olvasók előtt, egyértelműen bizonyosságot nyert. Csupán néhány olyan cikk került a három lapba, amely valamilyen kritikai észrevételnek adott hangot a németekkel kapcsolatosan.

A 15. táblázatban, illetve az ezt követő térképeken a cikkekben feltűnő országokat és régiókat jelöltem. Az országonkénti összesített adatok alatt a szerzők által említett városokat listáztam. A lapokat a jobb összehasonlíthatóság kedvéért itt is egymás mellé helyeztem, s a táblázat végén összecszerűen adtam meg, hogy hány cikkben szerepelnek a feltüntetett földrajzi nevek. Ehhez köthetően két dolgot emelek ki: az összegek – a *Neues Frauenleben*nél 1455, a magyar lapoknál 2331 – egyrészt azért alacsonyabbak, mint az összes cikk száma, mert az irodalmi rovat írásaiban nem jelöltem helyeket. Emellett több cikk vonatkozásában maguk a szerzők is csak homályosan fogalmaztak, vagy egyáltalán nem jelölték, hogy mely országokról és településekről van szó –

783 NFL, (1914): 8–9. 229–232.

784 NT, (1912): 1. 4–6.; NT, (1912): 7. 120–123.; NT, (1912): 11. 197–199.

ezzel egyébként zavarva az olvasói befogadást. Ugyanakkor a műfaji kategorizáláshoz hasonlóan itt is érvényes, hogy számos íráshoz több földrajzi nevet is tudtam kapcsolni.

A szerkesztőségek sajtófigyelési gyakorlatának akciórádiusza akkor rajzolódik ki a legplasztikusabban, ha megnézzük a lapokban, mely országokról tudósítottak. A magyarok figyelme az osztrákoknál több országra (49), köztük több tengerentúli államra (24) is kiterjedt. A *Neues Frauenleben* 37 országról közölt cikkeket, ezek közül 14 Európán kívüli. Különbségek mutatkoznak a közzétett írások mennyiségében is. A magyarok több cikket osztottak meg az angliai (202), franciaországi (117) és az USA-beli (154) viszonyokról, mint a bécsiek. E számok a bécsi lapokban az országok sorrendjében így alakultak: 107, 51, 69. Közel hasonló számban közöltek írásokat az osztrák és a magyar lapok azon észak-európai államokról vagy Svájcra, amelyekkel az AÖF kapcsolatai hagyományosan erősek voltak.

15. táblázat. Külföldi országok, régiók és (fő)városok megjelenése a lapokban (1907–1918, db)

Ország/régió/település	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/A Nő</i>
„?”	–	21
„A római fürdő mögötti kissingi puszta”	–	1
„Valamely angolszász ország”	–	1
<i>Algéria</i>	–	1
Algír	–	1
<i>Anglia</i>	107	202
„Anglia számos városa”	–	1
Alderbourgh	–	2
Bewdley	–	1
Birmingham	1	3
Brecon	–	2
Cambridge	1	1
Dunferline	–	1
Finchley	–	1
Galway	–	1
Glasgow	–	3
Hastings	–	1
High-Wycombe	1	3
Letcherwarth	–	1
Liverpool	1	1
London	36	69
Manchester	3	5

10. AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÉS A KÜLFÖLD REPREZENTÁCIÓJA

Ország/régió/település	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/A Nő</i>
Merthyr	–	1
Northumberland	1	–
Oldham	–	3
Oxford	2	2
Plymouth	–	1
Reading	–	1
Stratford upon Avon	–	1
Sussex	–	2
Wales	–	1
<i>Argentína</i>	1	3
Buenos Aires	–	2
La Plata	1	1
<i>Ausztrália</i>	6	20
Melbourne	–	1
Pápua	–	1
Sidney	–	2
Victoria	–	3
„Balkán”	3	1
<i>Belgium</i>	7	11
Antwerpen	–	1
Brügge	–	1
Brüsszel	2	3
Gent	–	4
Liège	–	1
Oestende	–	1
<i>Brazília</i>	1	–
Natal	2	–
<i>Bulgária</i>	2	4
Szilisztra	–	1
<i>Burma</i>	–	1
<i>Chile</i>	–	1
<i>Dánia</i>	34	54
Aalborg	–	2
Kellerup	1	1
Koppenhága	10	21
<i>Dél-Afrika</i>	1	3
<i>Egyiptom</i>	2	6
Fayoum (Fajjúm)	1	–
Kairó	–	4
„Északi országok”	–	1

KULTÚRMISSZIÓ VAGY PROPAGANDA?

Ország/régió/település	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/A Nő</i>
<i>Finnország</i>	29	40
Helsinki	6	5
Orisburg	1	1
Wiborg	–	1
<i>Franciaország</i>	69	117
Argeronne	–	1
Chalons	1	–
Le Havre	–	2
Marseille	–	1
Montpellier	1	1
Párizs	27	41
Sannois	–	1
Új-Kaledónia	1	–
Globális	100	265
<i>Görögország</i>	–	1
Athén	–	1
<i>Hollandia</i>	28	46
Amszterdam	5	5
Groningen	5	1
Hága	17	33
Rotterdam	–	2
Utrecht	–	1
<i>India</i>	–	3
<i>Irán</i>	1	–
Teherán	1	–
<i>Írország</i>	1	7
Dublin	–	3
<i>Izland</i>	3	7
Reykjavík	1	1
<i>Japán</i>	5	3
Tokió	–	1
<i>Kanada</i>	5	13
Claresholm kerület	–	1
Manitoba	–	1
Ontario	1	1
Toronto	4	2
Kaukázus	–	1
<i>Kína</i>	5	8
Hientoing	–	1
Kiu-Kiau	–	1

10. AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÉS A KÜLFÖLD REPREZENTÁCIÓJA

Ország/régió/település	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/A Nő</i>
<i>Kuba</i>	–	2
Santiago de Las Vegas	–	2
<i>Líbia</i>	–	1
Tripoli	–	1
<i>Luxemburg</i>	1	1
<i>Marokkó</i>	–	1
<i>Mexikó</i>	–	2
„Németalföld”	–	2
<i>Németország</i>	286	295
„Leignitz és több német város”	–	1
„Rhein-Pfalz Hof Monbijou”	–	1
„Vidék”	–	2
„Vidéki városok”	–	2
Aachen	–	1
Augsburg	–	1
Baden	5	1
Badeni nagyhercegség	–	1
Berlin	74	70
Bielefeld	3	–
Bonn	1	2
Braunschweig	–	2
Bréma	2	–
Breslau	3	4
Buchwalde	–	1
Chemnitz	1	–
Colmar	1	1
Cottbus	1	–
Dahlen	–	1
Danzig	–	3
Darmstadt	–	3
Drezda	5	7
Driesen	–	1
Düsseldorf	1	1
Eisenach	–	1
Elzász	–	1
Frankfurt am Main	3	10
Freiberg	–	1
Fürth	–	1
Gera	–	1
Gotha	1	3

KULTÚRMISSZIÓ VAGY PROPAGANDA?

Ország/régió/település	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/A Nő</i>
Göttingen	1	–
Gross Sachsenheim	–	1
Halle	1	3
Hamburg	5	11
Hannover	4	3
Heidelberg	5	1
Hessen	–	2
Jéna	1	1
Karlsruhe	5	2
Kassel	2	–
Kiel	3	–
Kolberg	–	1
Köln	2	4
Königsberg	–	1
Lipcse	4	8
Lübeck	1	–
Lüdencheid	–	1
Magdeburg	1	–
Mainz	2	3
Mannheim	–	5
Meissen	1	–
Mönchengladbach	1	–
München	9	17
Neuhof	–	1
Nürnberg	1	2
Oldenburg	2	1
Pforzheim	–	1
Posen	–	1
Solingen	–	1
Steinhof	–	1
Stettin	–	1
Strasbourg	1	–
Stuttgart	6	6
Trier	–	1
Weimar	4	–
Weissensee	–	1
Wittenberg	–	1
Worms	2	1
Württemberg	1	1
Zehlendorf	1	–

10. AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA ÉS A KÜLFÖLD REPREZENTÁCIÓJA

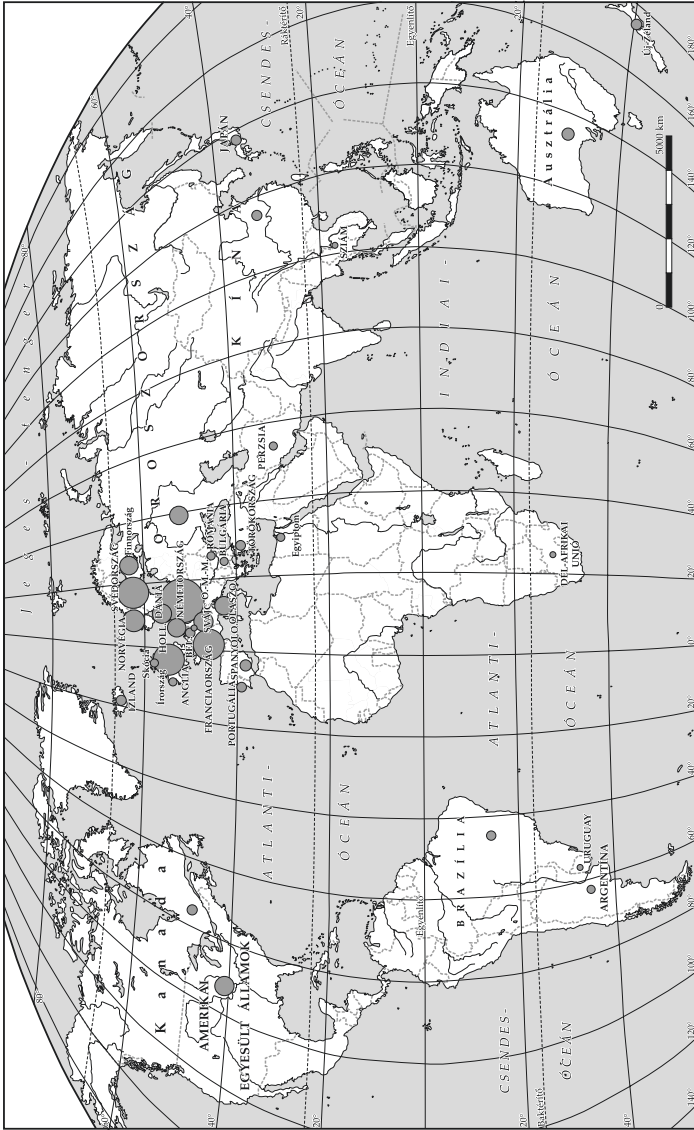
Ország/régió/település	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/A Nő</i>
Zwickau	1	–
<i>Norvégia</i>	48	55
Aalborg	–	2
Alten	–	2
Drammen	–	1
Oslo	13	10
Tavastehns	–	1
<i>Olaszország</i>	30	55
Cagliari	–	1
Firenze	1	1
Livornó	–	1
Milánó	3	2
Pistoia	–	1
Ravenna	–	1
Róma	6	18
Sassari	–	1
Torinó	–	3
Velence	–	1
<i>Oroszország</i>	36	42
Kisinyov	1	–
Moszkva	4	5
Persk	1	–
Pétervár	7	2
Sambor	–	1
Tomszk	1	–
Varsó	1	1
<i>Panama</i>	–	1
<i>Perzsia</i>	–	4
<i>Portugália</i>	4	7
Lisszabon	1	1
<i>Románia</i>	2	9
Szucsáva	1	–
„Skandinávia”	3	1
<i>Skócia</i>	1	1
<i>Spanyolország</i>	9	16
Bilbao	1	–
Madrid	1	2
Toledo	–	1
<i>Svájc</i>	50	58
Aigle	1	2

KULTÚRMISSZIÓ VAGY PROPAGANDA?

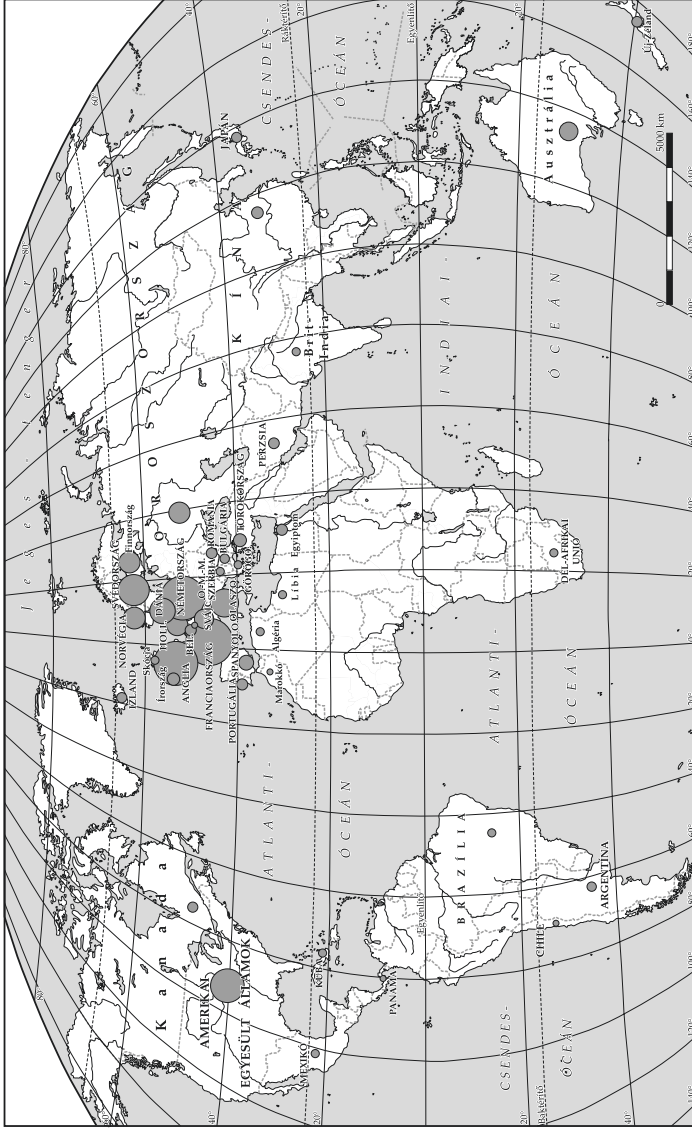
Ország/régió/település	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/A Nő</i>
Appenzell kanton	–	1
Argau	–	1
Bázel	1	–
Bern	6	10
Genf	11	9
Graubünden kanton	–	1
La Chaux-de-fonds	1	–
Lugano	1	–
Luzern	1	–
Neuchatel	1	–
Olten	1	–
Tour de Peilz	–	1
Wallis kanton	–	1
Zürich	11	9
Zürich kanton	–	1
<i>Svédország</i>	<i>70</i>	<i>71</i>
Göteborg	2	–
Lund	–	1
Stockholm	25	31
Uppsala	1	2
Yonköping	1	–
<i>Szerbia</i>	–	2
<i>Sziám</i>	1	–
<i>Törökország</i>	4	14
Fundukü	–	1
Konstantinápoly	3	1
<i>Új-Zéland</i>	3	11
<i>Uruguay</i>	1	1
<i>USA</i>	<i>51</i>	<i>154</i>
Alaszka	–	1
Baltimore	–	1
Boston	1	2
Buffalo	1	–
Caldwell	–	1
California	1	1
Chicago	4	11
Cincinatti	–	1
Cleveland	1	1
Colorado	1	13
Connecticut	–	1

Ország/régió/település	<i>Neues Frauenleben</i>	<i>A Nő és a Társadalom/A Nő</i>
Dayton	–	1
Detroit	–	1
Észak-Karolina	–	1
Hunnewell	–	2
Idaho	–	3
Kansas	1	1
Kentucky	–	1
Longbeach	–	1
Los Angeles	–	2
Massachusetts	1	2
Montana	1	2
Nebraska	–	2
Nevada	1	1
New Orleans	–	1
New Jersey	–	1
New York	17	15
Ohio	–	1
Omaha	1	1
Oregon	1	1
Philadelphia	1	–
Pittsburgh	1	–
Prince	–	1
Saint Louis	1	–
San Francisco	–	3
Utah	–	1
Washington	2	11
Wisconsin	–	1
Wyoming	–	4
<i>Vatikán</i>	1	–
<i>Összesen</i>	1455	2331

A 15. táblázatra, valamint a 3. és 4. térképre pillantva azonnal kirajzolódik Németország felülreprezentáltsága. A német nőkről közel azonos számban jelentek meg írások a bécsi (286) és a budapesti (295) periodikákban. A százalékos arányokat tekintve különösen szembetűnő fölényük a bécsi periodikában, hiszen az írásoknak közel ötöde (19,7%) róluk szólt. Magyar vonatkozásban ez az arány kevesebb, 12,7%. A legtöbb cikk a fővárosról, Berlinről jelent meg (*Neues Frauenleben*: 74, magyar lapok: 70), ugyanakkor a többi országgal összevetve kiugróan sok cikket találunk a többi régióról is. A településneven végigtekintve két eltérő tendencia bontakozik ki: az egyikben semmi rendkívüli sincs, ugyanis e szerint a legtöbb figyelmet a gazdaságilag erős,

3. térkép. A világ országainak megjelenése a *Neues Frauentleben*ben (1907–1918). Az egyes országokat jelölő körök nagysága szemlélteti, hogy az adott állam milyen hangsúlyosan jelent meg a lapban

4. térkép. A világ országainak megjelenése a magyar lapokban (1907–1918). Az egyes országokat jelölő körök nagysága szemlélteti, hogy az adott állam milyen hangsúlyosan jelent meg a lapokban

nagy lakosságú, s ezáltal fejlett nőmozgalommal rendelkező települések kapták. Ezek között Frankfurt am Main (*Neues Frauenleben*: három, magyar lapok: tíz), Hamburgot (öt, 11), Münchent (kilenc, 17) és Stuttgartot (hat-hat) kell kiemelni. A másik, a német nőmozgalom fejlődési sajátosságaiba illeszkedő tendencia, vagyis, hogy az írások jelentős része olyan szászországi, szász-anhalti és türingiai városokról szól, amelyek Lipcse (négy, nyolc) vonzókörzetében találhatók. Ezek között nem csupán nagyvárost találunk, mint Drezda (öt, hét), hanem olyan kisebb településeket, mint Czernitz, Dahlen, Eisenach, Gotha vagy Jéna. Sőt egy cikk erejéig még Luther városa, Wittenberg is feltűnik a magyar lapban (5. és 6. térkép).

Németországot követően Anglia, illetve az Amerikai Egyesült Államok voltak a legmagasabban reprezentáltak. Angliáról Schwimmerék 202, Fickerték pedig 107 cikket osztottak meg. Az USA-ról már kevesebbet olvashatunk: míg a magyarok 154, az osztrákok csupán 51 cikket szenteltek az észak-amerikai országnak. Ezekre is érvényes, hogy jobbára pozitív mintákat közvetítettek, ugyanakkor az angol-szász országokról már inkább csak a rövidhírek és a glosszák kerültek a lapokba. Publicisztikákat és belső cikkeket alig olvashatunk róluk. Mindez részben bizonyosan a távolságnak tudható be, ám Anglia és az USA nőmozgalmának magasabb fejlettségével is magyarázható. Így tulajdonképpen alkalmatlanok voltak arra, hogy a gyakorlatban egyszerűen követhető mintát állítsanak az osztrák–magyar nők elé. A tárgyilagos, rövid cikkek többnyire a nők sikereiről számoltak be, s nem maradhattak el a szüfrazettekről és az amerikai választójogi mozgalomról szóló hírek sem. A szüfrazettekről mindkét lap igyekezett objektíven fogalmazni, s emellett, hogy elismerték erőfeszítéseiket, elítélték az erőszakos módszereket. Míg a lapokban 71 német településről vagy tartományról olvashattak az érdeklődők, ez a szám Angliánál a három lap vonatkozásában 25, az USA-nál pedig közel a duplája, 39. Itt egyébként bizonyára a távolság, valamint a hírérték küszöbe miatt előfordult, hogy a városok nevei mellett csupán régiókról, és különösen az USA vonatkozásában államokról olvashatunk. Ez persze azzal is magyarázható, hogy az Egyesült Államokról szóló hírek oroszánrésze a nők aktív és passzív szavazati jogának kiterjesztésére reflektált. Emellett a fővárosok, London, Washington, a nagyobb gazdasági központok, patinás egyetemi városok, mint Oxford, Cambridge vagy éppen New York és Boston kerültek fókuszba. Mind az AÖF, mind pedig a FE rendelkezett olyan tagokkal, akik a fenti országok valamelyikébe elutazva, vagy életük egy szakaszát ott töltve küldtek cikkeket: Gémessy Aranka, a FE felvidéki fiókszervezetének titkára és Leopoldine Kulka több nőkongresszuson jártak Londonban, s közvetlen részesei voltak a szüfrazettek nagyszabású felvonulásainak, Schwimmer pedig londoni tartózkodását követő egyesült államokbeli előadó körútján első kézből tudott beszámolni a helyi viszonyokról.

Amint utaltam rá, hangsúlyosan jelentek meg az észak-európai országok, Svédország, Norvégia és Dánia, valamint Svájc. Ezeknél azonban már egyértelműen az rajzolódik ki, hogy a fővárosok mellett csupán pár kisebb gazda-

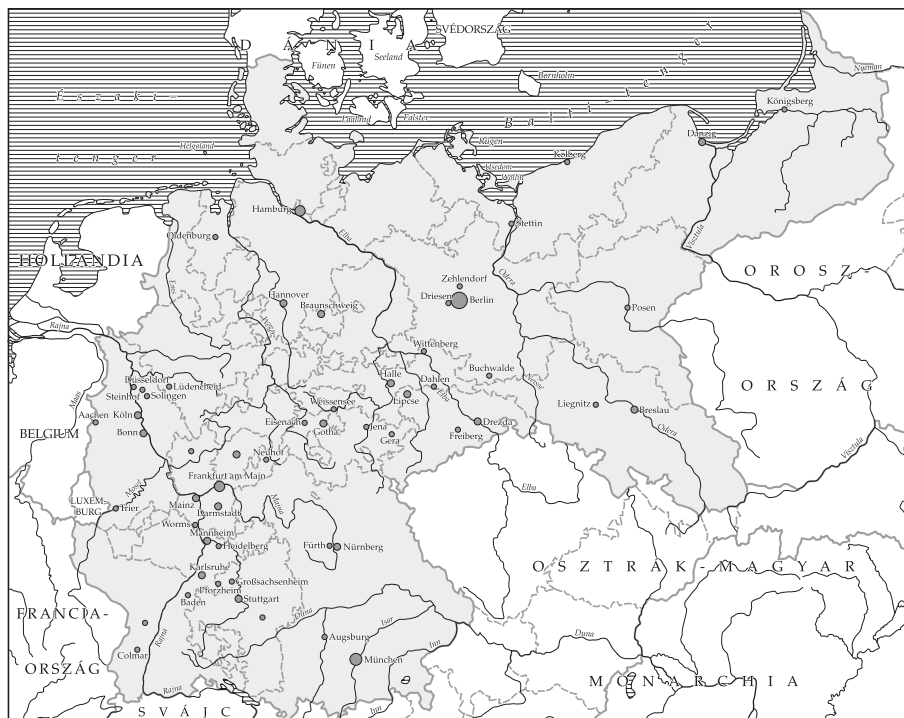

5. térkép. A Német Császárság településeinek megjelenése a *Neues Frauenlebenben* (1907–1918). Az egyes városokat jelölő körök nagysága szemlélteti, hogy az adott település milyen hangsúlyosan jelent meg a lapban

sági központ került a lapokba. Ezekről nem elsősorban rövidhíreket, sokkal inkább publicisztikákat és belső cikkeket írtak, amelyekben gyakran vetették össze őket a Monarchia államaival. A FE a Svédországban élő Antal Sándor személyében egyébként kvázi stockholmi tudósítóval is büszkélkedhetett.

Bár a szakirodalomban több ponton Franciaország jelenik meg az osztrák–magyar nőmozgalom számára követendő mintaként, jelen elemzés ezt semmiképp sem támasztja alá. Csupán nyolc francia településről és régióról esett szó a lapokban, amelyek között ráadásul gyarmatot (Új-Kaledónia) is találunk. A legtöbb írás persze itt is a fővárosra, Párizsra koncentrált: a *Neues Frauenlebenben* 27, a magyar lapokban 41 cikk. Itt már igen gyakran – az osztrákoknál 39-szer, a magyaroknál 70-szer – fordult elő, hogy a cikkekben csupán az ország neve tűnt fel konkrét települések nélkül.

Kelet-Európa – Oroszország, Törökország és Szerbia – megítélése mindkét lapban vegyesnek mondható: bár magyar és osztrák részről is kiemelték, hogy Moszkvában a bíróságok női ügyvédek alkalmaztak és orvosnők habilitálhattak, többször szóba került a tisztviselőnők és a tanítónők kizsákmá-

6. térkép. A Német Császárság településeinek megjelenése a magyar lapokban (1907–1918). Az egyes városokat jelölő körök nagysága szemlélteti, hogy az adott település milyen hangsúlyosan jelent meg a lapokban

nyolása, valamint az elharapódzó prostitúció is.⁷⁸⁵ Feltűnő a cikk, amelyet az orosz író és publicista Nadja Strasser küldött a bécsi lapnak. Beszámolója szerint Szentpéterváron számos munkáslakás felépítésére kerül sor, amelyeknek közelében több óvodát és bölcsődét is nyitottak, megkönnyítve ezzel a dolgozó nők helyzetét.⁷⁸⁶ Persze a teljes képhez tartozik, hogy a cikkek többsége olyan Európához kulturálisan és társadalmilag közelebb álló nagyvárosokról született, mint Szentpétervár vagy Moszkva. A hosszabb cikkek szerzői emellett többnyire az említett országokon átutazó nyugat-európai szerzők voltak, akik csupán részleges rálátással rendelkeztek a helyi nők körülményeire.

785 *A Nő és a Társadalomban* hét, az osztrák lapban öt cikk foglalkozott az Orosz Birodalommal. Ezekben a tisztviselőnők, női orvosok és tanítónők bérezési problémáiról értesült az olvasó. NT, (1907): 2. 27.; NT, (1911): 2. 20–22. Párizsi egyetemi tanulmányai után Moszkvában dolgozó ügyvédnőről és a habilitációjára készülő orvosnőről l.: NT, (1908): 5. 85.; NT, (1908): 6. 105.; NFL, (1913): 1. 18.

786 A beruházást a Heimhofhoz hasonlóan alapítványi pénzből finanszírozták. NFL, (1907): 6. 5–7.

A *Nő és a Társadalomban* figyeltem fel arra, hogy a gazdaságilag prosperáló centrumországok mellett a leszakadó, félperifériás helyzetű régiók női munkavállalásáról is kedvező képet közvetítettek. Több pozitív töltetű hír számolt be például a dél-európai asszonyok munkakörülményeiről. Az Olaszországról közölt hat cikkben elsősorban a nők művészi kvalitásait emelték ki, míg spanyol vonatkozásban női miniszteri tanácsosokról és könyvtárosokról olvashatunk.⁷⁸⁷ Az osztrák folyóirathoz hasonlóan az Európán kívüli világban dolgozó asszonyokról sem feledkeztek meg: egy-egy cikk tudósított az új-zélandi nők munkajogáról, dél-amerikai egyetemi professzorokról és kínai kórházigazgatókról.⁷⁸⁸

A gazdaságilag és társadalmilag fejletlen országokról publikált rövidhíreket fellapozva felmerül a kérdés: milyen forrásokból származhattak, s mennyire közvetítettek reális képet a helyi viszonyokról? Ezek esetében bizonyára újságírói fogásokról van szó, amellyel Schwimmerék hatékonyan és szemléletesen ellenpontozhatták a magyar nők életkörülményeit, továbbá ezáltal is ösztönözhatték őket a szervezkedésben történő aktív részvételre.⁷⁸⁹ Ahogy arról egyszer a *Neues Frauenleben* is beszámolt,⁷⁹⁰ az olasz asszonyok szervezkedése és egyesületbe tömörülése már az 1800-as évek végén megindult, a 20. század elején pedig a női lakosság 32,4%-a munkát vállalt. Homályba veszett azonban, hogy közülük a legtöbben a mezőgazdasági szektorban robotoltak.⁷⁹¹ Spanyolország tekintetében egy 1901-es statisztika mutatja, hogy a „gyengébb nemnek” csupán 14,2%-a folytatott kereső tevékenységet, ami még a magyarországi arányszámoknál is jóval alacsonyabb. Kínában pedig szinte elképzelhetetlen, hogy egy kórház élére női vezetőt választottak volna, hiszen itt csak az 1890-es évek végén hozták létre az első elemi iskolákat, amelyekben leányok is tanulhattak.⁷⁹²

Kínáról és az egyéb ázsiai, afrikai és dél-amerikai országokról nagyon kevés hír jelent meg a lapokban. Főként Schwimmerék tettek időnként kísérletet arra, hogy hírvataikat Indiáról, Kubáról vagy Egyiptomról szóló cikkekkel színesítsék. S végül még egy dologra szeretném felhívni a figyelmet:

787 Olaszország kapcsán megtudhattuk pl., hogy „a Rómában élő szobrász, Marcella Lancelotto Croce 58 pályázó közül elnyerte a hivatalos Carducci-pályázat első díját”. NT, (1909): 4. 61. Szegvári Sándorné cikkét, amely szerint a görög asszony munka- és „vagyonjogilag sokkal rosszabb helyzetben van, mint az orosz nő” l. NT, (1912): 10. 181.

788 Szegvári Sándorné idézett cikkében a görög asszonyok helyzete mellett az új-zélandi nőkkel is foglalkozott. Itt 1893 óta több törvényt hoztak a nők védelmére, amelyeknek köszönhetően nemcsak „az általános és titkos politikai választójogot” kapták meg, hanem munkakörülményeiket is jelentősen javították. NT, (1912): 10. 181. A 60 000 lakost számláló kínai Kiu-Kiau kórházának megválasztott igazgatónőjéről l.: NT, (1908): 1. 12. Margarete Bóse koppenhágai docensről, akit La Plata egyetemére hívtak meg vendégoktatónak l. NT, 1911. 2. 26. Az itt említett nevek nyilvánvalóan semmit nem mondtak az olvasóknak.

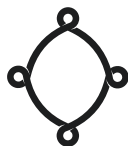
789 Vö. KERESZTY 2013. 121–148.

790 NFL, (1908): 5. 127–131.

791 N, (1914): 3. 51–52.

792 JIE et al. 2004. 5.

többször előfordult olyan, hogy nem konkrét országot, hanem csak egy hozzávetőleges tájegységet jelöltek meg a szerkesztők, mint például a Kaukázus vagy Perzsia. Ilyen Európa vonatkozásában is megesett, például olvashatunk Németalföldről, Skandináviáról vagy az „északi országok”-ról. A szerkesztők e homályos megjegyzésekkel olyannyira megengedően bántak, hogy bizonyos cikkekből az olvasók számára egyáltalán nem derült ki, hogy az adott hír melyik országra vonatkozik. Teljesen fókuszálatlanná tették a cikkeket az olyan homályos, helyszínekre való utalások, mint „a római fürdő mögötti kisingi puszta” vagy pedig „valamely angolszász ország”.

11. ÖSSZEGZÉS

A kötetben a 20. század elejének három legmeghatározóbb osztrák és magyar polgári-liberális, feminista nőegyesületének sajtótevékenységét vettem nagytó alá. Az egyesületek (Allgemeiner Österreichischer Frauenverein, Nőtisztségviselő Országos Egyesülete, Feministák Egyesülete) azon évtizedes erőfeszítéseit mutattam be, amelyeket az általuk publikált periodikák (*Neues Frauenleben*, *A Nő és a Társadalom*, *A Nő. Feminista Folyóirat*) folyamatos „életben tartása” érdekében tettek. Ez kiegészült a lapok szisztematikus, részben általam kidolgozott módszertan szerinti elemzésével.

Az Ausztria és Magyarország összehasonlítására épülő vizsgálatban a sajtótermékek különböző kvantitatív és kvalitatív szempontok szerinti elemzésével, valamint a budapesti, bécsi és New York-i levéltári források (egyesületi iratok, személyi hagyatékok) lehető legteljesebb körű feldolgozásával két dologra igyekeztem felhívni a figyelmet. Először is arra, hogy a két ország nőszervezetei, illetve nőmozgalmi lapjai között (is) van helye a magyar történettudományban mind ez idáig alig művelt, komparatív eszközökön alapuló vizsgálatnak. Másodsor pedig arra, hogy az AÖF, a NOE és a FE célkitűzései, illetve (sajtó)tevékenysége a közhiedelemmel ellentétben, korántsem interpretálható az angliai szüfrassetmozgalom leképeződéseként. A Birgitta Bader-Zaar által használt terminológiával élve szó sincs afféle „single-issue movement”-ekről,⁷⁹³ munkásságuk ugyanis a szavazati jog nőkre történő kiterjesztésével ellentétben sokkal inkább az általános érdekvédelmet helyezte előtérbe. Mindez az itt nagytó alá vett lapok tartalmi kínálatából is egyértelműen kirajzolódik. Munkámban szakítottam azon túlfeszített, a magyar nyelvű nőtörténeti szakirodalomban azonban még mindig rendre sulykolt nézettel, amely szerint a hazai feminista nőmozgalom mintáit – célkitűzéseiben és sajtójában egyaránt – a nyugati, angolszász országokból kölcsönözte, s érveket kerestem azon hipotézis mellett, amely szerint sokkal inkább a Németországból, Ausztria közvetítésével érkező modelleket követte.

A kötet tíz fejezetre tagolódik. A bevezető, kutatástörténetet és -módszertant ismertető fejezeteket követően Ausztria és Magyarország női és nőmozgalmi sajtója fejlődésének fordulópontjait tárgyaltam a kontextus megteremtése érdekében. Emellett az AÖF, a NOE és a FE fejlődését mutattam be vázla-

793 BADER-ZAAR 1997. 547–561. Vö. SZEGVÁRI 1981. 58–87.

tosan.⁷⁹⁴ Ezt követően a lapok indulását és jellegzetes vonásait ismertettem. Az általánosabb sajtó- és nőtörténeti összefüggésekre valamennyi fontos ponton igyekeztem felhívni az Olvasó figyelmét. A cikkek ismert, illetve az utókor által beazonosítható szerzőinek bemutatása, valamint a szerkesztőségi munka rekonstrukciójára fókuszáló rész után a három periodika recepcióját vettem górcső alá a lapok lehetséges olvasóközönségének felvázolásával. Az újságcikkek műfaji specifikumainak és az egyes műfajcsaládoknak az ismertetését követően a lapok tartalmi elemzését végeztem el. Az utolsó fejezetben a helyszín és a hírtérk közti összefüggéseket tanulmányoztam a cikkekben. A cikkekből készített adatbázis összesített eredményeit táblázatokba és diagramokba rendezve közöltem.

Bár csak röviden tértem ki az egyesületek történetére, megkíséreltem a korábbi, elsősorban magyar nyelvű szakirodalom állításainak árnyalását, tévedéseinek helyreigazítását. Ráműtattam, hogy bár a századforduló szellemi pezsgésében életre hívott AÖF progresszívebb légkörben kezdhetette meg munkáját, a magyarországi feminista mozgalom az első világháború előestéjére virulensebbé vált, s a legtöbb tekintetben eredményesen zárkózott fel a hasonló profilú, nyugat-európai női szervezetek mögé, illetve mellé.

Ráműtattam arra, hogy az 1902-es, illetve az 1907-es évek fontos cezúráként értelmezhetők az ausztriai és a magyarországi polgári-liberális, feminista nőmozgalmi sajtó történetében. Jóllehet, az itt vizsgált szervezetek hivatalos folyóiratai nyugati társaikhoz képest több évtizedes fáziskéséssel indultak újtjukra, 1918-ig kulcsszerepet játszottak a progresszív, liberális nőmozgalom eszméinek terjesztésében. Éppen ezért az osztrák és a magyar szervezetek egyaránt erejükön felül igyekeztek tőkét mozgósítani, illetve átcsoportosítani büdzséjükből azért, hogy a financiálisan első pillanattól veszteséges, ám – ahogy minden lehetséges alkalommal hangsúlyozták – „erkölcsileg prosperáló” lapjaikat életben tarthassák. Mindhárom szervezet vezetésének részéről tetten érhető az elv, amely szerint mindvégig a lapelőfizetések árának alacsonyan tartására törekedtek, bízva állandó követőik számának emelkedésében. Így az egyesületek folyamatosan emelkedő – bár a piaci viszonyokat nézve olcsó – tagdíjaival ellentétben csupán egy-két ízben növelték a lapok éves előfizetési díját, illetve az önálló példányszámok árait.

A három lap struktúrája erőteljes hasonlóságot mutat egymással, valamint a külföldi, elsősorban német nőmozgalmi lapokkal: a vezércikkeket követően hosszabb véleménynyilvánító és rövidebb információközlő cikkek váltják egymást, ezek között recenziókat, könyvajánlókat, néhány olvasói levelet találunk. Az egyes példányokat a szervezetek aktuális beszámolóí, munkaprogramja és irodalmi rovat, esetleg hirdetési oldal zárja le. A *Nő* 1914. január–augusztus között publikált számai ugyanakkor nem illeszthetők be e tendenciába. A lapnak megjelenése első fél éve során ugyanis ténylegesen si-

794 Az egyesületek 1918 előtti történetét önálló monográfiában dolgozom fel, amely jelenleg megjelenés alatt áll.

került „a modern követelményekhez” alkalmazkodnia, ezzel pedig mind minőségében, mind pedig tartalmában megközelíteni az évente több tízezer, esetleg százezer márkából gazdálkodó német testvérnapok színvonalát. Ennek fényében különösen sajnálatos, hogy a vadonatúj köntösbe bújtatott periodika a háború kirobbanása miatt nem forrhatta ki magát.

Bebizonyosodott, hogy az Auguste Fickert-féle „egyszemélyes szerkesztőséggel” ellentétben, Schwimmer Rózsa négy-öt kolléganőjével osztotta meg a szerkesztési feladatokat. Vagyis *A Nő és a Társadalom* körül a *Neues Frauenleben*-nél sokkal szélesebb „szerkesztői team” artikulálódott. Ennek ellenére a szerzők toborzásának felelőssége eleinte kizárólag Fickertre és Schwimmerre hárult, s csak Fickert halála, illetve Schwimmer intenzívebb külföldi nő-, majd békemozgalmi szerepvállalása hatására kapcsolódtak be további szerkesztőségi tagok a munkafolyamatba. A szerkesztőségek egyébként mindvégig törekedtek a lapok olvasmányanyagának színesítésére különböző állandó, illetve időszakos rovatok által. Míg a *Neues Frauenleben* „erőssége” a kiterjedt irodalmi és művészeti rovatok publikálása volt, a magyar lapok az olvasókkal történő folyamatos és minél közvetlenebb kommunikációra helyezték a hangsúlyt.

A cikkek szerzőinek személyét illetően az alábbi tendenciák kristályosodtak ki: a német származású publicisták és laikus szerzők túlsúlya mellett Schwimmeréknek sikerült több nyugat-, észak- és dél-európai, illetve tengerentúli szerzőt bevonni a munkába. A magyar lapok cikkírói között találjuk az IWSA, illetve más nemzetközi nőszervezetek vezető alakjait is. Az osztrákok ugyanakkor a Bund Österreichischer Frauenvereine-ből történt 1906-os kiválasukat követően közel egy évtizeden át elszigetelték magukat a nemzetközi nőmozgalomtól, ami a lapjukon is érezte a hatását. Mindhárom lapban viszonylag magas volt a férfiak és a zsidó származású szerzők aránya. Érdekes, hogy míg a magyar lapok cikkeinek közel háromnegyede a szerző nevének feltüntetése nélkül látott napvilágot, ez az arány az osztrákoknál sokkal kiegyenlítettebbnek bizonyult: az anonim cikkek aránya alig haladta meg az összes írás felét. A források alapján rekonstruálni tudtam a publicisták és a laikus cikkírók honoráriumait is. Ezek összege a beküldött írások hossza mellett az adott személy társadalmi presztízsétől, valamint a (nemzetközi) nőmozgalomban elfoglalt helyétől függött.

A lapok olvasótáborának hozzávetőleges felmérésére előfizetői gyűjtőívek hiányában csupán saját becsléseim alapján vállalkozhattam. Az osztrák periodikánál az első világháború előestéjén ezer körüli, a magyarnál pedig kb. 5500 fős előfizetői bázison felül bizonyára sokan olvasták a lapokat, hiszen azokat bécsi, budapesti és vidéki kávéházak, olvasó- és társaskörök is előfizették. Különösen az AÖF számára jelentett problémát, hogy az egyesületi értesítőt még a tagok sem követték rendszeresen. A szerkesztőség ezért különböző kedvezményes előfizetési konstrukciók kialakítására törekedett, emellett hirdetések útján igyekeztek előfizetőket toborozni.

A tartalomlemezésbe a három lap valamennyi 1907 és 1918 között megjelent cikkét (6007) bevontam. Ebbe beletartoztak az irodalmi rovatban közlé-

tett írások, valamint az egyes lapszámok élén olvasható közlemények is, viszont az alacsony számú és gyakran ismétlődő hirdetések, illetve a szerkesztőségek sajtóbizottságai által szó szerint ismételt egysoros előfizetési felhívások nem. A *Neues Frauenleben*ben publikált cikkek közül így 2332, a magyar lapokban közzétettekéből pedig 3677 került be az elemzésbe. A *Nő és a Társadalom* évfolyamaiban 2389, míg a *Nőben* 1288 írás látott napvilágot. A cikkeket először műfajuk szerint kategorizáltam összesen 16 csoportba, majd különböző tartalmi egységekbe soroltam őket 16 elsődleges, illetve összesen 30 másodlagos, a női munkához és az oktatáshoz kapcsolódó kulcsszó segítségével. Végül azt vizsgáltam, hogy a lapok mely országokból származó híreknek szántak kiemelt szerepet, illetve mely államok nőmozgalmainak munkáját tartották követendő mintának, s melyek kerültek esetlegesen negatív megvilágításba.

A tartalomelemzés során egyértelműen bebizonyosodott, hogy nem fedezhető fel közvetlen összefüggés a cikkek terjedelme és az azokban közölt információ értéke között, mivel a hírérték a nőmozgalmi lapok cikkeinek esetében is az információ újdonságában ragadható meg. A magyar lapok címes és cím nélküli hírei sokkal rövidebb, kompaktabb írások voltak, mint az osztrák periodika gyakorta fél oldalt elfoglaló cím nélküli hírei. Közös jellemzőjük az osztrák és a magyar lapokban publikált híreknek ugyanakkor, hogy az objektivitásra való törekvés értéke gyakorta sérült, hiszen a szerkesztők a hírekhez rendre kommentárokat, szerkesztői megjegyzéseket fűztek. A lapok hasábjain publikált tudósítások zöme az AÖF, a NOE és a FE, valamint a nemzetközi ernyőszervezetek égisze alatt rendezett programokról számolt be. Ennek fényében egyáltalán nem meglepő, hogy zömüket az egyesületek aktívabb (választmányi) tagjai jegyezték. Az osztrák és a magyar szerzőkre egyaránt jellemző, hogy esetenként kritikai megjegyzéseket tettek egymás rendezvényeire.

A véleménynyilvánító műfajok esetében a következő tendenciák figyelhetők meg: míg a *Neues Frauenleben* vezércikkeinek terjedelme alkalmanként a 10-11 oldalt is elérhette, a magyaroknál hosszúságuk általában egy-három oldal között mozgott. A korszak osztrák–magyar újságírói gyakorlatával némileg ellenkezik, hogy alig találunk anonim módon publikált vezércikket. Vagyis e helyütt nem érvényes az az elv, amely szerint a szerkesztők a vezércikk írójának nevét csak abban az esetben tették közzé, ha annak véleménye eltért a lap által képviselt állásponttól. Míg a lapokban hozott belső cikkek vehemensebb, a glossza stílusjegyeit magukon hordozó írások, addig a publicisztikák higgadtabbak, tényszerűbbek voltak. Utóbbiakból számszerűen is több található mindhárom lapban. Ebből arra következtethetünk, hogy a cikkírók elsődleges célja nem a politikusok, az állami szociálpolitika vagy általános értelemben véve a férfiak szidalmazása és becsmérlése volt. Sokkal inkább arra törekedtek, hogy konstruktív tanácsokkal és megoldási javaslatokkal segítsék a nők életének különböző szinterein jelentkező problémák megoldását.

Kiderült, hogy bár a NOE és a FE is számos beadványt küldött a különböző szakminisztériumoknak, ezek közül csupán kettőt tett közzé *A Nő és a Társadalom* hasábjain. *A Nő* egyáltalán nem közölte az egyesületek beadványait. Ezzel szemben az osztrákok 13 petíciót is publikáltak a *Neues Frauenleben* évfolyamaiban. A beadványokhoz hasonlóan viszonylag alacsony maradt a lapokban közölt (olvasói) levelek száma. Az ezekben rejlő lehetőségeket az olvasmányanyag színesítésére a magyarok aknázták ki jobban, hiszen elhunyt nőmozgalmi vezetők levelezései helyett olyan világhírű aktivisták, illetve politikusok nekik (Schwimmernek) címzett sorait közölték, mint Carrie Chapman Catt, August Bebel vagy Keir Hardie.

A kulcsszavak elemzése során természetesen nem volt lehetőségem a lapok minden részletre kiterjedő tartalmi elemzésére, hiszen ez több kötetet megtöltene. Céлом az egyes témacsoportok közötti összefüggések feltárása, illetve a három lap tartalmi kínálata közötti hasonlóságok és különbségek vázolása volt. Különös figyelmet szenteltem annak, hogy a háború kirobbanása miként befolyásolta a lapok tartalmi kínálatát, mely témák kerültek újonnan fókuszba, s melyeket hanyagoltak el a szerkesztők. Önálló fejezetet kaptak a munka és az oktatás témájában megjelent cikkek.

A tartalomelemzés legfontosabb tanulságai számos szempontból árnyalják a magyar nyelvű nő- és sajtótörténeti szakirodalom korábbi állításait. A legfontosabb ezek sorában, hogy a női munka témája a lapokban sokkal hangsúlyosabban jelent meg, mint a választójogé. Lényeges továbbá, hogy a női munkavállaláshoz kapcsolódóan az oktatás is kiemelt szerepet kapott. Az AÖF, a NOE és a FE – valamint utóbbiak vidéki fiókszervezeteinek – beszámolóí és havi szinten megjelenő közleményei miatt logikusan kiemelt szerepet kaptak a nőmozgalom hírei, amelyeket a választójogi témában közölt cikkek követtek *A Nő és a Társadalomban* és *A Nőben* egyaránt. Ezek száma a választójogi törvényjavaslatok benyújtásának és tárgyalásának időszakaitól függően ingadozott, illetve befolyásolta számukat a háború is. Lényeges különbség figyelhető meg e tekintetben Ausztria és Magyarország között, hiszen a *Neues Frauenleben* békemozgalmi aktivitásának okán 1914 augusztusa után sem vette le a külföldi nők választójogát a témakínálatából. Majd 1917-től mindinkább hangsúlyozni kezdték a szavazati jog osztrák nőkre való kiterjesztésének elodázhatatlanságát is. Ebben elméletileg a kötet számos pontján említett egyesületi törvény gátolta őket, azonban ennek rendelkezéseit az évek előrehaladtával egyre inkább figyelmen kívül hagyták. Ezzel szemben *A Nő* hasábjain 1914–1917 között alig olvashatunk választójogi témájú írásokat.

Annak ellenére, hogy az AÖF és a FE választmányi ülésein és éves közgyűlésein rendszeresen foglalkozott a korszak nőmozgalmának egyik legfontosabb témájával, a cselédkérdéssel, ez a lapok hasábjain kevésbé csapódott le. Ugyanez érvényes a prostitúció, a leánykereskedelem és a nemi kérdés (nemi felvilágosítás) témájában közölt cikkekre. S hogy mi lehet ennek az oka? A szociáldemokrata és a polgári-liberális, feminista mozgalom közötti „mun-

kamegosztás” lehetőségével szemben én magam inkább úgy gondolom, hogy a lapok szerkesztői és az egyesületek tagjai a problémák felelőlegességé helyett a megoldáskeresésre törekedtek: arra, hogy a megfelelő szakképesítéssel nem rendelkező nőket munkaalakhoz juttassák, s gondoskodjanak jogvédelmükről. Kiemelt figyelmet szántak például a (munkásnő)védelem keretein belül a központi háztartások életre hívásának, amelyekben a cselédkérdés első számú megoldási lehetőségét látták.

Bizonyosságot nyert, hogy a szerkesztőségek a nők értelmiségi, művészeti, valamint tudományos pályákon való szerepvállalásáról és szakmai sikereiről elsősorban rövidhíreket publikáltak, az alacsonyabb presztízsű ipari, szolgáltató szektorbeli és mezőgazdasági munkásnőkről azonban hosszabb, problémaorientáltabb cikkekben értekeztek. Előbbiek, amelyek csupán tényközlésre szorítkoztak, általában a külföldi nők eredményeit dicsérték, utóbbiak az osztrák–magyar női munkahelyi kizsákmányolását részletezték.

Végül az 1918 előtti osztrák–magyar polgári-liberális, feminista nőmozgalom transznacionális beágyazottsága miatt szükségesszerű volt megvizsgálni, hogy a lapok szerkesztőségei milyen arányban osztottak meg cikkeket saját országaikról, illetve a Monarchián kívül élő nők politikai, gazdasági és társadalmi egyenjogúsításáért folytatott harcáról. Ezt azért is elengedhetetlennek tartottam, mert már a száz évvel ezelőtti sajtótermékekben publikált cikkek hírértékét is erőteljesen determinálta a földrajzi közelség vagy távolság kérdése. E tekintetben az alábbi következtetésekre jutottam: Mindhárom lapra jellemző, hogy a Monarchián kívüli régiók és országok rendkívül hangsúlyosan jelentek meg bennük. Az AÖF nemzetközi nőmozgalomtól történő hátralépése ellenére igaz ez a *Neues Frauenleben*re is. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az osztrák lapban túlsúlyba kerültek a Németországról szóló írások. Magyar vonatkozásban ez az arány valamivel kiegyenlítettebb, a német tartományok mellett rendszeresen olvashatunk számos európai, észak-amerikai, sőt dél-amerikai és ázsiai országról is. Mindkét periodika sajátja volt ugyanakkor a főváros-központúság, ami azt jelenti, hogy a szerkesztők elsősorban Bécsről, illetve Budapestről közöltek cikkeket. Magyarországon viszonylag hangsúlyos még azon vidéki városok megjelenése, amelyekben az évek előrehaladtával megszerveződtek, illetve megerősödtek a NOE és a FE fiókszervezetei. Agitációs fogásként kezelhetjük, hogy a magyar periodikák a prosperáló centrumországok mellett a leszakadó félperifériás területek nőmozgalmaikat is pozitív színben tüntették fel. Mindez a korábbi szakirodalom állításaiival szemben ténylegesen nem több újságírói fogásnál, amellyel Schwimmerék szemléletesen kívánták ellenpontosítani a magyar nők életkörülményeit, továbbá igyekeztek cselekvésre buzdítani őket.

Munkám újszerűségét elsősorban az adta, hogy a magyarországi feminista sajtó történetét nem elszigetelten vettem nagyító alá, hanem tágabb kontextusba helyezve az osztrák polgári-liberális nőmozgalom sajtójával hasonlítottam össze. Ehhez elengedhetetlennek bizonyult természetesen az egyesületek fejlődése és munkája közti főbb hasonlóságok és különbségek vá-

zolása is. A cikcrepertóriummal, s az ebből készült összesített statisztikákkal nem titkolt célom, hogy azon kutatóknak nyújtsak segítséget, akik a jövőben valamelyik (vagy akár mindhárom) periodikával elmélyültebben kívánnak foglalkozni, hiszen számos elemzési szempont és kérdés maradt még, amelyek megválaszolására e kötetben nem vállalkozhattam. A lapokban cikkeket közlő szerzők, publicisták életpályájának részletesebb megismerése mellett fontos volna az egyes témacsoportok mélyebb elemzése, illetve az egyes cikkek megjelentetése mögött húzódó szerkesztőségi motivációk behatóbb vizsgálata.

* * *

Mivel az utóbbi években teljesen egyértelművé vált, hogy a magyarországi feminista mozgalom – amely a 19–20. század gazdag és sokszínű politikai spektrumának és hagyományának integráns része – a rendszerváltás után sem nyerte el méltó helyét a magyarországi történeti kutatásokban, magam elsősorban a FE működésének sajátosságait kívánom a jövőben vizsgálni, leginkább a két világháború közötti időszakra fókuszálva, 1942-es, időszakos, majd 1949-es, végleges betiltásáig. Ismert, hogy a Tanácsköztársaság bukását követő konzervatív fordulat alapjaiban formálta át a háború előtti nőmozgalmat. A „politikai rendszer a nők társadalmi demobilizálására törekedett”,⁷⁹⁵ így a FE-hez hasonló progresszív szervezetek megszűntek vagy jelentősen veszítettek erejükből, a jobboldali, konzervatív női csoportok – mint például az 1919 januárjában életre hívott Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége – pedig vezető szerepet kaptak. Ez a Horthy-korszak revizionista propagandájával, a vallásos, nacionalista eszmék felértékelődésével és a nők családon belüli szerepeinek magasztalásával, a másik oldalon pedig a feministák demonizálásával egy teljesen új nőmozgalom alapjainak megteremtéséhez vezetett. Ugyanakkor fogalmunk sincs arról, hogy az 1919 júliusára mintegy 6500 budapesti és vidéki taggal rendelkező FE-ben pontosan milyen változások zajlottak le a Vázsonyi Vilmos-féle választójogi törvénytervezet 1918. július 27-i elutasítását követő időszakban. Kérdéses továbbá, hogy az egyesület választmányának bizonyos tagjai korábbi elveiknek háttal fordítva miért csatlakoztak különböző politikai pártokhoz (pl. Függetlenségi és 48-as/Károlyi Párt), mások pedig miért folytatták munkájukat a FE keretein belül a szervezet 1942-es, majd 1949-es, immár végleges betiltásáig. Megválaszolásra vár továbbá, hogy a FE, amelynek vezetősége Schwimmer 1920-as ausztriai, majd 1921-es USA-beli emigrációja, illetve Glücklich 1927-es halála és egy generációváltás miatt az 1920-as évek közepére teljes mértékben kicserélődött, milyen túlélési stratégiákhoz folyamodott a Horthy-korszakban, illetve a megváltozott körülmények között miként volt képes céljai újradefiniálására.

⁷⁹⁵ SIPOS 2018. 192–202.

12. RÖVIDÍTÉSEK ÉS BIBLIOGRÁFIA

12.1. FOLYÓIRATOK ÉS SZERVEZETEK RÖVIDÍTÉSEI

ADF	Allgemeiner Deutscher Frauenverein
AÖF	Allgemeiner Österreichischer Frauenverein
BDF	Bund Deutscher Frauenvereine
BÖF	Bund Österreichischer Frauenvereine
FÉ	Feminista Értesítő
FE	Feministák Egyesülete
ICW	International Council of Women
IWSA	International Woman Suffrage Alliance
LOP	Louise Otto-Peters Archiv
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MNSz	Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége
N	A Nő. Feminista Folyóirat
NB	Neue Bahnen
NF	Nachlass Fickert
NFP	Neue Freie Presse
NFL	Neues Frauenleben
NOE	Nőtisztviselők Országos Egyesülete
NT	A Nő és a Társadalom
NYPL	New York Public Library
ONE	Országos Nőképző Egylet
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek
RSP	Rosika Schwimmer Papers
VfF	Verein für Frauenstimmrecht
VFF	Verband Fortschrittlicher Frauenvereine
WILPF	Women's International League for Peace and Freedom
WR	Wienbibliothek im Rathaus

12.2. LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- FESTSCHRIFT 1913 Österreichische Frauenstimmrechtskomitee (Hg.): Das Frauenstimmrecht. Festschrift. Anlässlich der Internationalen Frauenstimmrechtskonferenz in Wien 11. und 12. Juni 1913. St. Stefan, Wien, 1913.
- TÄTIGKEITSBERICHT Tätigkeitsberichte des Allgemeinen Österreichischen Frauenvereines. Allgemeinen Österreichischen Frauenverein. Holzwarth & Berger, Wien, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910.
- KULKA Kulka, Leopoldine. Dokumentation. Wienbibliothek im Rathaus. AC10956995.
- MNL OL P987 Szirmay Oszkárné irathagyatéka. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P987.
- MNL OL P999 Feministák Egyesülete. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P999.
- NYPL RSP Rosika Schwimmer Papers. New York Public Library. Manuscript and Archives Division. MssCol 6398.
- NYPL RSP DIGITAL COLLECTION New York Public Library Digital Collections. Rosika Schwimmer Papers. (<https://digitalcollections.nypl.org/search/index?utf8=%E2%9C%93&keywords=rosika+schwimmer#; utolsó megnyitás: 2019. 10. 31.>)
- NYPL RSP INDEX Rosika Schwimmer Papers. Comprehensive Alphabetical Index of Individual Correspondents Represented in the Rosika Schwimmer Collection. New York Public Library. Manuscript and Archives Division.
- ÖNB M F34 Nachlass Emil Fickert. Österreichische Nationalbibliothek. Musiksammlung. F34. Fickert.
- PROTOKOLL 1893 Stenographisches Protokoll über die Constituierende Versammlung des Allgemeinen Österreichischen Frauenvereines. Allgemeiner Österreichischer Frauenverein, Wien, 1893.
- WR NF Nachlass Auguste Fickert. Wienbibliothek im Rathaus. LQH0003431.

12.3. TÖRVÉNYEK

- Gesetz vom 15. November, 1867* Gesetz vom 15. November 1867 (134/1867). ALEX. Historische Rechts- und Gesetztexte Online. (<http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18670004&seite=00000377>; utolsó megnyitás: 2019. 10. 31.)
- Reichsvolksschulgesetz 1869* Reichsvolksschulgesetz vom 14. Mai 1869. Rechtsinformationssystem des Bundes. (<http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=bg&datum=19270004&seite=00001040>; utolsó megnyitás: 2019. 10. 31.)
- Népiskolai törvény 1868* Népiskolai törvény. A népiskolai közoktatás tárgyában kiadott 1868. XXXVIII. tc. Pest, 1869. (<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Petrik-magyar-konyveszet-17121920-2/18601875-1053F/torvenyek-kulon-kiadasban-12C9C/nepiskolai-torveny-a-nepiskolai-kozoktatas-targyaban-kiadott-1868-xxxviii-tcz-16r-46-l-pest-1869-lampel-r-25-2-kiad-16r-43-l-budape-12CAE/>; utolsó megnyitás: 2019. 10. 31.)
- Kaiserliche Verordnung 1917/122.* Kaiserliche Verordnung, betreffend die Regelung von Lohn- und Arbeitsverhältnissen in den militärischen Zwecken dienenden Betrieben. (<http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=19170004&seite=00000289>; utolsó megnyitás: 2019. 10. 31.)

12.4. NYOMTATOTT FORRÁSOK

- MÁDAY 1913 Máday Andor: A magyar nő jogai a múltban és jelenben. Athenaeum, Bp., 1913.
- NOE 1909 A Nőtisztviselők Országos Egyesülete Alapszabályai. Markovits és Garai Könyvnyomdája. Bp., 1909.
- SAJÓ-RÓNA 1902 Sajó Aladár-Róna Lajos: Az újság. Újságírás – újságkiadás. Budapesti Hírlap Nyomdája, Bp., 1902.

- SCHWIMMER 1907 Schwimmer Rózsa: A magyar nőmozgalom régi dokumentumai. Bp., 1907.
(http://mtdaportal.extra.hu/books/Bedy_s_r_a_magyar_nomozgalom.pdf; utolsó megnyitás: 2019.10. 30.)
- SPÁDY 1916 Spády Adél: Nők helyzete az egyes pályákon. Az 1910. évi népszámláláson alapuló foglalkozási, üzemi és gyáripari statisztika alapján összeállította: Spády Adél. In: Spády Adél (szerk.): Az 1916. június havában betiltott Feminista Kongresszuson el nem mondott beszédek. A Feministák Egyesületének kiadása. Bp., 1916.
- TÁJÉKOZTATÁS 1905 Tájékoztató a Feministák Egyesületének céljairól és munkatervéről. Márkus Samu könyvnyomdája. Bp., 1905.
- TORMAY 1925 Tormay Cécile: Bujdosó könyv. I. kötet. Singer és Wolfner, Bp., 1925.

12.5. SZAKIRODALOM

- ACSÁDY 2021 Acsády, Judit: Hungarian Feminist Periodicals as Alternative Public Spaces, 1907–18. Values, Networks, and Dissemination Strategies. *Journal of European Periodical Studies. Women Editors in Europe*, Special Issue 6. (2021): 1. 69–85.
- ACSÁDY–MÉSZÁROS 2016 Acsády Judit–Mészáros Zsolt: Feminizmus a fővárosban és vidéken a múlt századelőn. In: Pap József–Tóth Árpád (szerk.): Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon: a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2014. évi, egri konferenciájának kötete. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Bp., 2016. 486–502.
- ACSÁDY–MÉSZÁROS 2018 Acsády Judit–Mészáros Zsolt: A Balmazújvárosi Szabad Nőszervezet és a Feministák Egyesülete közötti kapcsolat (1908–1929): A női szolidaritás megnyilvánulásai a hazai feminista mozgalomban. *TNTeF*, (2018): 2. 80–96.
- ADAMZIK 2004 Adamzik, Kristen: *Textlinguistik. Eine einführende Darstellung*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2004.

- ANDERSON 1990 Anderson, Harriet: „Mir wird es immer unmöglicher, »die Männer« als die Feinde der Frauensache zu betrachten.“ Zur Beteiligung von Männern an den Bestrebungen der österreichischen Frauenbewegung um 1900. In: Dienst, Helene–Saurer, Edith (Hg.): „Das Weib existiert nicht für sich.“ Geschlechterbeziehungen in der bürgerlichen Gesellschaft. Verein Kritische Sozialwissenschaft und Politische Bildung, Wien, 1990. 189–201.
- ANDERSON 1990 Anderson, Harriet: Rosa Mayreder. In: Daviau, Donald G. (ed.): *Major Figures of Turn-of-the-Century Austrian Literature*. Ariadne, Riverside, 1990. 259–291.
- ANDERSON 1992 Anderson, Harriet: *Utopian Feminism: Women’s Movements in „fin-de-siècle“ Vienna*. Yale University Press, New Haven, 1992.
- ANDERSON 2006 Anderson, Benedict: *Elképzeltek községei. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L’Harmattan, Bp., 2006.
- ANDOR 1985 Andor, József: On the Psychological Relevance of Frames. *Quaderni di Semantica*, 6. (1985): 2. 212–221.
- ANDOR 1989 Andor, József: Strategies, Tactics and Realistic Methods of Text Analysis. In: W. Heydrich et al. (eds.): *Connexity and Coherence. (Analysis of Text and Discourse)*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1989. 28–36.
- ANDOR 2003 Andor, József: On the Role of Frame-based Knowledge in Lexical Representation. *Behavioural and Brain Sciences*, 26. (2003): 6. 667–668.
- ANDOR 2009 Andor József: A kulcsszavakról. In: Sebastyén József–Surányi Zsuzsa (szerk.): *A nyelv, az irodalom és a kultúra varázsa*. Pannon Egyetemi Kiadó, Veszprém, 2009. 23–28.
- ANDOR 2017 Andor József: Gondolatok a szövegtípus és a szövegműfaj fogalmáról és egymáshoz való viszonyáról. *Magyar Nyelv*, (2017): 3. 302–310.
- ANDOR 2019 Andor, József: On the Text Organizing Status of Key Words in News Discourse. An Empirical Study on János S. Petőfi’s Legacy. In: Borreguero, Margaritta–Vitacolonna, Luciano (eds.): *The Legacy of János S. Petőfi. Text Linguistics, Literary Theory and Semiotics*. Cambridge Scholars Publishing. Cambridge, 2019. 2–23.

- ANTONI 2015 Antoni Rita: Progresszív nők kisebbségben. A Feministák Szegedi Egyesületének alakulása, kezdeti működése és a feminizmussal kapcsolatos korabeli attitűdök a helyi sajtó tükrében. In: Nőképek kisebbségben. III. Tanulmányok a kisebbségben (is) élő nőkről. Phoenix Library, Pozsony, 2015. 55–63.
- ANTONI 2016 Antoni Rita: Progresszív nők kisebbségben? A Feministák Szegedi Egyesülete. 2016. (<https://nokert.hu/h-20161226-1939/1593/6/progressziv-nok-kisebbssegben-feministak-szegedi-egyesulete>; utolsó megnyitás: 2019. 10. 31.)
- ANTONI 2016 Antoni Rita: „Égdörgés harsogása, villám vakító fénye szeretnék lenni” – A feminista földműves asszony: Bordás Istvánné Rokon Tóth Sára. Nőkért.hu (<https://nokert.hu/k-20161227-2337/1616/6/egdorges-harsogasa-villam-vakito-fenye-szeretnek-lenni-feminista-foldmuves>; utolsó megnyitás: 2019. 10. 31.)
- APPELT 1985 Appelt, Erna: Von Ladenmädchen, Schreibfräulein und Gouvernanten 1900–1934. Angestellten Wiens zwischen 1900 und 1934. Verlag für Gesellschaftskritik, Wien, 1985.
- APPELT 1986 Appelt, Erna: „Perfekte Stenotypistin, gebildetes Fräulein aus gutem Haus...”: zur Geschichte der ersten weiblichen Angestellten Wiens. *Mitteilungen des Instituts für Wissenschaft und Kunst*, (1986): 1. 7–8.
- APPELT ET AL. 2013 Appelt, Erna–Gatt, Sabine–Jarosch, Marion–Kogler, Nina: Interdisziplinäre Perspektiven der Geschlechterforschung. Innsbrucker Gender Lectures. II. Institut für Politikwissenschaft, Universität Innsbruck, 2013.
- ARANYOSSI 1963 Aranyossi Magda: Lázadó asszonyok: A magyar nőmunkásmozgalom története 1867–1919. Kossuth, Bp., 1963.
- ARIADNE 2016 Helene Littmann. Ariadne. (http://www.fraueninbewegung.onb.ac.at/Pages/PersonDetail.aspx?p_iPersonenID=12408045; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)
- ARNOLD–HÖMBERG–KINNEBROCK 2010 Arnold, Klaus–Hömberg, Walter–Kinnebrock, Susanne: Geschlechtjournalismus: zwischen Information und Inszenierung. Lit, Berlin, 2010.
- ÁRVAI 2016 Árvai Tünde: Városanyák. Mozaikok a pécsi nők 19–20. századi történetéből. Kronosz, Pécs, 2016.
- BABBIE 2007 Babbie, Earl: The Practice of Social Research. Thomson Learning, Belmont, 2007.

- BADER-ZAAR 1995 Bader-Zaar, Birgitta: „Weise Mäßigung“ und „Ungetrübter Blick“ die Streben nach politischer Gleichberechtigung. In: Mazohl-Wallnig, Brigitte (Hg.): *Bürgerliche Frauenkultur im 19. Jahrhundert*. Böhlau, Wien, 1995. 233–268.
- BAJOMI-LÁZÁR 2009 Bajomi-Lázár Péter: Hírközlés tegnap és ma. *Média-kutató*, (2009): 3. 141–147.
- BALOGH 2014 Balogh János Mátyás: Üzleti szellemű fővárosi napisajtó a dualizmus korában: A budapesti sajtóipar születése. Doktori értekezés. Kézirat. Bp., 2014.
- BELL 1991 Bell, Allen: *The Language of News Media*. Blackwell, Oxford, 1991.
- BELL 1998 Bell, Allen: The Discourse Structure of News Stories. In: Bell, Allen–Garrett, Peter (eds.): *Approaches to Media Discourse*. Blackwell, Oxford, 1998. 64–105.
- BELL–GARRETT 1998 Bell, Allen–Garrett, Peter (eds.): *Approaches to Media Discourse*. Blackwell, Oxford, 1998.
- BENNETT 1989 Bennett, Judith M.: Feminism and History. *Gender & History*, (1989): 3. 251–272.
- BEREND–RÁNKI 1955 Berend T. Iván–Ránki György: Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900–1914. Szikra, Bp., 1955.
- BERGER 2007 Berger, Elisabeth: *Das Frauenstudium an der Universität Wien im Zeichen des Liberalismus*. Cajeten-Felder Institut, Wien, 2007.
- BERNÁTH 1995 Bernáth László: *Műfajismeret*. MŰOSZ, Pécs, 1995.
- BESENYŐ 2008 Besenyő Ágnes: A sajtóműfajok elemzése. (http://kepzesevolucioja.hu/dmdocuments/4ap/4_1555_016_101130.pdf; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)
- BIBER 1988 Biber, Douglas–Conrad, Susan–Reppen, Randi: *Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use*. Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
- BIGGS–BURKE 2004. Biggs, Asa–Burke, Peter: *A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az Internetig*. Napvilág, Bp., 2004.
- BILLINGER 1996 Billinger, Ernst: *Pressegeschichte II. 1840–1930. Die goldenen Jahn der Massenpresse*. Universitätsverlag, Freiburg, 1996.
- BITTERMANN–WEINBERGER 2000 Bittermann-Wille, Christina–Hofmann-Weinberger, Helga: *Von der Zeitschrift Dokumente der Frauen zur Dokumentation von Frauenzeitschriften*. 2000. (http://www.demokratiezentrum.org/fileadmin/media/pdf/bittermann_hofmann.pdf; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)

- BLAND–MÜLLER-ADAMS 2007 Bland, Caroline–Müller-Adams, Elisa: Weibliche Beteiligung an der literarischen Öffentlichkeit des langen 19. Jahrhunderts. In: Bland, Caroline–Müller-Adams, Elisa (Hg.): Frauen in der literarischen Öffentlichkeit, 1780–1918. Aisthesis, Bielefeld, 2007.
- BOZSOKI 2020 Bozsoki Petra: A honleányság mint női emancipáció: Kánya Emília alakja és munkássága. Doktori értekezés. Kézirat, Pécs, 2020.
- BRIGHTON–FOY 2007 Brighton, Paul–Foy, Dennis: News Values. Sage, London, 2007.
- BRINKER–GABLER ET AL. 1986 Brinker-Gabler, Gisela et al. (Hg.): Lexikon deutschsprachiger Schriftstellerinnen: 1800–1945. Dt. Taschenbuch Verlag, München, 1986.
- BURKHARDT 2009 Burkhardt, Steffen (Hg.): Praktischer Journalismus. Oldenburg, München, 2009.
- BUZINKAY 1992 Buzinkay Géza: Kis magyar sajtótörténet. Haza és Haladás Alapítvány, Bp., 1992.
- BUZINKAY 2008 Buzinkay Géza: Magyar hírlaptörténet 1848–1918. Corvina, Bp., 2008.
- BUZINKAY 2009 Buzinkay Géza: Hírharang, vezércikk, szenzációs riport – Magyar sajtótörténeti antológia 1780–1956. Corvina, Bp., 2009.
- BUZINKAY 2012 Buzinkay Géza: Mit olvastak a bécsi kávéházakban 1913-ban? In: Szili Ferenc (szer.): Somogy Megye Múltjából. Kaposvár, 2012.
- BUZINKAY 2016 Buzinkay Géza: A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig. Wolters Kluwer, Bp., 2016.
- CALDAS-COULTHARD 1995 Caldas-Coulthard, Carmen Rosa: Man in the News: the Misinterpretation of Women Speaking in News-as-Narrative-Discourse. In: Mills, Sara (ed.): Language and Gender: Interdisciplinary Perspectives. Longman, London–New York, 1995. 226–240.
- CATES 1995 Cates, Jennifer: Language, Gender and Career. In: Mills, Sara (ed.): Language and Gender: Interdisciplinary Perspectives. Longman, London–New York, 1995. 13–31.
- CATLING 2000 Catling, Jo: A History of Women's Writing in Germany, Austria and Switzerland. Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- CLARK 2008 Clark, Linda L.: Women and Achievement in Nineteenth Century Europe. Cambridge, Cambridge, 2008.

- CORTSCH 2009 Bayles Cortsch, Christine: *Dress Culture in Late Victorian Women's Fiction. Literacy, Textiles and Activism.* Ashgate, Surrey, 2009.
- CZEFERNER 2014 Czeferner Dóra: A női munka interpretációja és diskurzusa az osztrák–magyar feminista sajtóban. In: Zachar Péter Krisztián (szerk.): *Modern Minerva Könyvek. 7. Diplomácia, emancipáció és egyházpolitika.* Heraldika, Bp., 2014. 49–150.
- CZEFERNER 2015 Czeferner Dóra: Feminista egyesületek, avagy a művelődés és az informális tanulás vidéki helyszínei. Újkor.hu – A velünk élő történelem. (<http://ujkor.hu/content/feminista-egyseuletek-avagy-a-muvelodes-es-az-informalis-tanulas-videki-helyszinei>; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)
- CZEFERNER 2016 Czeferner Dóra: A polgári feminista nőmozgalom vidéken a 20. század kezdetén. In: Pap József–Tóth Árpád (szerk.): *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon: a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2014. évi, egri konferenciájának kötete.* Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Bp., 2016. 549–560.
- CZEFERNER 2020 Czeferner Dóra: Polgári-liberális, feminista szervezetek és sajtójuk az Osztrák–Magyar Monarchiában (1907–1918). Egyesületek, periodikák, tartalomelemzés. Doktori értekezés. Kézirat, Pécs, 2020.
- CSERHALMI 1995 Cserhalmi Imre: A riport. In: Bernáth László: *Műfajismeret.* MÚOSZ, Pécs, 1995. 67–79.
- CSIZMADIA 2015 Csizmadia Edit: „A háború, a borzalmak borzalma, szolgálatába lépett a nőmozgalomnak.” A Feministák Szegedi Egyesületének tevékenysége a Nagy Háború első éveiben. A Nagy Háború írásban és képekben. 2013. május 13. (http://nagyhaboru.blog.hu/2015/05/13/_a_haboru_a_borzalmak_borzalma_szolgalataba_lepett_a_nomozgalomnak; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)
- DAHINDEN–TRAPPEL 2010 Dahinden, Urs–Trappel, Josef: *Mediengattungen und Medienformate.* In: Bonfaldelli, Heinz et al. (Hg.): *Einführung in die Publizistikwissenschaft.* 3. Auflage. Böhlau, Köln–Wien–Weimar, 2010. 433–475.
- DEZSÉNYI 1966 Dezsényi Béla: „Gratzer Frauenjournal, Oesterreichs und Hungariens Töchter gewidmet...” Egy XVIII. századi női folyóirat helye az osztrák és a magyar sajtó tükrében. In: Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1965–1966. OSZK, Bp., 1966. 397–407.

- VAN DIJK 1980 Dijk, van Teun A.: Textwissenschaft. Eine interdisziplinäre Einführung. Max Niemeyer, Tübingen, 1980.
- VAN DIJK 1997A Dijk, van Teun A.: Discourse as Structure and Process. Sage, London, 1997.
- VAN DIJK 1997B Dijk, van Teun A.: Discourse as Social Interaction. Volume 2. Sage, London, 1997.
- VAN DIJK 1998 Dijk, van Teun A.: Opinions and Ideologies in the Press. In: Bell, Allen–Garrett, Peter (eds): Approaches to Media Discourse. Oxford, Blackwell, 1998. 21–64.
- VAN DIJK 2006 Dijk, van Teun A.: Ideology and Discourse Analysis. *Journal of Political Ideologies*, 11 (2006): 2. 115–140.
- DORNEMANN 1984 Dornemann, Louise: Clara Zetkin. Kossuth, Bp., 1984.
- DÜNNEBIER–SCHEU 2002 Dünnebieer, Anna–Scheu, Ursula: Die Rebellion ist eine Frau. Anita Augspurg und Lida Gustava Heymann. Das schreiende Paar der Frauenbewegung. Hugendubel, München, 2002.
- EHRENPREIS 2005 Ehrenpreis, Petronilla: Kriegs- und Friedensziele im Diskurs. Regierung und Öffentlichkeit Österreich–Ungarns während des Ersten Weltkriegs. Studien Verlag, Innsbruck–Wien, 2005.
- ELEKES 2002 Elekes Irén Borbála: A századforduló feminista folyóirata: A Nő és a Társadalom (1907–1913). *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, (2002): 9. 40–48.
- FÁBRI 1996 Fábri Anna: „A szép tiltott táj felé”: A magyar író nők története a két századforduló között 1975–1905. Kortárs, Bp., 1996.
- FÁBRI 1999 Fábri Anna (szerk.): A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865. Kortárs, Bp., 1999.
- FÁBRI 2001 Fábri Anna: Hungarian Women Writers, 1790–1900. Hungarian Women Writers, 1900–1945. In: Hawkesworth, Celia (ed.): A History of Central European Women’s Writing. Palgrave, Basingstoke, 2001. 87–109, 165–182.
- FACHINETTI–BROWNLEES–BÖS–FRIES 2012 Fachinetti, Roberta–Brownlees, Nicholas–Bös, Birte–Fries, Udo: News as Changing Texts: Corpora, Methodologies and Analysis. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2012.
- FASSMANN 1996 Fassmann, Irmgard Maya: Jüdinnen in der deutschen Frauenbewegung 1865–1919. Georg Olms, Hildesheim–Zürich–New York, 1996.
- FLINT 1993 Flint, Kate: The Woman Reader. Clarendon, Oxford, 1993.

- FOWLER 1991 Fowler, Roger: *Language in the News Media. Discourse and Ideology in the Press*. Routledge, New York, 1991.
- FREDERIKSEN 1998 Frederiksen, Elke (Hg.): *Women Writers in German-Speaking Countries: a Bio-Bibliographical Critical Sourcebook*. Greenwood Press, Westport, 1998.
- FÜLÖP 1981 Fülöp Géza: *Bevezetés az egyetemes sajtótörténetbe. Az Újságíróiskola Kézikönyvei*. Tankönyvkiadó, Bp., 1981.
- FÜLÖP 1993 Fülöp Géza: *Sajtótörténet, sajtóismeret*. ELTE BTK. Tankönyvkiadó, Bp., 1993.
- GÁTI 2006 Gáti István: *Hozott szalonnával... A huszadik század apróban. Apróhirdetések 1900-tól 2000-ig*. Fekete Sas, Bp., 2006.
- GEHMACHER 2011 Gehmacher, Johanna: *Reisende in Sachen Frauenbewegung. Käthe Schirmacher zwischen Internationalismus und nationaler Identifikation. Ariadne*, (2011): November. 60. Missionen und Visionen – Frauenbewegungen in Europa. 58–64.
- GEHMACHER ET AL. 2018 Gehmacher, Johanna–Heinrich, Elisa–Oesch, Corinna: *Käthe Schirmacher: Agitation und autobiographische Praxis zwischen radikaler Frauenbewegung und völkischer Politik*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2018.
- GEHMACHER–VITTORELLI 2009 Gehmacher, Johanna–Vittorelli, Natascha (Hg.): *Wie Frauenbewegung geschrieben wird. Historiographie, Dokumentation, Stellungnahmen, Bibliographien*. Löcker, Wien, 2009.
- GÉRA 2006 Géra Eleonóra: *Református karitatív intézmények a magyar fővárosban 1850–1952. Doktori disszertáció*. Bp., 2006.
- GERGELY 2005 Gergely András: *Magyarország története a 19. században*. Osiris, Bp., 2005.
- GLÓZER 2013 Glózer Rita: *A diskurzuselemzés módja és értelme*. ELTE, Szabaddolcsészet, 2013. (http://mmi.elte.hu/szabaddolcseszet/mmi.elte.hu/szabaddolcseszet/index8dbc.html?option=com_tanelem&id_tanelem=841&tip=0; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)
- GNÜG 1999 Gnüg, Hiltrud: *Erotisch-emanzipatorische Entwürfe Schriftstellerinnen um die Jahrhundertwende*. In: Gnüg, Hiltrud–Möhrmann, Renate (Hg.): *Frauen – Literatur – Geschichte. Schreibende Frauen vom Mittelalter bis zu der Gegenwart*. J. B. Metzler, Stuttgart, 1999.
- GOODMAN–HONEYMAN 1988 Goodman, Jordan–Honeyman, Katrina: *Gainful Pursuits. The Making of Industrial Europe*. Routledge, New York, 1988.

- GOMPERS 1909 Gompers, Samuel: The Budapest Hod-Carrier and her Fellow-Laborers. Budapest, Hungary, August 15, 1909. In: Gompers, Samuel: Labor in Europe and America. New York, Harper Brothers, 1909. 92–104.
- GYÁNI 2006 Gyáni Gábor: Sajtótörténet a társadalomtörténész szempontjából. *Médiakutató*, (2006): 1. 57–64.
- GYÁNI 2010 Gyáni Gábor: Individualizálódás és civil társadalom. Történeti érvek, elméleti megfontolások. *Történelmi Szemle*, (2010): 4. 485–495.
- GYÁNI–KÖVÉR 2006 Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris, Bp., 2006.
- HACKER 1996 Hacker, Hanna: Wer gewinnt? Wer verliert? Wer tritt aus dem Schatten? Machtkämpfe und Beziehungsstrukturen nach dem Tod der „großen Feministin“ Auguste Fickert (1910). *L’homme. Tausendeinen Geschichten aus Österreich*, (1996): 7. 97–106.
- HACKER 1998 Hacker, Hanna: Gewalt ist keine Frau: der Akteurin oder eine Geschichte der Transgression. Königstein, Helmer, Taunus, 1998.
- HACKER 2006 Hacker, Hanna: Auguste Fickert (1855–1910). In: Francisca de Haan (Hg.): A Biographical Dictionary of Women’s Movements and Feminism: Central, Eastern, and South Eastern European, 19th and 20th Centuries. CEU Press, Bp., 2006. 131–133.
- HAGELWEIDE 1997 Hagelweide, Gert (Hg.): Literatur zur deutschsprachigen Presse: eine Bibliographie; von den Anfängen bis 1970. Liechtenstein – Österreich – Schweiz: Pressegeschichte der Länder, lokale Pressegeschichte. Saur, München, 2007.
- HAUPT–KOCKA 1996 Haupt, Heinz-Gerhard–Kocka, Jürgen (Hg.): Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse internationaler vergleichender Geschichtsforschung. Campus, Frankfurt am Main–New York, 1996.
- HECHT 2006 Hecht, Dieter: Bürgerlich-jüdische Frauen in Wien während des Ersten Weltkrieges. In: Lauritsch, Andrea (Hg.): Zions Töchter: jüdische Frauen in Literatur, Kunst und Politik. LIT, Wien, 2006. 315–329.
- HELFFERT 2018 Helfert, Veronika: „Frauen, wacht auf!“ Eine Frauen- und Geschlechtergeschichte von Revolution und Rätebewegung in Österreich 1916/17–1924. Dissertation. Manuskript, Wien, Universität Wien, 2018.

- HELMUT 1984 Helmut, Konrad (Hg.): Neuere Studien zur Arbeitergeschichte: zum fünfundzwanzigjährigen Bestehen des Vereins für Geschichte der Arbeiterbewegung. Band 1. Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Europaverlag, Wien, 1984.
- HERBERT 2001 Herbert, John: Practising Global Journalism. Exploring Reporting Issues Worldwide. Oxford, Focal Press, 2001.
- HOFMANN-WEINBERGER 2016A Hofmann-Weinberger, Helga: Dora Teleky. Ariadne, 2016. (http://www.fraueninbewegung.onb.ac.at/Pages/PersonDetail.aspx?p_iPersonenID=8675459; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)
- HOFMANN-WEINBERGER 2016B Hofmann-Weinberger, Helga: Else Beer-Angerer. Ariadne. (http://www.fraueninbewegung.onb.ac.at/Pages/PersonDetail.aspx?p_iPersonenID=8675106; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)
- HOFMANN-WEINBERGER 2016C Hofmann-Weinberger, Helga: Frauenstimmrechtskomitee (Bund Österreichischer Frauenvereine). Ariadne. (http://www.fraueninbewegung.onb.ac.at/Pages/OrganisationenDetail.aspx?p_iOrganisationID=12235615; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)
- HOFMANN-WEINBERGER 2016D Hofmann-Weinberger, Helga: Zentralverein der Postbeamtinnen. Ariadne. (http://www.fraueninbewegung.onb.ac.at/Pages/OrganisationenDetail.aspx?p_iOrganisationID=12550639; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)
- HOFMANN-WEINBERGER 2016E Hofmann-Weinberger, Helga: Marie Musill. Ariadne. (http://www.fraueninbewegung.onb.ac.at/Pages/PersonDetail.aspx?p_iPersonenID=12254205; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)
- HOFMANN-WEINBERGER 2016F Hofmann-Weinberger, Helga: Henriette Herzfelder. Ariadne (http://www.fraueninbewegung.onb.ac.at/Pages/PersonDetail.aspx?p_iPersonenID=8674743; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)
- HOFMANN-WEINBERGER 2016G Hofmann-Weinberger, Helga: Olly Schwartz. Ariadne (http://www.fraueninbewegung.onb.ac.at/Pages/PersonDetail.aspx?p_iPersonenID=8675405; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)
- HOFMANN-WEINBERGER 2016H Hofmann-Weinberger, Helga: Julius Ofner. Ariadne. (http://www.fraueninbewegung.onb.ac.at/Pages/PersonDetail.aspx?p_iPersonenID=11478470; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)
- HOLLÓS 2004 Hollós János: Hírek a kommunikációban. Magyar Rádió, Bp., 2004.

- HUELLER-KONRAD 1980 Hueller, Alida Mirella-Konrad, Helmut: Die Frau in der österreichischen Arbeiterbewegung. In: Die Frau in der Arbeiterbewegung 1900–1939. Europaverlag, Wien, 1980. 283–296.
- HUFF 2005 Huff, Cynthia: Women's Life Writing and Imagined Communities. Routledge, London–New York, 2005.
- IGGERS 1997 Iggers, Georg: Deutsche Geschichtswissenschaft: eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart. Böhlau, Wien, 1997.
- ILLUSTRIERTE KONVERSATIONS-LEXIKON DER FRAU 1900 Illustrierte Konversations-Lexikon der Frau. Band I. (Aal-Kulturaufgabe der Frau.) Martin Oldenbourg, Berlin, 1900.
- JIE ET AL 2004 Jie, Tao-Bijun, Zheng-Mow, L. Shirley-Li, K. Danke: Holding Up Half the Sky: Chinese Women: the Past, Present, and Future. The Feminist Press, New York, 2004.
- JANK 2018 Jank, Dagmar: Minna Cauer. Digitales Deutsches Frauenarchiv. (<https://www.digitales-deutsches-frauenarchiv.de/akteurinnen/minna-cauer>; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)
- JENKINS COOK 2008 Jenkins Cook, Sylvia: Working Women, Literary Ladies – The Industrial Revolution and Female Aspiration. Oxford University Press, Oxford, 2008.
- JONES 2005 Jones, Claire: The Laboratory: A Suitable Place for a Woman? Gender and Laboratory Culture Around 1900. In: Cowman, Krista-Jackson, Louise A. (eds.): Women and Work Culture. Britain c. 1850–1950. Ashgate, London, 2005. 177–194.
- JOHNSON 2012 Johnson, M. Julie: The Memory Factory – Forgotten Women Artists of Vienna 1900. Purdue, West Lafayette, 2012.
- JUNKER-HALL 2001 Junker, Carl-Hall, Murray G. (Hg.): Zum Buchwesen in Österreich: gesammelte Schriften (1896–1927). Praesens, Wien, 2001.
- KÁDÁR 2002 Kádár Judit: „Otthonod az uradé”. Három 20. századi magyar képes hetilap nőképe. *Médiakutató*, (2002): 4. 78–94.
- KANCLER 1948 Kancler, Emma: Die österreichische Frauenbewegung und ihre Presse. (Von ihren Anfänge bis zum Ende des I. Weltkrieges.) Dissertation. Manuskript. Wien, 1948.

- KATUS 2008 Katus László: Az Annales a történettudomány elvi és módszertani kérdéseiről. In: *Uő: Sokszólamú történelem. Válogatott tanulmányok és cikkek.* Kronosz, Pécs, 2008. 389–405.
- KEGYES 2016 Kegyes Erika: Feminista sajtóorgánumok mint a nőképek alapvető diszkurzív terei. *TNTEF*, (2016): 2. 37–67.
- KELBERT 2013 Kelbert Krisztina: A feministák pionírjai vidéken. A Szombathelyi Nőtisztviselők Országos Egyesületének tevékenysége és szerepe a XX. század első felének magyarországi nőmozgalmában. *Századvég*, (2013): 2. 121–162.
- KELBERT 2014 Kelbert Krisztina: Nők a falakon. Adalékok a magyarországi feminizmus vidéki történetéhez egy szombathelyi nőjogi aktivista, Greisinger Ottóné élettörténete alapján. In: Buhály Attila–Reszler Gábor–Szoboszlay György (szerk.): *Falak és választóvonalak a történelemben.* A Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófia Intézete által 2012. november 29–30-án rendezett társadalomtudományi konferencia előadásai. Nyíregyháza, 2014. 441–463.
- KELEMEN 2020 Kelemen Roland: Sajtórendészet különleges jogrend idején. Az első világháborús különleges sajtórendészet a külföldi és a hazai szabályok és gyakorlat tükrében. *In Medias Res*, (2020): 2. 280–307.
- KERESZTES 2006 Keresztes Csaba: A Feminista Egyesület beadványa Ortutay Gyula miniszterhez. *Archívnet*, (2006): 3. (http://www.archivnet.hu/kuriozumok/a_feminista_egyesulet_beadvanya_ortutay_gyula_miniszterhez.html; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)
- KERESZTY 2010A Kereszty Orsolya: Egy folyóirat a művelődésért: „A Nő és a Társadalom” indulása és működésének első éve (1907–1910). In: Kozma Tamás–Perjés István (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban.* Bp., 2010. 290–304.
- KERESZTY 2010B Kereszty Orsolya: A feminista nőmozgalom folyóirata a nők művelődéséért: „A Nő és a Társadalom” (1907–1913) indulása. In: Szabolcs Éva (szerk.): *Neveléstudomány – reflexió – innováció.* Gondolat, Bp., 2010. 82–94.

- KERESZTY 2011A Kereszty Orsolya: Változó női szerepek: család és házasság reprezentációi A Nő és a Társadalom folyóiratban (1907–1913). In: Kéri Katalin (szerk.): Társadalmi nem és oktatás. PTE BTK, 2011. (<http://digitalia.tudaskozpont-pecs.hu>; utolsó megnyitás: 2013. 03. 14.)
- KERESZTY 2011B Kereszty Orsolya: A munkavállalás rekonstruált diskurzusai a feminista mozgalom hivatalos folyóiratában. *Magiszter*, 10. (2011): 86–97.
- KERESZTY 2011C Kereszty Orsolya: „A Nő és a Társadalom” a nők művelődéséért(1907–1913). Magyar Tudománytörténeti Intézet, Bp., 2011.
- KERESZTY 2012A Kereszty Orsolya: A nők szerepeinek tematizálása A Nő és a Társadalom folyóiratban (1907–1913). *Új Pedagógiai Szemle*, 9–10 (2012): 187–197.
- KERESZTY 2012B Kereszty Orsolya: A Nő és a Társadalom című folyóirat működésének történetéhez (1907–1913). *Magyar Könyvszemle*, (2012): 3. 332–349.
- KERESZTY 2013A Kereszty Orsolya: A Nő és a Társadalom folyóirat héteves működése és sajtótörténeti jelentősége. In: Fehér Katalin–Kereszty Orsolya (szerk.): Terra Incognita. Andragógiatörténeti tanulmányok. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2013. 93–120.
- KERESZTY 2013B Kereszty Orsolya: A transznacionalizmus diskurzusa a századforduló feminista mozgalomában. In: Fehér Katalin–Kereszty Orsolya (szerk.): Terra Incognita. Andragógiatörténeti tanulmányok. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2013. 121–148.
- KERESZTY 2013C Kereszty, Orsolya: A Great Endeavour: The Creation of the Hungarian Feminist Journal “A Nő és a Társadalom” (Woman and Society) and its Role in the Women’s Movement, 1907–1913. *Aspasia*, (2013): 7. 92–107.
- KERESZTY 2013D Kereszty Orsolya: Nők nem formális tanulási lehetőségei a dualizmus kori Magyarországon. In: Karlovitz János Tibor–Torgyik Judit (szerk.): Vzdělávanie, výskum a metodológia. International Research Institute, Komárno, 2013. 26–36.
- KÉRI 2008 Kéri Katalin: Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914. Pro Pannonia, Pécs, 2008.
- KESSLER-HARRIS 2007 Kessler-Harris, Alice: Gendering Labor History. University of Illinois Press, Urbana, 2007.

- KINNEBROCK 2007 Kinnebrock, Susanne: Weibliche Beteiligung an der literarischen Öffentlichkeit des langen 19. Jahrhunderts. In: Bland, Caroline–Müller-Adams, Elisa (Hg.): Frauen in der literarischen Öffentlichkeit, 1780–1918. Aisthesis, Bielefeld, 2007. 143–167.
- KISANTAL–
SZEBERÉNYI 2006 Kisantal Tamás–Szeberényi Gábor: A történetírás „nyelvi fordulata”. In: Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Osiris, Bp., 2006. 419–449.
- KLAUS 1998 Klaus, Elisabeth: Kommunikationswissenschaftliche Geschlechterforschung: zur Bedeutung der Frauen in den Massenmedien und im Journalismus. Westdeutscher Verlag, Opladen, 1998.
- KLAUS–
WISCHERMANN
2010 Klaus, Elisabeth–Wischermann, Ulla: Kriegsdiskurs und Geschlechtsdiskurs. Journalistinnen zum Ersten Weltkrieg. Thiele, Marthina–Thomas, Tanja–Virchow, Fabian (Hg.): Medien–Krieg–Geschlecht. Affirmationen und Irritationen sozialer Ordnungen. Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2010. 295–313.
- KLAUS–
WISCHERMANN
2013 Klaus, Elisabeth–Wischermann, Ulla: Journalistinnen: eine Geschichte in Biographien und Texten, 1848–1990. Lit, Wien, 2013.
- KLESTENITZ–PAÁL
2017 Klestenitz Tibor–Paál Tibor (szerk.): A véleményesajtótól a tömegsajtóig. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2017.
- KLESTENITZ–SZ.
NAGY 2014 Klestenitz Tibor–Sz. Nagy Sándor (szerk.): Médiatörténeti tanulmányok, 2014. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Bp., 2014.
- KLINGENSTEIN 1997 Klingenstein, Eva: Die Frau mit Eigenschaften. Literatur und Geschlecht in der Wiener Frauenpresse. Böhlau, Wien, 1997.
- KLINGENSTEIN 1999 Klingenstein, Eva: „Die Frauen müssen ganz andere Worte hören.” Die Anfänge der engagierten Frauenpresse in Österreich und Deutschland. In: Gnüg, Hiltrud–Möhrmann, Renate (Hg.): Frauen – Literatur – Geschichte. Schreibende Frauen vom Mittelalter bis zu der Gegenwart. J. B. Metzler, Stuttgart, 1999. 117–128.

- KLÖSCH-MELLIWA 2001 Klösch-Melliwa, Helga: Forschungsüberblick zur frauenrelevanten/feministischen Informationsarbeit mit Schwerpunkt Österreich. In: Frida – Verein zur Förderung und Vernetzung frauenspezifischer Informations- und Dokumentationseinrichtungen in Österreich (Hg.) KolloquiA. Frauenbezogene/feministische Dokumentation und Informationsarbeit in Österreich Lehr- und Forschungsmaterialien. Bundesministerium für Bildung, Wissenschaft und Kultur, Wien, 2001. 23–41.
- KÓSA 2006 Kósa Lászkó (szerk.): Magyar művelődéstörténet. Osiris, Bp., 2006.
- KRÁSZ-SIPOS 2019 Krász Lilla–Sipos Balázs (szerk.): A női kommunikáció kultúrtörténete. Napvilág, Bp., 2019.
- KÓKAY 1979 Kókay György (szerk.): A magyar sajtó története I. 1705–1848. Akadémiai, Bp., 1979.
- KÓKAY 1997 Kókay György: A könyvkereskedelem Magyarországon. Balassi, Bp., 1997.
- KÓKAY–BUZINKAY 2005 Kókay György–Buzinkay Géza: A magyar sajtó története. Ráció, Bp., 2005.
- KÓKAY–BUZINKAY–MURÁNYI 2001 Kókay György–Buzinkay Géza–Murányi Gábor: A magyar sajtó története. Sajtóház, Bp., 2001.
- KOLMBAUER 1990 Kolmbauer, Gudrun: Linguistische Analyse meinungsbetonter Texte aus den Zeitschriften „Neue Frau“, „Wienerin“, und „Anschlaege“. Diplomarbeit. Manuskript, Universität Wien, Wien, 1990.
- KONCZ 1985 Koncz Katalin: Nők és férfiak – hiedelmek és tények. Kossuth, Bp., 1985.
- KOROTIN 2016A Korotin, Ilse: BiografiA. Lexikon österreichischer Frauen. Band 1. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2016.
- KOROTIN 2016B Korotin, Ilse: BiografiA. Lexikon österreichischer Frauen. Band 2. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2016.
- KOROTIN 2016C Korotin, Ilse: BiografiA. Lexikon österreichischer Frauen. Band 3. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2016.
- KOSÁRY–NÉMETH 1985A Kosáry Domokos–Németh G. Béla (szerk.): A magyar sajtó története II/1. 1848–1867. Akadémiai, Bp., 1985.
- KOSÁRY–NÉMETH 1985B Kosáry Domokos–Németh G. Béla (szerk.): A magyar sajtó története II/2. 1848–1867. Akadémiai, Bp., 1985.
- KOTHARI 2004 Kothari, C. R.: Research Methodology. Methods and Techniques. New Age International. New Delhi, 2004.

- KRÁSZ–PESTI–SEIDLER 2020 Krász, Lilla–Pesti, Brigitta–Seidler, Andrea: *Medien, Orte und Rituale. Zur Kulturgeschichte weiblicher Kommunikation im Königreich Ungarn*. Praesens Verlag, Wien, 2020.
- KRIPENDORF 1995 Kripendorf, Klaus: *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Balassi, Bp., 1995.
- LA ROCHE 2008 La Roche, Walther: *Einführung in den praktischen Journalismus: mit genauer Beschreibung aller Ausbildungswege; Deutschland, Österreich, Schweiz*. Berlin, Econ, 2008.
- LENGYEL 1963 Lengyel Géza: *Magyar újságmagnások. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete*, Bp., 1963.
- LENGYEL 2013 Lengyel András (szerk.): *A mindennapok szemüvegkészítői: sajtótörténeti tanulmányok*. Nap, Bp., 2013.
- LIPTÁK 1992 Lipták Dorottya: *A sajtó szerepe a nagyvárosi tömegkultúrában a 19. század második felében*. In: Gyimesi Sándor (szerk.): *Gazdaság, politika, kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből. Gazdaság- és Társadalomtörténeti Füzetek II.* Bp., 1992. 175–200.
- LIPTÁK 1996 Lipták Dorottya: *Vállalkozás és kultúra. Esettanulmány a vállalkozói elit társadalomtörténeti vizsgálatához Prágában és Budapesten*. In: Lipták Dorottya–Ring Éva (szerk.): *Tradíciók és modernitás. Közép- és kelet-európai perspektívák. Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ, Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek IV.* Bp., 1996. 216–248.
- LIPTÁK 2002 Lipták Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában. Bécs–Budapest–Prága. L'Harmattan, Bp., 2002.*
- LIPTÁK 2011 Lipták Dorottya: *A modernkori könyv- és sajtótörténeti kutatások állapotáról. Paradigmaváltás – Problémafeltárás – Alapelvek – Programok – Feladatok. Magyar Tudomány, (2011): 9. 1121–1131.*
- LJUNG 2000 Ljung, Magnus: *Newspaper Genres and Newspaper English*. In: Ungerer, Friedrich (ed.): *English Media Texts – Past and Present*. John Benjamins Co., Amsterdam, 2000. 131–149.
- MALLEIER 2001 Malleier, Elisabeth: *Jüdische Frauen in der Wiener bürgerlichen Frauenbewegung 1890–1938. Manuskript–Forschungsbericht*, Wien, 2001.

- MALLEIER 2004 Malleier, Elisabeth: Jüdische Frauen in Wien 1816–1938. Wohlfahrt, Mädchenbildung, Frauenarbeit. Mandelbaum, Wien, 2004.
- MALLEIER 2005 Malleier, Elisabeth: Jüdische Feministinnen in der Wiener bürgerlichen Frauenbewegung von 1938. In: Grandner, Margarete–Saurer, Edith (Hg.): Geschlecht, Region und Engagement. Die jüdischen Frauenbewegungen in deutschsprachigen Raum 19. und frühes 20. Jahrhundert. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2005. 79–102.
- MALLEIER 2009 Malleier, Elisabeth: „Jeder Sieg der Frauen muss ein Sieg der Freiheit sein, oder ist es kleiner.“ Jüdische Feministinnen in der Wiener bürgerlichen Frauenbewegung und internationalen Frauenbewegungsorganisationen. In: Stern, Frank–Eichinger, Barbara (Hg.): Wien und die jüdische Erfahrung. 1900–1938. Akkulturation – Antisemitismus – Zionismus. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2009. 277–295.
- MARTIN–COPELAND 2003 Martin, Shannon E.–Copeland, David A. (eds.): The Functions of Newspapers in Society. A Global Perspective. Preager, Westport, 2003.
- MAST 1994 Mast, Claudia: ABC des Journalismes. Ölschläger, Konstanz, 1994.
- MAST 2012 Mast, Claudia: ABC des Journalismus: Ein Handbuch. UVK Verlag, Konstanz, 2012.
- MCKANE 2006 McKane, Anna: News Writing. Sage Publication, London, 2006.
- MEDIENHAUS 2019 Medienhaus Wien. Forschung und Weiterbildung. ([http://www.publizistik.net/cgi-bin/page.pl?id=7; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.](http://www.publizistik.net/cgi-bin/page.pl?id=7;utolsó_megnyitás:2019.10.30))
- MÉSZÁROS 2012 Mészáros Zsolt: A modernitás és az emancipáció határvidékén. A Magyar Bazár irodalmi vonatkozásai a Wohl-nővérek szerkesztése alatt (1873–1901). In: Buzinkay Géza (szerk.): Acta Academiae Agriensis. Irodalom a sajtóban. Líceum, Eger, 2012. 27–35.
- MÉSZÁROS 2016 Mészáros Zsolt: Wohl-nővérek munkássága: irodalom, sajtó, szalon. Doktori értekezés. Kézirat. ELTE BTK, Bp., 2016.
- MÉSZÁROS 2017 Mészáros Zsolt: Női hálózatok és a 19. századi divatlapok: A Magyar Bazár és olvasóközönsége. *Magyar Könyvszemle*, (2017): 297–313.

- MONTGOMERY ET AL. 2000 Montgomery, Martin–Durant, Alan–Fabb, Nigel–Furniss, Tom–Mills, Sarah: *Ways of Reading. Advanced Reading Skills for Students of English Literature*. London, Routledge, 2000.
- MÓRÉ 2010 Móra Mariann: A tartalomelemzés, mint a szakdolgozatírásban alkalmazható kutatási módszer. In: Kovácsné Bakosi Éva (szerk.): *Társadalomtudományi tanulmányok. III. DEGYFK 2010*, Debrecen, 47–64.
- MOTTER 2013 Motter, Barbara: Adele Schreiber-Krieger. *BiografiA* (https://www.univie.ac.at/biografiA/daten/text/bio/Schreiber-Krieger_Adele.htm; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)
- MOTTER 2013 Motter, Barbara: Lili Baitz. *BiografiA*. (https://www.univie.ac.at/biografiA/daten/text/bio/Baitz_Lilli.htm; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)
- MUCSI 1980 Mucsi, Ferenc: Weibliche Industriearbeit und sozialistische Frauen-Arbeiterbewegung in Ungarn vor dem Ersten Weltkrieg. In: Botz, Gerhard (Hg.): *Die Frau in der Arbeiterbewegung 1900–1939*. Europaverlag, Wien, 1980. 333–342.
- MÜHLBACHER–MAISSEN 2007 Mühlbacher, Kurt–Maissen, Thomas: *Geschichte der Universität Wien im Überblick. Frauenstudium an der Universität Wien*. In: Berger, Elisabeth: *Das Frauenstudium an der Universität Wien im Zeichen des Liberalismus*. Cajeten-Felder Institut, Wien, 2007.
- NAGY B. 1994 Nagy Beáta: Nők keresőtevékenysége Budapesten a 20. század első felében. In: Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Replika Kör, Bp., 1994. 155–175.
- NAGY B. 1996 Nagy Beáta: Nők a kávéskók és a kávéházi alkalmazottak között. *Budapesti Negyed. Budapest a kávéváros*, (1996): 12–13, 104–120.
- NAGY M. 2006 Nagy Mariann: Nők a magyar gazdaságban a dualizmus korában. In: Gyáni Gábor–Nagy Beáta (szerk.): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Csokonai, Debrecen, 2006. 205–223.
- NAGYDIÓSI 1957 Nagydiósi Gézané: *Magyarországi női lapok a XIX. század végéig*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. OSZK, Bp., 1957. 193–229.
- NEMEC 1980 Nemecek, Elke: *Das Feuilleton der Wiener Tagespresse im Ersten Weltkrieg: ein Beitrag zur Wiener Pressegeschichte im 20. Jahrhundert*. Dissertation. Manuskript. Wien, 1980.

- OESCH 2019 Oesch, Corinna: Kooperation, Konkurrenz und Separation: von transnationalen Beziehungen und Nationalitätenkonflikten in der bürgerlich-liberalen Frauenstimmrechtsbewegung in Österreich vor dem Ersten Weltkrieg. In: Ahoi! Blaustrumpf (Hg.): „Sie meinen es politisch!“ 100 Jahre Frauenwahlrecht in Österreich. Löcker, 2019.
- OFFEN 1993 Offen, Karen: Feminismus in den Vereinigten Staaten und in Europa. Ein historischer Vergleich. In: Schissler, Hanna (Hg.): Geschlechtergeschichte im historischen Wandel. Campus, Frankfurt am Main, 1993.
- PALTRIDGE 2006 Paltridge, Brian: Discourse Analysis. An Introduction. Continuum, London, 2006.
- PAUPIÉ 1959 Paupié, Kurt: Handbuch der österreichischen Pressegeschichte: 1948–1959. Braumüller, Wien, 1960.
- PERÉNYI 2018 Perényi Roland: A nyomor felfedezése Bécsben és Budapesten. Szociális riportok a 19–20. század fordulóján. Napvilág, Bp., 2018.
- PRUZSINSZKY 2018 Pruzsinszky Sándor: A rettegés gyermeke – A cenzúra Európában 1478–1918. Fakultás, Bp.–Pécs, 2018.
- REUMANN 1994 Reumann, Kurt: Journalistische Darstellungsformen. In: Noelle-Neumann, Elisabeth–Schulz, Winfried–Wilke, Jürgen: Publizistik–Massenkommunikation. Frankfurt am Main, 1994.
- RÉVÉSZ 2015 Révész Emese: Kép, sajtó, történelem. Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között. Argumentum–OSZK, Bp., 2015.
- RUPP 1997 Rupp, Leila J.: Worlds of Women. The Making of an International Women’s Movement. Princeton University Press, New Jersey, 1997.
- RUPP 2010 Rupp, Leila G.: Constructing Internationalism: The Case of Transnational Women’s Organizations, 1888–1945. In: Offen, Karen: Globalizing Feminisms, 1789–1945. Routledge, London–New York, 2010. 139–152.
- SÁRAI SZABÓ 2014 Sárai Szabó Katalin: A modernitás és az unitarizmus. 150 éve született Perczelné Kozma Flóra, a szabadelvű vallásosság „apostolnője”. *Keresztény Magvető*, (2014): 1. 142–163.
- SCHIFFRIN 1994 Schiffrin, Deborah: Approaches to Discourse. Blackwell Publishing Ltd., Malden, 1994.
- SCHMID-BORTENSCHLAGER 2009 Schmid-Bortenschlager, Sigrid: Österreichische Schriftstellerinnen 1800–2000. Eine Literaturgeschichte. WBG, Darmstadt, 2009.

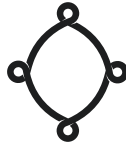
- SCHMÖLZER 2002 Schmölder, Hilde: Rosa Mayreder: ein Leben zwischen Utopie und Wirklichkeit. Promedia, Wien, 2002.
- SCHNEIDER–BARTZ 2007 Schneider, Irmela–Bartz, Christina: Formationen der Mediennutzung I. Medienereignisse. Majuskel Medienproduktion, Wetzlar, 2007.
- SCHRAUT 2013 Schraut, Sylvia: Bürgerinnen im Kaiserreich. Biographie eines Lebensstils. Kohlhammer, Stuttgart, 2013.
- SCHROEDER 1996 Schroeder, Hiltrud: Alice Salomon. FemBio. Frauen Biographieforschung. (<http://www.fembio.org/biographie.php/frau/biographie/alice-salomon>; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)
- SCHUDSON 1995 Schudson, Michael: The Power of News. Harvard University Press, Cambridge, 1995.
- SCHWARTZ 2008 Schwartz, Agatha: Shifting Voices: Feminist Thought and Women's Writing in fin-de-siècle Austria and Hungary. University of Ottawa Press, Ottawa, 2008.
- SIPOS 2002 Sipos Balázs: Az irodalom és az újságírás viszonya a 20. század első felében Magyarországon. *Médiakutató*, (2002): 4. 65–77.
- SIPOS 2004 Sipos Balázs: A politikai újságírás mint hivatás. Napvilág, Bp., 2004.
- SIPOS 2006 Sipos Balázs: Az újságíró-társadalom 1890–1945 között In: Kövér, György (szerk.) Zsombékok: Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig: társadalomtörténeti tanulmányok. Századvég, Bp., 2006. 351–375.
- SIPOS 2014 Sipos Balázs: Modern amerikai lány, új nő és magyar asszony a Horthy-korban: Egy nő történeti szempontú médiatörténeti vizsgálat. *Századok*, 147. (2014): 3–34.
- SIPOS 2015 Sipos Balázs: Az angol nyelvű médiatörténet-írásról. *Magyar Könyvszemle*, 131. (2015): 1. 1–14.
- SIPOS 2017 Sipos, Balázs: Mediating the National and the International: Women, Journalism and Hungary in the Aftermath of the First World War. In: Sharp, Ingrid – Stibbe, Matthew (eds.): Women Activists Between War and Peace Europe: 1918–1923. Bloomsbury, London, 2017. 173–219.
- SIPOS 2018 Sipos Balázs: Összegabalyodott nő történet. Nemzeti és transznacionális nő típusok találkozása az első világháború utáni Magyarországon. In: Balázs Eszter–Koltai Gábor–Takács Róbert: Homoklapátolás Nemesércért. A 70 éves Ständeisky Éva tiszteletére. Napvilág, Bp., 2018. 192–202.

- SIPOS 2019 Sipos Balázs: Hogyan lett az újságírás női hivatás is Magyarországon? In: Krász Lilla–Sipos Balázs (szerk.): A női kommunikáció kultúrtörténete. Napvilág, Bp., 2019. 167–184.
- SIPOS–FÜLÖP 2019 Sipos Balázs–Fülöp Márton: A szintetikus és integrált médiatörténet-írásról. In: Sipos Balázs (szerk.): Bevezetés a médiatörténet-írásba: egyetemi tankönyv. Savaria University Press, Szombathely, 2019.
- SITTER 1998 Sitter, Carmen: „Die eine Hälfte vergißt man(n) leicht“: Zur Situation von Journalistinnen in Deutschland unter besonderer Berücksichtigung des 20. Jahrhunderts. Centaurus, Pfaffenweiler, 1998.
- SPARHOLZ 1986 Sparholz, Irmgard: Marie Lang und ihre Bedeutung für Sozialreformen in Österreich im Ausgehenden Neunzehnten Jahrhundert. Wien, Diplomarbeit, Manuskript, 1986.
- STÖBER 2003 Stöber, Rudolf: Mediengeschichte: die Evolution „neuer“ Medien von Gutenberg bis Gates; eine Einführung: 1. Presse – Telekommunikation. 1. Auflage, Westdt. Verlag, Wiesbaden, 2003.
- SULLEROT 1963 Sullerot, Evelyne: La presse féminine. Armand Colin, Paris, 1963.
- SVOBODA 1989 Svoboda, Silvia: Die „Dokumente der Frauen“. In: Witzmann, Reingard (Hg.): Aufbruch in das Jahrhundert der Frau? Rosa Mayreder und der Feminismus in Wien um 1900. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien. Museum der Stadt Wien, Wien, 1989. 52–58.
- SZAJBÉLY 2005 Szajbély Mihály: A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról. *Médiakutató*, (2005.): 1. 71–79.
- SZAPOR 2004 Szapor, Judith: Sisters of Foes: The Shifting Front Lines of the Hungarian Women’s Movement. In: Paletschek, Sylvia–Pietrow-Ennker, Bianca (eds.): Women’s Emancipation Movements in the Nineteenth Century. A European Perspective. Stanford University Press, Stanford, 2004. 189–205.
- SZAPOR 2017 Szapor, Judith: ‘Good Hungarian Women’ vs. ‘Radicals, Feminists, and Jewish Intellectuals’: Rosika Schwimmer and the Hungarian Women’s Debating Club in 1918–1919. *Women’s History Review, Agency, Activism and Organization, Special Issue*, (2017): 6. 1–19.
- SZAPOR 2018 Szapor, Judith: Hungarian Women’s Activism in the Wake of the First World War; From Rights to Revanche. Bloomsbury Academic, London, 2018.

- SZÉCHENYI 2004 Széchenyi Ágnes: A huszadik század hiányzó magyar sajtótörténete – Adósságlista és javaslat. *Magyar Tudomány*, (2004): 10. 1150–1161.
- SZÉCHENYI 2019 Széchenyi Ágnes: A 20. század még mindig hiányzó médiatörténete: A jelenkori magyarországi sajtótörténet-írásról. In: Sipos Balázs (szerk.): Bevezetés a médiatörténet-írásba: egyetemi tankönyv. Savaria University Press, Szombathely, 2019. 35–55.
- SZEGVÁRI 1981 Nagyné Szegvári Katalin: Út a női egyenjogúsághoz. Magyar Nők Országos Tanácsa/ Kossuth, Bp., 1981.
- SZIGETHY 1995 Szigethy András: Tájékoztató műfajcsalád. In: Bernáth, László: Műfajismeret. MŰOSZ, Pécs, 1995. 67–79.
- SZINNYEI 1939 Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. 1939. (<https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/s-A6233/szebenyei-jozsef-AC87F/>; utolsó megnyitás: 2019. 10. 30.)
- THEOBALD 2012 Theobald, Tina: Presse und Sprache im 19. Jahrhundert. Eine Rekonstruktion der zeitgenössischen Diskurses. *Lingua Historica Germanica*. Akademie Verlag, Berlin, 2012.
- THOMPSON 2004 Thompson, Susan: The Penny Press. The Origins of the Modern News Media, 1833–1861. Vision Press, Northport, 2004.
- TÖRÖK 2019 Török Zsuzsa (szerk.): Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok. Reciti, Bp., 2019.
- TÖRÖK 2020 Török Zsuzsa (szerk.): Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920. Reciti, Bp., 2020.
- TUCHMAN–FORTIN 2012 Tuchman, Gaye–Fortin, Nina E.: Edging Women Out: Victorian Novelists, Publishers and Social Change. Routledge, London, 2012.
- TURBIN 1992 Turbin, Carole: Reconceptualizing Family, Work and Labour Organizing: Working Women in Troy, 1860–1890. In: Cott, Nancy. *History of Women in the United States. The Intersection of Work and Family Life*. Saur, München, 1992.
- WALLE 1990 Walle, Marianne: Féminisme et nationalisme dans Die Frau. In: Thalmann, Rita (Éd.): *Entre émancipation et nationalisme. La presse féministe d'Europe 1914–1945*. Deuxième Temps Tierce. Paris, 1990. 47–61.

- WANDRUSZKA–RUMPLER 2006A Wandruszka, Adam–Rumpler, Helmut (Hg.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band 8. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft, Teilband 1.: Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation. Verlag der Österreichischer Akademie der Wissenschaften, 2006.
- WANDRUSZKA–RUMPLER 2006B Wandruszka, Adam–Rumpler, Helmut: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band 8/2. Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft: Die Presse als Faktor der politischen Mobilisierung.
- WATSON 1998 Watson James: Media Communication. An Introduction to the Theory and Process. Palgrave, New York, 1998.
- WEILAND 1983 Weiland, Daniela: Geschichte der Frauenemanzipation in Deutschland und Österreich: Biographien, Programme, Organisationen. Econ, Düsseldorf, 1983.
- WIERZBICKA 1997 Wierzbicka, Anna: Understanding Cultures through their Key Words. Oxford University Press, Oxford–New York, 1997.
- WILLIAMS 1983 Williams, Raymond: Keywords. A Vocabulary of Culture and Society. Revised Edition. Fontana, London, 1983.
- WISCHERMANN 1998 Wischermann, Ulla: Frauenpublizistik und Journalismus. Vom Vormärz bis zur Revolution von 1848. Deutscher Studien-Verlag, Weinheim, 1998.
- WISCHERMANN 2003 Wischermann, Ulla: Frauenbewegungen und Öffentlichkeiten um 1900: Netzwerke, Gegenöffentlichkeiten, Protestinszenierungen. Helmer, Königstein, 2003.
- WISCHERMANN–GERHARD 1988 Wischermann, Ulla–Gerhard, Ute: Liberalismus – Sozialismus – Feminismus. Zeitschriften der Frauenbewegung um die Jahrhundertwende. In: Brinker-Gabler, Gisela (Hg.): Deutsche Literatur von Frauen. Beck, München, 1988. 268–284.
- WITZMANN 1989 Witzmann, Reignard (Hg.): Aufbruch in das Jahrhundert der Frau? Rosa Mayreder und der Feminismus in Wien um 1900. Sonderausstellung des Historischen Museums der Stadt Wien. Museum der Stadt Wien, Wien, 1989.
- WODAK–MEYER 2001 Wodak, Ruth–Meyer, Michael: Methods of Critical Discourse Analysis. Sage, London, 2001.
- WOLFF 2017 Wolff, Kerstin: Eine eigene Geschichte schreiben – Frauenbewegungszeitschrift als vergessene Orte einer frühen Frauengeschichte. *Feministische Studien*, (2017): 1. 128–137.

- WOLFSON 1925 Wolfson, Theresa: Where are the Organized Women Workers? *American Federationist*, (1925): June. 445–453.
- ZIMMERMANN 1996 Zimmermann, Susan: Hogyan lettek feministák? Gárdos Mariska és Schwimmer Rózsika a századforduló Magyarországn. *Eszmélet*, 8. (1996): 32. 57–92.
- ZIMMERMANN 1999A Zimmermann, Susan: A magyar nőmozgalom és a „szexuális kérdés” a XX. század elején. *Eszmélet*, (1999): nyár, 49–66.
- ZIMMERMANN 1999B Zimmermann, Susan: Die bessere Hälfte? Frauenbewegunen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918. Promedia, Wien, 1999.

13. ÁBRÁK, TÁBLÁZATOK, TÉRKÉPEK ÉS KÉPEK JEGYZÉKE

ÁBRÁK

1. ábra Az AÖF tagsága 1893–1900, illetve 1904–1910 között
2. ábra A NOE taglétszámának alakulása Budapesten és vidéken 1906–1914
3. ábra A FE taglétszámának alakulása 1906–1914 között
4. ábra A FE taglétszámának alakulása 1914–1918 között
5. ábra *A Nő és a Társadalom* által fizetett honoráriumok havi bontásban (1910. január–1913. január, koronában)
6. ábra A szerzők nevével/monogramjával/álnéven, illetve név nélkül közzétett cikkek a *Neues Frauenlebenben* (1907–1918, %)
7. ábra A szerző nevével/monogramjával/álnéven közölt cikkek a *Neues Frauenlebenben* (1907–1918, %)
8. ábra A szerzők száma a *Neues Frauenlebenben* évfolyamonként (fő)
9. ábra Az azonosítható szerzők nemek szerinti megoszlása a *Neues Frauenlebenben* (1907–1918, %)
10. ábra Az Osztrák–Magyar Monarchiából cikket küldő szerzők megoszlása a *Neues Frauenlebenben* (1907–1918, %)
11. ábra Az azonosítható szerzőségű cikkek száma szerzőnként a *Neues Frauenlebenben* (1907–1918, fő)
12. ábra A szerzők nevével/monogramjával/álnéven, illetve név nélkül közzétett cikkek a magyar lapokban (1907–1918, %)
13. ábra A szerző nevével/monogramjával/álnéven közölt cikkek a magyar lapokban (1907–1918, %)
14. ábra Az azonosítható szerzőségű cikkek száma a magyar lapokban (1907–1918, fő)
15. ábra Az azonosított szerzők nemek szerinti megoszlása a magyar lapokban (1907–1918, %)
16. ábra Az Osztrák–Magyar Monarchiából cikket küldő szerzők a magyar lapokban (1907–1918, %)
17. ábra A magyar lapoknak küldött cikkek száma szerzőnként (1907–1918, fő)
18. ábra A *Neues Frauenleben*-előfizetők száma (1903–1910, fő)
19. ábra A *Neues Frauenleben* sajtóbizottságának bevételei a különböző típusú előfizetésekből (1903–1910, korona)
20. ábra A *Neues Frauenleben* sajtóbizottságának bevételei az előfizetésekből (1903–1910, korona)
21. ábra *A Nő* kiadóhivatalának bevételei (1914. január–október, korona)

22. ábra	A <i>Nő</i> kiadóhivatalának költségei (1914. január–október, korona)
23. ábra	A <i>Nő</i> kiadóhivatalának összesített bevételei és költségei (1914. január–október, korona)
24. ábra	A <i>Neues Frauenleben</i> hirdetésekéből befolyt jövedelmei (1903–1910, korona)
25. ábra	A magyar lapok hirdetéseiből befolyt jövedelem (1907–1914, korona)
26. ábra	A cikkek száma a három lapban évfolyamonként (1907–1918, db)
27. ábra	A cikkek műfajok szerinti csoportosítása a lapokban (1907–1918, db)
28. ábra	A vezércikkek témák szerint (1907–1918, db)
29. ábra	Belső cikkek, publicisztikák és jegyzetek száma a lapokban (1907–1918, db)
30. ábra	Beadványok a lapokban (1907–1918, db)
31. ábra	A lapokban megjelent cikkek megoszlása az elsődleges kulcsszavak szerint (1907–1918, db)
32. ábra	A női munka, oktatás és a választójog témakörében közzétett cikkek a <i>Neues Frauenleben</i> ben (1907–1918, db)
33. ábra	A női munka, oktatás és a választójog témakörében közzétett cikkek a magyar lapokban (1907–1918, db)
34. ábra	Cikkek száma az elsődleges kulcsszavak szerint (1907. január–1914. július, db)
35. ábra	Cikkek száma az elsődleges kulcsszavak szerint (1914. augusztus–1918. május, db)
36. ábra	Cikkek megoszlása a másodlagos kulcsszavak szerint a női munkavállalás témájában (1907–1918, %)
37. ábra	A Monarchia további tartományai a lapokban (1907 és 1918, db)

TÁBLÁZATOK

1. táblázat	Témacsoportok a <i>Neues Frauenleben</i> ben (1907–1918)
2. táblázat	Témacsoportok <i>A Nő és a Társadalomban</i> (1907–1913)
3. táblázat	Témacsoportok a magyar lapokban önállóan és összesítve
4. táblázat	A Schwimmer által kiutalt honoráriumok koronában <i>A Nő és a Társadalomban</i> publikáló szerzőknek (1910–1912)
5. táblázat	Külföldi szerzők a <i>Neues Frauenleben</i> ben (1907–1918, fő)
6. táblázat	Külföldi szerzők a magyar lapokban (1907–1918, fő)
7. táblázat	A cikkek száma a lapokban (1907–1918, db)
8. táblázat	A cikkek műfajok szerinti csoportosítása a lapokban (1907–1918, db)
9. táblázat	A lapokban megjelent cikkek száma az elsődleges kulcsszavak szerint (1907–1918, db)
10. táblázat	A cikkek száma az elsődleges kulcsszavak szerint (1907. január–1914. július, 1914. augusztus–1918. május, db)
11. táblázat	Cikkek száma a másodlagos kulcsszavak szerint a női munkavállalás témájában (1907–1918, db)
12. táblázat	Cikkek száma a másodlagos kulcsszavak szerint a munkavállalás témájában (1907–1914, 1914–1918, db)
13. táblázat	Osztók és magyar települések megjelenése a lapokban (1907–1918, db)

14. táblázat A Monarchia további tartományainak megjelenése a lapokban (1907–1918, db)
15. táblázat Külföldi országok, régiók és (fő)városok megjelenése a lapokban (1907–1918, db)

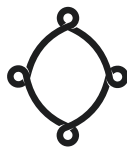
TÉRKÉPEK

1. térkép Az Osztrák–Magyar Monarchia településeinek megjelenése a *Neues Frauenlebenben* (1907–1918). A településeket jelölő körök nagysága szemlélteti, hogy az adott város milyen hangsúlyosan jelent meg a lapban
2. térkép Az Osztrák–Magyar Monarchia településeinek megjelenése a magyar lapokban (1907–1918). A településeket jelölő körök nagysága szemlélteti, hogy az adott város milyen hangsúlyosan jelent meg a lapokban
3. térkép A világ országainak megjelenése a *Neues Frauenlebenben* (1907–1918). Az egyes országokat jelölő körök nagysága szemlélteti, hogy az adott állam milyen hangsúlyosan jelent meg a lapban
4. térkép A világ országainak megjelenése a magyar lapokban (1907–1918). Az egyes országokat jelölő körök nagysága szemlélteti, hogy az adott állam milyen hangsúlyosan jelent meg a lapokban
5. térkép A Német Császárság településeinek megjelenése a *Neues Frauenlebenben* (1907–1918). Az egyes városokat jelölő körök nagysága szemlélteti, hogy az adott település milyen hangsúlyosan jelent meg a lapban
6. térkép A Német Császárság településeinek megjelenése a magyar lapokban (1907–1918). Az egyes városokat jelölő körök nagysága szemlélteti, hogy az adott település milyen hangsúlyosan jelent meg a lapokban

KÉPEK

1. kép Feminista propaganda: egyesületi tagok árulják *A Nőt* Budapest utcáin (1914). (Forrás: New York Public Library, Rosika Schwimmer Digital Collection: <https://digitalcollections.nypl.org/collections/schwimmer-lloyd-collection#/?tab=navigation>; a fotó linkje: <https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47e2-779d-a3d9-e040-e00a18064a99>)
2. kép *A Dokumente der Frauen* címlapja az aktuális előfizetési felhívással. (Forrás: Österreichische Nationalbibliothek, Frauen fordern das Wahlrecht 1848 bis 1918 online kiállítás: <https://www.onb.ac.at/forschung/ariadne-frauendokumentation/frauen-waehlet/frauen-fordern-das-wahlrecht-1848-bis-1918/frauen-organisieren-sich>; fotó linkje: <https://www.onb.ac.at/forschung/ariadne-frauen-dokumentation/frauen-waehlet/frauen-fordern-das-wahlrecht-1848-bis-1918/frauen-organisieren-sich#lg=0&slide=3>)

3. kép *A Neues Frauenleben* címlapja. (Forrás: Austrian Literature Online: <http://www.literature.at/default.alo>; fotó linkje: <http://www.literature.at/viewer.alo?objid=10114&page=1&viewmode=fullscreen>)
4. kép *A Nő és a Társadalom* címlapja (saját fotó)
5. kép *A Nő. Feminista Folyóirat* címlapja. (Forrás: MTDA Digitális Könyvtár: <http://www.mtda.hu/>; fotó linkje: http://www.mtda.hu/a_no/1914/1914_03.pdf)
6. kép Auguste Fickert portréja. (Forrás: Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv: <https://www.bildarchivaustria.at/pages/search/quick-search.aspx>; fotó linkje: http://www.bildarchivaustria.at/Pages/ImageDetail.aspx?p_iBildID=7257895)
7. kép Leopoldine Kulka az 1915-ös hágai békekongresszuson. (Forrás: Wikipedia; a fotó linkje: https://en.wikipedia.org/wiki/Leopoldine_Kulka)
8. kép A bécsi „IWSA-előkonferencia” résztvevői a Café Prückelben. (Forrás: Austrian Newspaper Online: <http://anno.onb.ac.at/>; fotó linkje: <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=oiz&datum=19130622&seite=13&zoom=33>)
9. kép Az IWSA-kongresszus delegáltjai a Pesti Vigadó épülete előtt. (Forrás: New York Public Library, Rosika Schwimmer Digital Collection: <https://digitalcollections.nypl.org/collections/schwimmer-lloyd-collection#/?tab=navigation>; a fotó linkje: <https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47e2-77cd-a3d9-e040-e00a18064a99>)

14. SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

A

Acsády Judit 20, 38, 58
Ágoston Péter 81, 119
Ágoston Péterné Buzárovits Auguszt
81, 119, 145, 173, 221
Anderson, Benedict 25
Anderson, Harriet 47, 106, 187
Andor József 17, 20, 23, 24, 177, 178, 179,
202
Andrássy Gyula, ifj. 119
Antal László 21
Anthony, Susan B. 108, 172
Appelt, Erna 137, 196, 201, 217
Aranyossy Magda 133, 134

B

Babits Mihály 118, 174
Bader-Zaar, Birgitta 9, 15, 162, 193, 241
Baitz, Lily 104, 200
Balogh János Mátyás 30
Bárczy István 41
Baumann, Ida 51
Bäumer, Gertrud 55
Bayles Cortsch, Christine 17, 29, 189
Beauvoir, Simone de 32
Becker, Marie Louise 191
Békássy Elemérné 109
Bell, Allen 10, 17, 21, 31, 137, 142, 143, 144,
146, 159
Berecz Ottilia 147, 148
Berger, Sabitha 26
Berkesné Máté Mela 175
Bernáth László 18, 23, 139 140, 142, 143,
146, 150, 151, 154, 155, 156, 158, 159,
166, 169, 170
Besenyő Ágnes 159

Biggs, Asa 29, 30
Biróné Kaiser Gizella 34
Bittermann-Wille, Christina 17, 32, 48, 50
Björnson, Björnsterne 173, 211
Bock, Gisela 104, 107
Bozsoki Petra 35, 102, 115
Böse, Margarete 239
Braun, Lily 42, 87, 210
Brinker-Gabler, Gisela 17, 95, 102, 103, 104,
105, 106
Brunnemann, Anna 103
Brüll Alfréd 119
Bullock Workman, Fanny 147
Burckhard, Max 87, 118
Burke, Peter 29, 30
Burkhardt, Steffen 139, 141, 155, 158, 159,
166, 174
Burucs Kornélia 34
Buxton, Clara 147
Buzinkay Géza 16, 30, 31, 72, 121, 122, 123,
126, 129, 130

C

Cauer, Minna 45, 46, 103, 117
Chapman Catt, Carrie 62, 74, 108, 114,
115, 117, 151, 171, 225, 245
Christian, Georgette E. 147
Corbett, Cicely 117
Curran, James 19
Czeferner Dóra 11, 16, 17, 18, 33, 41, 64,
121, 173, 202

Cs

Csontos Istvánné 109, 110

D

Darányi Ignác 197
Daugaard, Thora 82, 108

Delap, Lucy 17
 Dénes Zsófia 120
Dezsényi Béla 16, 31
DiCenzo, Maria 17
Dijk, Teun A. van 10, 17
 Dirner Gusztáv 64, 161
 Dirnfeld Janka / Dirnfeld, Jane 76, 79, 85,
 86
 Dohm, Hedwig 102, 107, 108, 117, 173
 Doktor Sándor 119
 Dorn, Hans 106, 117, 194

E

Elekes Irén Borbála 58, 59, 65, 67
 Engel Berta 120, 198, 221
 Engel Ida, dr. 149, 192
 Esterházy Móric 42

F

Faber Oszkár 119
Fabri Anna 16, 29, 115, 120
 Feigenbaum, Rosa 191
 Fickert, Auguste (Führerin) 20, 27, 33,
 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 57, 50,
 51, 52, 55, 66, 68, 79, 80, 81, 82, 83,
 86, 87, 90, 91, 93, 96, 98, 99, 100, 101,
 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 114,
 122, 125, 126, 127, 131, 138, 145, 153,
 154, 156, 157, 160, 165, 181, 187, 189,
 193, 210, 213, 220, 236, 243
 Fickert, Emil 33, 51, 52, 82
 Filek, Egid 106, 112, 117
 Filek, Enna von 50, 106, 165, 172
 Fleming, Willhelmina (Paton) 194
Flich, Renate 107
Flint, Kate 29
Foucault, Michel 18
Frederiksen, Elke 17, 102, 104
 Freud, Sigmund 107
 Freund Gyula 198
 Friberg, Maikki 90, 99, 100, 108, 117, 172
 Furuhjelm, Annie 117
Fülöp Géza 16
Fülöp Márton 19
 Fürth, Ernestine 104, 107
 Fürth, Henriette 104, 105, 117, 211

G

Galló Paula 89
Galtung, Johann 142
 Gárdos Mariska 13
Gáti István 16
Gehmacher, Johanna 7, 97, 102, 106, 107,
 108, 117
 Gémessy Aranka 89, 236
 George, Lloyd 167
Géra Eleonóra 7, 203
 Gerber, Adele 38, 51, 80, 81, 90, 102, 122,
 129, 145, 157, 165, 173
 Gergely / Grossmann Janka (Grossi) 34,
 35, 60, 62, 68, 69, 70, 79, 89, 115, 120,
 145, 151, 153, 165
Gerhard, Ute 17, 19
 Geró Ödön 168
 Gerster Miklós 62, 121, 202
 Giesswein Sándor 119, 157, 161
Glózer Rita 20, 21
 Glücklich Vilma 35, 38, 59, 60, 62, 63, 64,
 69, 70, 72, 74, 75, 79, 80, 81, 84, 88, 91,
 115, 120, 122, 145, 153, 157, 164, 165,
 171, 172, 175, 187, 188, 194, 222, 247
Gnüg, Hiltrud 17, 29, 189
 Gold Simon 91
 Goldscheid, Rudolf 105, 112, 117
 Gompers, Samuel 196, 197
 Grailich, Elsa 194
 Greisinger Ottóné 188
 Grey, Maria 189
 Grot, Otto 102
 Gruber Klotild 84
 Guttenberg Pál 143

Gy

Gyáni Gábor 7, 15, 19, 30, 59, 186
 Győri Izabella 192

H

Hacker, Hanna 7, 33, 47, 51, 55, 80
 Hainisch, Marianne 64, 104
 Haller Györgyné 165
 Hanzel, Beate 134
 Hanzel-Hübner, Mathilde 194
 Hardie, Keir 245

14. SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Hentzelt Mária 119
 Hermann-né Ludwig Blanka 171, 172
 Heymann, Lida Gustava 52, 103, 105,
 107, 108, 117
 Hill, Emily 145
 Hoffmann-Weinberger, Helga 17, 31, 32, 50,
 104, 105, 106, 107
 Howard Shaw, Anna 117, 118, 211
 Hrabovszky Júlia 118
 Huch, Ricarda 87, 90
- I**
- Ibsen, Henrik 211
 Iggers, Georg 18, 19
 Ignotus Hugó 119
 Iritz Miksa 34
- J**
- Jacobs, Aletta 51, 62, 82, 86, 99, 100, 114,
 117, 118, 225
 Jánossy Gábor 119
 Jastrow, Henriette 87
 Jászai Mari 64, 118, 171
 Jászi Oszkár 42
 Jemnitz Jolán 84
 Jókai Mór 118, 174
 Juman, Mary 147
- K**
- Kácsér / Kreutzer Lipót 89, 153
 Kádár Judit 16
 Kánya Emília 102, 115
 Kardos Böske 192
 Katus László 30, 31
 Keilhau, Louise 82
 Kenedi Géza 150
 Keresztély, IX., dán király 191
 Keresztes Csaba 162
 Kereszty Orsolya 38, 52, 58, 63, 65, 239
 Kéri Katalin 7, 18, 29, 32, 34
 Kessler-Harris, Alice 203
 Key, Ellen 90, 99, 100, 108, 117, 172
 Kinnebrock, Susanne 17, 18, 35, 94, 95, 102,
 103, 115
 Klaus, Elisabeth 17, 31, 35, 102, 103, 104,
 105, 106, 107, 108, 115, 137
 Kleman, Anna 82
- Klestenitz Tibor 16
 Klingenstein, Eva 48, 51, 52, 55, 80, 86, 101,
 124, 141
 Klumpke, Dorothea 194
 Kókay György 16, 30, 31, 122, 126
 Koncz Katalin 196, 267
 Korotin, Ilse 103, 104, 105, 107, 118
 Kossuth Lajos 155
 Kosztolányi Dezső 118, 174
 Kovács Laura 192
 Kovács Lydia 115, 120
 Kovács, Renate 26
 Kövér György 30
 Kramers, Martina 86, 99, 114, 118, 122
 Krász Lilla 17
 Krog, Gina 117, 211
 Kronawetter, Ferdinand 44, 161, 165
 Kulka, Leopoldine / L. K. / L. Kulka /
 Leop. Kulka 33, 37, 50, 51, 52, 54, 56,
 57, 68, 81, 82, 90, 91, 96, 101, 102, 104,
 145, 152, 153, 154, 157, 160, 165, 172,
 173, 194, 210, 211, 212, 236
 Kunfi Zsigmond 119
 Kunze, Barbara 26, 27
- L**
- Lagerlöf, Selma 55, 193
 Lancelot-Croce, Marcella 239
 Lang, Marie 38, 46, 47, 48, 99, 100, 104
 László Artúr 89, 192
 Lengyel András 16
 Lengyel Géza 16
 Lindsey, Ben B. 171
 Lippmann, Walter 142
 Lipták Dorottya 12, 16, 79, 122, 123, 126,
 129, 130, 131
 Lischnewska, Maria 106
 Littmann, Helene 51
 Loise, Clotilde Dr. / Clotild Luisi 195
 Ludwig, Karola 17
 Lueger, Karl 42, 44, 210
 Lukács György 119
 Lukács László 163
 Lux Terka 118, 119
 Lüders, Else 118

M

Máday Andor 34, 119, 202
 Magyar Kázmér 198
 Magyarne Brüll Hedvig 119
Malleier, Elisabeth 33, 104
 Márai Sándor 118
 Márkus Dezső 87, 161
Mast, Claudia 18, 139, 140, 143, 147, 150, 151, 154, 155, 159, 166
 Mayreder, Rosa 27, 38, 46, 47, 79, 80, 187
McKane, Anna 18, 178, 179
 Meakin, Anette 147
 Mellerné Miskolczy Eugénia 69, 70, 76, 83, 85, 109, 115, 121, 153, 157, 166, 171, 186
Mészáros Zsolt 16, 20, 29, 35, 115
 Migerka, Else 90, 103, 173
 Migerka, Katherine 103
Millner, Alexandra 48
 Minod, Henri 108
 Minor, Daisy 112, 118
 Molnár Ferenc 118
 Molnár Viktorné 70
Móré Marianna 21, 211
Murányi Gábor 16, 30, 31, 122, 126

N

Nagy Beáta 134
Nagy Mariann 270
Nagy, Sz. Sándor 16
Nagydiósi Gézáne 16, 32, 58
 Neuman László 175
 Neurath, Otto 90

O

Oesch, Corinna 7, 14
 Ofner, Julius 55, 106, 157, 161
 Olive Schreiner 173
 Ortutay Gyula 162
 Otto-Peters, Louise 18, 141, 144, 170

P

Paál Vince 16
Papp, Claudia 34
 Pappritz, Anna 152, 153
Pataky, Sophie 17
 Perczelné Kozma Flóra 67, 121, 186, 188

Perkins Gilman, Charlotte 115, 173, 199
Pesti Brigitta 17
 Pethick-Lawrence, Emmeline 108
Petőfi Sándor János 178
 Petzoldt, Gertrude von 150
 Pogány Nándor / P. N. 89, 194
 Pogány Paula / P. / P. P. 34, 63, 72, 84, 87, 109, 110, 128, 195
 Pohlmann, Claudia Frederike 26
 Polányi Laura 120
Pruzsinszky Sándor 16, 57
 Pullen Bury, Bessie 147

R

Rainer, Elsie 147
 Raschke, Marie 90, 202
 Reinitz Ernő 70
Reumann, Kurt 18, 141, 144, 170
Révész Emese 16
 Rheinsch, Erika 106
 Riixton, Genevieve 147
Róna Lajos 157
 Rosenberg Augusztá 35, 214
 Rosenthal, Marie 165
 Rózsavölgyiné Fried Margit 88
Ruge, Mari 142
Rupp, Leila J. 72, 74, 104, 107, 114, 118
Ryan, Leila 17

S

Sajó Aladár 157
 Salomon, Alice 103, 105, 106
 Salzer Dávid 172
Sárai Szabó Katalin 121
 Schalek, Alice 102
 Schapire-Neurath, Anna 90, 91, 103, 107, 143
 Schevén, Katherina 156
 Schirmacher, Käthe 102, 103, 106, 107, 108, 109, 117
 Schleker, Clara 107
Schmid-Bortenschlager, Sigrid 17, 29, 30, 102
Schmölzer, Hilde 46, 50, 80
 Schreiber, Adele 90, 103, 104, 105, 107, 117, 153

14. SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Schreiber, Clara 103
Schudson, Michael 18, 24, 143, 207
Schwartz, Agatha 120, 141
 Schwartz, Olly 105, 108
 Schwimmer Franciska 222
 Schwimmer Rózsa / Bédy-Schwimmer
 Rózsa / Sch. Sch. R. / Rosika Schwimmer
 19, 20, 22, 27, 34, 35, 38, 40, 41,
 42, 51, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 67, 68,
 69, 70, 72, 74, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86,
 87, 88, 89, 90, 93, 95, 96, 98, 99, 100,
 102, 103, 105, 108, 109, 111, 112, 114,
 115, 117, 118, 119, 120, 121, 127, 144,
 145, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 157,
 160, 161, 165, 166, 171, 172, 173, 174,
 175, 185, 187, 188, 189, 191, 192, 194,
 195, 198, 201, 202, 203, 204, 210, 211,
 220, 222, 225, 236, 239, 243, 245, 246,
 247
 Sebestyénne Stetina Ilona 79
Seidler, Andrea 17
 Serényi Béla 164
 Shaw, Anna 117, 118, 211
 Sheepshanks, Mary 171
Sipos Balázs 7, 15, 16, 17, 19, 20, 30, 62, 110,
 115
Sitter, Carmen 17, 30, 31, 35, 52, 102, 103,
 108, 188
Solt Andor 139
 Somerville, Mary 194
 Spády Adél 69, 72, 73, 76, 80, 83, 84, 133,
 134
Spann, Ottmar 106
Sparholz, Irmgard 47, 48, 50, 124
 Springer, Otto von 48, 209
 Springer, Otto von testvére 50, 209
 Stefanie Kummer 131
 Steinberger Sarolta / Charlotte Steinberger
 120, 121
 Steindler, Olga 192
 Stephani Elza 115
 Sternsdorff, Helene 191, 192
 Stöcker, Helene 50, 102, 104, 105, 106,
 107, 108, 117, 188
 Strasser József 198
 Strasser, Nadja 238
 Stritt, Marie 118
 Stuart C. F., Marie 147
Sullerot, Evelyne 17, 18, 32, 48
 Suttner, Bertha von 193
- Sz**
- Szabó Ervin 26, 119
Szajbély Mihály 16
Szapor Judit 7, 9, 34, 40, 58, 121
 Szebenyei József 90
Széchenyi Ágnes 10, 15, 16, 18
Szegvári Katalin, N., Nagyné 30, 241
 Szegvári Sándorné 85, 88, 115, 120, 153,
 166, 239
 Szirmay Oszkárné 27, 68, 70, 72, 75, 86,
 121, 153
- T**
- Tánczos Emma 120, 121
 Teleki Sándorné Kende Júlia (Szikra) 68,
 72, 73, 76, 80, 81, 88, 112, 115, 120,
 121, 157, 165
 Teleky, Dora 105, 107
 Tisza István 42
 Touaillon, Christine 51, 55, 79, 80, 81, 85,
 101, 124, 157, 172, 173, 2020, 225
Török Zsuzsa 16, 17, 29
 Trombitás Erzsébet (Erzsi) 188
Turbin, Carole 203
 Tutsek Anna 118
- U**
- Ullmann, Regina 106
 Undi Mariska 119
 Urban, Gisela 103, 104, 105, 108, 112, 117
- V**
- Vámbéry Melanie 121
Varga Zsuzsanna 115
 Várnai Zseni 118
 Vázsonyi Vilmos 40, 183, 247
 Vilmos, II. német császár 168, 169
Vittorelli, Natascha 97
- W**
- Wandruszka, Adam* 17, 30
Weiland, Daniela 29, 30
 Weinberg, Agnes 147
 Wekerle Sándor 42

KULTÚRMISSZIÓ VAGY PROPAGANDA?

Welczek, Adelheid von 117, 194

Wierzbicka, Anna 177, 178

Willhelm Szidónia 62, 63, 68, 69, 70, 120,
121, 153, 165, 222

Williams, Raymond 177, 178

Wischermann, Ulla 19, 31, 35, 102, 103,
104, 105, 106, 107, 108, 115

Wolfson, Theresa 203

Wöffen, Alngela 17

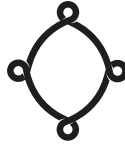
Wynner, Edith 150

Z

Zetkin, Clara 31, 87

Zimmermann, Susan 9, 34, 60, 63, 68, 70,
120

Zipernowszky Károlyné (Anna) 60, 62

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató

A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette

Nyomdai előkészítés:

BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs osztály

Vezető: Kovács Éva

Olvasószerkesztő: Ácsné Tamás Éva

Borító: Böhm Gergely

Tördelés: Hudecz Andrea

Nyomdai kivitelezés:

SÉD NYOMDA

Séd Nyomda Kft., Szekszárd (www.sednyomda.hu)

Felelős vezető: Dránovits Anna